

АНТОН СТРАШИМИРОВ

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

В СЕДЕМ ТОМА

Под редакцията на
Д. Б. Митов, Желъо Авджиев, Илия Волен,
Минко Николов и Пенчо Пенев

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София * 1963

АНТОН СТРАШИМИРОВ

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

ТОМ СЕДМИ

ПЪТЕПИСИ,
ОЧЕРЦИ И СТАТИИ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София * 1963

СЪЧИНЕНИЯ

АНТОН
СТРАШИ
МИРОВ

7

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

АНТОН
СТРАШИМИРОВ

том седми

188 лв.

български писател

АНТОН
СТРАШИМИРОВ

7

R N H H H N P P C

Редакция и бележки
Жельо Авджиев

OFFICIAL RECORDS

ПЪТЕПИСИ

БЪЛГАРСКИ ЧЕРНОМОРСКИ БРЯГ

Ако ви се случи в тежките минути на живота ви да подирите и намерите усамотение сред един шумен град с изцяло познат и близък вам мир; ако в това си постигнато усамотение вий подирите в душата си доброто, истината, хубавото и ги намерите поузлъчени, позатъмнени и позаличени; ако при такава преходна или по-трайна нощ за душата ви вам опротивеят и страниците на човешката история, и съзерцанията на човешкия дух, и вярата и колебливите блуждения на човешкото сърце; ако най-послед след безсънни нощи на самоотричане вас престане да вълнува безнадеждната участ и на самия ви народ: то — повярвайте ми — помъчете се да замижите пред настоящето, да задушите червея на мисълта в себе си, да се отбиете за минутка от житейския си път и — да се отдадете на своята намет, изцяло ней! О, тя у всеки човек — поне у всеки човек в нашата хубава земя — съдържа толкова много чисти радости и скърби, толкова много ясна светлина и вяра, че мухълът от глупост в училищата ни, позорът от челобитие в канцелариите ни, гнилочът от бездарност и заразата от безхарактерност в кабинетите ни, калта от лъжа, егоизъм и клеветничество в печата ни, ужасът от свирепства и разбойничество по стъгдите ни — всичката тази отровна мъгла в съвременния ни живот ще бъде тутакси отвеяна, тъй отвеяна, както се мъгли отвяват от първия лъх на ранния ветрец. . .

В детинството си пишещият тия редове се беше за-

страстил в стреляне с лък и между махленските рошоглавци беше си създал «име» на чуден стрелец. Но един ден възрастни люде го накараха да мери една надута сврака над висока черница. Той си опна твърде силно лъка и го счупи, без да достигне със стрелата си надутата сврака. Това ранно осрамване сви гнездо в душата му. И години след туй, когато в първите си безрадостни дни и в първите си безсънни нощи той седеше на морския бряг и под палещите слънчеви лъчи или под опияняващия лунен светлик съзираше в далечния фон на морето гигантските платна на мярнал се кораб, то — кой знае как ставаше това, — но той се опваше цял като лък и после — хвъркваше, летеше над морската синева, летеше до незнайния кораб и на сврака една, кацнала на самия там нос, пернуваше тъй вярно главичката, че видеше най-отчетливо как моряците у невидимия кораб се слисваха от неговия невидим подвиг.

Много, много години след това тази мъчителна мечта от детинството му го следеше като мираж и гонеше го от хората, караше го да немее сред клюките, подсичаше крилете на смеха в душата му, а пресушаваше дори и сълзите от очите му. . . И при първа възможност той отскочи от изпитателните погледи на околните си — тръгна непознат, неследен, недирен по всичките кътове на родното море. . . 25 години, първите 25 години на живота му се мятаха като изпиплените стрели на лъка от детинството му вред — наляво от Балчик, Каварна, Кюстенджа; надясно — по Месемврия, Анхиало, Бургас, че до тъмните Странджански ущелия над Созопол.

Сега обаче главата му е натежала на рамене сред безчислените надуты свраки под Витоша и изгуби той охота да ги стреля. По-добре да поживее в светлите си спомени! Те ще му възвърнат може би охотата да стреля пак надуты свраки и врани. Вървете, ако обичате, след него и всички вие, оглашени тук, в столнината на народното ни тъпоумие: той ще ви разведе по магьосни кътове, всеки от които крие изцелителни хубости, фантастични легенди и горчиви истини. . .

Защото, истина ви казвам, край величавите красоти на Балкана, Рила и Родопи ний имаме такива магьосни изненади по черноморския си бряг, че грях е да ги не знаем, щом, разбира се, оставяме само бездомните харамии да изучават другите подобни по македонските ни езера и беломорските ни брегове. . . Не, чудният черноморски бряг, по който ний всички днес все по-често дирим физическо отморяване през летните ваканции, ще ни послужи може би и за морално отморяване от клюкарства, доносничества и пълзения през зимните ваканции на мисълта, добрите начинания и идеалите — ваканции, които са отдавна настъпили напр. в столицата ни. А при туй нека прибавим и срамното обстоятелство, че племето ни живее вече от хилядо години край това буйно море, но, уви, остава все само край него, не стъпва до него: преди да се блисне от вълните му, стопява се в една ефимерна ивица от гърци и гагаузи. . . Само неизвестният Добротич някога се накарал и плъзнал пред Варна няколко кораба в морето, но и тях дал под фалшива аренда на византийците, за да бъдат потопени. . . Доста, за бога! Хайде, като възродени, да го превземем най-после и туй наше море! Или ви е страх от вълните? Но нима е за предпочитане самоубийството в тия малки и големи канцеларии, в тия малки и големи палати, които са ви превърнали на йезуитствующи маймуни. Нима туй е за предпочитане пред опасността от зъбатите, но горди и заразителни с величие морски вълни. Не, нека не забравяме най-после, че ако я караме все така, с гледане на всичко през пръсти, то щем се изведе на такъв край, дето и всичките ни мечтатели ще престанат да се целят по свраките във вишини и ще търпят ведно с нас напр. да се дават в морето, но тогаз и морето не ще ни побере. . .

СОЗОПОЛ — БУРГАС

В навечерието на едни депутатски избори осъмнах в селото Св. Никола до Созопол. Недалеч оттук Стран-

джа, която почва от преддверията на Цариград и върви успоредно с черноморския бряг, иде над градеца Василикос в турска територия и се пречупва изведнаж в прав ъгъл по нашата граница, взема името Дервентска планина, върви по правилна верига на запад и се губи към Сакар баир.

Планинският тоз ъгъл хвърля в морето преплетени хълмища и вдава във водите един правоъгълен нос, над който е Созопол. Брегът зад града се изви-ва на юг и води към Василикос, Люле Бургас и Цариград, а брегът пред града се изви-ва към запад и открива брилянта в украшенията на черноморския ни бряг — просторния и чуден Бургаски залив.

Селото Св. Никола е току над Созопол и се числи в градската община. Но то има толкова общо със Созопол, колкото нашата Добруджа с Румъния. Защото Св. Никола е чисто българско село, когато Созопол е една от ония крепостчета на гърцизма по нашето крайморие, които са погълнали до днес навярно не по-малко българи, отколкото биха броили взетите вкупом гръцки поколения, живели тук преди нашето идване на полуострова. Наоколо няма ни едно гръцко село. В самия Созопол българското потекло на най-почтените граждани е много по-проследимо, отколкото напр. партийното потекло на депутатите ни.

По нашия бряг само селото Галата срещу Варна може да се сравни и да надмине по местоположението си (над море, в устие на залив) селото Св. Никола. И сега ми възкръсва пред очите безкрайният морски простор надясно и широкият залив наляво. Ако не сте видели и нямате възможност да видите такива ширини и разнообразие, то спомнете си мъглявите сънища от онова време, когато сърцето ви е било любещо, съвестта — чиста и въображението — непретрупано с цифри. . .

Съпътникът ми — държавен бирник — нощес разправяше, че ще си умре с отворени очи, ако не успее да напечата своя някаква книга, както са били направили това сума други хора. Той сега спеше и аз, разбира се, няхах желание да го будя.

А селото се беше вече пробудило. Седнах под сайванта пред кръчмата и зачаках слънцето. Прежалил бих години столичен живот за едно самотно утро тук. Морето блиска нашия бряг от изток — тъй е по картата. Тук, пред Созопол, то бучи от север, втурва се далеч към югозапад в зъбарите на земята и се вковава сред тях. Едно херкулесовско стъпало от вода в сушата: на глезена отляво е Созопол; извивката под него се губи далеч зад черна гориста скала — там се врязва дълбоко в сушата чудният залив «Чингене скеле»; на пръстите отляво се белее мътна вода — там се губят пороите на «Пода», а надясно притиснал се е към морето и вгледва се сякаш във водите нов град — гиздавият угледен Бургас. Целият южен бряг, на който съм, е една лениво облежната планина с девствени гори; насреща ми пък — безкрайни извивки на бреговете и синьо море, в което на хоризонта дълбоко се е врязала Стара планина. Не, прежалил бих години столичен живот за едно самотно утро тук.

Ние бяхме слезли из девствените странджански гори зад нас. Събрания бяхме свиквали и речи бяхме държали на загарци, богойци и рупци — населени в скритите край блата, реки и в пазвите на горите села по целия този потаен южен бряг на Бургаския залив. Имената на тия кланове¹ са случайни, като имената на нашите политически партии, но в тия тук деления сочи да има повече смисъл. Загарци са безбройните днес потомци на някогашните роби по турските чифлици из Тракия. Те още оттук почват със «зъ иъдъ», «зъ додъ». Растат с ножове на пояс и биха се пригостили за всяка дошла на власт у нас партия: те си играят със сопата, ножа и огъня, т. е. цепят си главите, мушкат си добитъците и си подпалват кръстците, сената, плевните, къщата. . . Богойци са тънки, високи, с кожухчета. Старопланинци от непосредствено потекло. Те говорят сладко старопланинския диалект, който ний успяхме тъй да изкълчим с перата си. Богойци не задилят загарците — снизходителни са към

¹ Родове.

тях, но се зъбят на рупците — удрят пестник о пестник и им викат: «Рупци-дупци-калмуци.» Защото рупци са хитрите и богатички планинци по Странджа и Родопи, които през всички векове не са бягали от гръцко влияние, без, разбира се, да са станали от това по-малко. дебелаци.

Тънка утринна мъглица се рееше сега над пръснатите и скрити далеч техни селца. Погледнах планината, погледнах и морето, че си спомних изповедта на един шоп — фелдшер. Той ми разправяше, че преди да види море, представлявал си го като «дълбока вода», т. е. високи брегове, под които се дълбаят бездънни води. Ако любезният шоп би видял морето от тия южни брегове на Бургаския залив, то не би могъл да измени представлението си за него: от Созопол до «Пода», на повече от 20 км разстояние; Странджа е разпуснала високи гористи лапи в морето — нийде няма пясъчен бряг, нийде и ярове, а все красиви зелени брежища. Над едно такова обширно бърдо, продрано от пороен скалист дол, се куми селото Св. Никола, като се вие около дола. Зад него се разстилат високи ниви, ливади, пасбища и гори, от които едничко се хранят и тия тук къртици българи, зацепени о хубавата си плодородна земя, като Прометей о своята скала. За тях морето не съществува.

Бях се заплеснал, когато кръчмарят прилепи коляно о коляното ми и като били и пребили, почна с мен да бистри селските ядове. Това било: цялото село ще заяви, че ще гласува за кандидатите ни, ама само ако го отцепим от созополската община. Добре бе, джанъм! И наистина, нека се отцепят! Нима с туй ще се постигне гонимата цел? Тия хора тук от хилядо години са си живели все тъй — гъркът в града, българинът в селото. Безчислените кървави страници на историята минали, отминали без следа. Ето, само преди един век тадес под мощната ръка на Индже войвода се било стекло безчетно воинство от българи, турци и гърци. Те водели и своите попове и ходжи. Всички на един бог служили — богу на странно побратимяване сред мирово за тях безначалие. Тогаз над тъм-

ните гори тук, отвъд колосалния връх Босна, челото на който сега се губи зад мен в небесната синева, се е издигала до селцето Караеврен чутовна кула на Дражи бей. Тя е гледала с безчислените си прозорци на юг Одрин, реките и полетата му — това «Дринополе», както го възпяват рупци; гледала на север златистата длан на Тракия до старопланинските вършини; гледала е най-последно на изток тъмнозеленото Черно море. Индже обаче повел своите без род и вяра кърджалии, заприщил кулата околоръст с безчислени коля и под тях смогнал да провлече всичкия огън на пъкля до стените на недостъпната висока до небе бейска крепост. И дни, и недели е горяла тя, та е осветявала пътя на тежките гемии по Черно море и на безчислените кертани по Одринско и Тракийско поле. . . Ех, безумие като насъне е било то! И тия, които са го преживели, потъркали си очите сякаш, па — замолил се е веднага пак всеки на своя бог, заговорил всеки на своя език и заработил всеки своята работа: турчинът яхнал коня си, българинът натиснал оралото си и гъркът нагазил пак морето. А сега някои тук присъединили Св. Никола към созополската община — ще преобразуват картата на националностите! На добър им път! Но добре е законните тия «реформатори» (защото ние имаме едни незаконни в София) да идат на сбора на Св. Петка и да се вслушат какво се там гълчи. То е ново манастирче на самата турска граница на «Осман баир» — вишина сред гори, обърната към Турция, срещу едни големи извори на гърба на самата планина — едно място, красотата на което не намерих по цяла Стара планина. Затуй може би са и забягнали тук двама старопланински калугери, млади, тлъсти. Но те сами другояче обясняват това: предпочели расата пред войнишкия шинел. . . Тук по ранна Св. Петка след Великден се стича свят от две царства. Младите през цяла една нощ младуват — грехът на младостта тук, на границата, се в пош не върже. А старите за старото време приказват: за Индже, за изгарянето на караевренската Дражибейова кула, за заспалото овчарче после, за скарнята му с

✱

✱

✱

✱

✱

✱

✱

✱

✱

за нощ една, прекарана в сенна купа при милувките на първо либе — рупкиня девойка. И аз имах натаък, в тия тъмни гори, две черни очи, които се изглеждаха за мен по всички световни пътища. Ех, животът се губи в чудна дъга, когато току-що си прехвърлил двайсетте...

Гората се сгъсти, ний превалихме някак като към морето, а пък вървим далеч от него, към югозапад. Не, сърцето се свива — пред нас се крие нещо необикновено: глухо е, някакъв простор се открива, а под него нещо трепти — дивен кът! «Чингене скеле»! Безславна име на най-славното пристанище по нашия бряг! Морето продраго недрата на планината и хлъзнало в нея — между два високи бряга! Те правят към морето два носа, обрасли от такива ели, за които народът пее, че змей им лежи в корена, а паун им върше кърши, та затуй треперят и с вятър и без вятър, и със слънце и без слънце...

«ЧИНГЕНЕ СКЕЛЕ» — «ПОДА»

— Ако бяхме си поръчвали тайно всяка година по един военен параход и ако ги укривахме в този залив, то за един век бихме имали такъва страшна флота от 100 парахода, щото...

На това «щото» спря моят съпътник — буен патриот и държавен бирник. Човекът бълнуваше по своята сврака, а пък аз бях тръгнал да гоня своята — учак народа, че и царят, и царството са наши; по хала ни и черга; комуто отърва, а комуто не — добър му път.

А все пак съпътникът ми имаше право: картината тук просто налагаше бълнувания! Ний слизахме в самото дъно на «Чингене скеле». Представете си едно садило — едно колкото се може по-колосално садило, — и вий ще имате представление за очертанията на «Чингене скеле». Садило то се забило в земята до дръжките: това е дъното на «Чингене скеле», в което слизае — един тънък ръкав, като Марица, вдъл-

бен в сушата. Самият широк залив, в който, говорят, би могла да се събере флотата на целия свят, се не види оттук. Ний сме между два тъмни бряга, из които дремят над сини води вековни липи, буки, брястове и разстилат дебели сенки под знойно августско слънце. Глухо и тайнствено е околоръст — никакви бури през безчислени векове не са достигали да нарушат вечния покой на тия бездънни води. Никакво село наблизо. Високо наляво в усоята се мярка бедно зданиенце на запустен чифлик...

Сърцават и тръпне ви сърце. «То рано или късно тук ще бъде всичко руско, току нека е поне по-скоро» — спомнете лигавата мъдрост на столични бухали. И дважд по-силно ви се свива сърцето. Да, има защо руската черноморска флота да е ударила око на тоя девствен кът. И нека е най-после, нека е даже по-скоро! Ще забие чукът по тия увиснали над дивния залив мъхнати скали; ще запухтят машини; ще закадят комини, ще запищят тръби — ще опушат, ще опрашат, ще оглушат тази царствена красавица на българска земя и ще дойде негли съдбоносен ден, когато тук ще се понесе първият оглушителен ек на маркобесието — ще забие някой цар колокол упокойна на многовековната ни лиха история... Нека! Може би само тъй ще се кали това клето племе в свещена борба, от която мащехата орисия отдавна го е отучила...

А дотогаз тази красавица тук ще дреме щастливо и необезобразявана от нищо друго освен от собственото си име... Тя нищо не подозира — спокойна е, тиха, тъй тиха, че през лютите зими дълбоко замръзва — нещо досущ чудно, защото, макар и да е безкрайно злочеста нашата земица, тя е все пак топла, потопла, отколкото сърцата на нейните синове: край нея морето никога не мръзне.

Слязохме най-после до водите. Гениалният живописец тук би онемял (или би избягал, ако страда от пигмейската ревливост на домашните ни художници): картината наистина е неописуема! Тъмните скали към морето се разпущат на гористи бърда тук и заобикалят една самодивска морска баня: в широчко на по-

лукърт пространство дреме чиста, плитка и бистра като сълза вода, която може да се броди. Това е част от морето, скована и-укротена от гористата планина. Една баня, която сякаш са си устроили сами сирените: дъното е постлао със зърнест, като маргарит, пясък, а брегът е осеян с най-шарени черупки на милиони миди. Какви огромни и колко чудно красиви медузи видяхме тук! Сини, прозрачни, с хиляди звездички, качулки, висулки — свиват се и разпусчат, ту набъбнат, ту се сгърчат. . . спомнили си бихте декорираните царедворци, ако тия не биха биле тъй гнусни поне по професия! . . .

Прегазихме с конете си чудната баня — пътят върви през нея. И спряхме отвъд. Не знам по-благословен кът за отдых. Може прекрасно да се спи под сенките, но сънуват се различни неща. . .

Свих сърце и тръгнахме. А след нас не оставаше пак ни жива душа. Да няма кой да се радва на тази девствена крайморска хубост! Или не, не: природните красоти и величия са безсмъртни (поне относително безсмъртни) и на тоя магьосен кът винаги ще има кой да се радва: небето и земята, зверовете и птичките, случайният български пътник днес, нароченият руски моряк утре. . .

След малко ний пак лъкатяхме по лапите на Странджа. Наляво се откриват далечни блеснали мочури, реки и блата, що се изтичат из девствените гори. На-там бе осемгодишното царство на Лефтера. Вий не сте го слушали може би. Да бяхте видели как се подаваха бургаските кокони из малки и големи прозорци, когато се разнасяше из улиците отсечената глава на Лефтера! Това е грозна история за дамите, но добре е да я довърша, щом я почнах, тъй като поне нашите дами обичат такива истории — ненапразно се печатат у нас «страшно любопитните» романи «Мануела», «Драйфус», «Могъществото на парите». . . Лефтер върлува тук тогаз, когато България кротува, и то почти през всичките осем години. Не е чудното в туй, че

оня, който събра ръцете на цял народ в белезници, не можеше да събере тия на един горски разбойник — не. Чудното е, че тоя горски цар властвуваше сред села, в които всяко козарче и свинарче дори в наши поплювковски дни не би се посрамило пред дързостта на онова, което е застреляло някога Инджето. В хоризонта далеч от нас гледа през главите ни към морето качулест връх «Двойка». До него е днес селцето Турско Алагюн. Там някога се е родила майката на Стефан Караджа. Хоризонтите на това село са Черно море, Тракия и вършините на Стара планина. В онова време това селце е било старо поселище на славни българи, които джелепствували от Стамбол до Будим града. Но две гранки от един корен се люто заяли, както подобава на българи: загонили се, затрепали се, докато се намесили в предателската им неслога турски бейове. . . След няколко само години разбило се старото българско гнездо: едната гранка от враждуващия род, с махленците си, се попиляла из полето и от тях е майката на Стефан Караджа, която се озовала чак в Тулча; а другата гранка, с цялото село, е била отеснена от турските бейове и се отместила — слязла на ливадите под «Двойка» и там днес е голямото село Българско Алагюн. В Турско Алагюн бейове и паши сараи дигнали, българското джелепство поели, безчетно богатство струпали и зацарували над целия край, че малко останало да основат и град — дигнали военна крепост в селото си! И през Освободителната война в тази твърдина се стекли и укрепили 10 000 «гьочове» (турски бежанци). Появил се един отред казаки да ги изгони, но бил избит до крак. Гордите османлии не мислели да отстъпят новото си гнездо на гяурите! Но. . . дигнали се старите алагюнци; свикали те скритите си из горите тук хиляди събратя — безчетно воинство от селяни горци, па — идете днес по бърдото над Турско Алагюн: то е гробница, страшна турска гробница! Влезте в самото славно някога село — то е пожарища, грозни пожарища, в които днес живеят само няколко български челяди — бежанци из Турция. От военната крепост стърчи още

една стена, черна от някогашния пожар и набъкана сега с прилепи и змии. . . Страшно много змии има в тоя край! Но по-много са юнаците мъже. Преди години една чета турци навлезли в Румъния по разбой, кръв лели, чифлик изгорили, а погнати, минали в Делиормана, после в Тузлука, ударили на бяг по пети пред полиция и безчетни потери, прекосили Тракия и поели тук Странджата, за да се прехвърлят в своето царство, гдето няма разбойници, защото и самият им цар е такъв. Отчаяла се беше и полицията ни, и интелигенцията. Но тия, които бяха посветени в тайните на нашата Странджа, наостриха уши: за тях вълкът беше в капан. И найстина, за една само нощ алагюнци с кмета си начело дигнаха на нозе и самите стогодишни старци в края! Горите проецаха, земята тътнеше, па на третия ден в Бургас се донесоха разбойнишките глави в торби — не минаха те в Турция! И не през тук е пътят на турски разбойници за в Турция. То е било работа на българските чети през вековете на робството: те оттука по Странджа са отивали да зимуват в Цариград. . .

Да, смел народ, неустрашими горци живеят тук. А все пак. . . стреснал ги беше и свил един-единствен разбойник — тоя легендарен Лефтер, който през летата тадес никнеше, дето го не сееш; спираше търговията; пишеше кървави писма на управниците; трупаше богатства; а през зимата отиваше да ги яде, казваха, напр. в Петербург. Завидно разбойнишко величие! Завидно не за богатствата, които е трупал, макар че и на това биха му завиждали хиляди негови събратя по занаят из новите палатчета по нашите паланки, градове и в столицата ни — не: краят, в който е царувал, е завиден! Ний вървим към «Пода» и наляво от нас се разкрива картина, която рисува характера на целия тайнствен край. Странджа, като се спуща с високи гористи хълмове над морето, отгонва всичките си води към север, където те се съединяват у дълбоката низина в самото дъно на Бургаския залив, та правят три просторни блатата, по-големи от някои швейцарски езера. Двете от тия блатата, дълги от изток на

запад, се вливат едно в друго и заливат пространство от 20 — 30 км в дължина, та отделят цялата погранична околия от града и Бургас. Преход има само на две места: един на мандрите, югозапад от града; там Акезлийското блато се влива в Мандренското; и други на «Пода», към където вървим ний и който е на югоизток от Бургас. Там Мандренското блато, с водите на Акезлийското, с водите на Факийската и ред други реки, се влива в морето по един страшно мътен и широк като Марица, а дълбок като Дунава улей, който се броди с просторен сал (пор).

На юг от тази блатна черта, приключена с паралелната на нея турска граница, която върви горе, по билото на планината, е завидното горско владение до неотдавна на Лефтера. Природата го е тъй склонила, че сякаш го е отредила за отделно царство. . . поне докато Турция съществува. . .

— Я разправяй бе, Хаджи, обичам да слушам авантюрите на тоя кръвник! — подканям съпътника си и той ниже редица легенди за страшния разбойник.

Историята се опростява: всеки назначен пограничен пристав се е сдружавал с разбойника, та печени ягнета яли и къочеци разигравали по самодивски хорища. . . Само тъй е могъл Лефтер да върши своите чудеса: да граби чорбаджии и депутати и да ги развежда по горите, дорде си одерат и нозе, и очи. . .

Извихме през една мочурлива морава, излязохме на широкия дюлгерлийски път и встъпихме в една страшно влажна усойка.

Ний бяхме на «Пода».

Беше привечер. Носът ви се дразни; нещо нехубаво има тук; опитният човек чувствава, че целият му организъм се набива от милиарди миазми на блатната треска, макар и да е вече на няколко стъпки от ниския морски бряг.

Под една съзливлива скала се гуши ново зданище на полицейски пост. Срещу него е позавалено ханче, а под това бавно се движи страшна маса вода с оловен цвят. Зад нея е просторна само една педя дълбока бистра вода, отвъд която се извира пясъчна крайморска ивица,

що върви на север и открива на 5 — 6 км далечина бялнал се град — Бургас.

Слязохме на позаваленото ханче. Посрещна ни дядо Хаджи. Тук беше и горският Михал. Двама незаменими любимци на още по-незаменимия на мнозина живи щастливци покрен Стамболов. Твърди се, че тия двама безименни люде в това ханче били първоначални учители на днешното ни вестникарство. Истината е, че Стамболов, колчем в столицата изчерпвал псувните си по адрес на по-големия, то идвал тук, при дядо Хаджи, на подкрепление. Дядо Хаджи го подлагал на всевъзможни операции под своя кръшен язык с неизчерпаемите «тлъсти» и «дебели». Сега аз оставих съпътника си да им слуша бисерите — каква полза да ги слушам и аз, макар че гласях да ставам вестникар: учениците им в София ги надминаха.

«ПОДА»

Повлякла се и мъртво тече страшна маса вода с оловен цвят и само на двайсетина стъпки оттук хлуыва в морето и го посивява на огромно пространство.

А наляво очите се вземат от фантастично очертание на страшен лабиринт: усой, бърда, гори, просечени по всички посоки от блатата, реки и поройни долове. Неподозирани от никого освен от бирниците тъмни села се гушат в тоя лабиринт. И край тях, и под тях от време на време буйствуват ужасни порои. Тях планината е сковала дълбоко в доловете си, та не достягат селата — напомнят народните възбуждания: скали и балвани къртят, ярове и цели гори подравят, но всичко туй хлътва в доловете, губи се в бесните пени и се носи с екот към блатата и морето, като само промива високите зелени поли на селата, където животът цъфти със същата оная бавност, с каквато и човечеството, мимо всички възбуждания върви дебнешком към смътните блещукания на бъдещето. Хубав, но мъчен е животът в тоя край! Тръгнете по горните брегове на тия тук блатата: Дантевият пъкъл ще ви се

види по-проходим! А все пак по тия кривулни сенчести мочури се редят безчет тъмни колиби, в които от незапомнени времена, зиме и лете, незнайни люде почти от всички народности непрекъснато повтарят вечната Теокритова идилия на рибарите.

Наляво от мен, през стесненото тук блато, се издига горист хълм — цяла планинка. В източните ѝ поли блатото намерило горска пазва и образувало едно бездънно Рилско езерце. Зад езерцето, зад хълма и зад блатото се простира златен пясък, т. е. гойни ниви и ливади, които биха прехранвали цял градец. Хълмът, езерото, горите, нивите и ливадите са обаче безлюден чифлик — единствен по чудното си местоположение в цяла България. Тоя чифлик беше на един злочест гъркоман от Бургас. Той умря в тъмница, осъден на пожизнен затвор. На прочутия разбойник Лефтер хрумнало да прекара и зимата в мъничкото си царство. Чифликът тук му бил толкова гостоприемно убежище, колкото и всички самотни жилища и колиби в тоя тъмен край. Бедните горци, навикнали още от турско време да гледат дружба на властта с разбойниците, били забравили закона за укривателите на разбойници. Но един наивен запасен войник, попаднал по дирите на страшния разбойник Лефтера, свикал сам потера, че комай насила подбрали и полицията с гузния пристав и заобиколили разбойника в едни каракачански колиби; запасните — напред, пристъпът — сгушен зад тях, почнала се престрелка, Лефтер успял да си пробие път — говори се, че приставът хитро му съдействувал, — но запасните тази хитрост не разбрали, един синковец се втурнал по разбойника и го катурнал — обагрил снега. . . Тогаз приставът вирнал врат, отърчал, отсякъл тържествено главата на разбойника и за това после получил подарък от султана и медал от княза. Само Стамболов забравил славния пристав; «великият българин» и тук останал верен на себе си: той измел всичките ятаци на разбойника и ги набъкал в тъмниците. Осъди се кой осъди, а между затворниците беше и стопанинът на царствения чифлик: той не биде осъден на смърт, а

на вечни окови, като предварително в крепостния акт на чифлика стана една формална промяна: гъркоманското име се замени с това на Стефан Стамболов. . .

И днес с това име хубавее тоя безценен чифлик над море, езерце и реки — хубавее и се-вслушва през тихи нощи и мъгливи зори¹ в къкреноето на пъстропери фазани, които в цяла България се срещат само в този чифлик и още в Ямболско. . .

Горският Михал дойде при мен и наведе глава до рамото ми — знак, че ще говори важно. Казват, че той правел същото даже и със Стамболов. Тоя го много обичал и на времето си горският царувал на паразия. Разиграл един поп, защото им се пресрещнали пътечките към дома на една вдовичка. Попът от амвона проклет горския, повел после селяните, качил вдовичката на муле, заголил я и я развождал низ село на поругание. А горският причакал попа на «Пода», напил го, качил го на муле, заголил го и го развождал из трънаците край Катранджийка. За това Стамболов отнел на горския само пушката — не и службата. . . Спомням си в днешно време един семинарист-директор от същото тербие¹; и него не пядят — променят му само сейрянлъка: прехвърлят го от богословския град в социалистически. Разликата между горския Михал и тоя мисля да е само в това, че първият бе стражар и не стана старши, защото беше протеже на мним цар, а другият е директор и ще стане навярно надзирател на девически пансион, защото е протеже на действителен цар.

— Ей на тоя там кол седеше военният ти министър — заговори ми тайнствено сега горският Михал, — а бай ти Стамболов оттам хе, като му подхвърли една топузлия думица, военният подскочи като ужилен.

— Кога това? — зинах аз.

— Когато щяха да бесят Миларова.

— Я разправи. Само не лъжи!

— Да си кажа правичката, кога беше — не помня. Те тука ловяха по цели дни риба — с въдици. Той,

¹ Възпитание.

бай ти Стамболов, беше бабанка човек: каквото и да ти каже, все ще е на пълно. Подскочи, ти думам, военният като ужилен, а на въдицата му — цял шаран! Хе, думата на бай ти Стамболова беше все на пълно, на берекет. Ами и думите му бяха все такива — тука ли си: от хак му идеше само дядо ти Хаджи. . . Ти бая си Стамболова не можеше май да задирияш дип, дип, че си младо. . .

. . . Един държавник, за когото и горските стражари говореха като за «бай». . . та той ли не беше народен? Човек, който биеше файтонджините си, който пианствуваше със селските кметове, който към мало и голямо се обръщаше с «а бе, магаре!» — който се наддумваше най-после с двамата братя дядо Хаджиевци — тоя ли човек не беше народен?! А бе той си беше дип добър паша от чистокръвно българско потекло и за всеки случай управляваше не по-зле от всеки турски паша — не на вятър беше писал на младини стихове. . . Нему само политиката му не беше българска. Нека си бяхме откърмили един русофил Стамболов, че бихме видели. Сега е вече късно, разбира се: днес в партизанствата ни чифутщината отмести предишното българанство. Друго би било, ако Стамболов успее да се помири в силата си с Русия, тъй както князът се помири в силата си. . . Да. А Стамболова го съкруши политиката му. Инак той си беше навременен калпак на българска глава. И светът ни разбра, оцени, уважи, само едничко нашият княз и около му котерийката с изхабените козове не могат да разберат и да оценят, че българията не е вече тогавашният дебел и набит народ, за да носи нов кралимарковски калпак.

Завечеряваше се и гъстееше блатната задуха. До калния бряг се прилепи салът. Той и тук е такъв, какъвто и на Марица — като под на хамбар, извит нагоре в краищата и пуснат във водата. Погледате го и с български наивен ум ви се дощява да отсечете, че тази местност названието си «Под» е добила не от гърците, а от тоя под — сал. . . Пазете се само да ви не чуят езиковедците ни! Или не, не се пазете: те и без

туй са се разчекнали да ни учат да говорим непременно по рецепти: не хленче, а хлипа, не професорско дърварство, а творба.

Най-после се накахме да минем «Пода», т. е. да качим и ний, и конете ни, и един файтон, а и горския Михал с нас на сала, който ни прехвърли отвъд страшния улей. Над него мост не се е градил: отвъдният бряг е мочурлив и веднага хлътва в просторна плитка вода, която се дели от морето от постоянно измивана пясъчна ивица. Морските вълни си хвърлят пияната в тази плитка вода. Един безкраен тесен дъсчен мост върви по измивания пясък край морето и извежда пешите пътници на сухо, а ездачите и колята газят плитката вода. Горският Михал тръгна по мостчето с пушката си в ръка, като я употребяваше да пази равновесие, защото беше пийнал, а ний на конете нагахме плитката вода, в която играеха милиарди рибички.

— Ти спомена нещо за обесването на Миларова бе, бай Михале. Я разправи!

— Нищо — отговаря философски бай Михал.

Морето е тихо, едва мокри ивицата пясък и не ни оглушва. Бай Михал размърдва сключените си гъсти черни вежди и почва:

— И тогава пратиха онова мекере Пейчиновски да ме вика. Стамболов уж бил нещо криво спал, та свикали били от няколко села моми и невести да пеят на големците. Пък аз, да ти кажа правичката, мразех това леке Пейчиновски, бир да беше училищен инспектор. Хич човек, дето го бие жена му — тю! То и аз имам жена, ама нека гъкне, да видим. . .

Бай Михал имал жена, и то уредна стопанка с две дребни дечица. Тя била обръгнала на скопосния си домакин, не придирвала му, а злите езици мълвяха — не пушчала го само с месеци при себе: нека спи на пруста, поразникът, че ходи да се мърси. . . Когато в края на крайовете у Адамови в Алагюн на бай Михал се схвана половината страна на лицето, та той заяви, че ще умре, и се отказа да мятта очи по мерджанените нозе на алагюнските пъстрополки, то стопанката му го

изиска в Бургас. Там бай Михал още от пътните врата, като го внесали в двора, погледнал жално-милно невестата си, поклатил с разкаяние глава, че зинал и смогнал със схванатия си език да каже следното: «Тю бре, тю! Че то тя, моята женица, бивало си я. . . виж ти, пък аз да ходя толкова да се мърся. . . тю!» Бедната Михалица кривнала глава на тия думи, не повярвала на мъжовата си болест и — оставила го пак да преспи на пруста. . . На заранта бай Михал не бил вече между живите, но идете и днес из Странджата: все още му не вярват, все още се чува, че тук се явил, там се мярнал. . . все още мислят, че смъртта не бе последната му глума!

Ний не забелязахме кога се свърши плитката вода и тънкото мостче, по което тупаше нозе бай Михал: той гръмогласно ни рисуваеше, като артист, с всичките бисери на кръшния си език една чудна нощ на министерски вакханалии. Пред къшката селянки пеели старонародни песни, а селянчета ги задиряли — седенкували. Вътре се водел припрян разговор и шампанското се ляло. Всички знаели — нали и цял народ тогава знаеше, че бесилки нови се дигат в нова София, — та бай Михал се бил даже поумислил: не обичал той бесилката; на нея някога турците покачили баща му. . . Най-после му дотежнело на бай Михала, скочил той сред селянките, извил ги на коло, седнал турски и пуснал над цяло Ахело глас. . . оня чуден и нечуван в света глас на горския Михал! Като запееше на чардака у Атанас чорбаджи в Турско Алагюн, чуваше се в Българско! А на пишещия тия редове, младо тогаз момче, се струваше, че гласът на горския Михал от Осман баир може да се слуша до Бургас и до Сливен. . . Запял бае Михал, стихнали земя и небо, па смълчали се и големците в къшката. Тогаз Стамболов излязъл и тържествено връчил печатлия плик на готов конник. Тоя полетял към станцията с подписаната страшна присъда. . .

— След туй беше, каквото беше! — прозя се сред разказа си бай Михал. . . И вече лениво, но с подмигване доразправи как нея нощ, след подписаната смърт-

на присъда на Миларова и другарите му, са осъмна-
ли: една фантазия, в края на която оня нещастен учи-
лищен инспектор Пейчиновски, който после биде убит
в Солун като сръбски шпионин, и оня щастливец ми-
нистер на просвещението Живков, който живя в Дрез-
ден с 24 000 лева пенсия — те играят по бели гачи на
ръченици срещу горския Михал, който им бие дайре и
им поднася на керемида нещо, което ничие перо още
не е написало на хартия. . .

И когато туй е ставало, Миларов е бил вече пока-
чен на въжето... на същото онова въже, което той
още в турско време беше тъй всенародно проклет?

Преживяхме вече 25 години свободен конституцио-
нен живот. Как, боже мой, не се намери ни един бъл-
гарски депутат, който да внесе в камарата закон с
едно-едничко членче: «Предлагам, щото с кръвта на
хилядите избесени за свобода българи да заличим
в а р в а р с к а т а б е с и л к а, ако не от кодекса
на общочовешките наказателни закони, то поне от тоя
на Свободна България!». . .

Брегът се изви наляво към Бургас — и скоро пре-
половихме нешироката ивица пясък между залива и
пространното Бургаско блато. Ний бяхме вече в са-
мата котловина на обширните блатата. Освен Мандрен-
ското, Акезлийското и това Бургаско блато има още
едно зад Бургас — Атанаскьойското. Всички тия бла-
та в дъното на Бургаския залив са големи като езе-
ра и се намират едно от друго по на един-два киломе-
тра разстояние.

Над Бургаското блато откъм юг се дигат гористи
бърда, наричани «Каратепе». Каратепе (Черен връх)
е названието на село сред тия наистина черни бърда,
които царуват над блатата и гледат мрачно към за-
лива. Те на запад са покрити с непроходим храсталак,
а към изток, снишени пред Мандренското блато в об-
ширно равнище, са покрити с такъв безводен и дев-
ствен трънак, щото доста е да сте български народен
учител, да имате револвер или въже и да носите коя
да е нова книжка от нашите литературни списания
(без да изключим и «Периодическото» на книжно-

то ни дружество), за да можете набра в грозната тази
пустиня толкова кураж, колкото е потребен даже и
на българина, за да се прости със света. . . Този тръ-
нак е населен с едни възчерни, въздревни вълци, кои-
то местните жители наричат «анадолски», защото би-
ли прекарани от Анадол. Те са толкова свирепи и тол-
кова кръвожадни, колкото бяха и техните двуноги
братя, дошли също от Анадол. Тоя трънак върви край
Мандренското блато, крие освен свирепите вълци още
и цели стада хиени и милиарди змии, привършва се
до ливадите при Акезлийското блато, над което са пръ-
снати по два хълма следите от стар славен град Дебелт.
Акезлийци разорават тоя град — превърнали са го
на ниви — и все пак по него има повече остатки, от-
колкото са се запазили от Симеонова уж ослепителен
Преслав — разбира се, ако не излезе истина, че Абоба
е мястото на нашата стара столица, а не колибарският
Преслав над Шумен.

Ивицата пясък между залива и блатото все по се
стеснява. Обръщам очи назад: три години безумен
живот в тоя там потаен край! В полицейските постове
на «Пода» и на «Мандрите» — едничките проходи за
в околията — пазят и днес «херувими». Но сега те
дремат. Беше време, когато скромността ми трябваше
да заобикаля всичките тия блатата — през Русокастро,
Трояново, че в Кайлии, — за да сляза в Бургас. . .
Ех, то беше тогава, когато и под земята се диреше «ма-
гарешкото тръне». А пък живееше ли и вирееше ли
пустото това магарешко тръне тогаз по оня край — хе,
как вирееше, бог да го поживи!

Само няколко стъпки пясък дели вече блатото от
залива. Първото е сиво. То е по-голямо от някои езе-
ра, но е плитко и открито. През по-лутни зими хваща
такъв лед, че по него се минава с коля. Но и то прави
с леда си, както и общественото ни блато, ужасни из-
ненади: един нещастен свещеник с цялата си челяд и
с талижката си изчезнал през една зима под ледовете
на това кротко инак блато. Жално е само, че общест-
вената ни памет е тъй силна за такива катастрофи, а
тъй слаба за подобните в другото блато: човек у нас

Може да се удави и в най-смъртоносната тиня, а утре, току виж, пак му телеграфират от всички краища: честита скамейка...

Тук, между блатото и морето, се издига една малка зеленичарска градина с високи дървета и с кръчмица. До тази градина са Бургаските кладенци — два бунара, които поят града, тъй като и Бургас, както Анхияло, Месемврия и Кюстенджа от крайморските ни градове, макар да се намира при море и сред блата, пак е на сухо, като социализма у нас.

Спряхме пред кръчмицата и поискахме сладка гръцка мастика. Мръкваше. Кой не е бил на нисък морски бряг, не може да си представи как бавно, колко разпиляно и как колебливо мръква тук. Вечерите в безкрайна степ, като в Добруджа, не дават представление за това. Наопаки, там е пълният противовес. Нощта в степ настъпва от всички страни, дави дневната светлина и я свива около вас, тесни я, докато най-после я заличава пред очите ви и ви кара да я дири в себе си, в съзнанието, в душата си. На ниския морски бряг не е тъй; тук мракът притиска дневната светлина не към вас, не около вас, а настрани — над прозрачната морска повърхнина, където в ясни нощи светлината никога не изгасва: в последната минута на гасненето светливите лъчи сякаш се скриват във водата и изненадано, събрани на бисери, изплават на повърхността... звездичките са: почват да се къпят и да блещукат над утихналите води тъй неусипно¹, както неусипно трептят и по безкрайното небе.

Смушкахме пак конете.

— Ха, сбогом! — изненадва ни горският.

— Че къде бе, бай Михале?

— По службата си назад.

— Де служба, де. Дошъл си в града: върви да навестиш жена си, човече; да се нарадваш на децата си!

— Ще ида по зайци към Каратепе.

¹Неуморно.

— Знаем ги ний тия зайци във фереджи, хаймана ниедна!

Но той ни и не чу: нарами си пушката и ний дължко гледахме как тоя тъмен син на народа се губеше в нощната мрачева към откъснатия от света дважд тъмен край.

БУРГАС

В поразите си, когато трябваше да заобикалям блатата, за да сляза в Бургас, аз минавах край Атанаскьой, слизах на север над града и чаках нощта до казармите. Почивах при малкия руски паметник — единичък спомен от великата Освободителна война по цялото наше крайморие. Тук брегът е висок — царува над морето и над града. Щом се смрачеше, прекосвах край болницата — височко над морето, — слизах между разкривените хамбари пред пристанището и зад митцата минавах над южното също тъй високо крило на града.

Тук в онова време сред висока крайбрежна нива се дигаше старо цилиндрично здание като кула. Над него някога се е въртял оня крилат демон, когото бедният Дон Кихот нахалост се е опитвал да победи в първия си грандиозен поход по Испания. В мое време демонът тук беше победен от друг Дон Кихот, не по-малко смел и безцеремонен — народното суеверие.

Запустялата тази вятърница беше вампирясана. Аз обаче отивах в нея не при вампир. Тук се беше поселил Н. — един руски арменец, обрулен враг на помазаниците, бил и в Париж, и в Лондон, и в Швейцария, и в Америка, като предварително си изгубил паспорта и името си нейде в Сибир.

— Здравсти!

— Пак ви гонят? Заповядайте чай.

— Не, сам бягам.

— Защо? Заповядайте чай.

— Намислих да правя описание на черноморския бряг.

— Вий почакайте да стане нужда пак да ви служат стражари, че тогаз...

Н. добре знаеше кога и къде се почват описания и се пишат животописи. Но и неговата вятърница не беше неудобна.

Тя бе собственост на бургаския Харпагон, който имаше седем кевгир¹ сгради в Бургас и живееше в тавана на едната като стар ерген и грешен аскет.

Н. служеше в управлението на железниците, а вятърницата беше близо до гарата — тогава при блатото. Случило се, безименният скитник се вгледал в жилището на вампира и се явил един ден при Харпагона. Този се опулил: намерил се най-после синковец, който да му очисти вятърницата от нечестивеца. За един само ден над кулата кацнало многогълно дъсчено кьошкче с прозорци на всички страни и в него Харпагон поканил чужденеца, като му «отрязал» само 50 лв. наем на месец...

Колчем си спомня мрака, плъховете, прилепите и грамадните паяци в мрачната кула, във вътрешността на която си извиваше примитивната стълба, що водеше за павилиона на върха, изтръпвам и забързвам... като тогаз, когато бързах по тия грозни стълби не от страха само на мрачния вампирски вертеп, но и от дрънкането на гонещите ме жандармски сабли...

Откъснат от света в дъното на най-големия наш залив, Н. — печален и самотен чужденец — гледаше от фантастичния този кьошк дни и нощи залива, препълнен с лодки, фелики, мауни, гемии и параходи; гледаше насреща чудното очертание на великолепните странджански брегове, опулени в едно островче — скала сред залива; гледаше тия просторни и девствени за лов блата-езера — и — гледаше най-после тоя нов град под себе си — град, който едва преди четвърт век е бил само няколко житарски хамбара.

Да, Бургас се е явил на картата във втората половина на миналия век, т. е. преди 30 години... До

¹ Каменни.

Освобождението център и на окръга, и на околията е бил Анхиало! В тоя чуден кьошк над вампирясалата воденица аз се въртах като сред феерическо осветление. Към североизток под очите ви се чертае малкият сега едва забелязван нос, под който са построени първите запазени и до днес хамбари и първата някаква изчезнала скелица. Хамбарите и скелицата, без да се замъчвам, като нашите партии, за програма, са родили тоя шумен град, който за всеки случай е една по-голяма програма, отколкото са писаните у нас — и... и затова навярно не влиза в ничия от тях. Или не: ето, в мястото на дъсчената неотдавна скелица днес пищи правият трен от София, а във водите се издигат гигантски машини, които задръстват дъното на морето с циклопски стълпове от камъни и цимент... строят модерното пристанище! То огрозява залива, макар и строго да се държи о очертанията на естественото бургаско пристанище, което беше чудно красиво. То бе една стена навътре в морето — една незIBLEMA стена от каменна верига под водите. Тази стена почваше от носа-клюн над хамбарите и чертаеше змийска ивица пяна навътре от разбиваните в скритата каменна верига вълни. В дълбочините зад тази ивица стърчеше нещо черно над водите. То бяха железата на отдавна разбит тук параход. Плаването до тях беше дори и за неопитните една хубава и не твърде опасна игра с вълните, защото над тия железа човек можеше да си почива, стига да се не стряскаше от налепените милиарди миди по тях...

Ех, несвестни безсънни нощи в мечти, в самосъзерцания и в халостен труд — безразсъдното онова пилене на нецепена енергия при неопитна, неупътвана и само-надеяна младост! Разби туй и нервите, и здравата душа не само на едного в буйната и тъй силна наша генерация. Имаше утрини и вечери, когато просторният тоз залив не беше за нас нещо по-друго от обикновена къпалня, в която младата гола снага не винаги се чувствуваше толкова нашироко, колкото ламтеше. Сега вече все по-често срещам прегърбени бащи, прошарени и клюмнали глави с помътнели очи... Впрочем не малцина срещам и с кръвясали вратове...

Н. беше си направил един ориенталски диван в своя чуден къшк. Тоя диван беше до прозорците, що гледаха към югоизток, накъдето е обърнат и целият град. Странджанските брегове са натам; те са отблъснали водите на морето, та тия в дъното на залива са образували вдадината на Бургас. И между двата тия бряга — град и планина — сред сините води е кацнал, като сива гургулица, остров-скала със свит над него манастир. Това е «Света Анастасия». Той е единичният остров по нашето крайморие. Прилича цял на Ноев ковчег — не на оня, който доведе България до фалит. Истинският Ноев ковчег-не ще е бил по-малък от тоя остров, щом е можал да побере по чифт от всичките видове животни, тъй като на тоя има само от един вид — фанариотския.

Прекрасен и чудно самобитен е манастирът «Св. Анастасия» над тоя остров — синя скала, фантастичен връх на подморска планина! Тук сте цар и роб: цар над световните грижи, които се реят по назъбените недалеч брегове на обширния зъглест залив; а роб сте на гигантските морски вълни, които идат из широко откритото на север море, нахвърлят се на скалата и я опасват почти с вечна верига от бяла, дишаща пяна. Помолил бих злите си врагове да прекарат поне една ядна лятна нощ на тоя наш остров: липсала би за дълго време омразата от душите им!

Нека отдадем почит на старопланинските мъже-колибари: ненапразно са те носители на изкуствата у нас! Идеята за основаването и на тоя чуден манастир е пак техен дух и тяхна плът. Двама заможни братя колибари из Балкана са иззидали манастира над скалата и му са закупили просторни нивя в отвъдния бряг над «Пода». Това е било в старото безславно време, когато и българи, и гърци са служили на «една черква и комка». От същото време по нашия черноморски бряг са останали и се кумят още ред манастири — в Анхиа-ло, на Емине и във варненските лозя, — все иззидани от българи: през векове целият Балкан е поднасял на тия манастири своите богоугодни телци и овни и своите набожни колибарски грошове. Но пекна българското

слънце, пресуши тоя извор и на фанариотите не оставаше друго, освен да втикнат в бездънните си джобове и самите манастири, че да бягат. . . Бургаската постоянна комисия едва можа да измъкне от бездънния джоб на фанариотите и тоя манастир «Св. Анастасия» с чудно красивия остров: те ведно с просторните нивы на отсрещния бряг бяха продадени просто еврейски. . .

— Н., не дотегна ли ви Бургас?

— Моята вила и тоя залив не ми дотягват — отговаряше меланхолично Н.

Защо му трябваше на тоя без дом и род скиталец градът, па бил той нов, хубав, угледен? В него се паря печелеше, лъжеше се, шейретствуваше се, злоупотребяваше се и с бога, и с мамона, крадеше се и се обираше, и то с такава вихрена трескавост, щото евреи, гърци, българи досущ се заличаваха на «пиящата», т. е. пред окъсания и оголен български селянин, какъвто само се явява и тук, тъй като околоръст, както и около Созопол, няма ни едно гръцко село.

Бургас има две улици — артерии на «бъдещата българска Марсилия». Тия две улици се пресрещат в прав ъгъл сред град — не се още кръстосват. Здания високи, нови, хубави: всички над магазини и дюгени. Навред напрегнати лица, позапретнати ръце и очи, хищно опулени. Не е твърде чисто, малко мъгли, повечко горещини, но чудни, пленителни нощи, а при туй по едно време с осем бляскави шантана. . . Шумен бекарски град, който изглежда, че още не са подушили младите ни лекари, та да ходят да шейретствуват със здравите в София. . . Липсват води, градини и алеи за разходки: град при море и между просторни блата, а без сенки. Зад града на запад първите жители бяха разработили хубави лозя, а по-видните богаташи бяха издигнали и сенчести чардаци. Но градът изведнаж възбуя и посипа тия хубави места с нови здания и улици. Тия сега посягат вече към селцето Атанаскьой, което е само на един километър оттук. То

е до брега на едноименно блато, което се извива като ухо, отначало почти се протрива о морето, а после пуца край към Балкана. Както Бургаското блато, така и това Атанаскьойско пръскат бреговете си със сол — очевидно, като бедни съееди заемат си сол от богатия. Чудното е, че ивицата пясък, който дели както Бургаското блато от морето, така и Атанаскьойското, сякаш напук на тази съседска дружба крие и тук едно кладенче със сладка вода.

Двете тия блата се разклоняват зад Бургас в тъпъгъл и откриват една красива обширна степ — гола, тревиста, — която граничи с Айтоския Балкан. До първите вълни на планината са айтоските тополи и минерални бани. Тук има вкусни дини, мастика от първо качество и през лятото гъмжило тънконоси гъркини от Анхиало, Месемврия и Созопол. През зимата обаче ветровете и снеговете брулят хубавия нов хотел, който запустява: тук тогаз сегиз-тогиз се попровиква по-старият от братята Сунгарци, който хубаво си погулява напук на забатачения им съседен чифлик. А какви студени балкански води извират при тия бани! Бургасци, откак са свет засветували, ги мамят в града си, пеят им «кога ке ми дойдеш, море» — но водите не щат сами да им идат. . . не сакат!

Че градина ли, парк ли би имал май с град на северното си крило зад казармите, болницата, че към руския паметник! По-красива, несравнено по-красива от варненската крайморска градина, защото би слизала до самите морски вълни! В Бургас имаше една частна романтична градина с великолепни сенки — на южното също високо крило на града, — но. . . там сега се гизди грамадното и почти най-красиво здание в града — това на окръжния съвет. От градината ни следа: всяка лехица се превърна на къщица. И добре стана: прекараната оттук към пристанището железница продра хълма и сега там се видят само сипеи. А и това зло бе на добро: зад тези сипеи са баните — мъжката и женската, близки една до друга, — та сега не са на очи и само насъне сърдят и радват Христовите пастири — сърдят

ги по водосвет, а радват в черква, защото са съществен подтик за сватби в тоя бекярски град.

Седя и мисля: нима трябват на Бургас води и сенки, за да бъде прехвален, когато нему се предвещава. . . поне се предвещаваше до десет години 100 000 жители? Ако бих искал да го прехвалям, то по-скоро бих седнал да пресметна, как би могло след продадените ни железници да прехвърлим Дедеагач в Бургас? Или заловил се бих да правя весели лучкания, ако си повърнем железниците, то дали от хемороидните ни канцеларисти, или от гладующите ни села би си рекрутирал жителите тоя бъдещ 100 000-ден Бургас? Или от едните и от другите, та бихме имали един стохилияден град от хемороидни дембели и затъпели от глад селяни? Впрочем. . . опасни са у нас и най-невинните лучкания в народостопански работи: ще вземат веднага да ви назначат в Министерството на търговията и земеделието, па нã, че сте станали и вий кандидат на бъдещата половина на стохилиядния Бургас.

Бургас със своя залив е един брилянт от първа величина в украшенията на свободната българска земя. И имаше от какво да е доволен тук Н. — тоя чужд немил и недраг отшелник, останка от разбития кораб на светлата плеяда руски Аргонавти. Ех, колко мил и колко умен човек беше той! Вярвайте ми, сред сган от новоизпечени лъжци и престъпници в този нов град аз едничко от него научих да мразя лъжата и престъплението, а не лъжците и престъпниците. Впрочем аз още един съвет имам от него, за който също трябва да му благодаря, защото никой, поне тъй рано, не би ми го дал. Когато «диктаторът» и пр. «катурнах-ме» и т. н., то Н., възхитен, ми рече:

— О, щом вършите това, останете си до гроб социалисти! И се пазете занапред от коронован диктатор.

Ех, защо не го послушахме! Накъде сега. . . Най-напредничавият и най-честен обществен деятел, какъвто познавам у нас, днес седи в камарата на едното си рамо с един свиреп глиган, а на другото с един типичен жид, които го тъпчат и реват: «Долу утопиите! В за-

творите има още разбойници със закопани по горите имания. . . » Накъде наистина сега, когато вече и диктатор за събаряне няма, защото е неприкосновен? Истина, непознатий беше прав: у нас още тече мътна вода и мислиш ли да ловиш риба в нея, то услужвай на службогонца, на предприемача, на лихваря и главно на царедворските блюдолизци. Не ще бъдеш наистина всеобщ любимец; ще те псуват и ще те плюят, но какво от туй? Все ще можеш да се кичиш с краен демократизъм като дяда си Петка.* А не щеш ли да правиш туй, то всички ще те пратят при прегракналите ни социалисти. И не ще те никак питат, че не им разбираш школнишката философия, а ще ти викнат от всички страни едната и хиляди пъти вече доказана у нас истина: върви с тях, поне си сигурен, че не вървиш по бъзунци и че не ще те закарат. . . в коша.

Защо наистина не останахме социалисти? Право, всяка неделя щяхме да четем все едно и също евангелие — и на Великден, и на Коледа, и на Света Петка, — все едното и също евангелие и щяхме да плуваме в свое масло, и щяхме да знаем, че цял свят да изгори, чергатани не изгаря: «Бъдещето поне, па било и след векове, все щеше да е наше, както божата мана е все на богоизбраните евреи.»

Как да е, сбъркахме. Мило ми е за непознатия. Как ми се той радваше тогаз — преди и след 18 май, когато ний се чувствахме встъпили на родния бряг тъй победоносно, както е встъпил някога на същата дата и Ботев с дружината си.

— Пазете се само — ми думаше непознатият — да ви не разбият пак, както Ботева, на някой нов Вол, дважд по-рогат, а то поне аз ще трябва да викна: сбогом, заливе, сбогом, Българийо, сбогом, вятърнице!

Отдавна извика бедният непознати тези думи! Не му се сърдете: той не беше страхливец. Но при своите безкрайни патила и при своя още по-безкрайно нещастен народ как можеше той да се привърже о една... вятърница, боже, прости ме. Ами че да ви кажа: и малката привързаност, която той имаше към нас, му

костува толкова скъпо — толкова скъпо, че надали ще има сърце човешко, което да се не свие. На наша земя той, с побелели вече коси, преживя последната драма на своя незавиден живот. Една американка — тънка, висока, румена и слободна — него улучила на наш бряг (та и могла ли би другиго да улучи?), него улучила и него залибила. А милиони той нямаше — какво думам, той и името си беше изгубил, па и не помнеше вече къде го е изгубил. . . а бащата на американката пристанището на Бургас градеше, т. е. не само милиони имаше, ами носеше и името на представител на американското злато. Трагедията се разигра сред бял ден: бедния непознати телеграфически зачеркнаха от служебните списъци в железничната инспекция и също тъй телеграфически му посочиха четирите страни на света. . . Да, един самодур баща можеше — само защото е американец или френец, немец, англичанин, — можеше с едно смигване да ритне един непознат, но безценен гост на българската земя, вината на когото се криеше само в това, че беше едничкият човек, който можеше да спечели сърцето на една волна птица — рожба на Америка, — и още, че беше може бе едничкият в тоя край носител на общочовешки копнежи, вяра, идеал!

Пращам му поклон: той обичаше хората, свободата и истината и учеше всякога на това. Ако нейде по света го настигнат още жив тия ми редове и му напомнят за България, то нека я почете с любов.

ПО МОРЕ

Обикнали го всички в селото, та и той обикнал една тънкоснага Калина. По нощи я задириал, китки ѝ крадял, а през дните не страйвал, напушал общинската канцелария, по плетища се катерел и виком се провиквал: «Калино, моме, изгори! Излезни да те повида».

Днес го изпратихме с парахода във Варна — превърнат на скелет и побъркан. . .

Един тъжен роман в глухите кътове на села и поселища! А ний бяхме съученици. . . Рой мисли и чувства забулваха от очите ми таинството на смрачаване в тоя величествен залив. Аз стоя у самия нос на дългото тясно пристанище, у черните стълпове на което тихо плискаше морето. Стоях и спомнях безразсъдните дни на нашето ранно застаряване: непоковарени бяхме, чисти, впечатлителни и буйни, но без внушена в душите ни ръководна нишка бяхме, та ни изринаха от училищата, още недоучки, и ни попиляха по четири страни, за да превием «вирнати» вратове или да изпотрошим бурните си глави. . .

— Какво си се окумил? — сложи се ръка на рамото ми.

Беше Светли. Той ми беше също съученик и аз намирах, че отдавна му е време да си промени младежкия псевдоним: бе от анхиалските села и се оказваше под бащина стряха само по избори или когато останеше на песпонделник в партизанството.

— Какво се опули такъв — опомняше ме той, — върви да те заведе на поклонение при твоя Равашол.

Това значеше да отскочим в Анхиало. До стълбите под нас в морето играеше, като орехова черупка в шепа вода, нещо по подобие на лодка. Който не е виждал варки¹ на фелика, не може си представи по-миниатюрна лодка. Фелика се вика половин гемия, малко по-голяма от ладия, но с постоянен елкен (мачта). Служи за пренасяне на стоки и е снабдена също като параходите и гемии със своя варка, която в големината си пази съответствието на феликата спроти параходите. Не можете си представи, че на тази тумбеста черупка ще сте по-сигур, отколкото на една обикновена плоска дъска. А все пак тази черупка побира трима (заедно с лодкаря) и ги откарва до феликата. Разбира се, побира тя, ако само се решите да ѝ приемете гостоприемството.

Ний предпочетохме да ѝ поверим само дрехите си —

¹ Лодки.

не толкова от страх да се не къпем облечени, колкото от веселото настроение на Светли.

И плъзнахме голи снаги по хладните вечерни вълни. А едновременно по целия залив се разляха омайни кръшни звукове — бихте помислили, че морските сирени ви замамват. Обаче скоро поличаха звънливите звуци на българския меден кавал. Току. . . що диреше кавал в морето? Мигар някой български моряк се е заплеснал в лодката си? Не, такъв още не се е родил. . . българин моряк няма: на лодки по нашия бряг ще срещнеш и гърци, и турци, и арменци, и всички народности, не обаче и българин.

Светли се понадигна, вслуша се и отсече:

— Я, че тоя майчин син плава и свири бе!

Наистина, откъм баните по леко разиграните вълни се мяркаше плувец, който свиреше: легнал бе юнашки над бездна вода и самите вълни го носеха навътре, към нас.

— Да го пресрещнем — предложих.

Светли се отказа — нему тежаха вече 30 години, а аз носех само 24 и — леко ми бе. . . Прострах ръце и чинеше ми се, че летя като ястреб над водите.

Младост! Помислиш и клюмне глава. А всъщност какво е младост? Тяло силно, здраво, пъргаво, което само към едно се стреми — да се движи: нали? Още душа, в която блещукат всичките огньове на пъкля, та се разгарят от най-лекото лъхване, даже от сянка, и превръщат неусетно цялото незаякнало същество на безсмислена фурия, стремяща се в пространство като крилат стрелок, спъвайки се без препънка, полетвайки през стобори, като змейно кълбо, или пръпкайки слисан, като прилеп сред ден? Не това ли е младост? И още: сърце, което всичко люби и все пак още нищо не цени — не това ли е младостта? Или може би вий познавате като мене и друга младост — младост на нощни безумни бдения над загадките на живота и на човешките лутания, теглила, сълзи? Я, бога ради, да мълчим за такава младост. Кому е тя дотрябвала? Познавам другар, университет е свършил с отличие, учителствува от десет години, пише от 15 и до ден днешен

шен осъмва с рало над родната целина. И отивам през денеси при нашите ревизори по просветата. «Защо го преследвате бе, байновци, защо го не повишите: на табла не играе, с министри не се родее, а и с вас даже не приема да се запознае, че да му се боите — не ви познава човекът и не му е теквало да ви опознае, — защо го не повишите? Жена и деца има — и 15 години трудов живот на гърба си — утрѐ идат старост и болести, и несгоди — защо го не повишите без картичка: такава той никога не ще има!» — така убедително говорих и никого не обидих. «Не се дразнете — отговориха ми, — ние сме прости смъртни, та сме прозаични: вие пишете, име оставяте на поколенията, а ние какво има да постигаме? Ей тъй, свой своего дири: ние биз-бизе се преглеждаме на тоя лъжовен свят, а вий — вий можете да се храните и със слава.» Не, нека да мълчим за п о - д р у г а т а младост — зле ме мен подиграха, право! Ала, нека си призная, все имаше малко справедливост в тази ревизорска проза: ами че когато и да дигнеш крак у нас, все «писатели» ще настъпиш: защо тогаз да ги не присмее и една канцеларска мърша?

След горещите дни колко е по-силна вечерната хладовина, толкоз по-марно е морето: водата по-бавно изстива. Не слушайте лекарите, те не препоръчват къпането ноще: здрав ли сте, къпете се в тия марни води, за да се порадвате! Какво значи да се престъпят лекарските поръки за такава безкрайна приятност, каквато бихте намерили в нощните посребрени от луната води на морето? Мигар ний не престъпваме по-страшни поръки: мигар ний наистина се боим от бога, мигар наистина не любим чуждите жени и мигар наистина не бягаме от отечествените войни? И кому е от туй по-топло или по-студено? Наопаки, това никак ни не пречи да ставаме даже министри.

Нощните къпания са най-удобни за плаване: ноще морето обикновено е по-тихо. А плава се различно: гемиджийски — с цели ръце, мятани напред една след друга; кучешки — с ръце, сбрани под главата, бият като тепавица; дерменджийски — ръце и крака бият

като тепавица; жабешки — ръце и крака вътре във водата, разкривени на четири страни, — най-усвоимо от нашите висши чиновници. Плава се още настрани — на лява и дясна: долната ръка е русло, посяга напред и управлява, а горната е лопата — гребе водата на полукръг. Над бездни вода може да се стои досущ прав и да се пие напр. кафе; над такива бездни може преспокойно и да се лежи — и в царските палати няма да намерите по-меко легло. А дали може да се спи над водата, остава да решат океяндерите: черноморските плувци само са усъвършенствували фокусите — престори ви се на удивен тъй умело, че сърцето ви взема! Може и в най-дълбоките води да се гуркате, както щете, само не и да се спускате към дъното: долните слоеве на водата са ледени, а при туй идвате до една среда, която вече далеч не е «златна»: водата си заиграва с вас — не ви пуща към дъното, защото у вас има още елексира на горния живот — въздуха, — а не ви тласка и нагоре, защото студените слоеве са ви вече сграбчили в своето едва усещано, но мрачно и страшно течение. В неголеми дълбини може смело да подирите дъното, но винаги (при прибрани нозе, в право състояние) трябва да се отпуснете с всичката си тежест, като дигнете и двете си ръце над главата. Това е нужно, за да достигнете дъното, да блъснете там нозе, че да пробиете студените слоеве и да се озовете пак на повърхността. Ако не достигнете дъното, студените слоеве ви бавят, вий правите излишни кълчения, разпъхтявате се и докато се озовете на повърхността, не е чудно да се нагълтате със страшно солената морска вода, което е едно от не твърде приятните изненади по морското къпане. Гуркането е една много приятна способност; в морската вода може да се гледа тъй добре и ясно, както и във въздуха, та в дъното на морето може да се играе даже и на комар, но... разбира се, дене; ноще не бих препоръчал да се гуркат даже и на най-пернатите наши декорирани сливнишки герои: собствената ви сянка в дъното на морето се превръща на такъво чудовище, а тъй е пусто в плоското дъно, тъй няма шубраци и скали, че по-скоро ще се преда-

дете в ръцете на стихията, отколкото да се сетите за укриване и бяг. Иначе в прелестното наше крайбрежие къпете се де как попадне и дене, и ноще: морски чудовища, слава богу, ни липсват. Има наистина едно рогато псе, нарича се морска свиня, угоено, шишкаво, мрачно, но, мисля, българските граждани и на сухо попривикнаха на такъво угоено, шишкаво, мрачно рогато псе, та не ще престанат и да се къпят. А при туй морската свиня също тъй бяга от човешкия глас, както събратът му на сухо бяга от гражданския.

Нито риба някоя, нито друга жива твар може да плава тъй красиво и гордо, както може човек. Изключение биха правили сирените, ако съществуваша, и то само затуй, че кога човек плава, страшно го отрозяват мотавилите му — нозете. Ала все пак Алеко е прав: няма нищо по-красиво от голото мъжко тяло! Опне се над кристалните води — вълната го подига: па изправи гордо глава сред пяната, просне ръка — жилага, мощна — и плесне презрително стихията, подчини си я и тя почва да го носи, накъдето той иска — равномерно с гърдите си пори вълна след вълна и се шири като същ господар — може поне тъй да се рисува, което е едно от най-утешителните му хитрини в живота...

Не, великолепно е да се чувствуваш над морската стихия лек и пъргав като риба! Свирачът, когото бях тръгнал да посрещам, беше млъкнал и аз се боях, че ще го изгубя, защото, колкото и да се перим, все пак, поне в морето, сме пълзящи: трябва като змията да се увиеш на търкало, че да подигнеш малко глава, за да си разшириш хоризонта. За щастие, той скоро засвири пак и аз видях, че сме се наближили. Понадигнах глава: да, тоя дявол лежеше и свиреше! До тоя час туй за мен бе нещо невъзможно: какъвто и плувец да сте, водата винаги ви обгръща достатъчно, за да ви пречи на свободното ви дишане и да ви разпъхтява. А тоя синковец в тия дълбини още и свиреше!

— Добра стига! — пресрещнах го.

Помънкахме, дорде намерим язык да се разберем.

То беше млад американец и говореше някакъв свой турски язык, изучен от него нейде по бреговете на Средиземно море, където, както и тук, американската компания е правила морски пристанища.

Аз любопитствувах да видя на какъв инструмент свиреше тоя мъжага, но преди това неволно приковах очи в друго — в херкулесовските гърди на нехайния тоз чужденец: то не бяха гърди, а тумбест и набит сякаш с желязо кош. Инструментът беше пиринчен кавал от средна големина — такъв другаде не съм виждал. Сбогувах се и звънливият глас на тоя инструмент ме изпрати до феликата ни. Тук Светли ме посрещна пак на варката-черупка: носеше ми дрехите да се облека, защото на феликата се качили и щели да пътуват ведно с нас «кирии», т. е. госпожици — тънконоси гъркини от Анхиало.

От Бургас до Анхиало по суша е около 20 км път. Под руския паметник над Бургас почва ивица мокър пясък — разделна между Атанаскѝйското блато и морето. Тази ивица трае около два км, след което блатото се извива към вишините пред Балкана и отстъпва на морския бряг висока гола степ. По тази степ няма нигде вода до самите просторни анхиалски лозя, които са на разхълмена почва — навярно раздрусана някога от земетресение.

Нощта беше чудна. Попътен ветрец надуваше фантастичния елкен на феликата — грамадната му сянка над водите напомняше мрачно наведения троен войнишки кръст над Шипка. Феликата леко пореше блестящите девствени морски пазви, свиваше тъмната си сянка с оная на елкена и правеше една движеща се страшна гробница, която оставяше зад себе си жива змия от раздвоени води.

Синкавата светлина на месечината сякаш проникваше през тънките дрехи на свилокосите анхиолченки и отразяваше във всичките потайни кътове на моята екзалтирана душа, на моето замряло от омая сърце и на ветреното съзнание на моите 24 години огъня на нашето южно слънце. Ех, вий, неизчерпими блуждения на младостта! Очите ми се вземаха от безкрайната си-

нева, от необятните простори и сякаш невидима нечия магьосна шепа посягаше да изтръгне сърцето от гърдите ми.

— Дали не е човек онова над яра? — скърши тишината с дрезгав глас-моят мним Светли.

Целият екипаж на нашата фелика се вторачи към посочената черна точка на брега.

И мен ми се стори, че мистичен мраз прониза всинца ни: не Уста Генчо ли седеше там над своя гроб? На излизане от бургаското пристанище ний бяхме поели морските простори, а сега извивахме на север и се изравняхме с брега, недалеч от високия митничен пункт. По тази посока сред висока трева се губеше по масивен къс гранитен кръст един християнски гроб. В него е погребан прочутият тревненски майстор Уста Генчо — баща, ако се не лъжа, на военния ни писател-белетрист капитан Устагенчев. Смелият строител е пътувал тук с лодка и е станал една от немалкото жертви на свирепите черноморски бури. И ето, по посока на тоя гроб се чернееше сега над високия яр нещо, като седнал човек, с отпуснати над сипея нозе.

Загледахме се неми. Анхиолчанки скършиха лебедови шийки и зашушукаха плахо.

— Дали не е Каркадака бе? — досети се и се разсмя Светли.

По целия бряг от Анхиало до Бургас е изтъпкана пътека, наричана «Каркадакова» — прокарана през ред години по ден и нощ, по пек и дъжд от именника си — един душа човек, македонец, приятел на Китанчева, поклонник на бай ви Петка, една рядкост, по жилавите ръце и нозе на когото мина тежката кола на Стамболова. Когато след Великото народно събрание за избиране на нов княз се бяха всички свили там, където замръкнаха, то Каркадака, декорирано величие, се бе разчекнал да управи поне Анхиало, щом не можеше да управи България. Изпотрепа се, бедният, да снове до Бургас и назад и изтъпка една пътека, кръсти я на свое име, а сега, когато хората вече управят и България, и Анхиало, той се бори само със своята несретна сиромашия.

Феликата ни скоро отмина черната точка на брега — тя се изгуби във фантастичните очертания на тайнствената мрежа от полусенки в спотаената и лукаво усмихната лунна нощ. Ний се изравнихме с безкрайната хълмиста падина, по която се простират плодородните лозя на Анхиало. Тия лозя на такъв прелестно местоположение не са прошарени с къшкове: те се работят от селяни или от най-бедните слоеве в Анхиало, защото дели ги от града нова дълга ивица от пясък, преминаването на която е подвиг, непосилен за дебелиите и кръвени анхиолци.

Прекосихме край тях и ето, изравнихме се с чифлика на «Св. Георги» — голям гръцки манастир, направен от българи и окумен сред пясък на самия нисък морски бряг. В него има чудни води, които поят Анхиало.

Оттук до Анхиало е пясък, но има и сенки: като староврсмски стражища са наредени по това пясъчно плато исполини вятърници с колосални криле, които може да служат за веери на цели армии.

Ето, плъзнахме в мънинкото анхиалско пристанище. Тихо, морето се потаило, сякаш тайнство се върши. И наистина, тайнство се извършваше: угасваха светилниците на морето — звездичките: загоря и затрептя сама луната далеч на запад. . . Не, не мога да я гледам тъй: безсилното ѝ блещукане при зори къса сърцето, като спомен на несбъднала златна мечта. . . Ех, ненапразно казват, че слънцето и месечината са прокълнати либета: по един път да вървят, вечно да се дирят и никога да се не срещат!

АНХИАЛО

По нашия черноморски бряг ний нямаме такъв здравословен и тих град като Анхиало. Гъсто построените му високи дъсчени къщи покриват едно поизправено над морето със стръмен бряг бърдо. Созопол се хубаво види на югоизток пряко разкрития тук Бургаски залив. Целият хоризонт до север е безкрайно море. Море е

и на северозапад: там е едно заливче, което опасва Анхиало, извива брега на сърп, опасва после Месемврия и плиска дадения в морето Емус. Вълните на тоя залив от незапомнени времена заплашват да залейт старите солници зад Анхиало от западна страна и да се съединят там с едно мъничко море.

Защото при Анхиало има едно моренце — тъй трябва да го наречем, щом анхиалската сол наричаме «морска». Тъй като не Черно море дава туй милионно богатство — морската сол: нея анхиолчани добиват от своето мъничко море.

То е едно кръгло изворно солено езеро.

Едно мънинко Мъртво море, защото в това езеро живот няма.

То е само на един км разстояние на запад от крайморската пясъчна ивица между Анхиало и манастира «Св. Георги», където се редят и гигантските анхиалски вятърници.

Това разстояние между крайморската пясъчна ивица и соленото езеро заемат солниците: плитко издълбани големи квадрати, в които по улеи тече страшно солената вода от езерото. Щом квадратите се залейт, водата се спира и за ден се изпарява от палещите туклъчи на слънцето. Солта — бяла, кристализирана — остава на не твърде тънък слой в квадратите. Тя се прибира и на площадките между тия солници се дигат грамадни могили от сол.

Първоначално солници имаше само в това малко пространство между езерото и морето, тъй като чудното туй изворно солено езеро стои като на полегата площ: има измити равни брегове, а все пак от всички страни сушата е по-висока от водите ѝ и само откъм морето (солниците) е по-ниска. Сега се откриха солници и отвъд манастира, на юг, в лозята, където имаше една по-ниска от морското равнище долина, като останка от някогашно заливче. Въобще сушата около Анхиало и Месемврия показва, че тя някога е била владение на морето и че то нечаяно се е оттеглило няколко километра назад. Заливът зад Анхиало на север би и сега опустошавал с вълните си и ниската тук суша,

и езерото, ако човешката ръка не би издигнала на пясъка пред вълните плетена стена, дълга на цял километър разстояние.

Соленото езеро е твърде малко: пеш може да се заобиколи най-много за два часа. То е винаги синьо; пясъкът му е сив; бреговете — посипани с измити керемиди. Не ще твърде буйна фантазия, за да си представи човек един градец от солни домове, само че покрити с керемиди, и бликнал сред него буен извор, залял градеца, стопил солните му домове, изпочупил и измил керемидите им, па ги попилял край брега си. И наистина, отгде това мъничко солено езеро, като не се открива нийде наоколо сол?¹

На юг, недалеч от манастира, по брега личат следи от стари постройки. На запад, отвъд езерото, се почва бърдо, по което е голямото гръцко село Даутлии. Над него бърдото се повишава голо, върви паралелно с Балкана, като да е имитация на Средна гора. Нататък, в полите на това бърдо, е Айтоската топла минерална баня, за която вече споменах. На север от Даутлии е една великолепа долина, която достига Балкана, Месемврия, Анхиало, а в дъното, между бърдото и Старя планина, се свършва при речката на село Копаран, през което минава широкият неравен път от Варна за Бургас. В 1891 г., когато идех за пръв път от Варна към тия крайове, осъмнах в тази долина. То ми е останало в душата като чуден сън. Цялата долина на всяка стъпка ви говори, че е била залив. Недалеч от Копаран, паралелно с Балкана, върви една стена от грамадни, но досущ тънки скали: морето, преди да се оттегли, ги измило, назъбило, надупчило; те са били някога страшни морски подмоли. Сега стоят като останки от стара изкуствена твърдина. Ако морето

¹ Научно съществуването на тия солни езера край морето е обяснено. Одеските солници са също от такива езера. Тия езера докарват в Одеса милиони и с друго приспособление: в тях са устроени целителни бани. Населението в Бургаско отдавна знае целителните особености на Анхиалското солено езеро, особено за ревматизма, но и досега никому не е текнало да използва езерото за целителни бани. (Бел. авт.)

не би се оттеглило, тук е щяло да бъде най-хубавото пристанище на Черно море: залив на разстояние от десет километра в сушата и скрит под непосредствената гигантска снага на Стара планина, врязана и сега тук, зад Месемврия, в морето със свършека си — нос Емине. В долината и сега има дълбини, по-ниски от морското равнище: Копаранската река в тях прави широки мочури. Препоръчал ви бих на юг от тази долина да дочакате в ясно лятно утро изгрева на слънцето: то като морска царица излиза из далечната водна синева и до самия равен бряг струи златисти дъги.

Соленото езеро и ниската долина в летните зори с тънка мъгла правят Анхиало остров: от всички страни сякаш е море и само от юг един песъчлив мост съединява града с манастира «Св. Георги». . . Тази песъчлива ивица е и всъщност единственият път за влизане в Анхиало. Към нея е обърнат и градът: той не гледа никак Балкана, който му прави такъв завет, че в Анхиало нерядко може да се почувствувате като в някой остров от ония на Архипелага — тъй е тихо, топло и пак прохладно. За последното много помагат солниците и солта. Подишайте им въздуха: той не е приятен, а каква сила и здравина лъха в него!

На влизане в Анхиало ви пресрещат обширни и високи складове сол. Ако тия грамади от сол биха могли да се вкаменят, направили биха десет черкви като новата българска до тях и при туй навярно по-яки и по-трайни. Тази черква е градена преди десетина години от българските околийски училищни и черковни настоятели. Щом настоятелите почнали да градят черквата, издигнали си и кевгир домове. Черквата е пропукала след година-две, а настоятелските домове са и донинче здрави и угледни. През ония години надзирател на солните складове беше «Равашола» — един планина човек, мургав, мрачен, рошаво брадат, а по душа — дете божие: чист, весел, наивен. . . Не ви признаваше той бог и цар, държавни и околийски началници — долуу! Обаче не признаваше той и друг житейски морал освен оня на дедите ни: не хвърляй око на чуждото! И когато в Париж френският Равашол

извърши своя грозен подвиг, то тоя в Анхиало — дотогава със свое кръстно име — не спа дни и нощи: забълнува бедният безбожник да се застъпи за ограбения бог — да направи същото с анхиалските ни черковни настоятели. . . Разбира се, ние веднага го прозвахме Равашол, па през ред години той олицетворяваше в Анхиало едната тура на българската монета, с другата тура на която се рисуваха благообразните тумбести околийски настоятели с едно тунтуресто попче начело. По един твърде странен начин се подмяташе през ред години тази българска монета в Анхиало, за да се види каква тура ще се открие, а все Равашоловата тура оставаше прихлупена! Учителите чрез Равашола пущаха в околията лист за блам на настоятелството и тоя лист се покриваше при помощта на селските учители с хиляди подписи. Така само на косъм оставаше да се открие турата на Равашола. Но настоятелите бяха стари умни хора и не дремеха: тяхното тунтуресто попче зачестяваше да ръси училището — кое когато учителите са в час, кое когато са в съвет. А това, било като досадно, било като непедагогично, палеше главите на младите учители и след неделя-две така попчето биваше хващано и за назидание в свободомислие на младото поколение биваше натирено от училището. Разбира се, учителите биваха телеграфически уволнени и Равашол пак не спеше по нощи от мисъл да извърши подвига на френския си събрат. . . Умни настоятели бяха тия, ей богу! По Бургаския бунт хаджи Иванчо Хаджилетров понесе цял вагон дърва и се отказа веднаж завинаги от политика, а анхиалските настоятели минаха злото като ни лук яли, ни лук мирисали. Пък те първи се бяха обявили за началници, съдии и пр. на «привременното правителство»! Умни, умни хора бяха анхиалските настоятели! И носят те до ден днешен на юнашки плещи не една, а две и три партии! И не им текнува, и няма да им текне като на хаджи Иванча да бягат от политиката поне. . . поне дотогаз, докогато не се почне у нас преследване и на партизанското разбойничество като нощното.

Но това е българско блатце край гръцко езеро.

В Анхиало се вярва, че тинята на солниците е сигурен цяр за ревматизъм: кой знае! Истината е, че солниците са сигурен цяр за националния ревматизъм на анхиалските гърци — да: с няколко солници можете ожените няколко дъщери, а това е проблема на живота за анхиалските бащи. И ето защо: мъжките рожби на анхиолки не остават в Анхиало! Родени сред морския шум, а в къщи и в училище оглушавани още от пелени с разкази за Троя, Атина и Спарта, за Босфора, за Архипелага, за Морея, тия синчаги като кукувици отлетяват рано из чуждата полуга. Можете си представи трудната задача на анхиолки и тяхното велико изкуство: те със своите маслиненни очи, със своите извити като на морски сирени снаги работят още от малки да обюздават у младите анхиолци демоничния им копнеж към бурното море и неизцеримите им блянове по живота в свещена Елада. И все успяват — биха им завидели на изкуството и търновчанки, и свищовлийки, — успяват да задържат в града поне половината анхиалска младеж! Но за другата половина — пясък. И само върху това хитруват анхиалските бащи и едничко по това от десетки векове Анхиало и Созопол си подмигват от двата порта на днешния Бургаски залив: Созопол мърда мустак и сочи своите рибарски таляни, а Анхиало ухилено извива очи към своите солници. И задомват се по живо и по здраво анхиолчанки и созополки с бащините си солници и таляни! И вземат ги тях тия дебели българановци, дошле тук за слуги, лозари, свинари и говедари. И крепи се от век на век свещеното елинско племе тук и въдят се нови и нови бежанци за към чистоплътната Елада татък, из бездомните морета!

Красиви са анхиолчанки — нека отдадем право на анхиалските зетове: тънколики, тънкоснаги, пернати, като мрени рибки. Чайките нали обичат рибките — мънинките мрени рибки? Но вий не познавате навярно и чайките. Те са бели като гълъби, но по-чисти, по-буини и по-големи морски птици, шо весден се вият над вълните и се оглеждат във водите. Ето, анхиолки са

привлекли тия лебедчета в града си: като нийде другаде по нас в Анхиало няма врани и свраки — вместо тях по широките стрехи тук се гнездат и се кършат стройните бели чайки, па се взират в прозорците отгоре надолу тъй както ний — луди-млади — се взирахме отдолу нагоре. . .

Анхиолци са дебели, едри, кръвени, поне тъй съм ги запомнил. Може да е чудно, но ровя в паметта си и никак анхиолци не ми намязват на анхиолчанки. Защо е това тъй — не знам: ще трябва някога да посънувам, че съм се повърнал на двайсетте и да поровя в архивите на сърцето.

А припрян и страстен народ са анхиолци! Ето, те са малко повече партизани, отколкото е прилично за едни заможни, благомислещи и добри, твърде добри хора. А при туй те консумират толкова много чирози, маслини, дървено масло и ахтопод! Спомням си един покойник. Той беше толкоз нараснал нашир, че не можеше вече да слиза и възлиза по тесните стълби на дъсчената си къща и командуваше по избори махленците си горе от прозорците. През едни горещи избори той не яде, не пи — стоя все на прозореца до полунощ, когато му съобщиха резултата от избора. Той беше неблагоприятен — противниците бяха спечелили. Три пъти пита страстният човек и три пъти му отговаряха — да, противниците печелят. Дебелият кръвен човек се изплю, потрепера и се сгромоляса назад — изчезна от прозореца. Хукнаха лекари, но без полза: на заранта майстори разшириха стълбите, за да изнесат бедния смъртник. . . Прилича ли им на анхиолци да са такива?

МЕСЕМВРИЯ

Когато изгубите вяра във всичко, когато най-после изгубите вяра и в себе си, то тръгнете, като апостол Петра, боси по пясъка на извития като сърп пустинен пояс от Анхиало до Месемврия, който дели две низини — морето и Копаранската долина.

Преметнали разкривените си чепици през рамо, ний вървахме по пясъка, а морето ни плискаше нозете.

И устните ни не спираха: куплети, декламации, песни и думи — не, хубаво беше някога да бъдеш изпъден учител! Тогаз се деляхме само на честни и безчестни, а сега поумняхме и се делим за скопосни и нескопосни.

И вяра имахме, и хубава беше България, обичахме я и я изучавахме. . . . кое по воля, кое че не ни сдържаше на едно място — тесен бе светът за копнежните ни.

Майко земя, прибири ме,
земи ми душата!

запя Георги, щом се отделихме от безкрайния стобор, който пази анхиалските солници от вълните на морето.

О, как е широко, модро и бездънно небето тук! То се извива далече от юг — иззад странджанските гори вишини, дига се и трепти над обширния от Созопол до Емус залив, попрегъва се над безкрайната блатиста котловина далеч татък до коритото на Тунджа, издига се изново в гълъбова синева над нашите глави и свежда се прозрачно зад дълбоко потопения в морето Емус.

Надясно, под ръката ни, бе морето — синьо навътре, зелено по-наблизо и бяло в пяна до нозете ни. Наляво от нас бе прегънатата в дъното си мочурлива низина, яснозелена — губер от морава — нататък, към запад. А пред нас, сред чудното това плато над море и низина, гигантски изправен и допrial чело до небесата, стоеше роден колос — Стара планина.

И до него, до самия нос на Стара планина, около който като дългокоси сирени се увиваха морските вълни — там, през пясъчния пояс, изправен над вълните, се чернееше като остров къс изпъкнала земя и окото можеше вече да долава над нея зъберите на месемврийските мухлясали останки от доисторически крепости и кули.

— Мигар е в остров? — пита заплеснат Георги.

— В остров е бе, целият град е в остров! — зинваме глумливо всички изведнаж. — Месемврия е една грамадна скала, която е налепенa с милиони миди. От тях се храни градът — ловят се досущ лесно, та тая работа вършат старците и бабите, пък мъжете отиват по гурбет. А невестите и момите — те си чуруликат веселен в тоя остров-град: платна белят, деца бавят, песни пеят и женихи чакат, женихи като нас, Георге!

— Тя тогаз ще втаса. . .

— Я да побързаме. Месемврийки, за да не чакат през нощите някой Ромул с дружина, имат си за към сушата един подвижен мост: залезе ли слънцето, дигат го и закъснелите пътници остават на пясъка!

— Като ний днес в учителството — изправя зловещо глава Георги, — не бързайте, братчета: закъснели сме, закъснели! Птичи умове ни са днес директори и инспектори, учители и книжевници — какво ще ги правиш? Прибързали: по-рано се родили!

— Я бързай, Георге, бързай, че да не закъснеем поне за при месемврийки. . .

. . . Бърза Георги, бързае ний, а колкото по-вървим към планината, тя толкова по-расте и толкова по-се издигат полите ѝ, по-поличват местностите ѝ — ясно се вече рисува Месемврия, свита над просторен полуостров-скала, който обаче все още изглежда като остров.

— Защо ме мамите бе: на, че никакъв мост няма! — хили се Георги, когото за пръв път водим по тия места.

— Но е остров, нали?

— Наистина, сякаш че е остров — отвърща недоверчиво Георги.

— Какво «сякаш» бе: остров е! А мостът е вече дигнат, вярвай ни! Поглеж отпред, черни грамади — не видиш ли?

— Скали! — открива Америка Георги.

— Какви те скали патили: то там е надипленият мост!

— Хем че е таквоз сякаш — мълви дяволито Георги и шури очи. — Момчета, останахме на пясъ-

ка!... — отсича, подига се на пръсте, простира на-полеоновска ръка в пространството и поема дъх.

— Лъжете вие, мои почитаеми господа! — почва. — Аз имам по география шестица и смея да ви уверя, че Месемврия не е нито на остров, нито на полуостров, ами е черна точица на брега — баста!

Дружината се начугулува около оратора: ами че у нас първи министри не знаят отечествените граници, а тоя, я го вижте, шестица имал по география!

— Излъгали са те бре, момче! — викаме всички в един глас. — Картата, по която си се учил, ще да е била оплюта от мухи. Друго би било, ако днес старото предназначение на Месемврия не беше заменено с Конаре: тогава ти би я отдавна изучил на пръсте!...

... А старата тракийска светиня и тъмница¹ — Месемврия — сè по се откриваше пред нас и странната игра на природата в тоя фантастичен кът неусетно туряше край на глумите ни.

Нийде нашето крайбрежие не е тъй пусто, както от Анхиало до Месемврия, и пак нийде то не е тъй странно, с толкова невероятности, както тук. Като че ли фантазията на някой болничав живописец от нашето време ви е нахвърлила една от своите модерни картини, почната от средата, поведена към началото и със забравен край, но в която сè пак има някаква пленяюща тайна, ако щете, импозантна с тъмнината си, поразяюща със страшно преплетените си загадки, на мести дивна с пропусчаната изневидяло небесна лъч в мъглата — тъжна тук, сурова там, а в края на крайовете сè пак тайна на — на един побъркан ум...

Вървите по една ивица пясък, като по туловището на плъзгава змия; от двете страни е ниско: отдясно — морето, отляво — просторната низина. И колкото по вървите, толкова по ви се чини, че морето отдясно е по-високо от низината наляво и че само змийната песъчлива ивица, по която вървите, възпира морето да не залее просторната низина и да ви не издави.

¹ Във византийско време в Месемврия са заточвали престъпници. (Бел. авт.)

Още непрестанали тия ви смътни убоявания — вий уж приближавате Месемврия, — а ето всичко изведнаж се преобразува, лъхва ви жегата като из пещ и очите ви се вземат от съзираните кълба нажежен въздух — вий сте в пустиня...

Да, пред вас изпъква едно високо и доста обширно пясъчно плато, една пустиня от квадратен километър, една съвършена пустиня, досущ като къс Американска Сахара — навлизате в дълбок и вечен пясък, над който — чудо! — изглежда, че вият същински урагани, защото вий скоро се озовавате между планини от пясъчни могили¹, сред които изгубвате пред очи не само морето и Месемврия, ами даже и Стара планина, която е на един посег тук!

Спирате сред тия пустинни могили и ви се не вярва на тази странна игра на природата: вий знаете, че малко да шавните, ще имате отдясно вечно младото море, отляво — зелена и рядко плодородна долина, открита на 20 км, а пред себе си — да, само на посег пред себе — ще имате Балкана тъй зелен, тъй сенчест тук, както нийде по южните си склонове!

Обаче тоя вечен пустинен пясък, със своята палеща белезнина, със своите грозни грамадни могили, по които око не вижда дори пустинен трън — тази мъничка Сахара поне за минутка ви заграбва, сплашва, унижава... Бухтението само под нея — воят на морето — инак тъй грозен, тъй зловещ — това бухтене едничко иде да ви окопити... Вий се опомняте, дигате гордо глава и обхваща ви цялото същество усмивка на безкрайно смайване.

Да, туй е само един страшен каприз на природата! Или може би бурите на горещия юг в буйния си стремж към ледения север се разбиват тук в зъбятия стар Емус, та в яростта си се вият на юдино коло — вий сè, трупат планини пясък, бучат и се зъбят на великата българска планина?

Още няколко стъпки, и смайването ви сè поглъща от нова изненада, от ново чудо: сред тия могили без път, без педя корава земя — сред тия могили що щат кладенци?

¹ Познати в науката. (Бел. авт.)

Да, два големи кладенци с чудна балканска вода!
Две изобилни лъчи на надежда и утеха.

— Та това е абсурд! — вика Георги, скръстил ръце на гърди и изправил пак наполеоновски глава; и в другата велика пустиня България има такива два кладенци, казват ги свобода и равенство, но кому са те дотрябвали в пустиня?

Никой се не смее. . . защото само бедният Георги не знае, че от тия два кладенци сред тая Сахара се пак се пои цяла Месемврия. . .

Но Георги има право: от векове месемврийци веселен сноват тук с колички и с мулета да черпят вода, а и до ден днешен тия кладенци сенчица не са виждали. . . не, нещо повече: и до ден днешен до тия кладенци път не е и з т ъ п к а н. . . пясъкът околоръст е дълбок и ронлив — заличва вечно всяка следа.

Ех, вий пустинни кладенци на надежда, утеха и смисъл!

— А бе, Георге, как ти се види това? Тъй ли е по картата на твоите учители? — закачае Георги, щом извием от кладенците надясно към морето: от песъчлив хълм пред нас се открива Месемврия — цял в морето на просторна кръгла скала, скачена за пустинята с тесен провлак, — тъй тесен, че по него едва се разминават коля.

— Да се обесят! — мълви Георги. — Да си земат парите от тоя, който ги е учил, а да върнат и моите, че тамам каквото ми не трябват. . .

Уморени, ний все още глумим, все още не се обхващаме от омаята, що се крие в хубостта на тоя фантастичен наш черноморски кът. Но пристъпваме; ето — морето ни е под двете ръце, а пред нас — градец сред море, градец — паметник на две хилядолетия! . . .

Истина ви казвам, няма нищо по-безсмислено и по-жалко от това, да мислиш, че обичаш родните хубости и с възторга на екзалтиран младеж, а да ги познаваш само по карта!

— Стой — излиза напред Георги и разперва ръце. Той иска да пристъпваме бавно, като след свещени черковни хоругви в празнично шествие: комично-

то се губи или не, то се явява само защото моментът е действително тържествен. . . Градът — глух, мрачен, скрит в своите стени и дотам скрит, че даже се не види — стои пред нас, обхванат дружелюбно от морето, тъй синьо и бистро тук, както е то само в скалистите си брегове.

Грамадните каменни порти, издигнати над купища черни скали, са понаведени напред; под тях пораздълбан път върви нагоре — градът се издига навътре, но се губи зад стените си.

А зад нас е пустинята, пък над нас и над града печнало онова ослепително слънце сред ширините на синьото безкрайно небо. И плиска морето отляво и отдясно — тихо и бистро тук, оковано от тая грамадна скала-град, от тоя пустинен бряг и — от великана наляво, от гигантския нос на Стара планина.

Аз не знам край по-дивен! Наляво от нас между планината и града спи едно чисто скалисто заливче, тихо и синьо като небето, а надясно — извил се е брегът, морето се врязало в сушата и през морската си нева отсреща се мяркат Созопол и вдадените в морето лапи на Странджа. Красотите на тая гледка остават в душата на пътника като вечно смътните, но лъчисти спомени на детинските ни сънища.

Минахме най-после под позеленялата от мъх каменна грамадна арка — едничкия вход в града. Под нея наляво и надясно се мият от морето черни грамадни молози, с каквито ослепеният някога от Одисея циклоп ще да е гонил корабите му.

Не ви трябва да ходите в разкопките на Помпея: влезте в Месемврия и ще имате представление за мъртъв град!

Това е гробница: на всичко тежи пепелта на 20 столетия.

И месемврийци сигур чувствуват това: скрити зад дебели мухлясали стени, те сякаш само шепнат — глас се не чуе.

Тук не е Анхиало, тук дъсчени къщи няма — всичко е зид, стар многовековен зид, навред кърпен, ней-

де изоставен, но нийде не е подновен. Самите прозорци са дупки някакви, в които рядко се мяркат плахи образи. Появяването на чужденец е цяло събитие: по тия дупки-прозорци изведнаж се начуфулват набелени и набръчкани лица. Действително в Месемврия би могло да си спомни човек времената на Ромуловци и да съжали, че са отминали: градът е гъмжило от стари моми! Но затуй пък каква набожност вее на всяка стъпка тук! В Месемврия само параклисите са четиридесет. . . И обяснимо: рибари отглежда този град и от рибари се той храни — рибари в туй черно, зло, невярно море. Да обясним: сред тия руини, от които градските стени крият и Балкана, и всички хоризонти и под които бучи, като огньовете на пъкъла, оная ненаситна стихия-море, що — по вярванията на месемврийца — граби толкова повече жертви, колкото св. Никола е по-залисан с горни и долни земи — сред тия руини, казвам, наистина не ви остава друго, освен да премижите очи и да подирите небето за утеха, или пък да поемете дъх и да обезумеете. Ето една трагедия. Крехка българка, гранка на наша весела челяд, чедо на поля и гори, била току-що свършила гимназия и с първа стъпка в живота била попаднала в тази безподобна гробница — министерството я назначило за учителка в някакво българско училище тук. Тя дошла — засмяна, весела птичка, — дошла и разшумила цяла една махала с трите си и половина ученички. Обаче ден до пладне било това; клетката задушила волното славейче; клюмнала глава бедната българка, запъшкала, закреяла, завехнала и не дочакала лятото: отишла си далеч в бащината стряха, сред гори и поля и на широки двори. Но, уви, късно било: грозота някаква оборила младата душа, видения я мъчили и не помогнало ѝ се с нищо — ни с врачки, ни с вода светена: една заран намерили бедното побъркано девойче в дъното на тъмен кладенец. Народната мълва, разбира се, е отдала и тази моминска смърт на вечната злосторница — любовта. Но ний питахме в Месемврия — разпитвахме: не! Купидон бе невинен, а духовете, милионите духове, що възкреся-

ват страшните месемврийски нощи, те единичко бяха помрачили ясната душица на българката.

Доста е да пренощувате само веднаж в Месемврия, за да почувствувате всичкия ужас от заточение в крепост! Ако занданите в Подрум, Родос и Акия са като Месемврия, предпочел бих участва на одринските из-бесени жертви пред тия на солунските заточени затворници. . .

Българизмът досущ не е засегнал Месемврия, та и гърцизмът е останал безстрастен. В годините на моите странствувания тук българщината се застъпваше от една-единствена сила — общинския секретар Андрейчо. Само тоя скопосник можеше да не се смуцава от месемврийските духове, защото от него бягаха даже и живите. Тоя синчага беше отишъл дотам, че тъкмо навреме бе препоръчал да се предпочете Месемврия пред Конаре, но, за нещастие, не са го послушали, а то той досега би успял да окичи гърдите си с няколко княжески ордена. . . Сега, слушам, утешавал се с черковно пение: блажени нищи духом, яко те унаследит царство небесное. . .

Нощно време Месемврия цяла е едно проядено от плъхове кале: скрибучат, цвикат тъй грозно, че будят и мъртвите. Но това е тъй само в тихите нощи. А има нощи не тихи — има ги: лампите — и тъй безсилни сред тази грамадна гробница — в такива нощи само мъждеят като кандилници над гробища — всичко, всичко в тия нощи се покрива с гъста влага от разбиваните околоръст града гигантски и ужасни вълни на побеснялото море. . . И ако нощта е лунна, вам тук навремени текнува страшната мисъл, че гасне навеки всяка светлина, че проваля се, завинаги се проваля земята в незнайни бездни. . .

А все пак има идиличен кът — оня по заливчето между града, Балкана и пустинния бряг. Там и живи, и мъртви имат приют незасегнат: два нощни часа се губихме в тия бистри води с голи снаги и с пощурели в самотия сред закованото море души.

То е баня — естествена вечно тиха морска баня сред

скалисти огради под безкрайно високо небо. През топлите дни то е чист кристал и аз не бих могъл да ви препоръчам по целия наш черноморски бряг по-хубава баня при заселено място от това тук — не бих могъл да препоръчам по-хубава морска баня само... само ако не познавах неотстранимото любопитство на месемврийки.

В ранни зори прекосихме пак неизбежната месемврийска Сахара, за да поемем пътеките към масивно-то било на Балкана. Зад кладенците при последната пясъчна могила Георги поду гърди и изви мрачно глас:

Гарване, и ти, птицо проклета,
на чий гроб там тъй грозно грачеш?

Бедният Георги! Той имаше стара майчица и сестрици две, които чакаха едничко на неговата учителска заплата. А гарванът през април заграчи и майката и сестричетата прехапах устни под вехта стряха и ето сега, когато пребродвахме пустинята, що дели умираещото гръцко градче от възкресената за живот българска земя, то прогоненото учителче, натъженото от синовни чувства българче и сплашеното най-последно от глад, мизерия и отритнатост носителче на крилати чувства в тази тъжна страна, се вдаде на налаганата от дивата пясъчна пустинка настроение и запя куплети, изпени от великана на духа в тоз народ, но изпени на чужда земя, сред чужди хора и при чужди за идеалите на душата колебания — изпени за з а л ъ к х л я б . . .

Беден български поет! Дваж по-беден български учител!

Е М И Н Е

То беше в зноен летен ден. Напуснахме Месемврия, минахме през напечените пясъчни могили пред нея и извихме на североизток край лозята. Току пред нас е гигантската стена на Стара планина. Под нея, недалеч

от морето, се е свило селцето Св. Влах. То изглеждаше като глухоням старец: нехае сякаш от планинските виялици над него, от морските бури пред него. Къщите му — грохнали, сиви — гледат като клекнали псета. Жителите му говорят някакъв гръцки диалект с влашки примес. Те са навъсени и сурови като морето, защото са и деца на морето. Когато в тъмни нощи тук забучи морската стихия и издалеч се понесат страшните скрибучения на късове от разбита гемия, тези навъсени и сурови хора излизат из своите скривалища и хищно се попиляват по морския бряг: разярените вълни им подхвърлят в бъчовки лимони, портокали, захар, газ. . . За щастие, морето не изхвърля тук министерски кресла, та никой не безпокои тия затворени в себе си хора, заселени тук навярно от влашките колонии през време на Шишмановците.

Над Св. Влах две пътеки водят по стръмната гола стена на Балкана. Едната на запад извежда в село с българско име Бела, а с жители, които говорят на такъв гръцки диалект, че биха почудили и нашите шопи. Другата пътека извива на изток и пълзи по страшен яр над морето. Ний поехме нея.

Морето е красиво, когато мие скали; величествено е, когато разрушава прегради — когато пори и събаря; неописуемо е то обаче, когато тътне зъбесто и тъмно под един гигант като Стара планина. Тайнствените му недра клокочат издъно, подигат се дебном, поклатват чорлави гребени и изведнаж нарастват стройни и страшни — цели чудовища — и налитат върху планината, реват, сражават се и гинат.

А планината, прерязана като с меч, е открила срещу тази стихия всичките сили и живот на своите недра и на своите стари, дънерести гори. Туй е една стена срещу морето — една безмерна грамада, сплоена през векове под тежестта на стволести дъбове и привлагата на струи от ледени пещерни сълзи. Сигурни се чувствувате над нея: тя никога няма да отстъпи ни на педя във вечното туй сражение! И морето ви се види оттук твърде суетно. . .

Друго е обаче долу, когато спрете над някоя от-

къртена от планината каменна грамада. Тук и самите, и планината над вас се губите пред страшната сила на водната стихия. Нозете ви се тресат и почва да ви тъмнее пред очите.

Ние дълго стояхме в страх и залис над една такава грамада сред бесни вълни.

— Бей, хора, владее ли си-гръбнаците? — почна да глуми по едно време Георги — най-младият от нас.

Ние се опомнихме от първото си настръхване и както е туй с хората обикновено след страх, повеселяхме.

А имаше на какво да се радва окоето сред тази стряхтия тук. Около ни облаци и синева, мрак и светлина, вековечна фабула на наивност и коварство, на коварство и наивност: водата изпод земя дълбала планината, а тази дълго търпяла, дълго се преструвала и накрай озъбила ъглеста остра скала. . . И ден и нощ се дебнат тия две страшни сили, менят синевата с облаци, мрака със светлина, наивността с коварство — дебнат се и на всяка минута се счепкват за коси, реват бесни, вият отчаяно, повалят се в прах, издигат се в дъга. . .

— О, безсмъртна борба! — вика Георги.

— Как е, мяза ли на борбата с пясъка при Месемврия? — отвръща Пецито.

Георги е защитник на прозата, а Пецито — на поезията. Но те не могат да се слушат от воя на морето и реват на ушите си:

— Не-д-ей се пе-рчи — крещи Георги, — тук е само поезия, а край Ме-сем-врия е дъл-бока фи-ло-со-фия!

Не могат да се разберат. Покатерваме се над яра, поемаме пак стръмната пътека въз Балкана и Пецито дразни:

— Е?

— Що? — ококорва се Георги и чорли с ръка къдрите си над челото. — Морската стихия, братенца, си копае сама гроба: тя ще отвлече тук камъчета, ще катурне там канари, че ще подрине, да речем, и плани-

ната, па ще я превърне на пясък. А тогаз — ура! Морето ще клекне, както ще клекне и всичко пред пясъка — пред милионните зрънца. . .

— Бре, дяволе! Философ! — плясва ръце Пецито. — А като си спомни пък човек оня гръцки философ, който гради република на гръба на двукраки говеда, или като си спомни човек Цезаря или по-просто Фратя, който играе ръченици по гръба на каналите. . .

— И като пък си спомни човек надутите парнасици — подхваща оглушително Георги, — за които милионният пясък — тая «сган» — има цена само дотолкоз, доколкото дава жени и вино. . .

— Та тия ли изтъркани фрази изчерпи ти от това величие на природата тук бе, тясно чело! — дигва стиснати пестници Пецито.

— Не, дявол да го земе, той е идиот! — обръща се на помощ към нас Георги и почва: — Не, братя, първа предстоят борбите на пясъка, на милионните зрънца! Ето ги пред Месемврия: изправили се в колосални могили — все от ничтожни зрънца — а пък са вече усмирительна риза за пощурелия бик-море, не е ли тъй, Монка?

Монката най-после се намиса и отсича спора.

— Майчице мила! — озъбва се той на Пецито. — Търва предстои борба! Доста тия дадения под чалмалии и не чалмалии тирани! Усмирительна риза ще скроим ние — усмирительна риза за всички пощурели бикове!

Пъплем като мрави по колосалната гръбица на планината и изведнаж тя се разбива пред очите ни като треснат дъб: някога някакво земетресение е сътресло и пречупило планината; тя на два-три км разстояние е отпаднала и докато на запад гребенът ѝ е по-висок, в самото небо, та образува гол син връх, под който се дими село, тук, пред нас, тя е страшно хлътнала и разбита, та унижена, пълзи към морето. . .

Гледката свива сърцето и пак е поразително красива. От синия връх на запад пороните са продрали недрата на планината и са образували дълбоки долове.

В началото на тия долове, току под върха, са разпи-
лени къщиците на селото Емине. Високо е то и сочи
като орлино гнездо — свило се над планината и владее
над дълбокото безкрайно море.

— И там живеят хора, пеят, любят се и умират, па
лягат в гробове, над които лее Балканът и под които
тътне морето! — шепне възторжен и благоговейно уне-
сен нашият защитник на поезията. . .

Челото му се прояснило; на устните му играе спо-
таената усмивка на слисването.

А току пред нас поройните долове на Емине от-
криват раздрани хълмища и недалеч на изток хвърлят
в морето грамадни голи могили. Върху най-крайната
от тия, сред разпененото море, се белее като Ноев ков-
чег висока, бяла, кръгла сграда.

То е фарът на Емине.

Пътеката ни се раздвойва: една води на запад,
към селото, а друга — на изток, към фара.

Аз идвах вече за трети път тук и знаях, че трябва
да вода не към селото, нито пък към фара.

Право на изток през поройните долове се виши
зелено равнище, което свършва с тъмна яворова гора.
Сред нея е манастирът на Емине. Пътникът, който иде
да види как свършва Стара планина в Черно море,
трябва да тегли право в тоя манастир.

Аз това не обадих на другарите си — исках да ги
изненадам. И те сега, пред раздвоената пътека, се
също раздвоиха. Георги и Монката гласуваха да вър-
вим към селото. Пецито протестира и сочеше вели-
чествените могили на фара в морето. И се завърза
спор.

— Гладен съм бе, брате! — даде своя ултиматум
Георги и застана, уверен, че и с топ не можем го разби.

— А аз бих предпочел гладен да умра, но там! —
посочи фара Пецито.

— Защото не си столичанин — отвърна Георги
на несъстоятелния поетически мотив на Пецито, —
не си столичанин, та не си водиш потеклото от еги-
петските фараони, т. е. не си издигах приживе пи-

рамида с банкови пари! Я бе, брате, не ставай хап-
льо: върви да идем в село, че да се наядем!

Пецито сви презрително рамене.

— Казвам ви — проговори той тържествено, —
ако не смогна да направя за народа си такова добро,
че последното ми желание да има значение и за не-
познати, то молил бих малкото ония хора, които са
ме обичали през живота ми, да ме погребат тук, край
нашето море!

Георги накрай се озлобва и отвърща бързо:

— Навъди си тогаз верни псета: само те могат ти
довлече леша тук! — и потръгна към село.

— Върви! — натъртва и Монката към Пецито. —
Нали е думата за жени и вино? Ще ги намериш в се-
лото — и там биле «фустите».

Монката имаше слабост към «фустите», т. е. гър-
кините, а аз бях успял да обадя, че и Емине е гръцко
село. . . И туй щеше сега насмалко да ми побърка
на плана. Та се намесих — с невинна лъжа, разбира се.

— Я се оставете бе — казах, — зад доловете отвъд
има друга махала от селото: ще ви нахраня и ще ви
напоя, само ме слушайте!

— Ама ще идем на фара? — озъби се Пецито.

— Е, разбира се — склоних аз, колкото да имам
поне него на страната си.

Защото, вярвайте ми, ако сте водач на дълъг път
и оставите дружината си да прегладнее, то туй може
да се стовари на гърба ви. . . Не на вятъра е казано,
че хората се познават в нужда. А н у ж д а т а не
е във война: тя е само в д ъ л ъ г п ъ т . . . Една нощ
в девствените гори на Камчибой ме ругаха най-до-
брите ми другари тъй, както не са ме ругали и вра-
говете ми.

Но славни другари бяха Георги и Монката! Само
Пецито въпреки поетичността му беше малко хапли-
во, та аз побързах да го взема на своя страна.

И отведох другарите към фара.

— Ето, това е носът на Емус! — казах аз.

Защото то е всъщност тъй: тия голи могили сред
вълните са най-издадената част на Стара планина в

морето. Тук е пусто и диво; зад себе си не чувствувате Балкана, а пред вас и около вас бучи — вечно бучи, защото тук има вечно ветрове — това черно, зло и безкрайно море.

Елате обаче заран тук — в някоя червена юлска заран. Аз не съм виждал никъде слънцето да изгрява тъй ослепително хубаво, както тук. От изток, далеч из безмерните глъбини на морето, се очертава огнена ивица и сякаш предвещава буря. Морето е вило и бучало непрестанно през цялата нощ, но страшните му вълни едва сега показват всичката си безкрайна верига с остри, жълти зъби и с ръст — стени непристъпни. А зад тях, далеч, огнената ивица расте, разгаря се, почва да пуща искри. Образува се после над тъмния фон на бучащото море една ослепителна бляскава полукорона. То е слънцето: изгряло е, но запененото море го закрива още сякаш с чорлите на бяна сирена. И изведнаж отскача над водите едно огнено кълбо: слънцето, след като с ослепителните си лъчи е победило злите духове на морето и се е откъснало от тях, сега за малко прибира силите си и за да си отдъхне от гнева, потъмнява и се намръщва. . . Тогаз морето сякаш отпада. Това твърдят и моряците — то предвещава хубав ден. И туй трае цяла минута. После морето почва да преплита вълните си, размътва се изново, но скоро блясва ослепително: слънцето се е издигнало и се е засмяло с царствен блясък над море и земя. . .

— Та туй е фарът на Емине. . . хм — мръщи се неувверено Георги, — значи, тази плешива могила е носът на Стара планина. . . хм!

— Какво? Не ти ли харесва? — пита Пецито, но някак несмело и сам е нещо разочарован.

— Че струвало ли си е трудът бе, да се идва тук? — насърчава се и се наежва Георги. — Та нос ли е туй, ха? Една безобразна брадавица — ей що е туй! Нос искам аз да ми покажеш, нос!

Пецито се свива. . .

Разгледахме фара. Над един зидан цилиндър се дига стъклен такъв и сред него колосално кандило. И нищо повече. Туй не е маяк — не се върти. По на-

шия бряг маяк има само на Калиакра (Геларя, отвъд Каварна, нос—гигантска скала, вдадена два км навътре в морето). Повъртахме се и другарите се навъсиха: тук нищо не задоволяваше тях, а в добавък — един турчин господар! Всички фарове по нашия бряг са още под владението на отоманска морска компания, та ви посрещат тук като в чужда територия.

— Остава да ни поиска и паспорт! — мръщи се Георги и забравя «милионите зрънца пясък» — патриот е цял, измерва турчина с кръвнишки очи. . .

И излизаме, поемаме поройните долове нагоре, твърде недоволни и страшно отмалели.

— Гладен съм бе, братя — почва вече умолително Георги, — сега удушвам и баща си.

— Виждам, че си цяло зверче — отвръща Пецито.

Георги избялва очи и се изправя пред него:

— Темистокъл не съм, но казвам ти — бий, но слушай: хляб искам!

— Можете ли се сби на шега? — намесих се аз, като знаех как неусетно стават тия работи.

Другарите наведоха глави и запредохме пак ярищата.

— Не — почва оправдателно да мъдрува Георги, — ние, българите, сме всички зверчета, ха, как мислиш ти?

Мен не ми беше до мислене: нозете ми се косяха от умора и глад. Но по-добре е да се смееш.

— Аз ли? — отвръщам на Георги. — Да има тука сега една жерна пита с прясно сирене. . .

— Ох, бе, братче! — ляга Георги на земята. — Туй ли намери сега да говориш?

. . . Ех, хубаво е да се пътува. . . на млади години!

А наляво, към запад, под синия гол връх се редяха къщиците на Емине и вече оставаха надире; отдясно, към изток, се скриха и морето, и могилите на фара; ние неусетно се бяхме пак дигнали високо и изведнаж се откри пред нас глуха и спотаена зелена равнинка, осенена в края си от гъста нискостъблена яворова гора. Сенките ѝ и моравата под нея мамеха окото и снагата.

В дъното на горичката се замърка мухлясала стена, а зад нея скоро блесна и черковен кръст.

— А бе туй мяза на манастир! — загледаха ме приятно изненадани другарите.

— Да, манастир. — потвърдих.

Георги подскочи, взря се и уверен, завика:

— Ами че тъй речи бе, брате, тъй речи бе! Тичайте, момчета: ще си похапнем и ще си попиянем за Христово име! Пеце, ще липсва «фустанче», ама ще прощаваш, брате. . .

Забързахме и скоро хлътнахме под сенките на яворите. Тук има някаква тайна и някаква опияняюща красота. Смътно чувствувате, че сте в планина над море и пак сте далеч от планина и от море. Тук няма върхища, скали, усой; не бучат вълни, не се пенят води, не вият ветрове и няма пътища и пътници. Едно уединение дивно, необяснимо, като виснало между земята и небето. Тук е кът, където философът би овендрил пресушената си душа; поетът би изцерил болната си фантазия, а учителят би се избавил от кашлицата си. Само за партизанина тук не би имало място, защото това божествено уединение би пробудило и най-заспалата съвест. . . Тук не е планински връх, не е остров, не е оазис, а пък никой още в България не се е досетил да го превърне на курорт, макар че тоя кът е най-величественият и пак най-уединен от всичките извивки на черноморския ни бряг — туй е н о с ъ т н а Е м у с.

Красотата побеждава всичко — дори и най-големия бърбивец, — но. . . когато човек е сит.

А ние бяхме гладни.

И озъртахме се, влизайки в манастирския двор. Той е обрасъл с висока сочна трева; сред него се гизди нова малка каменна черквица; зад нея е зинал нейният първообраз — една стара и попукана черквица. Калугерите се убедили, че е непоправима, та са я напуснали и са си изградили нова. Георги е възхитен от това, макар че очите му алчно дирят човешки образ, който да ни посрещне.

— Тук трябва да има умни хора — говори той и се озърта, — ето ви в този божи храм доказателство, че старостта гази и черквите, гаси и светийския ореол! И това доказателство ни го дава един манастир! Не, братя, отсега нататък обявявам за лъжа твърдението, че черковнишкото расо е емблема на консерватизма, защото ето ви тука едни калугери, които са по-радикални от нашите политически партии: те са запустили дори черквата си поради старост, а нашите партии все още не зарязват изкуфели шефове. Но де е игуменът бе?

Южната и западната част на манастирския двор са лозе и стара зидана ограда, а северната и източната страна са заети от ниските манастирски стаи. Пред тях се простира широка стряха и пази открит коридор. Само в дъното, където се пресичат в прав ъгъл двата реда стаи, се открива кръгъл коридор, който води в тъмната голяма врата. Из там се показва насреща ни игуменът — един в посивяло расо висок, тънконос грък. Той ме позна, излезе на двора и ни посрещна с вечната си гръцка усмивка. Помолих го да заведе гостите в «салона», а аз богоговейно се отбих в черквицата. Чувствувах, че ме следят зачудените погледи на другарите ми, но не се извърщах. Скрих се в черквицата, проследих ги, докато се изгубиха в тъмната голяма порта пред кръглия коридор, и отърчах след тях: уверен бях, че ще ги опияня, защото изненадата, която им готвех, би пробудила живот и у мъртъвците.

Бяхме изморени и гладни бяхме, но, повторно твърдя, аз съм убеден, че и смъртта би отстъпила за малко от жертвата си, стига тя внезапно да бъде въведена тук. . .

И отърчах, влязох в голямата врата и се вслушах из тъмнината надясно. Там бе мъртво мълчание.

Бях победил. И тържествено отворих, пристъпих. . . осъщепен.

Да, защото не вярвам нейде по света някое човешко жилище да се осветлява тъй, както се осветлява стъкленият салон на Еминския манастир.

А ние тук бяхме в един стъклен салон.

Едно примитивно палатче, с една стъклена стена,

обърната на изток и надвесена над морето, върху един безмерен яр.

Една фантазия над море... Само безрадостен отшелник, забягнал от суетния свят, е могъл да устрои такъв дивен приют на уединението, като тоя тук.

Морето е прояло страшния яр под манастира и брегът се не види: параходите порят сините бездни току под яра и под стъклената стена на манастира.

И пътниците дигат глава, чудят се на надникналия върху тях в страшна вишина манастир и размахват кърпи. А уединените отшелници нижат божигробски броеници, климат с глава на пътниците, усмихват се въздържано и —

И къпят се в небесно сияние.

Защото то не е светлина в тоя салон: сияние е. Слънцето от модри небеса не припича тук — морето сякаш му граби силата; в сините долу води грее друго слънце — треперливо отражение на цялата дневна светлина. Така небето и морето с две слънца сред син лазур пълнят тоя стъклен салон със сияние, което ослепява очите и прониква в цялото същество на човека, обхваща му сърцето и му озарява душата.

— Бе, брате! — посрещна ме Георги, слисан до унилоост, и завлече ме до стъклената стена, застиска ми ръцете.

Мисля, че той беше доволен: туй тук вече можеше да се нарече «нос на Стара планина»...

Младостта е крилата — отлита... Но все пак поне през едно късо време тя е наша и е в нас. Не тъй е с прекрасното: то е вечно, безсмъртно е, но не е наше и не е в нас; то не е изцяло дори и в нашата младост — не: то е около нас, във вселената — по гори и поля, по планини и долини, по реки и морета, в небето и в ефирите. Животът ни само се заражда в това прекрасно и сякаш дири да го изрази в нашата младост, която като сама хубост неспокойно се стреми към хубавото.

Ние олицетворяваме прекрасното преди всичко в едни лазурни очи, в един цветущ образ, в една светла душа и му се покланяме. После почваме да дирим лунната нощ, небесната синева, майските цветя. От всичко

туй си създаваме един безсмъртен образ, един идеал, комуто се кланяме със сляпа вяра или комуто служим с фанатизъм до самопожертвуване.

Контурата на тоя образ са шарките, звуковете, хармонията. И те са, към което се стреми нашето същество.

Блазя му, който е постигнал в живота си да се наслаждава без мяра на шарките, звуковете, хармонията, които са в природата и в които е животът във от нас.

Блазя му, който е преживял поне един лазурен ден на Емине!

Защото, ако лунната нощ винаги възкресява въздишките на младостта ни, а майското утро — нашите целувки: то величествените и магьосно красиви кътове на природата, които сме навестявали в младините си, запазват завинаги образа на нашата младост и са силни винаги да я възкресят пред очите ни.

На Емине аз преживях един ясен ден и една лунна нощ, придружен от кипежа на бляновете си.

И, мисля, там живее моята младост: когато и да ида в тоя кът, тя ще възкръсва пред очите ми.

И благодаря на providението, че съм роден в тоя край — тъй хубав, тъй светъл, тъй дивен!

БЕЛОГРАДЧИК

Над селото Александрово, което е средопът между Видин и Белоградчик, се почват разхвърляни старопланински хълмища, скалистите зъбери на които се къпят високо в синева. Първата грамада се издига над самото село и на места е стръмна като стена. По нея криволи пътят — сега широко, удобно шосе.

Тъкмо по обед поехме стръмния път нагоре.

И пред нас се откри море от върхове. Окоето се взема от поразителна гледка: слънцето лучисто е удавило в светлина ъглеста планинска земя и сенчести кичури сякаш осенват върховете им — те тъмнеят. . . Тъй сочи туй море и никога не бихте повярвали, че то е една измама, че тия върхове са само скали — сиви, назъбени, величествени скали!

На югоизток един колос надвишава всички върхове. Той изглежда като два великански дъба един до друг: единът — висок, китен, другият под него — широк, стволест. Мислите, че окоето ви долавя и клонете им. Но широкият път се вие над върховете, издига ви и далеч великанските тия два дъба менят очертанията си, свиват се — сега те са кралимарковска шапка, а след един завой над селото Калугер вместо скала пред вас в хоризонта стои вече колосален орел: понадигнал е криле и насочил хищен клюн към Дунава — ще хвъркне. . .

Един неръкотворен сфинкс, който подпира небето!

Край пътя се мяркат селца — старопланински колиби, прегънати под дебелия си плочи. Изгледвате ги бегло и погледът ви се пак отплесва — по върховете.

Надясно, към запад, е неравно поле. Сред хълмища натам се синее Рабишкото езеро. Зад него под голия рид имало бездънни пещери, в които живее змей-бивола. Файтонджията ни — приказлив пощальон между Видин и Белоградчик — разправя, че в тия пещери се намерила сега стара черква.

Разправя файтонджията, а пък скоро сме вече пред Белоградчик. Той се открива от един връх, по билото на който върви пътят и минава през една голина, над която духа вечен дяволски вятър. Никак не сме усетили как сме изминали 20 км път. Пред нас е един стръмен гребен, посаян от бели къщички — новите здания на Белоградчик. Но те не спират окоето: над тях се издигат овални конуси — скали. А в подножието и по върха на тия скали се извиват надупчени крепостни стени.

Околовръст Белоградчик е все млада рядка гора. . . Изгледвате тоя печален шубрак, па се взрете смутени после в тия величествени, неръкотворни крепости. . . Не, туй тук не е могло да бъде тъй! Тука, под тия крепости, трябва да са се люлели девствени гори, защото юначен свят ще да е живял тук: мъже, великани като дъбове, и жени, буйни като сенчести липи. . .

А файтонджията граби възклицанията ни и разправя:

— Доле, под Калугер, имало някога български селца Бела и Гадче. Тях отеснили турците и те заселили тадес нейде село Бело Гадче. То било в тъмни борови гори. Всичко тук тогаз било покрито от таквизи гори. После двама братя овчари намерили горе на върху скали «латинските твърдини». Що им трябвало, току на, заразправили, а то стигнало до ушите на турци и двама бегове дошли, изгорили гората, насилили селцето да се премести току под скалите, че повикали и войска. . . Тогаз потръгнала робия; ала като била Сърбия свободна, рекли и българите тук да се дигнат и, какво ще му е, дигнали се. То тогаз щяло да стане, каквото трябва, току не дошла сръбска войска да донесе оръжие. . .

. . . Файтонджията разправя, но файтонът вече възлиза сред бели къщички по хълма и ние, пеши зад него

и задъхвани от умора, няма как да слушаме приказливия пощальон.

А нощта — хладна балканска нощ — вече забулва равнините на Рабиша, разпилените върхища, голите скали и нас.

В Белоградчик на първо време небето се забравя.

Нещо има тук, което сякаш ви дебне и на всяка стъпка ви готви изненади.

Хълмът, по който пълзи градецът, е обърнат на северозапад. На север, през дол, се дига един планински купен, който е само скалист и тънък гребен, но не личи и изглежда като грамадна планина. Усойте му са покрити с гори, а гребенът е гол зъбер, който се извива като венец, та и целият купен носи хубавото име «Венец». Той прегражда пътя на горняка, та около Белоградчик виреят и лозя.

А на юг над града са две групи скали. Едната — сплоена, самотна и грозна — е един колосален тюлен: седнал с опашката си към града, а проточил глава на изток и сякаш гледа натам нещо. . . . Любува се кой знае на какво. Повлича ви да идете при него, но като идете, изгубвате се под очертанятията му. Другата група скали ви плашат още отдалеч: под тях са турските крепости и над тях, високо в синини, са пък «латинските калета». Сред тая група скали има празнина. До нея се достига през турската крепост, която е двойна: двор с казарми и съща крепост. Казармите са изгорени, а крепостта — запазена и здрава — обитават прилепи и бухали. От същинската турска крепост изтрити стъпала под тъмната и влажна сянка на колодите водят в кухнята сред тях. Тук лъха на море, а личат и следи от мравунешко чоплене на човешка ръка: издълбани в скалите стълбички водят по достъпни върхове, из които гледате над града. По тия стени има цепнатинки и дупки за стрелци и за топове. Не смеете да се отпуснете на нозете си: подавен сте и сплашен тук! А още сте доле: латинските калета са горе, в орлини гнезда. В тях днес може да се възкачите само с изкуствени стълби, но е

дързост: горе, над скалите, има тесни полянки, обградени от тънки стени, а от тия стени на юг се открива... не пропасть се открива, а бездна!

Какво ли е трябвало на ония двама братя овчари някога да се катерят по върховете на вековните ели и борове, та да откриват тия там орлини гнезда, за да привлекат после турците и да опустошат тук свещената гора!

Но да... инак пък Каниц нямаше да дойде да ни открие туй чудо!

Стотина стъпки на запад от тия скали се куми, скрита от града, друга скала, самотна и стволеста. За върха ѝ водят издълбани в прегънатата ѝ гръд стълби със 70 стъпала. Върху тази скала се вие полянка — ухото: тя е обградена от тънки стени и е втора латинска останка — другата предателка на горите тук. . .

И ако само туй имаше Белоградчик, пак бих рекъл на мало и голямо по цял свят: елате да видите!

Но моите приятели казваха: туй е нищо.

И ме поведоха да видя «истинското чудо».

Тръгнахме по «главната улица» на Белоградчик, т. е. по единствената улица, която дели градеца надве. Тя върви по хълма нагоре, зад който...

Но да вървим по хълма нагоре, към изток.

Белоградчик не напoмня нашите планински градо-
ца. Не защото къщите му не са под дебели плочи. . .
или ако щете, и за това: най-после плочи има, където
текат реки, а река в Белоградчик няма! И не се чуят
тук станове, дарацаи, гайтенски долапи. . . Белоград-
чик се е създал от крепостта и живее от гарнизона в
него. Поне засега е тъй. А занапред ще бъде май по-
дружко: сега се е открило, че белите му къщички стоят
над медни руди от една страна, а от друга — над ка-
менни въглища. И добре найстина, защото и време-
ната се менят — току виж, и самите белоградчени
викнали: аман от войска! Пък и — колко войска тряб-
ва на Белоградчик? В Сръбско-българската война тук

само една наша рота, подкрепена от гражданите, е начукала и изгонила цели пълчища сръбски войски.

Допъплахме над града. Отляво един до друг се кумят гражданският и военният клубове. Гражданският е затиснал военния, слава богу. Цяла група офицери и чиновници бяха обкръжили сега пред гражданския клуб един окъсан скитник — немец или далматинец някакъв. Той разправяше нещо. В ръцете му бяха вечните свидетелства на тия чудни скитници: обикалят половината земно кълбо и отде минат-заминат, все вадят свидетелства с шарени печати. Но той сега не свидетелствата си сочеше — не: той страшно жестикулираше и въртеше очи.

— О, господине! — слушах, когато наближихме. Идеал сиромашт откъм Лом, а била лунна нощ и изведнаж —

Мимиките на бедния скитник нямаха край! Половина свят е избиколил той, но това не е виждал! Уморен бил и замислен вървял, а изведнаж — някакви кули, някакви палати страшни, попукани, разкривени, като да било тук град, някой рицарски град, сътресен и съборен от земетресение! Бедният скиталец! Той си търкал очите, не си вярвал на погледа: струвало му се, че влиза в стар, пълен със замъци град, в който би могъл да намери толкова работа...

И смешно, и наивно, и пак опиянен от възторг, разказваше той прегърбен скитник, който е обходил половината земно кълбо.

А мене ме клъцна нещо.

Мигар само чужденците могат да ценят, да се удивляват, да се упойват и да преославят великото, което... е наше!

Магнах ръка и забързах да видя — сам да видя.

И се усмихвах: Каниц някой си дойде и възвести туй на света, а ние лакомо лизнахме думите му и ги повтаряме де седнем, де станем, но ето, половина век са оттогаз, а сети ли се някой из нас да дойде, да види и поне да провери дали той Каниц — човек през двете земя — не е дошъл тук, в Белоградчик, и не е излъгал и света, и нас?

Така мислех, а нямах време да закръгля и тия си мисли: няколко само стъпки от гражданския клуб нагоре и — ето ги!

Не бях поразен, а само се втрещих, защото бях предупреден.

Ний бяхме над прочутото Белоградчишко дефиле.

Бяхме пред една възпътена фантазия — една безпримерна игра на природата.

Едно страшно дълбоко пресушено езеро, в което титани са възправили море от скали — не скали, а гиганти, настървени един на друг, настърхнали, сражавали са се някога в ужасен бой и с магичен замах са се вкаменили... — вкаменили се всеки в боевото си положение: тук измъкнат меч, там скъсана ризница, отатък счупена ръка, а по-натам рамене без глава...

И сред тия колоси лекати във влажните и мъгливи подножия широк път като бързей и по него вървят...

Хора трябва да са: мяркат се миниатюрни, смешни, като лилипутите на Скриба*...

Гледах, а погледът ми дълго не можеше да спира върху частите на тази величествена панорама и магнах ръка: дошъл бях не да я изучавам, а да ѝ се любувам — ура!

И се втурнах с разкрилена от възторг душа — втурнах се и се изгубих мъничък, но крилат в това полесражение на титани.

Не, само творенията на фантазията у първобитния човек биха се померили с това чудо на естеството тук, с тоз божествен брилянт от красотите на българската земя! И може би едничко ледените планини на севера, които ни описват мореплавателите, ще могат се съпостави на това вцепенено и запазено в първобитно състояние дъно на някогашно море с каменни планини! А и там, в ония планини на ледовете, ще е нищо: не ще има тревите, цветята, горичките и борчетата по върхни синини... и не ще има това светло, чудно, златно наше южно слънце!

И не ще има...

Но, боже мой, думи не идат — човешката фантазия

е ограбена тук, ограбена абсолютно с всичките си капризи! В тоя неизвестен на света кът вие ще срещнете и необятната лобна скала на Прометея, и замъците над Терека, и зъберите, по които се носи влюбеният демон, а ще срещнете и бездните, в които прекарва Валпургевата нощ прегрешилият Фауст...

Губих се с дни тук, а все пак не знам как да кажа какво съм видял.

То е едно плато от десетина километра надлъж, една дълбока низина, която се промива от бързата, пенлива и бистра като сълза Стакевска река. Тя тече край каменна стена, обвита в подножието си с кадифен мъх, а покрита горе с гъста букова гора. Изтича от запад над селото Стакевци, където образува буен водопад. А на североизток минава край селото Боровица, където се свършва туй фантастично море от гигантски скали. Селото е взимало името си Боровица от групата скали над него. Тя е едничката от хилядите тук групи, която е запазила своята многовековна обвивка — стволести бори, които вишат върхове до сини небеса. Тия скали се непристъпни. Но всяка година ергените от Боровица се събират тук на страшно надпреваряне: катерят се към върховете и излагат главите си, защото победата в това надпреварване дава трофей, за каквото — по разбирането на боровичани — един млад мъж не бива да скъпи главата си: който възлезе навръх скалата, е цар на момците и взема най-хубавата мома в селото.

Губех се и се дивех: само преди два века цялата тази дълбока низина със своите високи до небе скали е била покрита с тъмна борова гора!

Едно море от борове и елхи е било то и над тях са се издигали тия настръхнали зъбери със своите фантастични фигури: тук отшелник умислен, там рицар облегнат, отвъде гигантска глава на циклоп, а погоре дева, вишила снага тънка, та висока... Истина, капризните сравнения на човека са бледи — всич-

ко туй надвишава всяка фантазия, — но как силно се нахвърлят тук уподобленията! Особено в лунна нощ: скалите оживяват, всяка скала дава цяла група от релефни фигури! А гледах ги аз в буря с гръм и молнии: не светкавицата биеше зъберите, а фантастичните и колосални фигури по тях ловяха светкавицата. И подножията на скалите се разкриляха, дълбоко дишаха под трясъците и като поглъщаха със страшна сила гръмовете, предаваха ги една на друга с безчислени варианти в безкрайно ехо... Когато бурята спря, дружината ни запя побългарения швейцарски йодлер:

И скалите на повтор
нам провождат отговор —

отговор:

Ау, ау —

ау, ау!

Отговаряше ни не ехо, а хор от всичките скали!

Не, тук има ехо, на което швейцарците биха ни позавидели... А когато тоя чуден наш кът стане на всички познат и достъпен, то аз не знам дали за него не ще ни позавиди и цял свят.

НА ВЪРХА И НА ДЪНОТО

Невинен излет по Алпите

L A S L E M A N¹

Модро юлско-утро се усмихва над бездънни сини води — далеч слънцето позлаща фантастични зъбери, зареяли силуети в ослепително сияние. Параходът ни върви като изписан, Зад нас втъва по брега на езерото градът със своите палати, монументи, вили, градини и спомени. «Мечките» от Берн някога — векове оттогаз — нахълтали в хълма-град и с нож наложили онова, което после с перо раздухали оттук по цял свят Волтер и Жан Жак Русо: възраждането на народите в свободни държави.

В езерото все по се вгледват брегове — т. е. небето се вгледва във водите, защото бреговете вече се крият в небето. Към там ни е пътят — върховете на земята, девствени във вечния си сняг. А до нас тук един англичанин — дълъг като прът — търси дъното: хвърля във водите монети, които лъщят с всичките краски на дъгата и се крият под непостижна синева.

Защо не ме радва ни върхът, ни дъното — тоя връх на земята, емблема на вечността, и туй дъно на езерото, бездна лазурна и по-замамлива от мечта? Някакъв страх и смях се сливат в душата ми. В живота си, когато тъкмо се унисах към върха и дъното на желанията, посетих «изложението» тук в тоя град на Волтера и на часовникарите. Дълго се губих в отдела на

¹ Женевското езеро.

изкуствата, немеях в техническото отделение, засрамах се от пощевките си в павилиона на скъпоценностите, «хвърчах и по въздуха» — възлязох на балон: видях се на върха, постигнат от човека. . . А после ме снеха и на дъното — какво дъно, боже мой: подземно езеро, сковано в стъклени стени, с галерии, в които от двете си страни, над себе си и под себе си, аз гледах с часове водния мир, триж по-необятен от земния: в скованите води се губеха милиарди риби от всички видове и цветове, горяха корали, бляскаха бисери, синеяха медузи. . . Туй беше по-фантастично от всичките сънища на дете-моряк, каквото бях! Сега пак в тоя град аз потърсих съня си. И вместо салоните на изкуствата, науките — човешкия връх с могущия балон — намерих нов квартал с овехтели къщи, тип на ония от преди 50, отпреди 100 години. А вместо подземното езеро — простете ме! — аз намерих — но разберете, простете ме! — плащано отходно място. Бедни, цинизмът не е мой: такава е действителността — истината за върха и дъното на живота ви!

* * *

Подухна ветрец — тръгнаха вълни, меко трепливи като момини гърди. Как ме привлича да просна снага по тях. Хубаво, дявол да го вземе! Открили си пазвата ледените планини и пуснали дева — красота сама по себе и въвн от човека: безсмъртно е да му я посочиш. О, майсторе. . . Но пак смях и страх ми подсичат душата. Тоя беден Марк Твен, тръгнал света да радва, да посочва на хората красотата в смеха. И пред хилядно събрание довели при него старец белообраз, скован от тъга, да го разсмее. Почнал великият майстор и море от смях забучало в залата, хилядното събрание забравило живота и смъртта. Но, уви, лицето на стареца не мръдвало. Бедният Твен се изпотил, скоро мнозина паднали от смях — старецът обаче си останал недосегнат. Побеснял тогава художникът, дигнал ба-стуна си над коравия старец и заревал: махнете го от-

преде ми, ще го пребия! Тук вече събранието цяло се повалило на пода от смях, защото . . . старецът бил глухоням. С каква магия можете откри красотата пред глухоняма? А все пак Алеко — бедният Алеко — беше постигнал и това — как да забравя двата предговора от следсмъртното издание на съчиненията му! Окаяна страна на глухоняма!

. . . Англичанинът — дълъг като прът — все още хвърля своите монети в ефирните води. До него аз рея поглед към вечните снегове и не мога да се откъсна от мисъл: хвърляме и ние монетите си там — в нашите води — като тоя тук самодоволен пътник на . . . чужд кораб. Оставих такъв брат в града. Той беше пълен със звънки монети, изхвърли ги и сега е вече за посмешище: в София мислят, че е дошъл тук да става професор, и се чудят защо е на Женева човек без монети (освен сякоя, припаднали от «Рокамбола»), а той, сиромашът, се мъчи да прокара само тезата си за докторат, но и нея му връщат. . . Беден пътник на чужд кораб, който си е изхвърлил монетите!

. . . Все пак красиво, как е красиво, боже мой! Отдясно се явяват някакви мраморни палати — Evians, — с езерни и с минерални бани, здравословен кът за всички преяли и препили в света. Наляво се възправя Лозана — срещу езерото, вечните снегове и слънцето. Славянин, спомням великия славянин: тук е намерил прибежище Мицкеевич, след като му отнели едничкото, което е имал — татковината. Но, види се, красотата не е над всичко и за великите хора: Мицкеевич избягал от Лозана, защото се убоил да не прихване детето му от гуша. Да, и за великите хора красотата не е над всичко — как инак да си обясним, че нашите велики хора плюят паницата, от която лочат?

. . . Ветрецът и вълните остават зад нас, сенките на планините приспиват кораба, ний се плъзгаме по изумрудно стъкло — пред нас е Монtring и Шилъон.

МОНТРИО — ШИЛЪОН

Ний сме в дъното на Лас Леман, т. е. в началото му: из откритата на юг пазва на Алпите иде Рона, която прави езерото и се поглъща от него, т. е. страшен порой с черна грива се хвърля в бездънните прозрачни води, врязва се в тях, изтънява и изчезва, без да остави никакво петно. . .

Корабът заобикаля тази ламя — ний сме в дивен залив: изображение на съня в заспали води. . . Над тях пече огнено слънце, в тях се вгледват борови гори по хълм, който с черни скали се губи в небето, до тях е Монtring — стотина палати, каквито липсват не само в София — и в тях — в тия задрямали води — е Шилъон, многовековен масив тъмници, въодушевил Байрона на най-трагичната поема на света, приковал погледа на всички пейзажисти и фотографии от наше. . . фу!

Тропичей кът до снегове: пазвата на Алпите е препречена от една бяла верига с извит зъб към пладния — така се и зове тази снежна верига «Dent du midi».

Никога въображението човешко не може постигна туй съчетание на мир и буйство, на студ и топлина, на лъчи и мрак, на връх и дъно — туй съчетание на цветове и противоречия. . . освен насъне. Прочие да спра: у нас и без туй се пише много като насъне.

Параходът ни сменя пред палатите на Монtring — кът, където изсипва своите милиони охтичавият цвят на човечеството. Срещаме ги вече — отпуснати лица — замъглени очи, с налудничави чела. Те и когато са мърсили, йезуитствували и съсипвали общини, окръзи, цели народи — и тогаз са действували с вкус и елегантност, с изящество. Тук обаче ми внушават уважение: неизцерим недъг ги е запознал със смъртта и те побързали да изберат Монtring — доказателство, че са се отрешили и от бога, и от хората, което е едничко средство да се отреша човек и от именити и неименити глупости. Впрочем. . . надали е вярна мисълта ми: аз познавам един «цвят» на човечеството, отдавна е за Монtring, отрешил се е от бога и от хората, но от именитите му глупости все още унива цял народ.

Дружината бърза — тя има охтика само в джебове си и ней харесва Монтьо. Счите ми се вземат: струва си човек да е именит глупец, щом може да умира тука! Палатите са обградени с дивни тераси над езерото, които се губят в борове, после горе — в полета от нарциси, по-горе — в каскадите от алпийски рози и още по-горе — в небето, подпряно о сивите чела на скалите.

Блуждая, притиснат от разкоша, който са слели тук боговете на небето и на земята: не, колкото и да са йезуити, те имат вкус — говоря за небесния бог, обкръжен от ангелите, и за земните богове, обкръжени от кокотките тука.

Стана нещо: гаснеющ поглед на гаснеща жена запали ми в душата светилника. . . Как сгрива гърдите печален спомен — мъчителното е по-мило за човека! Погледите ни се опознаха и се разминахме — какво бихме могли да си кажем? Тогава — години оттогаз — тя беше млада невеста и пак тъй болничаво. Мъж ѝ обичаше да се разхожда със сестра ѝ — румена хубавица. И обидената и от бога, и от хората немкиня обикна безумно. . . мургаво българче, начинающ поет. Бедният Богданов! Едвам 18-годишен, но строен левент, разпусна криле. . . След две години в България се втурна като лебед и простря криле над лебедника в нашия театър. После ние имаме грозна трагедия в леден зимен ден: простреляна в гърдите актриса и самоубит любовник. . . На заранта проследих общинската кола с трупа на самоубития убийца. . . Защо беше посегнал да я убие той, който тъй безумно плачеше на гърдите ми за нея! Види се, любовта не облагодорява и не смекчава сърцата — поне у нас. Някога Сократа жена му го биела, а днес наши поети и философи бият жените си — не по-зле от руски мужици! Врѣх и дѣно. . .

. . . Дружината върви с извити нагоре вратове — по палатите, горите, нарцисните полета и алпийските рози под скалите в небето. Аз все още не мога да откъсна очи от езерото. Обичам водата — синята безкрайна вода. Тя тук не е безкрайна, но тъкмо за туй

ми напомня родната стихия — неоченима, хубавица чудодейна, — която Пушкин от ледения север слезе да възпее, а ние — наша е и не знаем, че е наша. Тоя необятен хоризонт на Черно море, оня могущ и фантастичен български бряг. . . Но млъкни, сърце.

Да пиша за Шилъон. . . фу, малко ли пейзажисти и фотографи! А за тоя кът всичко на книга е еднакво. . . красиво. Пък Шилъон не е красив — в Байрона няма ни един ред за красотите му, той не е пейзажист и фотограф! В Шилъон може да се мисли само за трагедии от дъното на човешката история и за мяркания от върха на човешките илюзии. И двете не са сега за у нас, едното е опасно, второто. . . пресища.

. . . На групи ни въвеждат в цитаделата и хубави швейцарки декламираат в страшните зали на съдилищата и мъчилищата. . . историята. Моме черноока, дигни си очите към мен, а историята остави. . . тя ще се пише и на гърба ми!

В ДОЛИНАТА НА РОНА

Пътищата са като циментирани и велосипедите ни летят в дъното на алпийските колоси. Слънцето ту се покаже, ту се закрие в пътя си над вечните снегове. Човек тук забравя небето. . . Впрочем и без туй ний често забравяме небето. Не мога да избия от главата си ето туй: в средния стълб от тъмницата на Шилъон, под подписа на Байрона, прочетох дълбоко изрязано името на Драганов или Петканов — не можах да запомня. . . Казват, че великите човешки идеи се зараждат във великите човешки сърца: както е било сърцето на тоя Петканов, за да му внуши такава идея. . .

Лети, дружина! Наляво от нас Рона открива навремени черногивите си вълни, а надясно тъмни гори се преплитат в сиви скали, които се надпреварват към небето, за да надникнат към белоснежния, вечно белоснежен връх-гребен. . . Ех, черни скали, колко сте вий далеч, макар и да не перите чела към небето (не вас подмятам, черни величия в моята татковина!).

Насреща ни като ястреб впил се е в небето «Dent du midi» — «Зъб на пладне», — бял, хубав, горд и незлобив: желал бих да го имам — не за враговете си, там стига и моят черен зъб, а за моите приятели.

Ето градец Monthey — ний сме още само 430 м над морската повърхност. Дружината е във възторг, долината е чудна: наядно високо се разстилат яснозелени кестеневни гори, които крият железни минерални бани, прочути с туй, че химическият анализ едвам намира във водата им минерали въобще и частно — желязо. Четем в Бедекера, че тук е една от най-хубавите горски пазви на Алпите. Може, но тя едвам ми напомня Сопот и Карлово — Калофер и Казанлък не споменувам, а за пазвите на Рила и Родопи не си даже спомням. Само че над тия гори са Алпите, гледат се езерата, реят се хотелите, извиват се финикюлерите¹ и се носи — макар и отдалеч — дивното ехо на величествени каскади и водопади. И когато се тук празнува федералният празник на Швейцария, когато се празнува 14 юли на Франция — по поднебните върхове слизат небесните светила, възпроизведени с феерични огньовете. . . Бог и човек се слели тук, за да възвеличат свободата!

Другарите викат: «Ще ги настигнем, нищо не ще ни липсва, като освободим Македония» — и бързат да надписват илюстрирани картички за далечната родина. Имам и аз слабостите на човека, но не смея никому да пиша: нарекоха ме у нас «разбойник на перото», кръстници ми са един съпътник към Парнас, който не е разбойник, а само крадец с перото, и един министър, който наистина е разбойник, но не на перото.

Избиколихме «Зъб на пладне», сега от всички страни хоризонтът се опира на снежни зъбери — върховете са още далеч! — и по влажно дъно пътят неусетно ни дига край неизмерим гранитен зид.

И ето, велосипедите под нас плъзнаха крилати — въодушевени са и те: предстои да видим нещо, което изглежда да се надпреваря с гърма и светкавиците —

¹ Зъбчати железници.

ечи цялото гигантско дъно на Алпите! Скоро велосипедите свиха опашки — спираме неми: наядно, от ръба на страшно високия гранитен рид, се хвърля към нас една Янтра като при Габрово, но с ужасния устрем на вода, засилена из незнайни вишини на три пъти надиплени Марагидик и Юмрукчал. . .

Бях много по-впечатлителен, когато преди години посетих прочутата долина на водопадите в немските Алпи — «Lauten brünnen». Но изгледът тук надминава всичко, каквото съм виждал, като водна картина. Скалата — рехав гигант — се е превила под устрема на водата, хукнала от небето; под сиянието на залязващото сега зад рида слънце изумрудните води на вечните снегове достигат ръба на гранита-планина, разперват розови криле и със страстни конвулсии поливат в бездната-дъно.

Лети, божествена мощ и красота! Така и ний с розови криле литваме, уви, от върха на младежките си илюзии към дъното. . . за да се разлеем в бари.

— Comment appelez-vous cette chute d'eau?

— Pis vache¹ . . .

Няма го в Бедекера*, види се, защото, каквото и да казва Вазов, ний все още можем да пишем и да печатаме лай-лай-кучка и пр., но френците се свенят да четат даденото от човека кравешко име на тоя брилянт на Алпите.

Още дълго стоим неми. Отде и защо такава име в тая тук люлка на католически мистицизъм, на природен романтизъм и на политическа схизма! Види се, човек «не взема» твърде от черковни камбани, от капризите на бога и от тръбите на политическите мечтатели. Или пък «и да взема», то е само минути от живота му, а годините си той прекарва наред със своите мулета и крави. При туй кравата в Швейцария е цял идол: с нейното име тук не кръщават само хората, а инак местности, реки, магазини, фабрики, изделия, шоколади все са крави. . . Помислил би човек, че ця-

¹ — Как се нарича този водопад?

— Пи ваш! (краве виме?).

ла Швейцария е такава, а всъщност останалият свят е една крава, която швейцарците хубаво доят.

МАРТИНИ

Върховете все по се издигат и ний все по се губим в дъното. Скоро ще сме «като житно зрънце в центъра на земята» — както си представят астрономите нашата планета сред вселената. И разбирам сега как след мировия катаклизъм в Париж тук са могли да се укрият всичките планети на царска Франция и как после, когато през Сан Бернар се задало новото съзвездие на Наполеона, планетите се свили в пукнатините на скалите и въздигнали — манастири...

Слънцето отдавна залезе — зад планините, разбира се. Пътят все още ни издига неусетно край непостижимо високия гранит надясно. Той — тоя рехав гигант — ни дели от Франция, както дели и долините на две родни сестри: Рона и Арва. Те изтичат от вечните ледове. Рона се окъпва в езерото си и изтича зад Женева модра, като лунна самодива, за да бъде веднага прегърната от черните талази на Арва, която — тръгнала от ледовете на Монблан — е твърде горда и не се пере в никакво езеро, макар че мие почернялата от йезуитските конгрегации Савоа (впрочем разгониха ги вече парижките безбожници и приятно изненадаха бога).

Става хладно, става студено: отиваме към върха, а всеки връх е студен — затуй стигналите там горещо плачат у нас за популярност, признателност и ... пенсии. Още малко, и ний ще бъдем в Мартини — алпийски Рим: из него излизат пътищата по върховете на всички посоки и всички пътища и пътеки от върховете водят в него, т. е. в него ще ви изведат — или в хотелите му, или в гробищата му.

Всевъзможни черни върхове се стичат към гранитния зид (край който се пресича нашият път), свиват студена усоя и — ето ни в един Котел, ако обичате, но който не би могъл да изгори, защото няма как да се

подпали: верига засмени каменни сгради се впили в дъното на тъмни гори и скали — туй е Мартини.

На юг се дигнала конус-планина и залепила на небето разкрита синя длан, сякаш полярен леден гигант, пробил небесния свод. «*Piege à voig*» — «Камък за гледане» — го нарекли просто простичките хора. Но за да се види тоя камък за виждане, трябва 6 1/2 часа да се пълзи, както пълзят лилипутите на Скриба по него; с тази разлика, че тук не помага пъргавината на лилипутите — трябва да ви влачат гидове, като ви привържат с въжата си така, дето, щом дотрѣбва, да могат мигом да ги отрежат със скритите си ножове, за да ви избавят от себе си и от скалата, т. е. от дъното и от върха на живота. И все пак всяка заран тук метеори от всички земни страни оставят се да бъдат повисчени от гидовете към тоя «Камък за гледане». Не, ясно е: колкото повече се продънва дъното на земята, толкова повече лилипутите хукват към земните върхове! И нека се продънва дъното: чудно трябва да е онуй, което се вижда от тоя «Камък за гледане»! Той е висок само 2476 м и от него се виждат само Алпите на Савоя, на Воле и на Бернер оберланд — впрочем други Алпи не показват и картите, мисля.

Спрели сме сред площада на Мартини до крилатия паметник на Свободата и свободно се любуваме на оная длан, опряна о небето. По бръчките ѝ се крият преспи — щом ги виждаме оттук, те все ще да са доста просторни, за да укрият напр. нашата флота във време на война. ... мен и тук не ме напушат патриотичните грижи!

А градецът наоколо ни шуми — влекат се тъпни туристи и туристки — хайде да премълча годинките, личицата и костюмите им, може случайно да затъмня славата на «Лудетина» у нас и да пресуша единствения възторг от съблазните на народната ни трупа.

Тръгваме и ний — в тия улици сред дъното на тъмни гори и скали, от които лъха на сняг, на лед и на вечност. Тук може да си купите цигари, които сами се палят — де ще дращите кибрит в леда на Алпите! — и може още да си купите тук всичко, потребно в пътя към

върха — всичко, даже дързостта да крадете чужди описания. Само едно не можете си купи тук, мисля: безсрамието да дирите плащани преводачи за глупостите си на чужд език. Впрочем кой знае: толкова са различни пътищата към върха!

Ето ни на сборния туристически пункт: началото на Санбернарския проход, по който тръгваме и ний — «след Наполеона и Суворова», — бие се по гърди дружината.

«СЛЕД НАПОЛЕОНА И СУВОРОВА»

Дивни елхови гори, сякаш е зареяла зеленикава мъгла по хълбоците на белоглавите циклопи. Тия лесовете само могат се нарече напълно иглолистни: не листе, а копринен зелен воал покрива вековни дънери и открива под тях кадифения мъх на скалите. Очевидно, земята тук не се нуждае от сенчести гори, подслонена до вечните снегове.

Извихме на юг през Мартинибург и тръгнахме «след Наполеона и Суворова» — т. е. по Санбернарския проход. Още оттук тръпне човек, а за да се стигне върхът, трябва да се върви 15 часа, разбира се, ак не до-трябват и други още няколко часа да ви дирят бернарските кучета из снежните преспи. . .

През тоя проход се разказват анекдоти само за бернарските кучета и за Наполеона. Славяни, ний се мъчим да добавим нещо и за Суворова, но като гледаме тия страшни гребени, които духат облаци към нас, не намираме друго освен познатото сега на Крайния Изток: «Ничево, братушки, няма да се свършим, ний сме 100 милиона». . .

Да снемем шапки пред делото на бернарските кучета: тях днес почват да крадат . . от благодарност! Спасил ви живота куче-герой, наемате хора, открадват го от сферата на вечните снегове и му въздигате палат под лъчезарното небе на Италия. . . Останах поразен, като узнах тоя акт, съвсем модерен: дали няма същите мотиви и станалата напоследък прочута

кражба в политическия ни живот? Открадна се едно куче от партиите ни и му се въздигна палат. Истина, то нямаше качествата на бернарските (макар че намери много благородно употребление за своята кръв), но аз изказвам съмнението си, защото нито бернарските кучета знаят български, нито другите народи, за да се възмутят, че правя такова лесно сравнение за нашия Централен*.

Горко, дружина, вървим към върха, а защо ми е тоя ход, като ще занеса там мислите си за гнусни червеи! И защо ми е да бъда там, когато наоколо си не ще мога да видя, без да се изчервя, почти ни един съпътник? Наполеон над гроба си в тихоокеанския остров чел трагедиите на Корнейла и се провикнал: «Ако този автор беше живял в моето време, щях да го направя княз.» Акробатите, даже когато са наполеоновци, върха уподобяват на служба, на декора, на сан. Но какви са ония поети, които дирят да възхитят акробатите не в остров Елена, а — на министерското кресло! Не, ако не си изпил мозъка си, то поне си увонил на бира своето сърце, за да пишеш оди на едно мазничко и гнусничко рогатинче, наполеоновската амбиция на което е да купува оди за себе си по за хиляда лева. . . платени от държавен заем, разбира се. Ех, връх!

. . . Усоята се съвсем стеснява и гигантите отсрещат вече ни навяват леден ужас. Стигаме «La stoie». Оттук ний ще извием на запад, по прохода на Трияна — ще напуснем Санбернарския проход, пътят ни е към могущия връх, а не към Италия — страната на любовта и на . . . глада. Сан Бернар върви на юг, ний вземаме на запад и . . и току над носа ни се дига в невестинска бяла премяна — и лъже като 1 април — върхът l'Argille: четири часа трябва да вървим, докато го заобиколим — не да го прескочим!

А между Санбернарския проход, който остава наляво, и Триянския, който вземаме, подава се сред море от тъмни върхове с ледено чело Триян, към който отиваме, т. е. към страшните ледници на който отиваме, защото той е 3700 метра висок и 1000 метра са сняг и лед, лед и сняг.

Последен поглед към долината на Рона, към далечния на изток девствен гребен на Юнгфрау, към «*Piège à voig*», току зад нас, и към завилия се като змей високо до снеговете Сан Бернар.

Мръква — и навред звезди по земята: електрическа светлина. . . То е чудно: от три месеца се губя из полите на тия гиганти и към където дигна очи, все поселища, градовца. . . до самите снегове! Не е ли невероятно: на върха да се отварят. . . бакалски дюкяни! Впрочем не свидетелствуват ли за същото и нашите литературни списания. . .

Сбогом, дъно: много си позволих, но ще ми се прости: отивам при бога.

КЪМ ВЪРХА

Пътят се вие като кръговете на Дантевия ад. Има нощ по пътя за върха и тя скоро ще ни обгърне. Навява ми се мистично недоволство, като лошо предчувствие: няма ли да ме обкръжат и там, в облачния връх, пак глутница вълци като ония в родината? За щастие, каквито и да бъдат вълците тук, все са съжителители на орлите — не като ония в дъното, съперници на хиените.

При туй тук всяка пазва крие поселище на мистично строги планинци. В последната дрезгавина на деня аз хвърлям последен поглед към гигантските бръчки на Сан Бернар. Там нейде, близо до снеговете, се крие такова поселище — свито около многовековна кула — Aoste, възпято от поета Maistre*, който там любил вдовица и се криел с нея в кулата при проказниците брат и сестра — кръстоносците някога са пренесли в Европа и болестта на пророк Йона! То е една тъжна история — тази на проказните брат и сестра, затворени в кулата на Aoste, и оная на поета с хубавата вдовица, които са устройвали любовни срещи при проказните. Историята на проказните е разказал сам поетът в поема, която е изтръгнала от света поне толкова сълзи, колкото изтръгват от нашия народ със

своите истории нашите проказници. Безспорно има разлика между сълзи и сълзи — почти такава, каквато е имало между съдбата на проказниците и оная на влюбените поет и вдовица. Тази втора история — любовната — поетът отричал, защото вдовицата повторила за мъж, който я биел три пъти на деня от ревност. После поколението разкрило историята. Но в междувремето от печатане на тия две истории се създавала страшна легенда: че поетът в Aoste се любел с проказната в кулата! О, какво ли не се разказва за пътниците към върха! И там е забавлението им в черните нощи. . . при гордия им път. Тя се повтаря — тази история. В нашето време не съществува оня ужас, който са вдъхвали на света проказните в средните векове. Щом у някого тогава се забележила проказната пъпка, веднага съдията го осъждал и секвестирал; после един кортеж от попове и калугери, облечени в одеждите си и предвождани от голям кръст, вземали окаяника от съдията и го завеждали в черква, пеяйки погребални песни. Пред олтара събличали осъдения, нахлували му черна риза и след като изслушвал погребално богослужение над себе си, живо обявеният за мъртъв бивал отвеждан в пустинна хижа, откъдето той не смее да излезе, нито човек да погледне, нито с вода да се умие: нощем отдалеч му оставяли храна някаква. По-после, когато рицарите измрели и палатите им опустели, хората ги заменили в тях с проказници — идеите се асоцират! Така в рицарската кула на Aoste затворили брат и сестра — проказни италиански селяни. Те трябва да са били много страшни — един смел местен лекар се решил еднаж да влезе при тях без маска и — след седмица умрял от ужас и погнус. . . Проказните рани дълбали месото човешко и показвали костите човешки. . . В дъното ще се развие: защо пишеш тия ужаси. Не за да покажа горещината на поетската любов, която го е карала — в католишкото туй гнездо — да нехае от проказата, за да има целувките на хубавата вдовица! — не, а за да покажа силата на червейската фантазия — че поетът любел проказната. . . Туй прави чест на тази фантазия на чер-

от своите вечни мисли, с които са будили от векове за във векове човечеството и са го замамили насам, към високото, неуловимото, непостижното.

Не мога да съвлада погледа си. Смъртно долавям, че наляво е същият оня лабиринт, който ме вчера замаяваше: далечната бяла верига на Юнгфрау с блестящите под него води на Рона; по-насам дланта на «*Pierre à voig*», залепена о небето; по на юг гребенът на Сан Бернар, устреман над Италия. И гори, вапсани сякаш с четка по гигантско платно, достигат току под мен с едвам видимите си потоци и водопади. А от дясно — колосите-мъдреци над бездни и пред тях грамадата сняг и лед, слени с небето.

Блуждая с поглед и не мога да си го съвлада. Но ето, мярна се черна точка в лазура — птица прелетя и втъна в лъчите на слънцето, което грабна погледа ми и изпълни очите ми със сълзи.

Необятно—велико! И не съкрушава, а опиянява, въздига и пречиства, не омаломощава, а цери, заяква, избистря, не разсейва, а концентрира, кристализирва и упътва!

... Но вярва и не може да повярва, който не се съмнява. Сам Назарянина е изпитвал същото през 40 дни в пустинята. А Волтер 40 години само отричал. И когато стъпил в 81-та година от живота си, Русо му пратил своята поема за бога в природата. Чел я Волтер през деня и досред нощ, после се облякъл парадно и раздвижил всичките звънци в палата си до езерото на Женева. «Изведете ме да видя изгрева на слънцето — обърнал се той към стеклите се негови гости — принцове и графове на мисълта — и после добавил: — Пооща ми се от професията да се вярва на савойския архиерей» — както преплясвал той билския самотник. И бърже понесли великия отрицател към зелената стена на Юра. А по-бърже почнало да се усмихва майското утро. Тогаз станало нещо чудно: Волтер изпаднал в тъмно униние и вричал всичкото си богатство само да го възкачат високо да види слънцето. После столетникът-мъдрец, подкрепян от хората си, запълзял и сам на четири, като бозайниче по планина-

та. . . А учени и поети тичали след него. Най-после те срещнали бога над гола скала: нощта и денят се целували, разделени от слънцето — Юра открива на изток безкраен хоризонт, на юг — необятната верига на Алпите и помежду — Швейцария с езерата, реките и горите. И сега над всичко се разлял пурпурът на майското утро. Онемял божественият отрицател, после подвил нозе и. . . и когато можал да проговори, думите му били химн:

— Аз вярвам, аз вярвам в тебе. . . Боже вечни, аз вярвам в тебе!

Свидетелите на тази сцена не пропуснали обаче да предадат на поколенията, че когато могущият архиепрей на човешката мисъл се възправил на нозете си, все пак добавил:

— И за туй — и само за туй — всяка религия е басня.

* * *

Зави се чер орел по сини вишини и понесе се сянката му по снежни полета зад далеч блесналите ледници на Триян. Как царствен се вие той! Но какво му погледа прикова? Дали не е там нейде възторжен турист себе си в жертва принесъл на бога. . . на бога над религиите тук? Завидна съдба — да идем дружина.

НАД ДЪНОТО

Юлският ден тук е като априлски: горите и треви-те едвам възбуяли, а цветята тепърва се шарят, за да посрещнат празника на майската царица. . .

Още сме между трите хотела на Forclaz, и ето, обкръжиха ни хор херувими в дрипи: поднасят букети и венци от алпийски рози. Ний ще идем сами да си наберем, врабчета! Но къде сте вий ношували — в тия си дрипи — и къде сте осъмнали?

Те показват нещо с очи надясно, тук под нас. Какво може да има там? Насреща е скалист гребен, по-ви-

сок от тоя, на който сме ний. И ярища със снежни преспи слизат надолу, под краката ни, между двата гребена. Там, в пропастта под тях, е навярно непристъпен речен дол. Нима в тази бездна са пренощували тия опърпани алпийски врабци?

Поехме пътеката към ледниците на Триян и след малко нозете ни се подкосиха: ний бяхме на страшна стена и под нея. . . дъното! Да, не непристъпен речен дол делеше двата гребена със снежни преспи — долу бе дъното: занизали се някакви сиви купчинки — къщи са, човешки изби. . . и комин се издига, навярно фабрика е. . . а не по-далеч лъщи кубе — черква. И — и нищо повече: къщи, фабрика, черква. . . какво друго дири в дъното? Впрочем да, казарми. . . Но те тук липсват, уви, и туй дъно е лишено от най-скъпото си украшение!

Широка е пътеката над рида — биха могли двамина наред да вървят и равна е тя, могло би да се язди на велосипед, ако. . . не е дъното под нея. Не, страшно е да се върви над него — над дъното, зинало безшумно като оня кладенец, където кряка жабешки, съска змийски и се лигави в любовни излияния опашатият козел на Хауптмана от «Потъналата камбана». Съкрушително ви мами тоя козел с топлатата си козина, с упоителния си блатен дъх и с цинизма на своето любовно блееене.

Измервайте си стъпките, дружина, макар и да познаваме добре козела на дъното: върхът е над нас, скоро ще мине облак под нас и ще пречисти от сърцата ни блатната подкваса.

На мести пътеката се стеснява и се пресича от силата на дъното: тогава ние минаваме като по лодка над Ахерона — по дъски, които откриват под очите ни всичките прелести на дъното «1000 метра под нас». . . Косите ми, настръхват, като си помисля колко пъти в живота си съм се подхлъзвал — навярно не от по-малко страшни вишини. . .

Тръпнат всички, лицата са пребледнели, стъпките стават все по-неуверени. . . Но. . . чудо: наляво от нас небето ни подхвърли едно от редките си дари: гра-

мада скали в синьозелен мъх, увенчани с дивни лехи от алпийски рози! Забравихме дъното...

— Туй място се нарича цветно Елдорадо — обажда се някой от дружината. — Тук се намират и кадифените неуехки — еделвайс.

— Алпийски еделвайс ли? — кресва заканително друг. — Аз за алпийски еделвайс не давам и косъм от главата си? Те са изродени тук, съвсем са изродени! То тях ги имаме ний, ний в България, в Троянския балкан!

Пламенният другар е готов да се просълзи и — да се закълне... Да живееш, братче, тъй, тъй, спомнете родината! Върхът и родината — те ще ни пречистят от зелената кора на блатното дъно...

И голобрадо шопче от София запява:

Мойта бащиния мила
е при Стара планина,
все за нея аз милея
в тази, чуждата, страна.
За да се пак завърна там,
готов съм...

Да, знам, готов си да слезеш на дъното...

Мина се час, откак вървим, а ледниците на Триян все още не се явяват, само леденият връх е постоянно пред нас. Той е 3800 м висок и с него почва веригата на Монблан. Там, надясно, е пътят, утре, водени от мечтата, да си отправим носа към върха на върховете.

Извърщам се назад: потръгнал зад нас дивен лабиринт от черни глави около върховната «Черна глава» — «Tête noire»... Тичат към бялата глава. По нас; черни глави!

НАД ЛЕДОВЕТЕ

Влизаме в пустинно легловище на стопен лед — «от милиони кубически метра» — определи дружината.

На слънчевия пек останали разхвърляни канари, с които тук ще да са се сражавали някога хомеровски циклопи. Насреща ни е синя назъбена стена, на мести с ослепително сияние; лед... страшна стена изумруден лед. И над него снежно развълнувано море, с вълни — какво са палатите на магьосници в нашите народни приказки? — и нататък пак лед и сняг, сняг и лед, до небето.

Канаритѐ, по които скачаме, се мият от разбита голяма река; тя изтича из ледената пещера, към която отиваме. Тази река едвам слиза на дъното: тя е горда да изтича от самия връх и да се пилее под върха. От нея се образуват извори, каскади, водопади; тя се дига пак към върха по корените на розите, по дънерите на елхите и в облачните кълба. Извор, който би потопил дъното, но знае, че ще се омърси, и предпочита да е от върха за върха.

Моят невинен излет по Алпите тук почва да се губи в страшната вина — вселенната. В душата ми се разлива смътно досещане и трепне сърцето в гърдите ми: не, няма връх и дъно...

И забравям, че съм на върха — вървя с дружината и настръхнали, спираме пред ледената пещера. Вечният огън в недрата на земята проял тук недрата на леда-планина: фучи реката из страшни галерии на фантастичен леден палат, изгубен във фееричен полумрак, който и ослепява, и пак разкрива туй... «дъно на върха», както бърза да го назове разсъдъкът, нейде под настръхналите ми коси...

В сините стени се чернеят откъснати скали или тъмни някакви чудовища. Някой ужасен порой е хукнал с адски устрем от небето и спрял тук вледенен. Погледът е безсилен — тоя поглед, тоя поглед, със светкавичната бързина на който тъй много се гордее човек. Чувствувам само зиналата насреща ми ужасна ледена пустиня и тръпна пред тази пещера — дъно на върха: в нея не прониква слънцето, което над нея изгрява и залязва... Нещо мистично има тук. Бавно, като набира на през цял живот, ме обзема тъга — мила и страшна; расте с тъмна сила, свива в конвулсии гър-

дите ми, разнася се по целия мен и ето, избликва на челото ми с оная безмерна сладост и пак адска горчивина, която ражда химна в дъното на върха... Мълчете, ще писна да стресна сърцата: касапница е дъното на върха... Ножовѣте са ледовете и смъртта е студът, от който не мръзнеш, а се топиш капка по капка, докато ти се загноят гърдите и ти изтекат от сълзи очите. Тичайте, алчущи и жаждущи, към туй дъно на върха: то у нас и тъй се напълни с куцо и сакато!

... Отпуснал нозе върху пропастта над входа на лещерата: на слънце съм, над ледовете. Те се препукват, тресат се и падат — тия ледове над пещерата. И от три страни три туристически дъски обявяват: «Забранено е възлизането над пещерата под опасност от смърт.»

От смърт... какво бакалско обявление — и по форма, и по дух! Сега ми е ясно: пияният и отчаяният са най-силните философи, поети, сатирици. Онова, което те са гонили, не са могли да постигнат и ето че го осъждат заедно с живота — осъждат своите мечти и себе си. И всяка палма в тоя час за тях е бакалска престилка, а всеки палмоносец — бакалин. Те са убедени в това, твърденията им имат оная мистична сила, която се крие в изявленията на всички пияни и отчаяни хора, защото тия изявления са надъхани с тайната на страданията им. Прибавете към туй състояние безчестието на фалирали бакалски синове, мързела на безочливци и самохвалството на недоучки — и вий ще имате типа на нашите млади сатирици...

За себе си — винаги съм се боял от туй състояние, а все пак... какво бакалско обявление и по дух е туй тука: «Забранено... и под опасност от смърт»... Фанфарони, забранено е да ви дразни човек, а да умира... ефектът ще е този: «Загинало едно псе, което ни беше поохапало.»

Аз ви тъй безумно обичам!

Впрочем не, тук аз обичам само своята мечта — да стигна там, горе, на върха, при слънцето, в небето, до бога.

Безумец, къде с голи ръце и вирнат нос: върхът е висок, не видиш ли, трябва да се пълзи...

Но на тоя връх аз все пак бих се качил: то би коствало 150 л. Само че ми ги изядоха. Истина е туй, уви! Един червей под евтината какавида «Наука» сред София позавидя ми, че за целогодишен труд ще свъртя няколко пустинни левове, и ми ги изяде. Червей ми изяде ледовете! Приятели ме убедиха да го съдя, аз мислех да го размажа, но ще се размирише и затова ще оставя да го съди бог, при когото съм.

Люлея нозе над пропастта, ледът се топи и пука, а ветрецът ми шепне: нима бог ще се занимава с онова червейче... Истина, мен стари професори ми изядоха много повече, и то през люта зима, когато нямах дърва ръце да сгрея, че перо да държат — и през лятна жегата, когато нямах залък, за да мога в дрямка дъх да поема.

— Но много вирнато държеше ти своята глава — ми шепне бог.

— Ох, да, господи, затова и едвам сега се оплаквам, когато нямам нужда от тях, защото съм при тебе.

НА ВЪРХА

От двете страни на ледения порой земята се издига хълмиста и е осеяна с алпийски рози: самодиви, сякаш лехи посеяни, за да залъжат с руменина суровия дъх на ледената пустиня.

Поехме предела надясно. Земята, възправила черен гигант — устремени скали към девствения връх — и забила острието си в самите му бели гърди — тъй изглежда отдалеч.

Потънахме в море от алпийски рози. Със седмици съм се губил сред розите от Кортен до Сопот, но тия пространства тук са необозрими — едно истинско море от рози. За щастие, те не благоухаят — упоили ни биха и биха ни препречили пътя към върха... И тия рози не са по-малко красиви; затова не малцина се залъгват с тях и не достигат върха: човек тъй обича

лаврите! Помамиха и нас: как са сочни, като захарни — те ще засвидетелствуват долу, в дъното, че сме били на върха, а дружината много държи на това. Брането им не е безопасно: алпийските рози с чимширените си корени застилат пропасти между скалите. Но и опасността е приятна — поне дава любовно обаяние, любовна китка. Застраших се — вия китки и наричам:

Първа китка на моите критици — не провинциалните даскалчета, а софийските ментори, които почвам да почитам. Те са вече разсъдливи и когато ме хапят, питат: доволен ли съм! Разбира се, повече, отколкото когато ме прегръщахте с любовни писма и ме сравнявахте с Толстой — не съм жена, нито жаба, нито пък вас още считам за такива!

Втора китка на прокурорския паркет в София: за патриотизма ви по македонските мистерии от пет години насам; много ме блазни да ви прославя с аферите А-п-л и Б-ч-т-о.

Трета китка на младите демократи: Найчо бе, острахме и програмата не ще помогне, кажи им, стига са били кооперативна опашка в дейността на писарите по касите!

Четвърта китка на съперниците ми по табла: кафенé «Македония» ви е изпило ума, братчета, щом черпите ум от д-р Милетича!

Пета и последна китка — на приятелите, които ми вземаха не ризата от гърба, а залъка от устата: да можете ми се издължи някак поне с нокът от пръст, с косъм от глава. . . качил се бих на Монблан!

. . . Кой се смее там? А, то дружината, трапеза свила до предела. Никакви скали не са се забили в белоснежните гърди на върха, както изглеждаше отдолу, могъщи тела. . . Вий сте две великодушни и самоотвержени сърца. Но мен ми е невъзможно да стоя тук по-дълго време. Моля ви, не ме задържайте. Аз трябва да направя това. . . . Аз искам да го направя.

— Но как ще направите това, когато сте толкова слаб?

— О, аз съм наистина малко развален. Но когато

трябва да се върви, аз ще вървя. Белизар ще¹... прэспи подгънали скалите и ги възседнали. Ний се свихме под сянката им.

Какъв хаос надолу, в безкрайното надолу! Погледът обаче се униса нагоре: слънцето залязва. . . слънцето ще залязва на върха!

Струва ми се, че писъкът, който ще се изтръгне от земята в момента, когато тя ще загине, не ще навее по-силна и по-безименна тъга. . . Слънцето ще залязва и на върха. . . Уви, то е залязло вече — и отдавна! — за всички вас долу, на дъното, но там то грее, там на върха. . . грее то там още!

— Но къде замръкваме! — чувам гласове зад себе си и те ми бръмчат в слуха като мухи. Нещастници, слънцето залязва на върха! Вижте го, то е там още, с тоя си дивен пурпур. . . А в дъното аз изгубих жажда към дъха от розови устни, омаята пред сълза в бездънни очи и възторга си от треви и цветя, от земя и небо. Ще ги намеря може би на върха. . . макар и при заник слънце!

Excelcieur!

После — нощта е нощ навеки: минута една пак да се видя в мене си. . . и нека е после нощ навеки.

Да се стремиш със цялото си същество към върха — с мислите и с чувствата си, разкриляни от нова младежка сила в снагата, — да се стремиш сред пропасти, в сняг и лед, самин и безумен. . . не, чувствуваш бога в себе си и не се нуждаеш да вярваш!

. . . Върхът се разля в пурпурно море: велико наистина. Разбити могили от сняг и лед — сняг, чист като пустинна мъдрост, и лед, бистър като безсмъртна мечта. И пурпур — дъхът на бога: неуловимия мираж на красота, непостижния смисъл на истина, неизчерпаемата жажда на възторг.

. . . Разбити могили от сняг и лед. И далеч необятният масив на Монблан. Той скри слънцето. . . о, да, върхът скри слънцето и сам свети сега, върхът свети!

Гледам опиянен: така, именно така си представям върха.

¹ Изпуснат текст в оригинала.

* * *

Мръкна на земята. Наоколо ми блещукат звездите, отразявани в леда. Не ща я луната — осквернил бих с нови мечти върха: добре е тук, над мечтите и над мисълта, самин в дивната мелодия на вечната тишина.

ИЗ «В ЮЖНИТЕ ЗЕМИ»

ЧИЛТЕПЕ

Родопите са необятен планински лабиринт, в който се чертае само една правилна верига. Тя почва от Мусала и върви до Хасково почти еднакво висока и с твърде разлято било, по което се нижат цели околии. Тази верига, по която минаваше преди турската граница, е и северна стена на родопския планински лабиринт; зад нея на юг се спускат и преплитат от всички направления вериги, пресечени със страшни ярища и криещи колиби, къщите на които се нижат някъде на 10 — 20, че и 30 км.

Бяха топли августски дни, преспяхме в Чепеларе и призори запредохме по стръмния източен рид над градеца. Слънцето вече разливаше своята позлата по тъмните върхари на борове, когато се видяхме на билото. То е проснато на десетина км, голо и сочно — необятни тучни пасища. От някаква процепена гориста стена хвърлихме последен поглед над градеца — най-високия в земите ни — и доловихме последния ек от шума на буйните му водопади. От тях е турското название Чепелер, което значи извори.

Далеч на юг блещат под лъчите на зората росните ливади на Рожен — поднебен хълбок на родопското било. Там до вчера ставаше годишният събор на българите от двете страни на границата: стичаха се из Тракия изгнаници и преселници от Родопите и се срещаха тук със своите родове от Ахъчелеби. Те много се радваха един на друг и много плачеха. . .

Хората, които вода, са неми пред величието на утринната картина. Само от Чепеларе може човек да се озове тъй лесно на близо 2000 м високо поле и да посрещне сред него слънцето.

Наляво бавно се очертават отсечено дълбоките легла на Юговската и Тополовска река. Върховете над тях са голи, тези места са прастаро рудничарски, от тях почва родопското Елдорадо: там са сребърните рудници на Павелско и — медните по Юговската река.

— Да би могло да се върви цял живот все тъй високо — говори някой от дружината. А други се огледват за мандри. Те се крият във всяка гънка на планинското било — мандрите; имат зли псета, но ние не отминаваме нито една: планинците ни са още класически гостоприемни, радват ни се и ни подкрепят и освежават със своето благо.

Отбивам пътеката надолу, вляво, и дружината повеселява: тържествени са пътищата по вишини, но са и пустинни. Разкрива ни се дивната пазва на «Шишмановите бачии»: буйни води сред вековни бори. Моите хора не могат да се откъснат оттук: аз не им обаждам, че чудото е още далеч напред.

— Не, право, лесно ще е тук да се мре — мълви някой, снел шапка пред гроба на един гръдобол.

Те, гръдоболните от Тракия, идат тук и оцеляват или умират еднакво облекчени.

Извих на север. Дружината недоумява, ние се връщаме към Тракия, а аз ги бях повел за новата ни земя — Родопската област. Но скоро спират всички дълбоко удивени. Удивен съм и аз: това, което гледаме, е вечно ново. Ние сме пред лес от «кръстати» елхи. Вековни гиганти, остролистните реси на които са двойни: листцата на долните се кръстосват от горните и зелената мантия на възправените до небе столетници изглежда везана с милиарди кръстчета. Това е храм, наистина християнски храм.

Трябва обаче да се бърза, чудото е далеч напред, то ще ни се разкрие едвам в ослепителната зора на утрешния ден. И се изгубваме под кръстатите елхи, на които и сенките са от милиарди кръстчета. А извед-

наж над елхите възправят шеметни върхове буки. Те са тук прави, каквито са буките само по хълбоците на «Коритата» в Стара планина.

— Трябва да има село наблизко — мълви някой.

Борът и елхата се ценят, човешката брадва ги изстребва и тогава заемат местата им буките. Трябва да има наблизко село — село на такива вишини! Поемам напред и спирам дяволито усмихнат. Дружината се реди край мен и стои скована: пред нас е Манастирмахле.

Преди 25 г. бежанци от полупомашкото село Даутева, току зад границата, прибегнали отсам и развъртели брадви сред девствени лес: хората своеволно си построили двуетажни домове по една височина от 1500 метра. И заживели, плодят се, селото е близо да има 100 къщи. Те по цели месеци през зимата не се подават от стрехите си навън, но затова пък сред селото си имат буен водопад, висок комай на 10 метра, а под селото — вечно пенлива каскада от близо 100 метра.

— Ние днес се въртим в някакъв фокус — търси да се изкаже някой от моите хора и всички искат да знаят има ли тук някакъв манастир.

Божите обители крият обаяние, което не може да замени никоя човешка стряха. Тук местността се е наричала «Монастирище» и така възникнало името на новото село. Но според манастирмахленци божата обител тук е била някога от сребърни палати със златен трон: иманярите и досега търсят в девствения лес над селото малки железни врата, от които се е слизало в сребърния палат. Там се криело орало от сребро и злато и който го намери, ще може да разоре цяла Тракия. Какво мило дете е човешката фантазия: тя няма сила да измисли нищо, вън от съществуващото; само съчетава и раздухва. Лесът на Манастирмахле е върху сребърна рудница от класическите времена. Ценното находище е съвсем ерозирано при каскадата на запад от селото. Открил я един пловдивчанин още при Съединението и я продал на държавата ни. Но рудницата не можеше да се работи: тя беше току до границата. Сега прочее настъпи времето да се раз-

крие сребърният палат. Но ще направят това, уви, не манастирмахленските иманяри.

Губихме се до късна вечер из фантастичния кът; легендите засегнаха и нашите фантазии; коя ли човешка такава е спокойна пред блясъка на златото и среброто. . . И прибрахме се досущ капнали от умора при добрия секретар-бирник.

А тук нова легенда: невестата на Бакалова е 16-годишно, тънко, с еленови очи дете, което е от полето и не иска да се примири със сребърните палати и златните тронове на планината. Нашият гостоприемник виновно се усмихва: той чувства правотата на своята мънинка невеста; ней трябва топлата гръд на Тракия, тя мръзне тук, в тия вишини, а златният трон и сребърните палати са в нейните розови устни.

* * *

И пак, като при зори вчера, нашите мъски¹ ситно запрехоха стръмната гориста стена на изток от Манастирмахле. Аз вода и бързам да не пропусна чудото; ако бликнат отнякъде облаци, всичко пропада. Хлътваме в тайнствен елхов лес — най-тайнствения, какъвто сме виждали — моите хора и аз. Това са вековни елхи, като във всичките девствени кътове и на Западните Родопи. Но тези тук са обвесили на цял ръст някакви сребърно-лъскави копринени коси — воали — и изглеждат в тях като увенчани и забулени хубавици, които крият епоса на недостъпна за човешкия език легенда. Слънцето сега е позлатило върхарите на тоя сребърно-лъскав гигантски лес и те — върхарите — блещат като запалени от небето свещи на тъмните недра на многовековната забулена гора. Не проговорва никой: чувствуваме се мънички и изплашени пред тайнственото и страшно, което цари сред обвитите в сребърни воали и преплетени над нас исполини. Някога, когато минавах за пръв път оттук, водачът-

¹ Катъри.

чепеларец ми прошепна, че нещо преди век, когато Турция сключила първия си държавен заем в Европа и с кERVани прекарвала многомилионното злато през Родопите за Цариград, пресрещнал част от кERVаните Караджа Кърджали войвода, отнел големи товари злато и ги закопал някъде в тоя лес. След това Караджа Кърджали отишъл в Русия, за да помами със скритото си богатство белия цар към нашите земи. Отишъл и вече не се върнал. Пушкин разказва за последния час на страшния българин Кърджали: убили го на Прут граничните казаки. А Чайковски е написал за него преведената от Христа Ботев повест «Кърджали», която първа в ранно детство затрогнала песните в душата ми. Но нито Пушкин, нито Чайковски говорят за заровеното от Кърджали милионно злато. Това обаче не пречи на волните колибари по Родопите да търсят и до днес златните товари: недрата на тайнствения забулен лес са разровени, всичко е камък връз камък. Все пак, където по тези разровени камъни прониква слънчева лъча, там виреят червените боровинки; на цели лехи се стелят малки и гъсти гроздовидни чепчици с коралови зрънца, които берат «мали моми», за да правят от тях «малиново вино». То е слабо ароматчино и леко, но е резливо и целително особено за старешката немощ на столетни белобрадци. Боровинките тук берат «мали моми», а годежите тънки и високи девойки нападат есен като самодиви тайнствения лес и му «режат косите»: обират сребрено-лъскавия воал на вековните елхи и правят от него «прикя» — постелки и възглавки.

Излязохме от леса все още неми. И втънахме в такова слънчево сияние, каквото е може би само онова на първо събднатите мечти за слава и величие. Взирам се поред в хората си: челата им сияят религиозно строги и ми напомнят лицата на Христовите апостоли пред първото извършено от богочовека чудо.

Ние сме до Чилтепе. То е островърха могила, обвита в разредени и изпотрошени от бури и молнии вековни бори.

До Чилтепе сме на повече от 2000 метра височина.

Билото тук е равно като длан и е в мека и висока до колене морава. По нея се пилеят, докъдето очи видят, купчини елхи, столетници. Групирали се само по две-три, притиснали се една о друга и опрели чела о небето. В Манастир махле бях казал на хората си, че ще ги вода в самодивски лехи от незабравки и ще им открия Тракия и Родопската област като на длан. И те, моите хора, сега скочиха от мъските и зацелуваха земята.

Защото дивното родопско било при Чилтепе наистина открива като на длан цяла Тракия на север и цялата Родопска област на юг. И защото купчините вековни елхи по широките и сочни морави тук наистина са обградени с правилно закръглени лехи от незабравки, тъй светло модри, каквито са само синео-ките родопки.

Утрото е тържествено тихо. Ние сме до самото небе и гледаме земята си. Гледаме, потънали в самодивски лехи от незабравки. На север Балканът се навежда пред очите ни — мъчи се да ни открие Дунава. А на юг разбуненото море на Родопите се топи далеч в сияние — в сиянието на Егея.

Ние сме потънали в самодивски лехи от незабравки. . . И очите ми търсят мраморните развалини на Рамаданбеговите сараи. Вие нищо не сте слушали за тях, нали? Аз ще ви разкажа. . .¹

А Х Ъ Ч Е Л Е Б И²

То беше преди есента на печалната за нас 1913 г. Тъй като някоги — отдавна — бях на сбор в Бачковския манастир, сега не ме спря нито Асеновата крепост, която препречва дефилето недалеч зад Станимака, нито пък хубавият водопад над Бачково, току до манастира. Предстоеше ми да прелетя Родопите, едно море от разбити планински колоси на 200 км в

¹ Следва легендата «Рамаданбегови сараи».

² Горното течение на р. Арда — днешният Смолянски окръг.

шир — непроучената и тайнствена страна на българските мохамедани.

Очаквах да се свърши Бачковското дефиле, та да се озовем някъде на поле и да обозрем планините. Съпътниците ме разочароваха: нямало нищо такова по Родопите: те са лабиринт, безкраен лабиринт, а Мусала е далеч оттук и няма друга Мусала. Ние ще сме през ред дни пленници на тая странна планина. Мравки, които ще пълзят с дни в пропасти сред гигантски масиви и в най-широките хоризонти ще виждат пак тях — тия тъмни скали на Родопите, осенени от борови кичури.

Изгубеното в теснини шосе към Чепеларе ни сведе под стръмен рид, на който се строеше термална баня с хотел. Имало алкаични извори и Пловдивската постоянна комисия решила да ги експлоатира. Колибите наоколо се наричали Нареченски, това е името и на баните. Водите са слабо алкаични, по вкус — изветрял гисхюлбер.

Планината все по ни заграбва, става хладно, почват от двете ни страни да се явяват сред буки и габерстройните борове. Селцата (колиби) са вече късчета от хубави градове: планинците ходят по гурбет и се учат да си строят с евтин тук строителен материал двуетажни и триетажни домове. А може би от само себе те, тия планинци, се стремят към високото, към издигнатото, към по-близкото до бога.

Ден е още, но слънцето отдавна се скри. Наляво от Чепеларското шосе в речен дол се обрисова малък артистично построен мост с железни подпори, с бето-ни, с аристократична чакалня до него. От тоя мост минава швейцарско тясно шосе за рудници над селото Павелско. Тия рудници още не са прехвърлени на европейски капиталисти. Но и сегашните им притежатели трябва да са много богати хора. Надясно е гиздавата Хвойна — с бели двуетажни къщи. То се е свило в тази висока гънка на Родопите сред борови гори и е орлово гнездо, което наистина кърми ор-лета.

Здрачи се и шосето пред нас потъмня от странно

воинство. На коне вървят хора във военни носии от всички времена, в най-различно въоръжение и тъй брадясали, тъй чорлави... шепат от телохранителите на Атила, сякаш излезли тъдява от гробниците си, за да удивят нас, уморени пътници през дваисетия век от християнската ера... Това е Таньо Николов с момчетата си — войвода на габровската чета, мъничкият цар на гигантските Родопи.

— Отивам в Габрово — съобщава той, печално усмихнат. — Габровци облякоха и въоръжиха четата ми. И аз им се врекох: да се върнем, колкото души оцелеем, и да им дадем сметка. Отивам да изпълня думата си.

— Каква сметка ще даваш, бе, Тане? — огледвам юнаците му аз със свито сърце.

Какъв печален край, боже мой... А с каква надежда бяха тръгнали за войната тия и тогава, и сега прокудени синове на Македония!

Названието Чепеларе е турско, значи извори, употребява се за минерални такива, но в тоя бивши окол. родопски център има само студени води, елхови гори и хладни лета и топли зими. Ние сега не заварихме тук гръдоболни — училищата и къщите бяха изпълнени от бежанци из Ахъчелебийско и Скеченско, в които краища е нахлул турски башибозук. Какво униние у всички...

Времето е още топло, макар септември да напредва. Слънцето е вече южно и нашите мъски лениво потеглят към предишната турско-българска граница. Тук чепеларската пазва е наистина живописна и напомня швейцарски кът: вървим под сенките на стари борове по склоновете на поднебни вишини.

Между мъските тича малко чепеларче, мушка ги да вървят и им надумва. То е приказливо и ние слушаме припевния говор на Родопите. Това пъргаво планинче «глеода» (гледа), говори за тяхната «коаща» и псува «ахряните» (помаците). Мизиецът със своя нервен говор тук се чувства странно изненадан: акцент и склад на речта у Родопите са литературни,

но в техния говор юсовете и зеянета са тъй чести, че те сякаш говорят някакъв черковен език.

* * *

Най-после ние сме на старата турска граница. Това е едно високо било, на запад от което се простират тъмни и безкрайни борови гори, а на юг се разбили средните Родопи и откриват море от бездни и поднебни гигантски зъбери. И какви имена на села и върхове! Далеч на юг се чернее Кралев връх. Близо и малко на запад се е издигнал назъбен гребен, над който се вият орли: той е Соколец. И се белеят натам села като градовце: Левочево, Райково, Устово, Босина, Петково, Река.

* * *

Ахъчелебийската околия заема голяма част от Средните Родопи. Тя включва 26 български християнски села и 15 български мохамедански. Тук няма нито един турчин. Потурчванията в Средните Родопи ще да са последните от поголовните потурчвания в Европейска Турция: родопските потурнаци българи се наричат «хряни», което значело «последни». От названието «ахряни» се предполагаше да е излязло и името на околията «Ахъчелеби», та някои бяха почнали да я зоват «Ахърчелеби». Това обяснение не е научно потвърдено. Околията е била отстъпена на някакъв цариградски челебия с големи заслуги към завоевателите турци. «Ахъ» у турците значи и дух, употребява се за означаване на невидима мощ, която защитава известно място, село, гора — «стопанин». Казват: това място, това село, тази гора си има «ахъбаба». Данъкът на Ахъчелебийско допреди един век е събиран и изпращан в Цариград за поддържане там светилището на Ахъчелеби¹.

¹ Ст. Шишков мисли, че названието «ахряни» е останка от прастарите жители на областта АХАРНЯНИТЕ. Но след тях

Център на Ахъчелебийската околия са големите поселища Устово, Райково и Пашмакли¹. Те са едно до друго по течението на Черна река, приток на Арда. Разстоянието между тях е от по 3 — 4 км и заедно правят десетхиляден град. Устово е най-ниско и в него се сливат двете реки: Бяла и Черна. Административен център на околията е Пашмакли, предпочетен от турците, защото населението му в болшинство е «ахрянско». Но пазарен и културен център на околията е чисто българското село Устово. Селото Райково, което се намира между двете тия поселища и е също чисто българско, би било най-голямото (има 600—700 къщи); то обаче е раздвоено, състои се от Горно и Долно Райково, които поотделно са по-малки от Пашмакли и от Устово.

Устово има вид и особености на град: жители 2500, чаршия от 80 магазини и пет фурни, две черкви, две основни училища; пазарът на околията е от незапомнени времена в него (разрешен със султански ферман). Тук не е имало никога гъркомани. Устовци са открили българско училище още преди да е имало такова в Пловдив, към който град е спадал административно Ахъчелеби преди освобождението на България. Един от първите учители в Устово е бил покойният Йосиф Ковачев.

В ново време Устово се е ангажирало в българската революционна организация и турските власти са правили всичко, за да обезличат първенстващото му значение в околията. По едно време заповядали и пазарът да става в равнището под Пашмакли (който е на голяма стръмнина). За тази цел с тояги са разгонвали селяните от чаршията на Устово и са ги карали в мохамеданския център. Напразно, разбира се:

Родопите са били заети през много векове от БЕСИТЕ, които тук са се задържали като рудокопачи и занаятчии. След тях идем ние и заемаме рударството и занаятите им. При това в Ахъчелеби православните турци зоват потурнаците си братя «ахряни», т. е. привърженици на Ахъчелеби (чийто гроб е в Цариград според Георги п. Анастасов), а сами християните българци не се зоват така. (Бел. авт.)

¹ Смолян.

хора с капитали и с търговска похватност са само устовци. При това и междуселските пътища от околията се срещат тук, в хубавата устовска долинка, където се сливат двете реки. И домакински център на околията остава до днес Устово. Само българската прогимназия през последните години е преместена в Горно Райково, защото там се е явила гъркоманска пропаганда.

И трите тези големи поселища са в най-живописната част на Средните Родопи. На север те са запазени от най-високия масив на планините тук — Рожен, — в който е водоразделът на Марица и Арда. Западно върви скалистият гребен Соколец, под ъгъл от който се катери аговското гнездо Пашмакли. Околността му е една от най-дивните в българските земи. Под него е Райково — Горно и Долно, — разположено в полите на два твърде високи рида, под които извира цели реки. Хубавото планинско население тук е твърде набожно, пази тия извори, та и при двата се белеят параклиси. Двете села са изцяло в царството на хвойните. А в Устово букът и дъбът заплашват в скоро време съвсем да изместят бора; тук е чувствително пониско.

Реките в Устово са водна сила от голяма важност. Покойният Конкилов от Габрово на няколко пъти е навещавал тия места и главно се тюфкал, че «поганецът» още царува тук; той завещал на устовци мечтата да се построи под селото им фабрика за вълнени прежди. Здравото око на предприемчивия габровец — горещ патриот — е начертало бъдещето на Средните Родопи: тук е царството на многохилядните стада овци и на старинното гайтанджийство и абаджийство.

А в Устово не липсват и капитали: устовски търговци има навред из Пловдивско и Хасковско, а има и цели села, заселени в това здраво родопско гнездо. Туй се дължи може би на обстоятелството, че Устово не е изгаряно, опленявано, разорявано. Устовци вярват, че селото им се закрило от св. Никола, на чието име е старата черква в Устово. Тя е чудотворна, в това вярват и «ахряните» (мохамеданите българи): те тай-

ком също носят тук восък на св. Никола, палят свещи и се молят да ги спаси светият от болести или от друга туна беда. И устовският св. Никола непременно им помага.

Само при една тежка изпития св. Никола не опазил Устово.

То било нещо преди век. По Родопите върлувал българинът Кърджали войвода («Караджа») и захищавал своя народ. Той владял Рожен и бил непобедим. Но после войводата изчезнал — отишъл може би да вика на помощ Дяда Ивана. . . Тогава обуздаваните от него мохамедани въздигнали свой разбойник Синап, който успял да изгори и Устово.

* * *

В амфитеатрална пазва на зъбери от поднебни скали се е свила малката столица на някогашния кървав помашки властелин Сали ага.

Тя носи днес непонятното име Пашмакли. Напразни са географическите очертания тук — в тоя лабиринт от бездневи речни долове сред необятни и отсечено прави гранитни стени.

Под градеца, току под дворците на Сали ага (отдавна превърнати на разкъртени казарми), шуми водопад, висок 7 — 8 метра. Оттук Сали ага хвърлял провинените си поданици в пропастта. Провинила се пред него и една от възлюбените му одалиски. Кървавият ага я възправил над водопада и я тласнал в улея на водите. Страшният поток грабнал тайнствената хубавица, отнесъл я в пропастта, но тук се извършило чудо: одалиската била обхваната от потока и снета невредима под скалата. Тя полежала зашеметена, а после се възправила и пак се върнала при своя господар. Размекнало се коравото сърце на властния бег и отнесъл той на ръце одалиската в покоите си. . .

Сали ага живял в края на XVIII столетие, когато цариградските султани решили сами да царуват над

отоманите и с войските си почнали да ловят и бесят властните аги, бегове и бейлер бегове.

Аз слязох долу, в скалистото дъно, където се разливат водите; мислех за Сали ага, за нашето време и за новото, което ще внесат Родопите в живота на малкия ни народ. Такъв водопад всред градец! Ще се прокарат тук пътища, горите ще се запазят и ще се открият подземни богатства. Тука колибарите говорят за открити каменни въглища и оловени и железни руди. И разказват тук още за многохилядни стада овци — за цветущо скотовъдство, което е западнало след прокарване българската граница посред Родопите.

* * *

Слънцето надникна през облаците, позлати хвойните далеч и ние потеглихме, възседнали вездесъщите тук мъски (катъри). Днес пътят ни беше за езерата над Пашмакли. Те не можеха да бъдат далеч. Венецът от гигантски скали, който огражда хоризонта на север, сочеше близо, съвсем близо. А езерата били на полите на тоя дантевски венец.

По пътищата и пътеките е пипала човешката ръка — те са настлани с неравни камъни. И странен контраст представлява туй с тъй близките и величаво диви стени на скалите. Очевидно, градецът е разполагал с богатства.

Възлизаме стръмно нагоре — много стръмно — и вървим все по настлани с камъни пътища и пътеки. А колибите на Пашмакли не се свършват. И расте контрастът между питомните овощни градини, сред сочни ливади, и отсечените страшни скали, осенени от елхови гори.

Ние сме в една долина на няколко етажа, по един чуден полукръг на тераси, в полите на дивния венец от поднебни скали. Това е прочутото «Равнище» над Пашмакли, в което се крият родопските езера. «Равнището» е само 5—6 километра от центъра на градеца.

И ето, почват езерата. Всяко от тях сега е зелено планинско око: коравата колибарска ръка е направила всичко, за да пусне водите им надолу, да поят сочните ливади. Но те, тия планински очи, са бездънни. И увредени от човешката ръка, водите им сега са хлътнали, покрили се със златисти водорасли, а обезводените им склонове са вечно зелени ливади. Не, те не са вече живи очи — тия езера; блатца са те и ние сме разочаровани, макар да ни уверяват, че на най-горната тераса имало запазено езеро — едно живо планинско око.

А елховите гори стават буйни — мястото по склоновете е водно и сенчесто. Остава ни да възлезем още две тераси от «Равнището». Първото крие голямо езеро, превърнато също на златисто блато. Сред него има остров с елхови китки. Да са запазени водите, то би представлявало наистина нещо дивно. Източният му бряг бие подножието на скалистия венец, тук покрит с вековни елхи. И е пространничко това езеро; биха могли да сноват в него лодки и от бреговете му да се огледват във водите вили: това кътче е само на 2—3 км от последните колиби на Пашмакли!

Нашите мъски лениво отминават нагоре — носят ни към последната тераса от «Равнището». Там е и запазеното езеро. Терасата е висока — стои 25—30 метра над другите. Почвата по склоновете е гола и камениста, а горе самата естрада е хлътнала и не издава какво крие. Възлязохме на терасата и слязохме от мъските — дошли сме, езерото било тук, но ние не можахме да го видим, то е хлътнало като устие на вулкан и бреговете му откъм нас — южно — са осенени от борове и елхи.

След малко аз стоях удивен пред тоя чуден кът — бездънен воден басейн, наполоу покрит с водни лилии, другата част няма никаква бразда, чисто и кристално спокойно, сякаш не е прозрачно, даже на повърхността си отразява с поразителна картинност всичко около — връст, всичко: и скалите, на хиляди метра високи, с чудните им зъбери, с бориките по тях и с орлите, които се вият над тях.

То не е малко — това магично планинско око — и би задоволило любителите да карат лодки, ако само се намерят такива с дързост да светотатствуват с тази тайнствена девственица на Родопите. Суровите колибари разказват, че който се опита да отсече бор тук, на брега на водите, заболява и умира. В сушева година дръзките бегове се опитали да прокарат канал и от това езеро за ливадите си, но работниците-копачи заболяли и измрели. На Св. Дух и християни, и помаци възлизат тук да колят курбани. И мене ми се струва, че не е нужно да бъдете примитивен колибар, за да чувствувате в тоя дивен кът сиянието на св. Дух.

Ние — мънинки хора — дълго пълпяхме из скалите и боровете около тия бездънни води, пълпяхме като омагьосани. Аз мисля, че който обича живописата и е имал изцелителната наслада да съзерцава творенията на най-велики художници, тук би намерил ново прояснение на преживение си съзерцания. И мисля още, че и най-велики художници би намерили тука на какво да се научат. Не съм виждал такива пейзажи, такава мозайка и такива краски, каквито отразяват водите на това Родопско езеро, в което се е вселил св. Дух!

* * *

Една кавалкада от десетина души — на мъски и коне — ние поехме през друго едно есенско утро живописното корито на Бяла река, която при Устово се слива с Черна река и образуват значителен приток на Арда.

Отивахме на «Хубча» — един фантастичен фонтан в Средни Родопи, едно чудо на природата, за каквото не съм слушал никъде: под скала извираше цяла река, която в пълноводие, обикновено напролет, се хвърляла три метра нагоре и правела да ечат усойте на далечни разстояния.

Глава на Бяла река, по която вървим, бил тоя фонтан.

Коритото на реката иде от север. То е тясно и дъл-

боко, бреговете — мрамор и тикле. Десният по-полегат бряг е съвсем залесен, предимно с бор, и на две места открива чудни пазви. В едната се крие голямото село Левочево («ляво» от най-старото тук село Устово), а в другата — много високо, с вековни бори и чудни води — са селцата Писаница и Хасовица. Писаница е наистина нещо «писано», каквото понятие влага нашият народ в тази дума. Природата е вложила тук всичките си красоти — «изписали» го. С. Хасовица е по-нататък, скрито в бори — и високо, и чисто, каквото означава и името му. Това са курортни гнезда, които не биха се посрамили и пред най-посещаваните такива по Алпите.

В една скалиста теснина по коритото на Бяла река се катерят из голини колибите Босина. Босетина — Бостина — Босина — така си е получило името това поселище на бедни колибари. . . Те не ще са сега по-богати, отколкото са били, когато са заселени тези карпи. Но на най-живописен кът — върху столовата скала над реката — е поставена хубавата селска черковица. Родопци са близо до бога и го тачат. Затова може би не са лишени от усет за красота.

Дефилето се стесни. Пътеката, по която вървим, е най-късата между Станимака и Ксанти. И затова тя е пълна със спомени, кървави и страшни. Всеки преход — теснини, в които скалите от двете страни на реката се срещат, за да я заприщат, — всеки преход има своя кървава история. Ето, тук в Руско-турската война една засада от помаци е застреляла един руски капитан и един устовски първенец — българин. По-нататък Георги Лютата от Рила и Хвойнов от Левочево причакали преди 5 — 6 години агента на гръцкия комитет Яни Ракъджията и го свалили на място — не могли да го спасят отделението войници, които са го придружавали.

Боровите гори заграбиха и двата бряга на дефилето, ниви и ливади вече няма, става хладно и тайнствено. Ние сме близо до «Хубча»: коритото е вече диво, раздрано, само тихо е сега. Фонтанът на Родопите не бучи, ние го навествяваме в началото на есента.

И изведнаж тясното корито се разби, пред нас се откри една девствена пазва на планината, дъното на която е гъст боров лес, възмогат по двата склона до небето. Отсам леса, надясно от нас, се възправя столовата скала, над която е странно, че няма още павилион. Защото срещу нея е «Хубча». От пътя — по коритото на самите води — изворът е скрит, той е ограден и заприщан от три големи воденици и една бичкиджийница. Разбира се, той е ограден и заприщан сега, когато водната стихия спи — и фонтанът е кротка река. Но водениците са по двете страни на каскада от потънали в мъх скали; по нея бучат водите, когато заиграе фонтанът.

След малко ние седяхме до брега на чудния извор. Реката блика от дълбока отвесна дупка в разпукнатите основи на скалата и се хваща непосредствено в четири вади за водениците и бичкиджийницата.

На много места в българските земи извира цели реки.

Сред града Драма извира реката Драматика в няколко големи извори, които са цели езера. Реката е колкото Янтра при Габрово, но няма такъв пад.

Глава Панега с пещерното си езеро е един от чудните български извори: тя сега кара циментна фабрика.

Девненската река извира от пропукнати скали и непосредствено кара двадесет воденици.

Навръх Странджа, зад Икишчиите (на старата турска граница Бургас — Малко Търново), извира река, която непосредствено кара воденици.

Цяла река извира и тук, в Ахъчелебийско: по една в Горно и Долно Райково.

«Хубча» е изключение. Ще трябва да я видя, когато водата «играе». Водениците от двете страни на каскадата-скала са оградени с високи дървени стени, за да не бъдат отнесени от водната стихия, когато тя се «разиграе». Това ще е наистина фантастично. Топящите се снегове изливат напролет в недрата на необятната планина поройни маси вода. И тази вода си е проправила път, образувала е нейде грамадно

подземно езеро, което — ето, не се изчерпва с тази буйна река. А при пълноводие, когато подземното езеро се препълня, «Хубча» се превръща на гигантски фонтан и хвърля водите си на 2 — 3 метра в отвесна височина — търси нивото на езерото, което, види се, е някъде нависоко. . . Тогава усоните тук ужасно бучат и не всеки от колибарите смее да върви по коритото на реката. А колибарките така и заобикалят далеч по рътлините, когато слизат на пазар в Устово. Страхата си те оправдават с това, че се боят страшната подземна река да не пръсне скалата, която я притиска, та да залее тясното дефиле. Всъщност страхът е и от фантастични поверия, с които живеят колибарите и от които те са изтъкали великолепна легенда за «Хубча».

Водите на «Хубча» идели от езерото над Пашмакли — от Родопското око. Някога самотен млад овчар пасъл вакло стадо по ония горни езера, свирил с меден кавал и крил спестеното си злато в своята кухня овчарска гегата. И почнал младият овчар да вехне: той свирил със своя меден кавал по дни и нощи над тъмното бездънно езеро, а из него му се явявала чудна хубавица: летяла на луди танци по водата и мамела овчаря. Тя била самовила-русалка, която се влюбила в него. Дълго се мамели овчар и вила, за тях говорело мало и голямо далеч по колибите и старците столетници, които са много по колибите тук, клатели глава и окайвали овчаря: погубен е той. . . Но унесеният овчар нехаел, не слизал вече в поселищата и кавалът му се слушал по лунните нощи далеч и през планини. . .

Една есенна утрин по колибите се пръснала страхотна мъква: подранилите за вода призори помакини в Пашмакли видели несретния овчар да бяга от езерата без стадо, без гегата, гологлав, чорлав, несвой. . . Той тази нощ свирел като никога, свирел на смърт — вилата не му се явявала. . . И при зори вместо вилата из тъмните бездънни води се подал вакъл овен и заблеял тъй лудо, че повлякъл цялото му стадо. Полетели във водата едно след друго — витороги овни, рунни овце и агнета безброй. Заревал момъкът като

ранен лъв: за овчаря стадото е всичко — и либе, и кавал, и богатство. Проклел той вилата и замерил с камъни овцете си, да ги отбие от бездънните води. А като се свършили камъните около него, запратил кавала си срещу примаменото стадо, после и гегата си — своята пълна със злато гегата. . . Последната група от стадото си той вече се опитал да спре със своята мантия¹ и с калпака си. . . Така младото останало без нищо: тъмните магьосани води погълнали всичко. . . И хукнало тогава то назад, долу, към хорските поселища, към живота на страха и обичаите — хукнало гологлаво, чорлаво, несвое. . .

През тази есен на «Хубча» мала мома платно белела, прикя готвела и се радвала на своето чудо — хубост лице, което играяло по сините води на фантастичния извор. И изведнаж под водите в препуканата основа на скалата се задал извитият край на исполинска овчарска гегата. Слисала се мала мома, кротком се прекръстила и тихом бога замолила: да излезе чудната гегата из сините води — нещо ѝ подсказало, че тази гегата ѝ носи щастието. . . И бавно гегата излизала из безднената дупка на «Хубча», плискала се във водите. А девойката, като била умна, не се навеждала да настигне с ръчичката си гегата, не бързала да грабне щастието си, защото знаела, че ще се удави. И бог се умилювил над умната мала мома: опазил я от злата игра на вилата, гегата изплавала горе, ударила се о брега, мала мома я прибрала, превърнала я на кобилица и отнесла с нея своето белъ при стара майка. А тя ѝ рекла: «Дъще, тази гегата ти носи щастие, да я препречим над къщите ни врати, че който ни в дома влезе, злото навън да остави.»

Така направили. И влизали после момци много в дома на мала девойка, а тя всякога изведнаж познавала, че дошлият не ѝ иде, за да остане. . . Напokon явил се в дома ѝ и един окъсан овчарски аргат. Трепнало сър-

¹ Комай в целите Родопи рупците (мохамедани и християни) са запазили в носията си римската тога: голям вълнен плащ, понякога яркочервен, с който се завиват, като го премятат през рамо. (Бел. авт.)

цето на мала мома, пък и станало ѝ мъчно: не щяло ѝ се тъкмо в окъсания овчар да познае тоя, който иде, за да остане в дома ѝ. Но така било писано: мала мома се усмихнала на окъсания овчар — със сладки го думи посрещнала, със светли го очи погалила. И бог извършил чудо: овчарската гега паднала от гредите над вратата, строшила се и се сипнало скритото в нея овчарско благо...

Стояли слисани момък и мома, гледали се в ясни очи и мала мома шепном продумала:

— Я с първо виждане познах, оти ке найда щастие-то си в тебе.

А несретникът овчар отвърнал:

— Щом ти прага прескочих, усетих, оти бог ке ми повърне пак богатството: саа гега е моя, я я изгубих в Пашмаклийското езеро.

Така овчар и мала мома се сприказали. И девойката открила в него своето щастие, а овчарят намерил в нея своето богатство...

* * *

Ние — уморени есенни пътници — дълго се взирахме в сините води на «Хубча». И дълго се чудихме на изслушаната легенда. Бог е в чудесата и в чудесата е всяка мъдрост...

* * *

Тъй познато и пак колко далечно. Аз съм сред родните планини, в които деди и прадеди са откърмили кръвта ми, моите черти, моя език. На чардака са меджияши — моми и момци, — трошат кукуруз и пеят:

Отдавна ли си батюва калугерица...

Аз седя при огнището, насреща ми преде баба Къръшковица и разказва познатото отколешно:

— Майка ми била дете, когато се дигнали неферите и погубили Хаджи ага. А бил той на силата си, когато момувала баба ми. Хе, какво е било тогава! Хаджи ага съдел всички. Конаците му били, на, срещу селото: сега там е все наши ниви. Имал си чардак, на него седял, а момите и момците от цяло село излизали на хоро пред него. И той съдел кой коя да вземе. Такъв...

Баба Къръшковица не обажда какво е ставало по-нататък, първата нощ след венчавката: не ѝ е обадено може би или се е помъчила да забрави това.

Пълната луна е огряла възвишенията срещу старото българско селище. И аз хвърлям око през прозорците към развалините на някогашните Хаджиагови конаци. А девойките пеят:

Не съм отдавна, батюво, нито отскоро:
откак се биха, батюво, гърци с българе,
откак убиха, батюво, мойно първо либе,
мойно първо либе, батюво, кир Тодораки...

В тия планини сред вековни ужаси на потурчванията и на хаджиаговските всевластия правнудите на моите деди и прадеди още пеят за войните отпреди хилядолетия, за поробването на архонтите и царете като кир Тодора и за покалугерването на техните жени, дъщери и либета...

— Така си я пеем ние саа песен — обяснява баба Къръшковица и пак се връща на своя разказ за Хаджи ага.

Те били двама братя: Хаджи ага владял земите на Устово и съдел това село, а брат му Салих ага владял Пашмакли и съдел света там. Хаджи ага бил по-богат, но и по-зъл от Салих ага, затова конаците на последния са запазени и до днес в Пашмакли, а от Хаджи ага в Устово не е останало нищо освен спомена.

— И колко богатство! — разказва баба Къръшковица. — Конацине му държали колко едно село. Овцене му пасели горе, на «Кавгаджик». И колко овце! За да си има заран пресно млеконо, Хаджи ага прокарал

кюнци под земяна от планината горе, че до коначице си. И по сия кюнци течало млеконо. . .

Аз не смея да питам баба Къръшовица защо е трябвало толкова мляко на Хаджи ага: той може да е къпал в мляко хубавиците от харема си.

Навън, в меджията, запява сама мома — другите, види се, не знаят новата песен и само дружно преповтарят куплетите:

Млади капитане, отде идеш ти?

Младият капитан иде от Чаталджа, долината на смъртта. Песента е нескладна, но меджията е онемяла — слуша. Полузинала, слуша и баба Къръшовица: това е новото минало, превърнато вече в песен. И тази песен ще я пеят след други хиляда години, както пеят сега песента на калугериците от времето на кир Тодора. Дали не ще има други хаджиаговци в презвремие то на предстоящото хилядолетие? Баба Къръшовица схваща меланхолията в погледа ми и трогнато шепне:

— Виж песен! Почва така, дето да си изплачеш очите, а пък свършва весело. . .

— Ех, тя, тази песен, пак се свърши тогава така, дето да си изплачеш очите, бабо.

— Е, как е станало, та са погубили Хаджи ага?

— Зъл бил. Еднаж през наше землище минал ябанджия млад овчар и токо под аговите коначи, по Черна река, срещнал наша девойка, харесал я и ѝ откраднал сред бял ден китка. Отде да го зерне из коначите си Хаджи ага! Викнал той да му хванат овчаря и сам, с ръцете си го обесил срещу селото. Такъв! Не давал момци да му либят момине. . . И жените си кръвнишки менял. Омръзне ли му някоя от харема, ще смигне на слугите си да ѝ намалят хранана. Доде ги либи, давал им десет тюрлии ястия. Отстине ли към някоя, почне да намалява ястияна: днес девет, утре осем, седем, шест. . . Като види женана, да ѝ донесат едно ястие, сама си знае какво я чака и се приготвя за оня свят: влязат джелати при нея, метнат ѝ примка на

шияна и я удушат. А като имал Хаджи ага жена от чутен бейски дом из долни села и като сторил с нея същото, дигнали се нефарите¹ в ония села, че ударили Хаджи ага. Станала битка на рида горе и оттогаз соо рид се вика «Кавгаджи». Е, надвили на Хаджи ага и го погубили. . . Това си е.

— Сам се е погубил той — обаждам се аз. — Забравил е, че клин клина избива, бабо.

— Това е така — ха-ха-ха!

Умни са хората в Ахъчелеби: те помнят миналото. И унесно говорят: разказват миналото.

. . . А изведнаж в тихата нощ се разнесе далеч изпод планините гръм — гръм: бау! бау!

ИЗ БЪЛГАРСКА ВЕСТФАЛИЯ

Ношувахме в едни от най-високите колиби на Средни Родопи — селото Тикале — и на утрото потеглихме за «Градището». То е един гигантски конус, който се вижда отвред по тия страшно разбити планини на Ахъчелеби. «Градището» издига в синините черна глава от раздвоена столовата скала. Ето, по тая скала, която е близо до небето, имало стени на стари крепости. И намирали натам колибарите стари монети. В Устово ми показаха една такава сребърна — римска.

Беше златно есенно утро — хубаво и тъжно. Единът от съпътниците ми — свещеник Григорий Попантонов, шоп от Кюстендилско — е обръгнал на родопските красоти. И все пак той е трогнат сега и намира, че есента е хубава като пролет. Кой знае? Поп Григорий е хубаво посивял. Впрочем помагат за хубавото му настроение може би стройните фигури на таинствено забулените помакини.

Мъските стъпват ситно по козите пътеки, ние свикнахме да яздим над главоломни пропасти, обаче не дотолкоз, щото и по самите тях да се любуваме на чудния планински лабиринт.

¹ Въръжен народ. (Бел. авт.)

Отец Григорий е къс, плещест, набит с месо, мъската се огъва под него. Той е бивал в Самоков, познава железни руди по вид и говори, че открил такива над Тикале — цяла планина. Според него Тикале трябва да е добило това име от «калето», към което отиваме: «Те кале!» Той не е съгласен с рупците, които обясняват, че името на селото им е от скалите, върху които е то построено: те са глинени, от тях се вадят плочи за покриване на колибите, а тези плочи рупците наричат «тикле».

Мъските ни изведоха на зелена рътлина, която наляво откри дълбок речен дол с обработени стръмни брегове. Спряхме неволно: колибите дълбоко по тоя речен дол стърчаха като черни пънове, без стрехи. Това беше ахрянското селце Река, което бе изгоряно през размирията: провинило се в бунтарство. Отчето и за тази трагедия има свое обяснение: скрити български панти стреляли върху български войници и набедили после бедните ахряни, за да ги опленят. . .

Тикале от «те кале!» ли е, или от «тикле»?

— Напред към фантастичното градище! — смущавам аз мъската и бързам да отбягна кошмарните разкази на отчето.

А то, Градището, е вече пред нас — със своето гигантско чело. Мъските спират, изгубиха се всякакви пътеки, ние слизаем — предстои ни да пълзим на четири. А очите се лъжат: боже мой, какъв хоризонт сред тия планини! И какво ще бъде горе, над скалите!

— Това зад нас е «Стражата» — сочи ми отчето западно от конуса на десетина километра оттук — един друг конус, съвсем изострен и на върха с топчеста скала, като кралимарковски боздуган.

До тоя конус има помашко село, което се зове Стража. Те — селото и конусът — са били северна стража на «Градището», по което се катерим. А под това «Градище», някъде в бездни, се крие друго помашко село, което се вика Градище. Останали имената, колибите, езикът на българите, също и кръвта им: само душата е открадната от ходжите. . .

А катеренето става главоломно — скоро ще бъде

страшно, по-страшно от ужаса, да се пръскат над главите ви гранати. Да се хвърчи с мотор може би е приятно, но без мотор е малко неудобно. Ето, над нас се вият орли и чудят ни се навярно. Дано ги не разсмеем. . .

А, наистина градище. Пътят на нашето катерене е препречен от стени — не като ония тънки, колибарски по скалите на Велико Търново, а действителни стени, широки на два сажена¹ и високи — Кралимарковият Шарко не би могъл да ги прехвърли. . . Кому ли са дотрябвали тия стени тук? Трябва да е бил много грешен тоя боляр, който и на тая скала, до самото небе, не се е видял достатъчно опазен, та се оградил и със стени. Крил се е може би от архангела божий: нима смъртни хора биха могли да насилят тази непристъпна канара. . . Какво ли мисли по това отчето?

Разговорите са обаче спрени, очите търсят опора, дъх не остана. Но с едно «обходно движение» крепостта капитулира пред нозете ни: ние сме над самата скала — ура. . .

Урата е, разбира се, под надебелелите ни от задъхване езици. Очите ни обаче го разнасят по цяло Ахъчелеби. И мисля аз мисълта си, която ме обзе в Родопите: ако не се е родил човек музикант, поне да е живописец — все би се възмогнал до постижение на непостижимото в тия планини. . .

От гранитното теме на «Градището» се е откъснало челото: един столоват гигант, възправен над безмерна пропаст. Над него е равна площ — може би самодивско хоровище, защото смъртен там не би могъл да възлезе. Между двата гиганта се провира козя пътечка и открива в пропастта отвърстие на пещера. Моите съпътници — отчето и околийският началник (и двамата шопи) — минаха по нея, за да видят страшната дупка. Аз не отидох: убоях се да не разсмея орлите. А исках да надзърна в страшното подземие: то било уж човешка работа, вървяло на стълби подземно в пропастта и слизало долу, при реката. Изходът на подземието се намирал при Подвис (пак помашко село), което отговаря на име-

¹ По-раншна руска мярка за дължина. 1 сажан — 2,134 м.

то си «под вис», но никак не отговаря на Иречековото твърдение, че е било някога някаква столица: в тия теснини не би се побрал даже Бачковският манастир. Струва ми се, че тия подземия тук са стари рудничарски следи. Селото Тикале е в еруптивни планини и държи среда между подземните богатства, северно от Рожен (Павелско—Юговско—Ман. махле), и тия, които са срещу селото на юг, т. е. планините Мадан и Св. Константин, които са същинското Елдорадо в Момчиловите земи. Центърът на Ахъчелеби (Устово — Пашмакли) открива просторни лигнитни леговища. Източно от Устово се дига връх, на който има развалини и кладенци. Населението твърди, че там се е «копало сол». Вероятно и там имаме същото това, което е и в «Градището»: стара рудница за метали. Зад Тикале има цял хълм манган. Термални извори в Ахъчелеби има само в паланката Петково (недалеч от Карлуково). Западната част на Ахъчелеби (от Арда до дефилето на Места) открива множество стари галинитни и медни рудници, сред които се е експлоатирала допреди войните само една от италианска компания.

* * *

Слънцето се дига високо в модрото небе и ние побързахме да слезем на Арда. Тя е под нас някъде в бездни, сред страшни ярове и сипеи. Трябва да бързаме: довечера ще преспим в селото Мадан, центъра на рудниците.

Наляво от нас остава селото Суюджук¹: там допреди войните английска компания е имала концесия за сребърна рудница и я проучвала години наред. Компанията се е дигнала вероятно, защото не е мислима експлоатацията на земните богатства тук, докато не се открие път по течението на Арда: на север е 100 км широка планина, а на юг са другите две родопски вериги: Мадан и южната стена на планинския четириъгълник.

¹ С. Върбен.

Зад Суюджук е помашкото село Лъджа от Егридеренско¹: там също има термални извори и един турчин е взимал концесия за манганна руда — преди войните, разбира се.

Слънцето се наведе на запад, когато най-после се видяхме над Арда. Тя е страшна тук. Долината, в която тече, е тясна и страшна, майстори преди векове са успели да хвърлят над неукротимата река триарков каменен мост: той е плесенясал, обрасъл в треви и босилек (тук край реката вирее див босилек — любимата благоуханка на нашия народ). Какви гигантски черешови дървета има в тоя родопски лабиринт? Нашите опълченци стреляли дънерите им със своите кримки, за да изпитат якотата на черешовото дърво. Тя е баснословна; куршумите са проникнали в дънерите само на 4—5 см. Ненапразно нашите хора са прибягвали както в Панаянското въстание, тъй и в Разложката буна до «черешови топчета»: изглежда, че народът счита черешовото дърво за най-яко.

Десният бряг на Арда — една стена от разбити скали — изведнаж ни откри целия релеф на Мадан планина. Названието е турско: маден значи руда, а мадан — където се изработва рудата. Ние сме тъкмо срещу средишните недра на Маданската планина, в която — сред романтично триречие — е разположена помашката паланка Мадан. Тука от паметно време са се изработвали руди и селото е наложило названието си на планината. Инак цялата Маданска верига е разровена от хилядолетни рудничарски галерии. Още в началото си, щом веригата се отделя от планинския лабиринт, който чертае западната стена на родопския четириъгълник, тя открива старите много богати галинитни рудници при Големия и Малък Палас. Те са в северните поли на върха Елидже, който е вододел между Арда и Суха Чая (шосето Станимака² — Ксанти минава през самия връх). Над двата Паласа (източно) се дига гигантският столоват връх, главата на който наподобява

¹ Ардинско.

² Асеновград.

накривена калимявка и може би затова върхът се нарича «Ром папа» (Римски папа). Названието е останало от рудничарите католици (саксонци), които работили тук допреди 80 години. Помаците твърдят, че рудничарството се е прекратило, защото от ония години се заредили «люти зими». А това време съвпада с унищожаването на феодалните бегове: престанала е феодалната робия, без която рудничарството тук е било невъзможно — преди всичко превозът до егейските пристанища е сизифовска работа.

В южните поли на Елидже лежи високата котловина на Козлужа — Вълкан, — която открива силно битоминозни лигнити (шистите от горните пластове горят като свеци).

Същинската Маданска планина почва с това си название източно от столоватия връх Ром папа. Тука имаме ридът Буловица, по която е била «вятърницата» на саксонските рудничари: те там си «мелели брашното» според помаците. Вероятно е да са употребявали в работата си енергията на постоянния тук вятър; «вятърницата» е срещу местността «Студен луп» (луп — лоб — чело), открита срещу страшната скалиста цепнатина, Вельова стена, през която се гледа Бялото море. Саксонците ѝ са дали черковно название Св. Маргенит.

Ридът Буховица е най-южната стена на Маданската планина. Между него и разлятата (с широко на десетки км било) планина Св. Константин тече река с вечното название на подобни в рудничарските места на Балканския полуостров: Ерма река. Ерма на сторогръцки значи река. Ерма наричат българите реката и при Трънските рудници. Очевидно, тези рудни находища са били познати и експлоатирани още от старите елини.

По цялото течение на Ерма река, особено около селото Ерма, личат следите на старото рудничарство. Тук, при «Страгиев камен», ерозират жили от борнит на няколко метра ширина по скалата. И околоръст надалеч бие хубавият яснозелен цвят на малахита.

На север от Буховица са средищните недра на Маданската планина. Из тях изтичат три реки, които се сливат при паланката Мадан и образуват Маданската

река. По нея допреди войните идели гърци «маламари, да пливят злато-но».

Ние неусетно се озовахме до синята река със златоносния пясък. Тук очите на всяка стъпка се галят от гъстооранжевия цвят, който русите наричат «рудная краска».

Мадан е от няколко големи колибарски махали, центърът на които е изключително обществен. Тук е старинното духовно мохамеданско училище, главната джамия, общата куюмджийска чаршия (съществува и до днес, работят се сребърни украшения от местна руда) и ханищата.

В цялата Маданска планина, както и в смежната с нея Св. Константин, живеят само помаци; няма турчин, няма и християни българи. Посрещна ни белобрад ходжа. Един тих, смислен и скромен столетник. Той знае всичките исторически, религиозни и рудничарски предания в своя роден кът. Старецът умело избягва да напомни, че съзнава своя дядовски произход: той е български попски внук, това знаели всички тук и затуй още живее презимето му ПОПОВСКИ, от което белобрадият ходжа не се свени.

— Тоя рид тука се вика Константин — обяснява ни той, като сочи източната гориста стена на с. Мадан. — Току не е от Св. Константин, а от един княз Константин.

Двете южни махали на Мадан се наричат: Шаренково и Крайна, а по-западната махала вече има турско име Алтън (злато).

Северно от селото, където се събират реките, се открива най-голямата старинна рудна галерия: тя се е съборила, но арката на входа е съвсем запазена. По двете стени на галерията се откриват в назъбен калцит дебели жили галинит. Те не са ровени: рудокопачите са ги отминали, те са дълбали навътре в планината, може би търсили са големи самородни маси, а възможно е да са търсили и златоносни жили: ходжата Поповски иска да знае, че някъде по тоя дол след един порой се е открила златна жила, която помаците дълго чоплили,

докато друг порой я заринал. Тук горите са унищожени, а от всички страни се откриват страшни сипеи.

Шаренково е на един км южно върху висок рид. Тази махала се дели от Крайна с дълбок дол. В дола има две галерии, прокопани в ново време от един ксантйски грък. Те откриват галинитни находища. Двата рида на Шаренково и Крайна са покрити отгоре с манган и с шуплесто желязо: вероятно образувани от окисление. Това е може би малък «Eiserner Hut» (Желязна шапка, геологичен термин на известни признаци за рудни находища).

* * *

Утринното небе — високо и модро — се беше извило над разкритата на юг исполинска гръд на Маданската планина. Тя тук напомня южната гръд на Пантиона при Мощен (зад Правище), където са старинните златни рудници — класическата Калифорния. Но хоризонтът на юг е закрит не със столовати карпи, като по Кушиница, а с равното било на Буховския рид. Зад него е Ерма река: ние тепърва навлизаме в родопското Ел-дорадо.

Вземам от вадата синкавобял и мазен камък. Другаде по Родопите един английски геолог ме уверяваше, че това било най-богатата цинкова руда. Питам белобрадия ходжа Поповски дали знае откъде реката влече такъв камък. Старецът е смислен и бавен: преглежда добре камъка и ми отговаря:

— Такъв камък е целият. . . ей там, по Мързен.

Мързен е северната столовата част на Маданската планина, в средището на която е селцето Буриово. Ние сме вече при него и слизаме от конете. Буховският рид иде от запад към изток и при «Градището» извива на север, та издига широк, столоват и много висок планински купен току над полянката на Мадан. Тоя купен се нарича Мързен. Ние отиваме за «Градището», там са най-големите рудници от Маданската планина. Но имало същата пръст като при «Градището» и над селцето Буриово, при воденицата. Нашата фантазия е разду-

хана: ние не пропускаме нищо. И над воденицата на Буриово намираме пак същия оранжев цвят по варовник — т. е. това, което е почти на всяка стъпка тук. . . И ние слушаме помаците, защото не разбираме повече от тях. Все пак не е съвсем сбъркал софийският адвокат Бобчев, който е послушал помаците и е заел по слух периметри в целите недра на Маданската планина: наистина южанинът-македонец е пропуснал най-главната маданска рудница по «Градището», която е открита и за пътищата на юг, но пък е заел всичко, каквото се намира на север, и ако един ден се пробие път из безкрайната Арденска клисура, тук наново ще се разкрият старинните рудници.

Пътят напуска разядените от порои долища, ние бавно възлизаме по хубав буков лес. Вярна е стъпката на мъските: аз съм разкрил картата на генералния ни щаб и се чудя — водачът помак ме убеждава, че «Градището» е цял час път на изток от Боево, а в картата е обратното. . . И още помакът ми разказва, че на «Градището» няма никакво село, а такова се намира на половина час под него и се нарича СЕЛИЩЕ. Пък в картата няма село СЕЛИЩЕ и стои отбелязано село с название Градище. И почти все така е с нашата карта по целите Родопи!

А какъв черен дол под нас: не е ли каменни въглища? Но що щат такива сред варовници? (Родопите ни понаучиха на геология. . .) Манган е, ронлив на игли, вапцва — «не е чист, не чини!» — решаваме всички авторитетно (ние по Родопите почнахме да усвояваме и минното дело. . .).

И докато си подхвърляхме глуми, изведнаж спряхме слисани: бяхме по билото на Маданската планина и разкри се пред нас продрана оранжева скала с галерия, а пред тази стояха наредени цели стени четвъртити камъни, които издаваха слаби блясъци, но чупеха всичките цветове на дъгата.

На юг се разкриваше планински лабиринт, който граничеше със сиянието на скрития далеч в дълбини Егея. А на югоизток белееше в тясна котловина Даръ-

дере¹ — това Габрово на Родопите, което до вчера е работило шалци, а утре може би ще дигне комини до себе, за да топи руди.

Аз се загледах в широката планинска панорама — не за пръв път идех на «Градището.» А другарите ми се губеха по стените от изкарана и наредена тук няколко-стотин тона руда. Рудницата е работена допреди половин век: живи са старците, които са възмъжали в подземията ѝ: тук се е копаял златоносен пирит, който се намира в голяма маса металично лъскав конгломерат с галенит и цинк.

Под «Градището» е селото Селище, а на запад — Боево. Също като «Градището» в Ахъчелеби. Само че Градището на Мадан представлява развалини на неотдавнашни рудничарски жилища. Това не пречи на предположението, че и Ахъчелебийското Градище е може би рудница. «Стражата» там се заменя тук с Боево: това са крепостни точки, където феодалите-владетели на рудницата са водили някога боеве за богатството си.

Два километра югозападно от «Градището», до високото селце Селце, се откриват нови две галерии, но също неотдавна експлоатирана рудница. Едната от другата е само на 100 стъпки, но галериите са досущ с различни руди: западната е същият пирит, който е и при Градището, а източната открива маса от галенит, който изглежда като чисто олово.

Тези високи рудни находища са ерозии по чертата на стари рудници: на 7—8 км оттук в югоизточните поли на Маданската планина (по пътя за Даръдере) е селото Елиас (Елиасча, Елешча), сред което има в една къща изход на подземна галерия, изпълнен с вода. В това село се откри нова ерозия на дребнозърнест галенит: заели са периметър столични инженери и предприемачи.

От селцето Селище ридът на Буховица се раздвоява и открива дълбок дол. Срещният клон на рида бил също тъй рудоносен: там не можало да се горят въгли-

¹ Златоград.

ща, пръстта се топяла и споявала жаравата. Старците в Селище ме уверяваха, че «маарите» (галериите) на «маданджиите» минавали зад рида, през долината на Ерма река, прекосвали цялата планина Св. Константин и свършвали при Сарияр, над големите термални извори на Даръдеренските лъджи. През моите пътувания из тези планини аз трябваше да се уверя, че «маарите» на едновременните рудничари са слизали и много по-на юг.

Слънцето залязваше, когато слязохме в Елиасча. Селото е голямо, разположено на голяма седловина, която се кръстосва от две жили манган и шупливо желязо: това тук също изглежда на «Желязна шапка», каквото е седловината на Крайна при паланката Мадан.

* * *

Даръдере с 5000 жители лежи по бреговете на Мала и Голяма река, които се събират сред градеца. От жителите 200 семейства са християни-българи, а другите са помаци. Християните още се родяват с мохамеданите. И допреди войните тук се е живяло тъй добре, че християните са владели икономически мохамеданите. През последното половин столетие даръдеренските абаджии подбили голямата абаджийска ръчна индустрия на Ахъчелеби, макар че Ахъчелеби има такава водна енергия, каквато няма никъде в Стара планина. Победата на даръдеренци се дължи не на водната енергия в града, а на тая в с. Мемково: през нея минава горещата Лъдженска река, която не замръзва, когато водите на високото Ахъчелеби са неудобни за през зимата. Вероятно на Даръдере е помогнало и обстоятелството, че то е по-близо до пазарните центрове и че Даръдеренско е гъсто населено с много примитивни помашки маси, та работните ръце са били невероятно евтини.

Даръдеренските дворища и ниви са оградени с неизмазани зидове, които откриват следи от всички рудни находища по планините. Дано рудниците помогнат за утрешното процъфтяване на града. Защото

вчеращото му благоденствие е вече отдавнашно минало: абаджийството пропадна и градецът сега се обляга само на комисионерство с произвежданите в Родопите тютюни.

* * *

В ранно утро поехме новопостроеното за Ксанти шосе. По него до Беломорската равнина е 50 км. Но по горски пътеки от Даръдере до гарата Нарликой (по линията Ксанти — Гюмюлджина) е не повече от 30 км. Шосето върви на запад по склоновете на планината Св. Константин. Скоро напуснахме шосето и по пътека към северозапад се озовахме на самото квадратно било, страните на което държат около 10 км. Още по ръба на билото срещате желязно окислени калцитни зъбери. Цялото било дава да се предполага, че е една грандиозна ЖЕЛЯЗНА ШАПКА: надясно е дълбокият дол на Ерма река със старите и нови медни и сребърни рудници, а наляво (в юг) са гребените от живо желязо на Саръяр, които крият може би маси от ценен метал (в дълбокия дол между Саръяр и Лъджа се открива тънка жила от самородно сребро).

Самият връх на Св. Константин е 1050 м висок над морското равнище. Северно под него е селцето Аламовци, от което даръдеренци си доставят «раевската пръст», за да правят камините си ослепително бели. Пръстта е каолинова — със сини жилки. Даръдеренци си доставят такава пръст и от селото Дряново (южно от градеца) с червени жилки и я наричат «дряновска».

Към западната стена по билото на планината Св. Константин има големи извори, които непосредствено карат воденица с един камък — «караджейка». Тази вода леко намира шеметен пад по отсечена скалиста стена: долу е селото Лъджа при Даръдеренските термални извори. Някога, когато величественото било на Св. Константин е било облечено в девствени гори, тоя грамаден извор е бил двойно по-голям. То ще е било през времето на римляните, които са били добри рудничари. Те са употребили водната енергия на тоя бликащ тъй

високо грамаден извор за своето рудничарство: в Лъджа долу са били може би най-големите мадани в Родопите; само в това село и досега са запазени големи купища сгурия.

Ние се отморихме под тъмната сянка на няколкото столетни брястове при големите извори и поехме малко назад — за селото Саръяр (Жълт бряг). Названието не е случайно: селцето е между вериги от желязо, които са само тънки куполи над оранжеви скали.

От Саръяр стръмна пътека слиза постепенно в дълбок дол, който извежда на 500 метра по ниско стоящото село Лъджа. Тук са прочутите Даръдеренски термални извори, които са 62° горещи и са тъй буйни, че образуват цели езерца, и влени в Лъджанската река, правят я зиме и лете топла. При тези термални извори, които заемат едно високо и държащо почти цял км плато, има две римски бани и една турска. Срещу платото се издига планина «Свинцова», по която помаците също като при Мадан не могат да горят въглища, защото пръстта се топи и споява жаравата.

През Лъджа е прокарано новото шосе Ксанти-Даръдере. То прорязва стена от оранжеви камъни, а малко на юг минава през дебели жили манган и през също такива от магнетитно желязо.

От минералните бани се открива дълбокото дефиле на Куручая, в която се влива Лъджанската река. Тя излиза край Нарликой в Беломорската равнина и се втича в езерото Буругьол. Ето това дефиле е единственият изход за железнична линия от родопския четириъгълник за към Егея. От Лъджа до Нарликой въздушната линия е едвам 20 км и клисурата е правилна, та е удобна за въздушна железница. Сред дефилето на десетина км от Нарликой са открити належища черни каменни въглища (от типа на австрийските), които се коксират.

ОЧЕРЦИ

Това е първият очерк, който съм написал. Той е написан в един ден и е много кратък. Той е написан в един ден и е много кратък.

И това е вторият очерк, който съм написал. Той е написан в един ден и е много кратък. Той е написан в един ден и е много кратък.

Благодаря ви за вниманието, с което четете моите очерци. Той е написан в един ден и е много кратък. Той е написан в един ден и е много кратък.

Ето третият очерк, който съм написал. Той е написан в един ден и е много кратък. Той е написан в един ден и е много кратък.

Това е четвъртият очерк, който съм написал. Той е написан в един ден и е много кратък. Той е написан в един ден и е много кратък.

Последният очерк, който съм написал. Той е написан в един ден и е много кратък. Той е написан в един ден и е много кратък.

Скъпи мои читатели, благодаря ви за вниманието, с което четете моите очерци. Той е написан в един ден и е много кратък. Той е написан в един ден и е много кратък.

1987

ТВОРЧЕСТВО И ЖИВОТ

Автобиографични страници

ПОВОД

Тази година един съпътник от ранните дни на живота ми — топъл и мил — дигна поздравница за 60-ия път на моя имен ден.

И младите около нас решиха: ще ми отпразнуват юбилей. . . .

Бива — защо не. Човек на моите години — и в нашата безкнижна страна — може да прибегне до бенефис.

Ето така ми се наложи да набележа пътищата на моето творчество и на моя живот.

Позволено ли ми е? Имам ли моралното право? Не знам: аз често се виждах в страната чужденец.

София,
Великден,
1931 г.

А. Страшимиров

1889 — 1898

«МИРЬО»

1889 г. Постъпих в пети клас — в Разград. Но моят бабо, Димитър Страшимиров, който беше там учител, намери начини да следва в странство, та се погрижи и за мен: прати ме в Садовското земеделско училище. Разбира се, той не подозираше, че аз вече пиша стихове. И ето само месец след моето постъпване в Садово авторитетният по онова време Васил Юрданов, който редактираше голямо литературно списание «Искра» (в Шумен), напечата мои три куплета с псевдоним «Мирьо» (както съкращаваха дългото ми презиме съучениците). И това реши моя жизнен път: махнах ръка на земеделието. А няхах топла дреха, няхах пари, няхах нищо за залагане освен един револвер. Отидох в Пловдив, получих за него един «кантакузен» (петолевка) и поех кръстопътищата — вече за втори път в живота.

«Т-О»

1892 г. Учителствувах в селцето Турско Алагюн, навърх Странджа планина, до турската граница (Бургаско). Бях горд със селцето си: от него произхожда майката на Стефан Караджа. И намерих наново кураж: пратих разказче «Дулчев» в списанието «Лъча» (редактирано от В. Т. Велчев в Татар Пазарджик). Разказчето се напечата и носеше псевдоним «Т-о», съкратено името, с което ме зовяха селяните («даскал Тон-

чо»). Но сюжетът беше от моите ранни скитания по света. Бях слугувал из кафенета и гостилници в румънска Добруджа, прехвърлих се после в Силистра и ето тук срещнах тоя Дулчев — младо момче, което мечтаеше за богатство и което наистина не след много видях в живота като добър лихвар.

С «Т-о» дадох и втори разказ в «Глас на изток» (Бургас, 1894 г.). Сюжетът е свързан с моето «Изплаване» в живота. В 1890 година станах «даскал» в Яйла, Варненско. На «Пода» (място, недалеч от устието на Камчия, където реката често се разлива нашир до 3 км, та се минава със «сал») имаше полицейски пост. Старши стражар в тоя пост беше висок момък, красавец, от Пещера — Георги Грънчаров. То се беше алкохолизирано — пиеше отчаяно. Общинският секретар в Яйла (Боби Бобев от Тулча, по-късно книжар във Варна) ми повери трагедията на пещерчето. То било свършило Садовското земеделско училище — а това тогаз значеше повече от висше образование в днешно време. Но младият човек е преживял нещо потресно. Зет му, Отон Иванов, варненски околийски началник и другар на Стамболова от хъшовските години из Влашко, издействувал да го назначат лесничей по безкрайните гори край Камчия. А тъкмо тогава тук се сечали траверси за железничната линия Бургас—Ямбол. Доставчици били братя Геневи от Шумен. Според закона за горите изсечените траверси трябвало да се изнесат, преди да се разлистят гората. Но предприемачите пропуснали срока и младият лесничей конфискувал огромния материал. Отърчали тогава шуменци, паднали на молба пред младото и се осмелили да му предложат «калпак лири». То се погнусило, съставило им акт и ги изпратило под стража в града. Но шуменците отскачили в София, наредили си «работата» и младият лесничей не само е бил уволнен телеграфически, но го и «въдворили» на местожителство в родния му град Пещера. По-зле и от арестуван! Запил се младият човек. По-късно зет му, Отон Иванов, обяснил работата на Стамболов, взел младото при себе си във Варна и защото не било то вече за работа, назначил го старши стражар...

Ето, такъв беше сюжетът, който разработих с втория си печатан разказ. Не съм вече потърсвал тоя разказ, нито даже помня наслова му. А сюжетът му изигра решителна роля в моя живот. Бях твърде начетен (край моя баба д-р Страшимиров бях почнал да чета руски още в трето отделение — 9-годишно момче! Разбира се, това беше така, защото български книги все още нямаше. . .). И се залових на работа с алкохолизираното пещерче: опомних го, хвърли то стражарския мундир, стана народен учител, а после — пак лесничей. Колко ми беше признателен зет му, Отон Иванов, другарят на Стамболова! Но в края на учебната година инспекцията във Варна свика учителска конференция. В нея се заредиха дебели глупости — простички бяха още хората. Отличаваше се особено главният учител във Варна. А аз, младо даскалче, бях вече устат — след неспирните руски спорове, които се водеха в тогавашните «ученически дружества». И подиграх главния учител така, че конференцията се заля в смях. Инспекторът Ив. Церов защити своя главен учител твърде троснато. Тогава «младото даскалче» подигра и инспектора си — пак тъй, че конференцията наново се заля в смях.

И на есента не се намери в България вакантно учителско място за младото даскалче!

Така поех кръстопътищата — за трети път в живота! Имаше наново глад. И се видях писарушка при финансовото отделение в Бургас. През зимата — свит в окъсано палтенце — бях спрял на улицата от мургав представителен околийски началник. Отон Иванов, другарят на Стамболова! Той пожелал да го махнат от Варна и отиваше за околийски началник в Анхиало. Милият човек ме съжали от сърце: защо не съм му се обадил, за писарушка ли съм бил аз? Отминах го — зъл и корав. Но след месец в Анхиало е заболял един учител и аз получих телеграфическо назначение за учител — в града! А не беше и само суетата. Тук заплатата бе фантастична: 1400 лева годишно!

Ето, така се случи, та се видях изведнаж на нозе в живота. Тъкмо през онази година се прокара «Живко-

вият закон», според който «временните» учители оставаха, с каквато заплата бяха заварени. Законът целеше да отчигари постепенно тези «временни» учители, които бяха съвсем недоучки и получаваха годишно само 200—300 лева. Но за тяхна сметка аз пък оставах ето с моята фантастична заплата! И върших лудории. Даже се снабдих със собствен кон! Разбира се, това беше вече из селата по Странджа. Защото от Анхиало бях прогонен още същата година. Градът беше гръцки, българските училища се поддържаха от околията, а околийското училищно настоятелство беше изюдено от гърците. Дигнахме околията (водеше Георги Минков, «хашлакът», а помагаха и няколко селско-общински секретари: между които беше и Ааастаѐ Мустаков, севлиевец, забягна по-късно в Манджурия и се върна в София голям богаташ) и бламирахме настоятелството. Това не беше малко тогава, при Стамболова! И все пак, пак не пострадах: запази ме Отон Иванов. Мило ми е да си го спомня — след близо половин век!

«КОЧАЛОВСКАТА КРАМОЛА»

Село Акезлии, Бургаско, 1895 г. Почувствувах се узрял. Бях вече водил тъпи, лежал бях из участъците, даже попаднах в казармата за двегодишна военна служба, но добрите акезлийци ме изтръгнаха от нея. Работех по всички посоки (даже старателно лекувах хората и не само в моето село!). Но най-много пишех — по цели нощи. И с новата 1895 година атакувах всички списания — професорското «Български преглед», «Българска сбирка» на С. С. Бобчев, «Ново време» на Д. Благоев, «Ден» на Я. Сакъзов и «Мисъл» на д-р Кръстев. Дадох ми всички ход. Най-крупната си работа «Кочаловската крамола» бях изпратил в «Български преглед», защото узнах, че там плащат хонорар, а аз мечтаех да живея от перото си. Впечатлението от «Кочаловската крамола» беше голямо, моят батю Д. Страшимиров, който тогава бе директор на гимназията в Серес, ми писа:

«Ти изплава.» Всъщност аз бях вече много самоуверен и твърде «обществен»: не смятах да «изплавам». И се сърдех, че никой не спира на по-важното: селското тегло, което давах — лихварство, крайна сиромашия, юшур, тъмнина. В «Кочаловската крамола» рисувах един истински селски туз от Турско Алагюн (където бях през 1892—1893 г.) даже със същинското му име Тасьо чорбаджи. Повестта наполовина е точна снимка в това селце. Мое построение беше само любовната история и трагичният край.

«ОСВОБОЖДЕНИЕ»

Същата 1895 г. в «Български преглед» излезе втората ми крупна работа — повест «Освобождение». Тя е автобиографична. През 1893—1894 г. учителствувах в Дюлгерлии (Бургаско), където кметът, полуинтелигентен попски син, беше депутат и дясна ръка на Стамболов в този край (стопанисваше голям негов чифлик тук). Сваляхме Стамболова, та трябваше да катурна неговия застъпник в селото. Но човекът подуши и ме погна. Селяните ме укриха, прехвърлиха ме далеч «да се спасявам», но аз се промъкнах пак в Бургас, скрих се при руския емигрант-арменец, инженер Каялов, та поех редакторството на вестник «Глас от изток». А после, щом Стамболов биде свален, яхнах кон и се явих в Дюлгерлии. Всичко последвало в новелата е снимка от действителността. По-късно преработих и измених тази новела, като ѝ поставих и нов наслов «Целина».

«НА ШИРОК ПЪТ»

Същата 1895 г. в сп. на Я. Сакъзов «Ден» излезе разказът ми «На широк път». А едновременно същият разказ излезе и в «Ново време» на Д. Благоев. Бях го изпратил най-напред на последния. Но той го е намерил за «буржоазен». А после (види се, поради успеха ми в другите списания) побързал да го помести, когато аз

го бях вече дал в «Ден». Това разказче ми е най-задушната работа от ония години. Страшно беше теглото по селата! Пък аз, гражданинче, наливах масло в огън: палех душите, без да подозирам, че подбутвам бедни челядници към опасни дързости срещу властта. Баете Димитър Бързака, героят на разказчето, е снимка от истинския баба Димитър Мутата в Турско Алагюн. Краят обаче е построен от мен: човекът не пое гората, преживя своята стопанска трагедия и дълги години ми се обаждаше от онова «орлово гнездо» навърх Странджа.

«АНАТЕМА»

Същата 1895 г. В София съм. Много се говори за моята първа работа «Кочаловската крамола». Изпратил съм я от затътените бургаски села тъкмо когато в печата се е разкрила недостойната игра на видинчнина Михалаки Георгиев (превел няколко сръбски битови разкази и ги даваше в «Български преглед» като свои оригинални — от Западна България!). Добрите професори се усъмнили да не е и моята «Кочаловска крамола» такава мистификация. И възложили на няколко студенти да преровят богатата белетристика на славянските народи — да видят не ще ли попаднат на «оригинала». Така мълвата за «нова българска битова повест» се е понесла из София (тогава само с 50 — 60 хил. жители) още преди повестта да е излязла от печат. И професорският кръг около «Български преглед» ме посрещна като малко «чудо». При това тоя литературен кръг вече воюваше с оня около сп. «Мисъл» на д-р Кръстев, та беше ревнив. (Д-р Кръстев привика моя баба, д-р Страшимиров, който беше току-що назначен в Пловдив, и се опитваше да ме привлече. Това съревнование между двата литературни кръга не ме ласкаеше: аз клонях към идейния кръг около сп. «Ден» на Янко Сакъзов.) Професорите около «Български преглед» бяха по-смислени и по-искрени. И аз се вслушах в тях: те даваха цена на битовата белетристика («там ще намерите основа и опора като творчески оргиналитет» —

ми внушаваше покойният професор Матов — човек по-разително работлив и с жива и далечна мисъл). Така аз написах нова и строго битова малка повест «Анатема». Дядо Хаджи и баба Хаджийка в нея бяха снимка от действителността. Всичко друго беше мое свободно творчество — разбира се — в рамките и в духа на селския бит от Бургаско. «Анатема» излезе пак в «Български преглед» и претърпя след това ред издания.

«ПУСТИННИК»

Същата 1895 година. Дадох в «Български преглед» разказ «Пустинник». Направи силно впечатление — обявиха ме за романтик. И с право! Сюжетът беше взет от с. Яйла, Варненско (1890—1891 г.). Селото беше наполовина турско, сред дъбови лесове. На запад лесовете откриваха нещо фантастично. Сред високо плато имаше тайнствено хлътване на почвата — дълбоко до 30 метра, а дълго 200 м и широко 100. Тази дълбока хлътнатина беше обрасла с многовековен лес, върхарите на който достигаха равнището от леса по платото и личаха отдалеч: те се люлееха като от горолом. Това е правело впечатление на турците: те смятаха гората в тази хлътнатина за «стопанисана», т. е. запазена от зли духове. А все пак един «пустинник» се беше залостил в тази «стопанисана» гора и я унищожаваше: сечеше я свиреп. Тоя «пустинник» беше снажен лаз от Мала Азия, попаднал тук кой знае как, задомил се за местно каджиче, обикнал я лудо, но тя му избягала, затова че той бил неистово сладен. Бедният малоазийски колос се съкрушил, забягнал от селото и се залостил в магьосаната гора. Аз отивах често да го гледам от брега на неговата обширна дупка: сечеше човекът вековните гиганти ден и нощ. . . Наказваше, види се, и себе си, и гората за своята прекомерна сладост към ханъмката. . . Нали бях още младо момче, не можех да вникна в това безумие на исполина-лаз, та го приспособих към униженията на македонца под турските своеволия. Чувствах се македонец (родовете ми са в Разлога) и още

оттогава се зараждаше вече в душата ми носталгия към възпявания Пирин. Тази носталгия ме завлече после и ми коштува много мъчения.

«НА НИВАТА»

1896 г. В Швейцария съм и чета вече Ибсена. А все още съм цял във виденото, преживяното и почувствувано по нашите села. Помня, сънувах нещо (в късна нощ), скочих и написах етюд «На нивата». За първа година учителствувах някога в Поповско, с. Аязлар (1889—1890 г.). Сприхав и своеобразен 17-год. младок. Живее у кръчмар, а идат в празнични дни лихвари от градеца, отсядат в кръчмата и «пържат» своите длъжници-селяни. Аз присъствувам, гледам, слушам, разбирам и — нищо не мога! Водех в училище първо отделение. И зад хубавите личица (селото е от преселници — гиздави южани от Гюмюрджинско) аз виждах подпухналите лица и хищните очи на лихварите от градеца. . . Етюдът «На нивата» излезе в «Български преглед» и мина в школните христоматии.

«У КАЛЧА»

Същата 1896 г. в «Българска сбирка» напечатах разказ «У Калча». Той е автобиографичен — от ранните ми години. Слугувах в Русе при шуменеца бае Минчо, който държеше гостилница-кръчма в сградата на мировия съдия Късогледов. Кръчмарят Минчо, младият градинар Григор, запилият се обушар майстор Гаврил, алкохолизиращият младеж-работник са снимки от действителността със същинските им имена. А същото е и с комарджиите рибари. Само трагичният свършек на разказа е построен от мен.

«В МЪГЛА»

Същата 1896 г. В «Български преглед» излязох с голяма работа «В мъгла» — пръв опит на романист. Цялата работа е автобиографична — от първите ми стъпки в живота (13—14-годишно момче). Избухна Сръбско-българската война и прегорях край нея с възторга си от освобождението на България, както и с първото си детско влюбване в жена. Бях вече сирак, видях се безпомощен и забягнах от родния си град — залутах се из Румъния.

«КЪРДЖАЛИИ»

1897 г. Пак в Швейцария. Скъсал съм наново с целия свят, нямам средства да се върна в България, а и заболях. Дигна ме от леглото великолепно замисъл: да възпроизведа Индже войвода, кърджалийски вожд — по живите за него още спомени, които бях събрал из Странджа планина. Обаятелна фигура — при онова мое озлобено състояние. Извършил грозно деяние и прокълнат от родители и роднини, наел се за гавазин при властния Дразо бей навръх Странджа (село Караеврен, сега развалини). Става негов я н к е с е д ж и я (вожд на феодалската въоръжена банда), почва походи, всява разорение и смърт далеч из равнините, а набраната плячка носи на патрона си — Дразо бей. Но на края се дига и срещу тоя си патрон, обсажда му кулата със «сто» биволски коля сено — според местното предание изгаря я, т. е. погубва и самия си благодетел. От тоя сюжет тогава излязоха две «Алпийски писма», които дадох в «Българска сбирка» на С. С. Бобчев. Изкарвах, че Индже се е дигнал срещу Дразо бей, защото дъщерята на тоя се влюбила в Индже, та бегът го прогонил. В преданията по Странджа, колкото ги бях проучил, нямаше нищо подобно. Много по-късно варненският печатар Проиков, малкотърновец, ми даде народна песен, която е записал от майка си и в която събитието се възпява почти тъй, както го бях построил аз: Индже запалва кулата на Дразо бей, а горе дъще-

рята на последния пици и кълне баща си. Ето, тази песен наново ме заплени: построих схема за роман от онази епоха. Остана, уви, само схема: погълнаха ме наново вълните на текущия живот в нашата злополучна страна.

«УБИЕЦ»

1898. Все още съм в Швейцария. Слушах лекция от стар професор върху «Душата на убийството». Сред лекцията ме побиха студени тръпки. Помислих: «Какво бих предприел, ако се видех син на оня убиец в София?» През 90-те години на миналото столетие в столицата ни се носеше още потресна мълва: преди руската окупация (през Освободителната война) една много богата бейка тук се е укрила (с парите и скъпоценностите си) в българско семейство. Българинът-челядник я убил и с богатството ѝ купил после онова централно място, върху което се издига днес монументалната сграда на Търговската банка. Ето, аз се запитах (сред лекция!) какво бих предприел, ако се видех син на тоя убиец? И заработих: малка повест, която излезе в «Български преглед» под наслов «Какво му сторих?» След години преработвах още няколко пъти тази повест и ѝ поставих нов наслов — «Убиец».

«ЧЕРНЬО»

1898 г. Във Видин. Посочиха ми файтонджия — луда глава. Бил обущар — пропаднал. После убил една съседка — вдовица. Убийството не могло да се докаже. Така убиецът излязъл най-после от затвора. И оттогава е файтонджия с буйни коне: кара лудо — предпочитат го всички разгулници в града. Аз не се качих на този файтон, но често спирах сред градската стъгда при файтоните и се взирах в тоя «луд файтонджия». Така написах големичък психологически етюд «Черньо», който излезе в «Съвременен преглед», редактиран от д-р Христо Мутафов в Русе.

«ЗМЕЙ» И «ГАБРОВКА»

1899 г. Преподавател съм по литература все още във Видин. Народният учител там, Марко Илиев Велковски, габровец, ми събщи нещо поразително. Бил в селцето Симеоново, на Дунава, гост на своя съгражданин Клечков, който бил наел в това село млада дъбова гора (белел кори за кожарството в Габрово). Било страшна суша и селяните я отдали на «змей». Поверието гласело: Змей е отседнал там, защото е zalюбил мома. И тъмните люде затърсили «змейовото либе», за да я убият, та да прогонят злото. А едновременно през редица нощи устройвали някакъв езически обред със странни заклинания — пак за да се прогони «змеят».

Не повярвах. Но и в самия Видин съществувало това суеверие — сушата да се отдава на змей. Така отидохме с Велковски в Симеоново. Здрави и сочни хора — «торлаци». Особено жените — всички са с буйни форми на унгарки. При това — волни нрави: младите се любят по цели нощи. И това не е в свръзка с брак, който се устройва своеволно от родителите. Често момчетата биват оженвани невръстни и свекърът измества сина си на брачното ложе. Нов мир за мен, в Източна България нравите са по-достоплеппи.

Суцата траеше. И селяните все още «гонеха» през нощите «змея». Проучих старателно тази поразителна тъмнота. В миналото е имало и кървави деяния: бивали са убивани болничави девойки като «залюбени от змея»...

Сюжетът ме обзе. Но както се той построяваше в душата ми (според нравите тук) «змейното либе» трябваше да е мъж. Порових се в народните творения из «Министерските сборници». И открих песни, в които «змейно либе» е момче.

Така заработих.

Но на есента имаше избори, почнаха да вилнеят шайки, а аз бях още в швейцарски настроения, та една

вечер разгоних с оръжие правителствена шайка, която нападна някакъв селски първенец, дошъл от Арчар.

Още на заранта бях телеграфически преместен в Бургас. Отказах. Слязох в Русе и се услових за коректор в Роглевата печатница. Но моят батю, д-р Страшимиров, се разтичал из София и когато аз се върнах във Видин да си прибера нещата, заварих министерска телеграма: предлагаше ми се Казанлък. Да бъда в Розовата долина! Това ме подкупи.

По онова време от Видин се пътуваше до Никопол с параход: през Плевен, Ловеч, Севлиево, Габрово — с файтон, а оттук Шипченският проход се прехвърляше на кон.

Така през един мъглив есенен ден аз за втори път в живота си се видях по калните коридори на «Паскалевия хан» в Габрово. Бях много изморен от дългото пътуване, не можех да заспя и — видях се обзет от нов сюжет — «Габровка». Някога, в по-ранни години, другарувах в Бургас с габровчето Юрдан Тотев. То прекарваше лятото при своя батю — големия бургаски адвокат Тотев, много даровит човек, много почтен, но стар ерген и страстен комарджия. Тотевци били много братя, баща им имал кантора в Цариград, но през Освободителната Руско-турска война той се разсипал, бил затворен, та тогава «се явила на политическата сцена» майката на Тотевци. Тя наистина е извършила оня подвиг, който е в повестта ми «Габровка»: спасила мъжа си от затвора, а когато той се поминал, старата се запретила и въздигнала всичките си синове! Юрдан ми разказваше всичко това с толкова подробности и говореше за старата си майка с такава любов (те, синовете ѝ, я наричали «Дядо Цанков»), че всичко това възсепна в мен през онай безсънна нощ в «Паскалевия хан». И на следния ден, когато прехвърлих Балкана, аз влязох в Казанлък вече с готова във въображението си повест.

А «Змей» (със сюжет, разказан пак от габровци) още не беше довършен!

Ето така през зимата срещу 1900 г. аз работех в Казанлък едновременно двете повестчета: «Змей» и «Габровка».

На пролетта Априловската гимназия в Габрово празнуваше своя 50-годишен юбилей. И Борис Сакъзов, тогава преподавател по литература там, ми поиска нещо за юбилейния сборник. В тоя сборник се яви «Змей», защото тази повест бях вече шлифовал.

С Ю Ж Е Т И

1900 г. В Казанлък. Работа «Есенни дни», роман, почнат във Видин. Живеех в «Кулата» — височък, източен квартал. Кака Рада Киликийска, моята хазяйка, ми донасяше всичките клюки от града. На пазара станало нещо небивало. Лани селата около Енина се дигнали на сбор в Балкана — там, където някога един момък изнесъл на гръб мома, но от пресилване издъхнал, а момата не е могла да го прежали, та умряла по него още същия ден. Една богата чорбаджийка, която също била тръгнала тогава на сбор по Балкана, изгубила из пътя нанизите си. И ето сега на пазара в Казанлък тя познала своите нанизы на шията на друга чорбаджийка. Било олелия голяма: двете селски чорбаджийки си издрали очите — за спорните накити. . .

Великолепно! Истинските трагедии в живота винаги почват от дреболия. За ден-два във въображението ми се построи цяла драма. Аз се бях застрастил вече в «Есенни дни» (бях завършил «Змей» и «Габровка»). И ето — реших: «Есенни дни» да превърна също на драма (така по-скоро можех да надвия на обширната битова материя, тъй като винаги съм чувствувал своята стихия в диалога). Заработих: «Сватбата в Болярово» — битови картини.»

А все повече ме вълнуваше и «Рамаданбегови сарай». Ваканцията на 1899 г. бях прекарал в Пловдив (печатах несполучения си роман «Смутно време»). Перушенецът Гашаров, бивш окол. началник в Балчик и затова стар мой познат, ме покани да идем в Бяла Черква: имал да ми съобщи чуден сюжет. Отказах, защото ми се откри по-съблазнителна перспектива. Депутатът-журналист (и бивш поет, познат ми от Разград) П. Н. Даскалов пред-

ложи да ме заведе на сбор в Бачковския манастир. Нощно пътуване на файтон, фантастична клисура на Чая при Станимака, Асеновата крепост, дивният лабиринт на Родопите, всичко това беше толкова много и тъй подавящо, че навярно тоя излет предреши по-нататъшната ми застрастеност в проучванията на Родопската област (това погълна три години от живота ми!).

Така — щом се върнах от Бачковския манастир, аз се хванах о Гашарова. Сюжетът му беше наистина величествен. Някъде, далеч над Бяла Черква, по обширното било на северната родопска верига (по която тогава се чертаеше турската граница), стърчат и досега мраморни основи на недовършени сараи. Някакъв помашки бей, голям скотовъдец, почнал да гради сараи наврх Родопи. Но го сполетяло нещастие: мор обхванал стадата му. И една вещица посъветвала бега: да отвлече мъжка рожба от майка първеския и с пепелта на детските кости да поръси стадата си — само така морът можал да се прекрати. Бегът изпълнил съвета на вещицата. Морът по стадата спрял, но — по обширното градище наврх Родопи се вселил духът на погубеното дете: щом настъпвало среднощ, по мраморните основи се носел тънък пламък и се чуел детски писък. Така градището останало недовършено. . .

Чудна легенда! В нея можеше да се вплете историята на цялото човечество. . . или поне тъмната история на целите Родопи.

Тоя сюжет ме вълнуваше тъй много, че най-после реших: той не ще е по моите сили, за него трябва измерена реч, добре е да го дам на Кирил Христов (възходяща тогава лирическа звезда у нас).

Ето, с тези сюжети беше претоварена душата ми, когато пак ме сполетя несрета. Преживяваше се тежък политически момент: управляващата партия направи опасна промяна в данъчното облагане на земеделците — възстанови «юшура» (десятька). Край голямата си селско-битова работа «Сватбата в Болярово» аз бях пробудил в паметта си всички угнетящи спомени от онова, което бях виждал и преживял през народното

учителствуване по селата до първата половина на 90-те години. И знаех, че възстановяването отново на десятъка означава повръщане към турската робия в данъчно отношение. А това не можеше да отмине току тъй. Земеделските маси непременно ще възбуят. И може да се дойде до саморазправа с властта. Почнах да си губя съня (рядко явление в моя живот: аз и сега мога да заспя, когато пожелаея). Навремени мъката ми достигаше до сълзи, даже до мистицизъм: ония хора — управниците в София — бяха луди според мен!

А при това представителите на властта в Казанлък — депутатът в околията и кметът на града — бяха съвсем престъпни хора. Кметът беше току-що пуснат от затвора убиец — отровил чича си. А депутатът, един фабрикант на бира, вземаше рушвет от всеки чиновник, за да го не уволни. Те бяха презирани от цялото гражданство в Казанлък (хората тук бяха масово кротки и почтени). Аз бях осветлен върху тази моментна политическа грозотия в живота на градеца още с пристигането си. И когато дойде ред да ме запознаят с двамата отворителни политически тузове, аз не приех: отказах пред очите им. И, разбира се, веднага станах любимец на целия град.

Напролет вълнението сред земеделските маси против десятъка обхвана цялата страна и стана буйно. Това не можеше да не ме афектира. Помня, писах дълги писма на първи хора в София: познавах българското село и предупреждавах, че предстои нещо грозно!

Ето в това състояние еднаж привечер слязох от «Кулата» и прескочих градската стъгда «Кюллюка», за да поема обичайната си разходка по калоферското шосе. И бидох спрял от кмета на града — убиеца. Той имал син в първи клас, някой от преподавателите го зашлевил през деня и кметът решил, че тази обида му е нанесена непременно от «писателя», който беше от казал да се запознае с него.

Накъсо: кметът напсува писателя, тоя строши ба-стуна си по главата му, кметът хукна да бяга, а еснафът от цялата чаршия наскоча и викаше: «Дюю!»

Скандалът би се премълчал може би: кметът се скри

в някаква тютюнева фабрика, а побойникът пое своята разходка по калоферското шосе. Но скоро го настигнаха с файтон двама от първите хора на града (Слави Славов и Антон Папазов) и настояха да го приберат, да го скрият: властниците имали шайка! Това преля чашата: «побойникът» отказа, повърна се в своята «Кула», взе си револвера и зареди през нощта кръчмите, докато се затвори и последната — търсеше правителствената шайка. Тя не се яви. Но скоро след това «побойникът» биде телеграфически изключен от всичките училища в България.

Ето тъй се простих еднаж завинаги със службашеството. И се прибрах в София.

«ЕСЕННИ ДНИ»

1900 г. В София. През есента субсидираната трупа «Сълзи и смях» даде в «Славянска беседа» моята битова игра «Сватбата в Болярово». Режисьор беше хърватинът Мандрович. По негови указания и по мои досещания аз правях едно след друго съкращения при репетициите. И почувствувах, че си осакатявам обширната битова работа. Така още преди представлението реших: ще се повърна към първата си замисъл — да развия материята в роман (още повече първата част от нея, работена като роман, бях вече поместил в младежкото списание «Праг»).

Обаче първото представление («премиерата») мина много шумно. Селският бит от полето беше нещо ново за интелигенцията. Бях предмет на овация. И на второто представление слязох сред публиката — с жена си и със своята кума — Ивелинка, дъщерята на Янко Сакъзов. Публиката пак се екзалтира. Но моите вежди останаха склучени: аз виждах как съм осакатил голямата си замисъл — само за сценична леснотия. Но се държах — не се издавах: жена ми беше в такъв оуетно умиление!

Отведохме след представлението нашата мънинка кума у дома ѝ и когато останах насаме с жена си във

файтона, аз се издадох: извършил съм престъпление — потъпкал съм хубавата си работа, това не е изкуство, а лъжа — «Сватбата в Болярово» не струва ни лула тютюн, ще си я взема още утре, уж да направя поправки, а всъщност — ще я преработя наново в роман.

Помня как ме разсмя моята женица: тя заплака.

И така постъпих: вземах си на утрото ръкописа от театъра. Но не заработих веднага върху «Есенни дни». Трябваше да успокоя и жена си: написах «Вампир». Той беше готов за Нова година, четох го (през нощта срещу 1901 година) на кръг студенти, артисти и артистки (присъствуваше и Роза Попова, която после игра героинята Вела), възторгът беше голям, дадохме веднага работата в театъра.

Едвам след това залегнах пак на «Есенни дни». И готовия ръкопис поверих на Константин Величков. Той беше във възторг (човекът лесно се екзалтираше! Сравни ме даже в печата с Толстоя. Но както в това, така и в много друго той се опомняше скоро и се коригираше твърде умело). «Есенни дни» дадох в Книжовното дружество (после «Българска Академия»), премира се и се издаде от фонд «Напредък».

В тая своя голяма битова работа аз сумирах не толкова преживелици, колкото набраните си наблюдения от селския бит и живот в Бургаско. Действието не е локализирано: Болярево, Гьоклен и гьокленският бей са измислени. Но борбата около чифлика е копирана от с. Акезлии — с произхода на чифлика, с моста и блатото, с побоищата между селски ратаи, включително с фунията, която служи за тръба. Копиран е и забягналият в града син на селски първенец, останал ерген, забогатял и се изродил от убийствено скъперничество. Той е пословичният някога «Коджа Кафата» в Бургас. Когато издадох «Есенни дни», мнозина познаха пословичния скъперник. И ми говореха в очи: идеализирал съм го! Скъперникът Коджа Кафата по-скоро да отнесе богатството си в гроба, отколкото да направи какво да е добро на хората. Милият стар скъперник! Той опроверга моите реалисти чита-

тели и оправда романтика-писател: още приживе човекът отстъпи място за цял квартал на работничеството в Бургас.

«В А М П И Р»

Есента на 1900 г. Написах тази драма за една седмица, а я преработвах — три месеца. Любим образ ми беше Малама Ханджийката — мъжественият тип на колибарката по цялата наша Стара планина. Още в ранни години (1887 г.), хлапак 15-годишен, бях предприел с другар (Стоян Петров Топузов) голямо пътуване из България: 20 денонощия! Маршрут: Варна — Бургас — Айтос — Карнобат — Сливен — Нова Загора — Ст. Загора — Казанлък — Габрово — Дряново — Търново — Кесарево — Ески Джумая — Шумен — Провадия — Варна. Спряхме във от поселищата, по нивите (пари имахме само за сух хляб). Разгледахме Казанлък и привечер се запътихме към Хасът. Величествени кории от вековни брястове или орехи! Пренощуването в тях ще е хладно, разбира се, макар да е краят на юни (по стар стил). Отбихме се в нива: ще снемам снопи от кръстец и ще си постелем легло. . . Но скоро тайнствената кория се оглуши от женски смехове. Какво ли ще е? Зададох се жетварски драго-мани с виснали на лява ръка сърпове. А по тях десетина жетварки. Връщат се от «румяне». Бяхме ги виждали вече из Тракия!

Драгоманите се опулиха в нас: гражданчета с гръцки капели на глави, а с цървули и с басмени раници на гръб! При това захапали комати сух хляб като катунари. . .

— Къде бре, момчета?

— Пътуваме.

— Тука ли ще спите?

— Тука.

— Тука е добре.

Огледаха нивата драгоманите и отминаха малко по-далеч: избраха необработена полянка. Ще накладят огън и ще нощуват. Но момите останаха при нас:

сбутват се и се кикотят. Ние се наежихме: какви безсрамни селянки! А те се притискат една о друга и се кикотят все по-безсрамно. Намерили са двама «подполци» — задирят ги. . . И намигат — дяволките!

— Откъде сте бре?

— Я си вървете по пътя!

— У-у, глупави! Кажете бре: откъде сте?

Ние мълчим. Гражданчета от полутурски град: не сме и сънували такава женска слободия!

А те обвиха една на друга шиите и потеглиха — ще отминат. Но едната се обърна:

— Когато ви питат, отговаряйте: слива ли имате в устата си?

Друга изви шиия и подхвърли:

— Питат ви откъде сте. Кажете, както си е. . . (И добави отвратителна двусмислица.)

А трета се провикна:

— Ами! Пък ние сме от. . . (добави още по-отвратителна двусмислица).

Туна беда! Ние останахме като ударени по главите.

Ето, такива бяха първите ми впечатления от балканската колибарка.

След това прекосвах — все тъй в ранна възраст — още няколко пъти Стара планина. Но никъде не срещнах онази голота на жетварките при Казанлък. Най-после през пролетта на 1890 г. (учителствувах в Аязлар, Поповско) направих излет наново в Стара планина с двама запасни подофицери — средна пора семейници. Нощуваме високо в Балкана у ханджийка — сравнително млада още, сочна, но намръщена и запършила ръкави, кърши плещи като делиормански пехливанин. Още с влизането ни в хана двамата мои казармени хора отпуснаха солдашки езици. И ханджийката им посрещаше приказките тъй, че накрай аз разказах някогашната случка от Казанлък. Разказах я така, дословно. Моите войнигани се заляха в гърлест смях. Но ханджийката отсече строго лице. На «румяне» можело и моми да плещят така, но тук, в колибите, не можело.

— Жената е друго — отсече ханджийката. — Тя не е мома — познала е всичко: защо да се преструва?

А единът от подофицерите сви устни до ухото ми.
— Не я гледай такава — зашепна, — само я за-
качи — ще ядеш бой, какъвто не си ял и от майка си.

Във «Вампир» любим образ ми беше, както казах, Малама. И я дадох тъй, както я бях гледал, както я бях слушал, както я чувствах. А когато почнаха репетициите в «Славянска беседа», аз се отчаях. Малама беше дадена на казанлъченката Екатерина Златарева, корпусна балканлийка, но толкова шлифована в смях, в мимики, в жестове (когато се смееше, друсаше бюста си тъй изискано, както се прави това в салоните), че аз отсякох: не давам да ми се играе пиесата! И предложих на котленеца Гено Киров (който разполагаше, когато поиска, с отличен фалцет) да навлече сукман, та да играе Малама. Добрият човек ми се изсмя. Той току-що се беше върнал от Петербургската драматическа школа, а проявяваше и голяма смисленост. И за работи човекът със Златарева: подсказва ѝ, шепне, тупва с крак или плясва с ръце. И след една-две репетиции салонната Златарева се преобрази в такава същинска колибарка, че аз после я следях със сълзи на очи. «Вампир» не слиза от сцената вече 30 години, играе се и в последното българско село, където може да се дава представление, а всякъде Малама се изнася тъй, че учителката, която я играе, става пословична. Очевидно, в балканската колибарка съм успял да вложа основните черти въобще на българката. Не току тъй майката у нас държи в намордник синовете си даже когато те са засукали паламари до уши. . .

За противовес на Малама (във «Вампир») трябваше да служи дребничкият и зъл полянин Динко — злополучният неин зет. И така се даде пиесата в «Славянска беседа»: Динко игра дребничкият артист Антонов, когато във финалната сцена Малама можеше да свърже в бакалийното отделение на хана и да го изнесе на сцената — за голямо удоволствие на публиката.

Така жестокият край на пиесата (убиването на Желя и ужасът на Вела) се омекчаваше.

Но в «Народния театър» Динко игра снажният Сава Огнянов. И «Вампир» се промени основно: оказа се, че герой на пиесата ми е всъщност Динко! Малама остана в тъмно, Вела и Жельо — виновни. Естествено, трябваше да се промени и краят. Но навремени все пак съжалявам за омекчаещия финал на първата обработка.

Интригата — съпругеската изневяра — е взета от действителността. Случая дадох в разказ «Данил», печатан в «Българска сбирка», 1897 г. Сипаничевата бездеткия, Дойчо и авантюристът стражар Данил в тоя разказ са копирани от селце навръх Странджата, на турската граница. Все пак явлението беше тъй ново за живота ни тогава, че при премиерата на «Вампир» подпредседателят на камарата Сава Иванчев напусна демонстративно салона през четвъртото действие. Но това не попречи пиесата да има бурен успех: публиката се екзалтира, авторът се викаше след всяко действие. А след четвъртото (където Васил Кирков съперничеше на Сава Огнянов) препълненият салон затайваше съвсем дъх и после избухваше в неистов възторг.

«РАМАДАНБЕГОВИ САРАИ»

В моето детинство у дома (във Варна, където при 20 000 души имаше само седем български семейства) се говореше турски. «Отче наш» на славянски аз научих от баба си по майка, разградченка. Но дъщерите ѝ, включително майка ми, бяха погагаузчени (родили се и расли във Варна). Аз бях само петгодишен, когато баща ми, разложнин, се помина. И кърмата ми в българската реч почна от сборника народни песни на Братя Миладинови, който, не знам как, беше попаднал у дома. (Уви, при освобождението на България и школните деца във Варна говореха още турски. . .)

Така, когато по-късно се видях селско «даскалче», за мен се откри нов мир. Случайност: първите три години учителствувах все в села от преселници из Странджа и Родопите (Аязлар — Поповско, Яйла — Варненско и Турско Алагюн — Бургаско). Мек южен българ-

ски диалект. И стана нещо странно: публицистически статии аз пишех с вазовски стил. Но разказът у мен не избиваше (по речник, маниер и ритъм) в рупски диалект. Това продължи до «Есенни дни» и «Вампир» — включително.

На тази моя тежка езикова мъка аз надвих едвам в 1902 година — с легендата «Рамаданбегови сараи». Тя е от 10 печатни листа, големина осмина, успях да я преработя за три дни, а я работих цели шест месеца! Има страници, които съм преработвал може би повече от сто пъти. Винаги съм се чувствувал романтик — дълбоко в себе си. В тази легенда материята много помагаше. Но трябваше език и стил. Пък няха образци. Трябваше да слушам сам себе си. За щастие, носех вече в душата си потребното. Експанзивен и дързък, бях набрал много — по хора, седенки, тлаки и по гуляи из селските кръчми, които устройвах с гайдари, с кавалджии и с народни певци.

Така — дадох най-после «Рамаданбегови сараи». И бидох възнаграден тъй, както не бях за никое свое творение дотогава. Не от критиката — бях опълчил вече официалните литературни кръгове против себе си (изглеждаха ми на занаятчии, пък и кариеризмът ги разяждаше). Един мой съученик от детинство, Денев, кмет на Балчик, туберкулозен, дошъл в София да мре, срещна ме и ме отведе в Градската градина, където с глас тъп и дълбок като из зинал гроб ми издекламира цялата «Рамаданбегови сараи». Седим на пейка, костеливите му ръце стискат коляното ми, гласът му пресипва, кашля, почива си и продължава пак. . . цял час. Милият умираещ човек! Мъчеше се да ме увери, че и в гроба ще му е леко — с моята «хвърковата» легенда.

По-късно за «Рамаданбегови сараи» аз чух думи от чужденец, които — нека ми се прости тая суета! — считам за най-голяма похвала. През всеобщата война пътувахме из Германия — поканени група български писатели. В Мюнхен посетихме библиотеката. Славяноведът в нея, южен немец, черноок, със сочни устни, ми пришепна: «Почувствувах силата на българския език след вашата «Рамаданбегови сараи».

«Г Р Я Х»

1903 год. Работех три повести едновременно: «Кръстопът», «В града на мъртвите» и «Сура бир». Тъкмо тогава се появи първият литературен конкурс у нас — при фонда «Вазов». Срок голям — комай цяла година. Решавам: ще успея да изпратя на конкурсната комисия и трите повести. Приготвих ги навреме, направих старателна връзка и тръгнах за пощата. А по пътя се замислих: какво общо може да има между тези три повести, та ги изпращам като един сборник, и то без всякакъв общ наслов?

Отбих се в Градската градина и се залутах. Да, между трите ми повести имаше нещо общо. Решавах въпроса: кое е позволено на човека да върши и кое — не.

Прочее трите ми повести трябваше да носят общ наслов «Грях».

И се повърнах у дома си. Но на работната ми маса обори чело. Конкурсната комисия се състоеше от професори — единия надут естет, човек без всякаква творческа мисъл — по моя преценка тогава; другия наричах «коконка», а третия, много даровит човек, считах за долен по характер интригант. Какво биха разбрали тези хора от самоизмъчванията на един млад човек, който се чувствуваше пак в дъното на нещата, дълбаеше все по-съсредоточено в себе си и често си лягаше, оборван от черна мисъл.

А конкурсът трябваше да се спечели! 500 златни лева, успешно издание и пр. условности, на които трябваше да надвия, за да съм начисто, т. е. ако ще трябва да се поддам на черната мисъл, да не излезе, че го правя от глад.

И реших: изпратих в конкурса само повестта «Кръстопът».

«К Р Ъ С Т О П Ъ Т»

Зет ми, Константин Иванов Бричевски, медицински фелдшер при държавната болница в Балчик, ми донесе подробности за кръвопролитията в Добруджа (по

селските вълнения срещу десетъка). Битият от селяните там околийски началник беше мой съученик от гимназията — снажен и гиздав македонец. Гигантът-овчар, който се е спуснал на борба срещу кавалерията с гола чомага, та е бил съсечен и се е лишил от носа си, се викал Демир, т. е. Желяз. Когато го церели в болницата, либето му идело да плаче и питало плахо: ще може ли да му се залепи нос?

Бях вече народен представител (от групата на Найчо Цанов), ходех по агитации из селата, а участвах и в нелегалната македонска организация. Така общах с широк кръг интелигенция — народни учители, младо офицерство, банкови и пощенски чиновници. Видях и студент-медик, който се беше задълбал във философия, та се бе запил. Зрееше нещо ново в душите: фанатизирането в програмни идеи се омекчаваше или съвсем се разбиваше от растяща психична култура — от философско самовглъбяване. Настъпваше за новото поколение кръстопът. На задналата страна искаше служба от интелигентта, а той вече се осъзнаваше като съвременник на нови съмнения и колебания в света (късаше се от битата и търсеше индивидуално самоопределяне). Така се разрастваше нравствен конфликт: да се служи ли на народните маси като гражданин, макар и в ущърб на личното свършенство, или наопаки: да се манкира на гражданския дълг в името на личното самоизясняне като стремление към нравствена и интелектуална завършеност? Или трябваше да се бди върху двете психични направления, за да не се дойде до личен трагизъм?

Повестта «Кръстопът» взе конкурса по рецензия от свършилия по философия професор и критик д-р Кръстев. Както първоначално бях допуснал, човекът даже не беше подозрял какво е вълнувало автора: рецензията му се движеше по «типовете» и по действията в повестта, т. е. само по периферията на замисъла. Впрочем д-р Кръстев беше верен на себе си: човекът се мъчеше да е само естет, за него художественото творчество се почваше и свършваше с азбуката за всяко изкуство.

Някъде по софийската улица «Цар Шишман» около ми се спираше на гиздава къща с великолепно градина. Тя била спечелена от един банков чиновник само за една нощ на комар. Но по-късно, след няколко години, щастливият притежател я изгубил пак на комар също през една нощ. И на заранта си разбил черепа сред великолепната градина на същата. Животът е азартна игра, комично орисна пред сянката на смъртта. Но това е така само ако всичко е позволено за човека, т. е. ако няма за него ужаса от чувството на престъпност?

Но що е престъпност?

Моят кум Борис Сакъзов, роден естет (литератор при Търговската гимназия във Варна), ми беше разказал нещо много странно. Загледал се в мома някъде из Тракия, но докато се нагани на решителна стъпка (такива бяха още нравите тогава!), друг го изместил. И през нощта злополучният млад човек е сънувал поразителен сън: видял се в града на мъртвите (почти както описах това в малката си повест) и сред тоя ужас е търсел възжелания женски образ.

Ето тези два случая съчетах в иначе известен още от класическата гръцка литература сюжет: влюбване между брат и сестра, които не се познават. Но усложних тоя трагизъм с предшествувало престъпление: прелюбодеяние на бащата-свещеник.

Повестта излезе в двуседмичното политико-литературно списание «Демократически преглед». Свиха рамене и най-близките ми хора: избивал съм в мистицизъм. За всеки случай тая моя работа нямала «нищо общо с българския живот». Никой не се досещаше, че повестта е втора от цикъла «Грах» (след «Кръстопът»), че може би и аз търся да изживея кръстопътя, на който смятах, че са спрели новите поколения у нас.

Някога, в Швейцария, състудент ми беше тетовчето Иван Георгиев, участвувало в първите чети, които се хвърлиха в Македония (през 1894 год. под ръководството на Китанчева). И разказваше тетовчето за разбиването на четата им от турските войски с такова преживяно чувство на трагизъм, че можех да го слушам с часове. Това ни сближи. А и въобще Иван Георгиев беше чуден разказвач. Особено когато заговореше за своето Тетово, за Шар, за албанските нрави, за тетовския манастир под Шар, за игумена и за қалугерите в него. Всичко се редеше с такива точни и живи подробности, че разказите му трябваше направо да се стенографира. И, види се, така ставаше това в душата ми: когато след години ми потрябнаха тези разкази, те се снизаха под перото като отдавна записани.

А стана това по следния случай. В София живееше старият ерген Лазар Вишин, велешанин. Участвувал е като младо доброволче в Сръбско-турската война при освобождението на България, а после се е бил и със сърбите — при съединението на Княжеството с Румелия. Беше сърдечен човек, със скрита скръб: имал брат в Сърбия, който се посърбил — за жена. Лазар Вишин беше любимец на всички, които го познаваха. Не знае да се скара, да обиди, да огорчи и да откаже. Бихте му вземали и ризата от гърба, без да заличите от сочните му устни любвеобилната усмивка! Той живееше с оскъдната си пенсия (бил е съдебен чиновник, стигнал да е следовател). Такъв добър и впечатлителен, той беше неизчерпим на спомени от своето следователство. И често ми разказваше онова, което му е направил най-силно впечатление. В Силистренско Анкадънларската околия е колонизирана с «къзълбаши» турци: несторианци от персийската област Хоружан, които са били после насилно помохамеданчени. Те не са «правоверни»: употребяват спиртни напитки, също и свинско месо и жените им крият лицата си само от правоверните мюсклмани, а не и от своите. Същинските турци-мохамедани

не дават своя кадъна за жена на къзълбаш. И ето един син на къзълбашки първенец се влюбил в дъщерята на ходжа — правоверен турчин, — та я откраднал — отвел я в девствения Делиорман. Така избухнала война между истинските турци и къзълбашите. Накрай българската власт се намеси: отнела откраднатото момиче, а момъка-къзълбаш обявила за разбойник. Възпламнала сега нова война — между българската полиция и поелите гората чета къзълбаши младежи. При така развилите си събития войводата на къзълбашката «разбойнишка» чета — злополучният младоженец — пишел сърдечни писма на баща си. А къзълбашът-първенец веднага предавал всяко получено писмо на следователя. Хубавият и мил Лазар Вишин (стар ерген) беше дал да му преведат тези писма, та ги знаеше наизуст и ги декламираше на своите познати до последните си дни.

Така на Иван Георгиев и на Лазар Вишин дължа написването на «Сура бир». Работих я в Княжево през пролетта на 1903 г. Много ме вълнуваше трагичният край. Аз наново преживях своя «Кърджали» от ранните години. И го надхвърлих. Индивидуализмът е ценен, докогато е в рамките на обществеността. Погази ли се обаче социалното чувство, увълчи ли се човек, ще има възмездие, ще има казън. «Съвест» и «грех» не са черковнишки начала, а социални.

«НАД БЕЗКРЪСТНИ ГРОБОВЕ»

1903 г. По Гергьовден в Серско загина Гоце Делчев — незаменимият вдъхновител на Източна Македония. А на Илинден се обяви общо въстание в Битоля начело с Дамян Груев. След месец-два всичко се разби. Почувствува се за момент гибел.

Аз се мислех в «дъното на нещата» (пък и наистина бях в това дъно), та изпаднах в болезнено състояние.

И спрях на отдавнашната замисъл: да дам съдбата, злополучната съдба на народа си!

В ранните ученически години бях навестявал с другари — на два пъти — едно от чудесата на нашия черноморски бряг: нос Калиакра («Геларя»). Добруджанската степ се врязва в морето с една каменна стена два км дълга и 60-м висока. На юг от скалата е дълбок залив, който не познава северните ветрове. На север е добруджанската степ, която само към източния край на 60-метровата стена образува нос — полуостров в морето. Входът на тоя полуостров беше една ивица, скала надлъж 4 — 5 м, но която беше тъй тясна, че едвам можеше да се разминат двама пешеходци. Отляво (на север) в бездни от 60 м дълбина морето вечно бучеше, а отдясно (на юг) в също такава бездна морето не познаваше вълни. Този тесен вход водеше в голям средновековен портал от дялани камъни — «Добротичевата крепост». Зад портала се откриваше не голям и кръгъл полуостров, който се свършваше в открито море с фар-маяк и с една пещера. По-късно голямо земетресение тук направи полуострова непристъпен. Но в моите ранни лутания всичко това беше достъпно. Само трябваше да се движим по утъпкани пътеки, защото полуостровът криеше слепи дупки — кладенци в гигантската тази карстова скала, която по цялото си от два км продължение криеше съвсем достъпни, но обширни и дълбоки пещери.

Ето, по тази скала според местните предания се е разиграла една от най-жестоките трагедии за поколенията в нашата злополучна страна. В началото на XIX столетие Русия е изхвърлила от южните си области стохиялни маси татари, които минали в нашата Добруджа и се отдали на сеч и плен. Тогава 40 български девизи прибягнали в Добротичевата крепост и се укрили в малката пещера, която е в самия свършек на носа-скала. Водил ги е старец-драгоманин. Когато татарите проникнали в полуострова, старецът пробил с чук в пещерата врата, току над пропастта, и предложил на девоиците да се предадат на татарите и, значи, да бъдат помохамеданчени или да си спасят вярата, като се хвърлят в морските дълбини, т. е. в 60-метровата пропаст. Девоиците предпочели вярата си: хвър-

лили се една след друга в бездната. Старецът е бил убит от татарите: гробът му беше в пещерата. Разбира се, народът го беше обявил за светец: стичаха се тук отблизо и далеч верующи на поклонение. По очертанията на пробитата врата в пещерата личеха ударите от чук. А по безднената скала под тоя страшен портал имаше червеножълти жили до самите морски дълбини. И според преданието тези жили бяха от кървите на четиридесетте български девойки, които са се пожертвували за вярата си.

Върху горното се построяваше в душата ми обширна драматическа легенда. Познавах вече цялата наша страна: никъде няма запазени старини: всичко е в развалини (като се изключат «Бабините Видини кули» във Видин, и то реставрирани в по-ново време от австрийците). Творчеството на поколения през много векове беше обезличено. Всичко е осеяно с безкръстни гробове. Така и смятах да нарека драматичната си легенда «Над безкръстни гробове». Няма сътрудничество между поколенията. Делото на един-два века българска история се заличава от нашествениците и народът ни е пак безимен, почва наново от азбуки. Страшно! Няма измерение. И тоя, който търси бог (индивидуалистът), и тоя, който служи на любвеобилие към своите близки (утилитаристът), еднакво лягат в безкръстен гроб. И заветът на живота им не е скрижал за вековете, а драскулка по морския пясък. ...

Заработих. Непосилна задача: към свършека на всяка страница перото се отплесваше на хленч пред съдбата. Две години непосилен труд — и не можех да надвия на тоя робски хленч.

А през тези две години в София се изгради великолепен театър. И за откриването му се насрочи конкурс за драма и комедия. Не виждах кой друг от наличните сили би могъл да даде такива. А сам аз чувствавах призвание в драмата (написал бях такава още като третокласен ученик — 15-годишен). Но воювах непримиримо с целия официален свят. За нас, македонствущите, беше несъмнено: Англия, от една страна, и

Австро-Унгария, от друга — не ще допуснат една славянска държава от Дунав до Егея (пред вратите на Цариград). Всеки виждаше, пък и самите ние чувствувахме, че сме етническият авангард на славянството (заемаме брега на средиземноморския път). А Русия по своя исторически ръст беше грозна и за самите нас, т. е. не ни привързваше към никаква великославянска идея. И се бяхме фанатизирали не за великобългарска държавна идея, а за свободи в самите граници на Отоманската империя. Ето това наше фанатично становище се таксуваше като изменническо. За него аз бях преследван все по-систематично — до изморяване от глад.

При тези условия все пак се увлякох от наивността да взема обявления конкурс за драма и за комедия. Бях депутат, уязвих държавния глава и забягнах в чужбина.

В скрито швейцарско селище работих шест месеца. Написах драма «Отвѣд», комедия «Свекърва» и завърших привидно «Над безкрѣстни гробове».

«ОТ В ъ Д»

В Охрид се породили «партии» между българите (общо явление в градовете на Македония). Страстите се раздухвали и Гърдан, упорит в живота човек, потърсил сръбската пропаганда. Настрѣхнал целият старинен български град: сръбин в Охрид? Срам! Но упоритият Гърдан нехаял: «Сто глави да имам — викал, — и стотях ще сложа.» А човекът имал само една глава. И хората му я взели. . .

В Прилеп железарят Гавазов отгледал син великан. Той стана нелегален и с щипянина Чемков загинаха сред Прилеп, като дадоха на турците цяло сражение.

Когато старият Пърличев напуснал Охрид (веднага след освобождението на България), та приел да бъде назначен учител в Габрово, първенецът на Струга, Ч а к ъ р о в, изпаднал в ярост: «Пърличев изме-

ни — викнал, — тува не е ли България?» Ето, това е върнало Пърличева пак в Охрид.

Кукушенинът дядо Кольо Делчев отгледал син, който излетял из южния край, кацнал в Софийското военно училище, но вместо да се появи от него офицер, отскочил в македонските планини страшен вожд на комити — Гоце Делчев.

В навечерието на Илинденското въстание по гънки-те на Витоша правехме опити с всички разрушителни средства при неравна война: бомби, фугаси и пр. (при такива опити загина тук и идеологът на арменските революционери Христофор). Имаше и възпламенителна течност: впрѣскан от тая течност зелен храст след малко възпламваше.

Ето от всички тези материали (и от широкия, комай общочовешки дух сред македонските революционери) построих и написах драма «Отвѣд». Игра се във всички градове из България, също и в Болград. Само не и в София.

«С В Е К ъ Р В А»

В нашия бит има нещо чуждо за живота на всички европейски народи: у нас челядното зло е злата свекърва, а не злата тъща. И това тегли една черта в българския бит, която е съвсем необяснима за чужденците (даже за най-близките нам — руси и сърби). В интимния семеен мир авторитетът на майката у нас бие тоя на бащата. Това се чувствува еднакво и в народната ни поезия, и в художествената ни литература; кумир е майката («стара майко!»). Тази наша битова особеност се отразява и върху стопанството: съпрузите взаимно се наричат «стопан» и «стопанка». И не по форма само: «стопанинът» не купува и не продава нищо, без да се съветва със «стопанката» си. Даже «спестеното» най-обикновено се съхранява от последната. Така майката държи стопанството. Това обаче се онаследява по обичайното право и у нас от сина или от синовете. И българската майка, привързана към

челядното стопанство с посочените битови привилегии, след смъртта на своя съпруг (или даже приживе на такъв) «командари» в челядта, т. е. явява се като властна над сина си, и значи също над неговата невеста. А оттам иде крамола — и народът е създал поговорка: «Две жени под една стряха не събирай.» Войната между свекървата и снахата в българския живот е вездесъща и неизменна.

Към края на 90-те години от миналия век в София се откриха курсове за акушерки. Те се изпълниха с дерайлирани (първи!) девизи. За тях се шушукаше вече в цялата страна: надеждата им да встъпят в брак била в подмамване на чужд съпруг.

Така построих комедията си «Свекърва»: битовото зло от векове преплетох с новите прояви в живота. Има шумен успех: играе се и до днес в цялата страна.

ТЕАТРАЛЕН КОНКУРС

Прекараните 8 месеца в Швейцария (февруари — септември 1905 г.) минаха в трескава работа: може би никога в живота си не съм работил тъй много. Пригответих за конкурса «Отвѣд», «Свекърва», «Над безкръстни гробове», а написах и биографията на Кръстьо Асенов. Тази биография ми коштува много труд, трябваше да надвия над предварително събрани куп сурови материали, а при това личността беше наистина съвсем изключителна (в живота си не съм срещал човешки образ, който да напомня с какво да било Кръстьо Асенов!).

Този упорит труд имаше горчиви подбуди: бях задължиял до уши, гонеха ме изпълнителни листове (някои и за чужди бели гаранции). А театралният конкурс ми обещавахе златни планини: освен премията от 2000 лева още и 40% от brutния приход на първите десет представления. Можех изведнаж да се разплатя и да се видя осигурен за цял живот.

Прочие трябваше на всяка цена да спечеля конкурса. А това бих могъл само ако подведа конкурс-

ната комисия, т. е. ако тя не подозре, че представените пиеси са мои (много ме бяха нагрозили!).

Тъй като «Над безкръстни гробове» работех вече близо три години, а не можех да надвия на замисъла, аз издавах мъката си на всички, които следяха моята работливост. Така — в литературните кръгове се знаеше както сюжетът на драмата ми, така и сложната художествена идея, която си бях задал.

Реших: ще пратя на конкурсната комисия «Над безкръстни гробове» със свой почерк — и хората ще знаят, че в нея ми са амбицията и надеждите. А «Отвѣд» и «Свекърва» бяха строга домашна тайна. Поверих на един наш студент-толстоист преписа на «Отвѣд», а «Свекърва» се преписа от сестрата на жена ми — студентка тогава в Женева. На конкурсната комисия в София «Отвѣд» бе изпратен от Париж, а «Свекърва» — от Женева. Сам аз се върнах в София и оттук лично предадох «Над безкръстни гробове».

Към края на конкурса обаче се видях позасрамен. Членът на конкурсната комисия Андрей Протич заговори открито: премията за драма щяла да се даде на «Над безкръстни гробове». А аз (който също давах голяма цена тъкмо на тази си работа) допусках, че хората са угодливи към властта, и бях прибягнал до всевъзможни околни пътища, за да ги измамя.

Но ето — комисията привърши работата си. И «Над безкръстни гробове» пропадна. Андрей Протич обаче е бил искрен: той е останал на особено мнение — настоявал за «Над безкръстни гробове». Излезе, че аз съм конкурирал със себе си: първата премия беше дадена на «Отвѣд», а втората — на «Свекърва».

В секретното пликче аз бях написал за автор на двете пиеси името на жена си с бащиното ѝ презиме (боях се от запор върху премията). Значи, можах да запазя тайната даже след спечелване на конкурса. Но било, че се подкупих от характерното държане на Андрей Протич, било че се поддадох на суета — не запазих тайната. Първият човек, който ми съобщи резултата на конкурса (Трифон Кунев), узна всичко.

Що ми трябваше! Официалните кръгове — лите-

ратурни и политически — се разшаваха. Даже намериха повод да ми обявят дуел. . . . Аз нехаях (грубо прогоних пратените секунданти). Обаче и конкурсната комисия зае позиция: с допълнителен протокол видоизмени решението си. Първата премия се прехвърли на «Свекърва», та втората остана за «Отвѣд». Аз пак нехаях. Но театралната управа после реши: тържественото откриване на театъра не можело да стане с комедия. . . . И се възложи на Ив. Вазов да напише за случая нещо.

Това вече ме озлоби (макар и да чувствавах, че не можеше иначе: трябваше да присъствува и държавният глава, а аз не пропусках случай да съм язвителен).

Откриването на новия театър се забави (не беше довършен). Между това аз успях да създам литературен кръг и почнах пак списанието си («Наш живот» — с Димо Кьорчев, Тодор Траянов, Трифон Кунев, Илия Иванов-Черен).

И при тържественото откриване на театъра устроихме общо студентско освиркване. По столичните магазини не останаха свирки: участваха хиляди студенти. Освиркването обаче се изроди. Тъкмо при разгара на студентската демонстрация, ето че се зададе каляската с княза. И възбудената хилядна младеж обръща фронта: дворцовата каляска с княза се вижда сред море от студенти, които неистово свирят и дюдюкат.

През цялата нощ полиция и кавалерийски разезди гонеха студентите. На утрото университетът биде закрит, а министърът на просветата подаде оставка и забягна — замести моето емигрантство в Женева.

«ЧУЖДИ»

Заработил бях пак «Над безкръстни гробове» (излезе в първите три книжки на «Наш живот»). Драмата все го ме увличаше. А и въобще има известно психологично неудобство, когато се минава от драматично творчество към разказвателно. При това сценичната

форма ми е по-близка: белетристиката ме отблъсваше. Написах едноактна работа «Чужди». Работих я много: отговаряше на настроението ми. Озлобили ме бяха в страната ми, та търсех крайните надежди на човека и на човечността (даже сериозно замислювах да забягна в Русия).

Сред анархистичната група, която предприе и извърши страшните солунски атентати, се е въртяла и една учителка-кукушенка. Революционната организация узнала това и отстранила учителката от Солун (изпратена е била за учителка, струва ми се, в с. Плевна, Драмско). Но тя и в селата продължавала своята отрицателна за организацията пропаганда. Предупреждавали са я, че вече ще има санкция: смъртна присъда. И защото тя не е престанала, била издадена такава. Но изпратените един след друг двама войводи се влюбвали в смелата учителка и са отклонявали с измамни доводи изпълнението на присъдата. Тази учителка преживя събитията.

Такава беше героинята на «Чужди». За герой взимах войводата Михаил Дайев, началник на драмската революционна област, един с широк размах черноморец (от Балчик), красив и горещ. По-късно групата на Сандански го осъди на смърт, но му позволи да се самоубие.

«СРЕБЪРНА СТРУНА»

Едновременно написах и друга едноактна драма «Сребърна струна». Наблюдаваше се вече в живота и по-смислено (не «идейно», а психологично зряло) нарастване битовите форми и сред създадената фаланга интеллигентни жени. Безпричинно (на глед!) благоверният съпруг биваше изоставен и «ребелната» съпруга прибегваше в нарасналата столица. Тук тя студентствуваше край непосилен труд: превежда, коригира и живее в полуетажи, живее като аскетка — плаче и ако залюби, бои се от радостите на плътта. Бях наблюдавал такъв изоставен съпруг: върти се около квар-

тирата на «жена си», подсмърча и недоумява! Има си човекът дом, служба, родове, а жена му — ето как погубва и здраве, и живот. . .

«РЕВЕКА»

Сценичното творчество все по-много ме увличаше, макар и да чувствах, че драма без театър не се създава.

Моят шуре, д-р Симов от Видин, ми съобщи нещо интересно: най-красивото еврейско момиче в града им се е влюбило в наш съдия. Родителите (фанатици) се опитали да прехвърлят дъщеря си в Палестина. А българският съдия бил нерешителен — или даже играял. Отчаяната девойка забягнала и от либе, и от родители: изчезнала в притомите на Виена.

Написах триактна драма от международен характер. Проблемна работа: не бракът е венчалният пръстен, а — любовта. У мен не мъжът-християнин отбягваше брака, а Ревека — израилтянката. Тя е против венчалния пръстен, чувствава, че не е любима, както трябва.

Какво можех да предприема с такава драма у нас — по онова време! И хвърлих ръкописа си в папките си.

По едно време получих писмо от Максим Горки: ще празнували 50-годишен юбилей на Херцена, та ще издадели юбилеен сборник. Канеха ме да взема участие.

Моят шуре, д-р Симов от Видин, който ми даде сюжета на «Ревека», беше свършил гимназия в Русия, студентствувал е после в Петербург, участвувал в революционното движение, лежал в руските затвори.

Той ми преведе «Ревека» на руски, та я изпратих на Максим Горки в Петербург. Не след много получих отговор, че в юбилейния сборник на Херцена ще се поместят от България моята «Ревека» и пратената от Пейо Яворов «Арменци»: молеше ме Горки да съобща това на Яворов.

Аз прочетох писмото на Пейо. И зачакахме. При това случаят ми помогна: столичният книжар и издател

Хр. Олчев се подкупи от писмото на Горки, та — издаде «Ревека».

Обаче през есента ни се съобщи от Лозана (където юбилеят на Херцена щеше да се празнува и от руската емиграция), че Максим Горки са арестували в Петербург, а отпечатаните вече материали за юбилейния сборник били конфискувани.

«КЪЩА»

Почвах да се отчайвам. Надеждите от Мюршегските реформи в Македония съвсем утихнаха. Униинето в България изби в явна развала. Тя се насърчаваше може би и от самия дворец: князът търсеше не да привърже, а да унижи и подчини. Такъв беше неговият натурел.

Изнемогнах. И замислих да основа своя театрална трупа. Имаше и с какво: нахвърлил бях толкова пиеси! А бликаха все по-нови сюжети. . .

София се строеше: къщи, къщи. . . И току се пълнеха затворите от хора, които строяха къщи — било че злоупотребили, или че фалираха. . .

А се случи и земетресение. Виден бюрократ, идейник някога, който беше построил голяма къща и вложил беше в основите ѝ всичкото си рушветчийство, ми разказа досущ откровено какво е преживял при това земетресение. Случил се пред Панаха, разиграла се земята и взел се на човека умът.

— Умрях! — разказваше той. — Силя се да хукна, да видя какво става с къщата, а не мога, коленете ми се прегъват. Добре, че се сетих: повиках файтон. И препуснах. Вярвате ли? Очите ми се замрежиха от сълзи, когато зърнах отдалеч къщата си цяла. Наистина, не виждах срутени къщи въобще, но отде да знам, че тъкмо моята не се е срутила — нова още! А при това аз бях погребал в основите ѝ душата си — душата си, мили мой!

Ето така написах триактна комедия «Къща»: дадох софиянци, които си погребваха душите в основи-

те на своите нови къщи, и техните благоверни, които пък предварително си подбираха квартиранти из младежите-студенти. . .

«ПРЕД ВЛАХЕРНСКИТЕ ВРАТА»

Жорж Стаматов, моят съпътник в белетристиката, ми разказа — с всичката своя духовитост — нещо великолепно. Стаматов е бивш военен, а не беше скъсал още връзките си с военните, та узнал: наш офицер в Пловдив се сгодил за гъркиня — богаташка дъщеря, — дигнал сватба, но когато били в черква, отказал да пристъпи под венчило: искал богатият тъст да му даде в чек 50 000 лв. Нямало що: гъркът дал чека. Но вечерта пред брачното ложе гъркинята се закършила и зачупила: баща ѝ пропадал, чекът трябвало да се върне, инак тя, гъркинята, вярна на синовното си чувство, ще се види принудена да разтрогне брака. . .

Жорж Стаматов умее не само да разказва, а и да жестикулира: за мен стана неотразимо, че при картината, която той ми рисуваше, всеки българин би захвърлил чек от 50 000 лв.

И написах двуактна комедия: «Пред Влахернските врата». Тя се игра из цяла България (не и в София, разбира се).

1908 — 1918

«СЕНКИ»

Планът ми да организирам своя театрална труппа се осуети: в Турция се извърши преврат, обяви се конституция, а всички наши нелегални чети и дейци възприеха станалото и се легализираха.

Чичо ми във Варна, Георги Страшимиров, се помина, продадох припадащата ми се част наследство и с

готови 2000 лв. се озовах в Солун. Почнах списание «Културно единство». В него поместих готовите си работи: «Чужди», «Къща», «Пред Влахернските врата».

Оттук (в Солун) изпратих в Цариград за «Лето-струя» на проф. Александър Теодоров-Балан малкия белетристичен етюд «Сенки». Той е строго автобиографичен. В София у покойния ми братовчед Костадин Димов, фабрикант на сапун, срещнах две стари жени — едната някога любила моя чича, другата — баща ми. Това е било в родното им село Гулиина баня (Разложко) — и много отдавна, разбира се: в мрачните на робството. От тези две старици узнах трагичната подробност, която е прокудила двамата братя (баща ми и моя чича) далеч във Варна и ги е заставила да променят имената, т. е. да си вземат царско презиме. Този етюд «Сенки» се цени много от малките мои работи: преведен е на италиански и английски.

«ТАЙНА ПОЛИТИЧЕСКА АНКЕТА В МАКЕДОНИЯ»

Проучих много работи по историята на македонското революционно движение на самото място (особено по атентатите в Солун). Но тайно работех върху онова, за което собствено бях предприел това престояване в Македония: анкета върху чуждите влияния тук от «Мюршегските реформи» до «Хуриета». Помогнаха ми Стамболов, секретар при началника на италианската жандармерия в Охрид, и — Тъпков, художник (свършил в Италия), наш учител в Битолската гимназия. Той е бил връзка между македонската революционна организация и щаба на италианската жандармерия в Битолския вилает.

Установих по несъмнен начин, че в Македония са се борили италианската дипломация срещу австрийската. Руското влияние е било съвсем отстранено. България се е давала за италианска съюзница, а всъщност неуклонно е услужвано на Виена.

Италианците се били поддали съвсем на софийската игра. И всички документи, изпратени в нашето външно министерство, са отивали във Виена, оттам — в Атина, а оттук — в ръцете на Хилми паша — същинския губернатор на Македония. Така другият губернатор, италианският генерал Диджоржис, е трябвало да избяга от Солун, шест месеца преди да му изтече мандатът¹.

Върнах се в София след година (1909 г.) убеден, че сме пожертвували Македония, за да си създадем германофилска династия (като противовес на руските домогвания в Балканите).

Веднага почнах списание «Наблюдател» (с моя баба д-р Страшимиров, който обаче скоро се оттегли). А едновременно можех да се явя във Великото народно събрание като депутат и да хвърля открито своето дълбоко разочарование: «Пожертвували сме Македония! Сега трябва да бъдем изведени поне на една гола скала по брега на Бяло море. Инак — в тази страна сѐ ще има място за царя» (мои изрични думи, които стоят в дневниците на Великото народно събрание).

«СВЕТИ ИВАН РИЛСКИ»

С такова дълбоко разочарование, твърдо убеден в предстоящата трагедия на народа си, заработих драма: гибелта на първата българска държава при цар Петра. Попаднах, за жалост, на злополучна идея, да я дам в бели стихове (боях се може би да не изпадна в злободневие, ако я работех в проза).

Никой в цялата страна не беше загрижен: всички се бореа за идеи, за принципи, за конституционни начала, а надеждите на нацията според мен бяха вече непоправимо погребани.

И гражданската, и художествената интуиция в мен говореха, че събитията ще ни доведат рано или късно до страшни междуособици.

¹ Материалите си отпечатах в тайна брошура, която раздадох на всички общественици и депутати. (Бел. авт.)

И ето това дадох в «Св. Иван Рилски». След убийственото нашествие на княз Светослав, преславският двор, преместен в София, устройва касапница: дигат се клади, върху които гинат и светският новатор Боян Магьосника, и фанатичният отрицател поп Богомил.

В «Свети Иван Рилски» съвременниците пак потърсиха само азбуката на всички изкуства. И никой не видя — даже не подозря — предупреждението ми. А всъщност аз тъй уверено допусках разрухата, че когато в 1912 г. тръгнахме срещу Турция, навремени съвсем искрено търсех смъртта. (Македония — пожертвувана — беше осеяна от безкръстните гробове на всички онези, с които бях прекарал златните години на живота си.) Чудеха ми се. Говореха ми в очи: «Не ти ли стига другата слава?» И настояваха да ме изтеглят от строя. А защото не се съгласих, «отличиха» ме с войнишкия кръст за храброст. И после на Чаталджа заведоха следствено дело срещу мене, че съм разочаровал офицери и войници. Наистина, аз предупреждавах открито всички: «Ако ни оставят на гола скала по беломорския бряг — добре сме.» Правех това съзнателно и упорито: бях убеден, че след неминуемата разруха народът ще ни избие с камъни. Полковият ми командир (Панайотов, хасковец), който се «гордееше», че съм в полка му, ме повика и очи в очи ми каза: «Престанете, ще ви разстрелят!»

И аз «престанах»: свих език. . .

«ВИХЪР», РОМАН-ХРОНИКА

Поставих и подзаглавие: «С шопите към Цариград». Шопите са най-вярната част от племето ни. Само те можеха да бъдат водени към Цариград, когато зад гърба ни оставаха сърби и гърци. На Чаталджа потърсих една нощ Йосиф Хербст (софийски журналист, командир на 16-та рота в нашия полк, добре гледан от щаба) и го убедих да заяви, че войниците се бият без сърце — «лудост е да превземаме Цариград». . .

«Вихър» заработих веднага след примирието, на

Чаталджа. Разбира се, в конспект: още кипях — не можех да попадна на тон. Но през зимата се върнах в София. И залегнах на работа. Съчиних само името си — Големан: всичко друго е дадено тъй, както се преживя. Оставих хората със същинските им имена, нищо не съчиних, нищо не украсих. Страх се само да отклоня повторенията и да избягна отегчителното. Така се получи «роман» в две части, а не — «Бойни дневници на един редник», както бях озаглавил работата си в черновката.

София беше раздразнен кошер: сърбите не мислиха вече да се оттеглят от Македония.

А се беше явил на сцена лак оня австрийски вице-консул, чехът Прохаска, който след Илинденското въстание изигра юденското хоро с народа ни в Битоля. Прохаска сега в Митровица предизвика дипломатически скандал със сърбите. Не разбирах защо? Но се боях. После разбрах: трябваше ние, в София, да повярваме, че Австро-Унгария е готова да нападне Сърбия...

И повярвах хората! А за себе си — аз бях предупреден: немцизмът не ще изтърве Солун (значи, и Македония). И когато почнаха «пазарлъците» между София и Белград, настоявах: на сърбите да не се отстъпи даже манастирът Бигор при Дебър.

Сега минавах за екзалтиран шовинист. А мисълта ми беше къса: Македония ще бъде австро-унгарска — нека е поне цяла!...

«В ЮЖНИТЕ ЗЕМИ»

Погромът в Междусъюзническата война надхвърли предвижданията ми: Македония биде заличена от картата.

Но оставаше налице онова, което бях изисквал във Великото нар. събрание: ние имаме на Бяло море не само гола скала...

И се хвърлих там.

Знаех какво сме вече. А все пак не можах да повяр-

вам на това, което заварих: педя земя — три градова — набъкани с няколко десетки хиляди бежанци от Македония, от Одринско, от Добруджа... И върху всичко там — върху местни жители и върху бежанци — са се нахвърлили като грабливи птици сума тъмни хора с бомбета — облечени в явна или тайна власт.

В късо време и бежанците, и туземците се притиснаха о мен: спасете!

Донесох всичко на централната комисия за настаняване на бежанците в София. Демонстрирах открито с телеграми. Интересно: хората от комисията са правили донесенията ми достойно на цяла София... и все пак не можеха да помогнат!

Обърнах се към самия министър на вътрешните дела. Никакъв резултат, нито даже отговор!

А грабежът се превърна в пладнешки. По цели нощи се обираха домовете на местните богаташи и всичко се пренасяше — на обозен добитък и през планината (даже клавири!) — в стара България... А всяка услуга към бежанец трябваше да се плаща...

И всичко това се вършеше след трагичен погром пред очите на десетки чужди агенти — представители на американски, германски, испански и пр. тютюневи къщи!

Така прибегнах до последното средство, което ми още оставаше: с открита телеграма до Министерския съвет заявих, че ще се обърна към европейския печат, ако не се прекрати онова, което ставаше.

Пратиха ми веднага държавна анкета начело с генерал Кутинчев. Анкетъорите взеха под стража комай всичките началници на учреждения (включително и бригадният командир) и ги отведоха в София.

Поизбистри се. И аз тръгнах из областта: проучвах, описвах и нахвърлях проекти за използване на тази единствено спасителна за нас сега врата на егейския бряг. Това продължи близо две години — до влизането ни във всеобщата война. Наводних печата със статии, описания и проекти. Даже държах по две конференции в Софийската и в Пловдивската търговска камара. Мнозина свиваха рамене: поет ли е това? Ни-

кой не знаеше, че някога в университета бях учил география. И че в ранни години бях бол очил върху материалистическа философия, че бях осъмвал над Джон Стюарт Мил и че бях заглеждал даже в «Капиталът» на Маркса.

По-късно материалите си за Родопите и за Беломорието събрах в голям том книга — «В южните земи».

КОРЕСПОНДЕНТ НА ГЛАВНАТА КВАРТИРА

Всеобщата война ме завари вече в кадрите на опълчението. И се зарадвах, когато получих назначение — «военен кореспондент на 10-та беломорска дивизия»: това беше за предпочитане!

И се озовах в Гюмюлджина. Бродех с денонощия по беломорския бряг. Не ме разбираха. Тогава още нямаше българи, родени и възмъжели край море! Бомбардировката на Дедеагач ме завари в Ксанти. Взех веднага трена и през нощта проникнах в удадения от пламъци град. Видях ужаса на новата война. И възкипя гняв в душата ми. Там някъде гинеха милиони хора, а аз трябваше да стоя в моята тиха област като на месечината (Гърция се държеше «неутрална», та действията на тоя фронт нямаше). И дадох по официален ред писмо до началника на щаба на армията генерал Жостов: нека ме пратят в Македония, макар и с пушка: аз се държа още!

С генерала бях близък. В 1914 г. той беше началник на дивизия в Кюстендил, където държах сказка за «Новите земи». Ето след тази сказка генерал Жостов ми повери задача: да начертая мрежа на пътеките в родопските планини (нашето военно министерство все още не разполагаше с такава!)

И ето, при тези връзки писмото ми от Гюмюлджина хвана място: повикан бях телеграфически в Кюстендил. Бях назначен «кореспондент на Главната квартира» и по мое искане даде ми се открит лист за пропуск и в самите бойни линии.

Така обиколих окупираната от нас част на Маке-

дония: Струмица, Дойран, Тиквеш, Прилеп, Битоля, Ресен, Охрид, Струга, Велес, Скопие. Това беше единствената жива награда в живота ми за моето писателство и за моето македонствуване!

«ВОЙНИ И ОСВОБОЖДЕНИЕ»

Върнах се в София «като преяла боа», както се хвалех. И залегнах на денонощна работа: приготвих книги от 20 печатни коли — «Войни и освобождение». И я представих във военното министерство: да я издадат — аз ще тичам по фронтовете за нови материали (като кореспондент!).

Излезе, че военното министерство било в негласна война с Главната квартира, и тъй като аз бях кореспондент на последната, пратиха ме при нея: тя да ми издадела книгата!

А генерал Жостов беше на смъртно легло. И в Главната квартира ми заявиха, че те нямали бюджет за военни издания. . .

Нямаше кой да ми издаде книгата! А получавах (за службата си с голямото име!) само 7 лева дневни. . . Избави ме от трудното положение казанлъчелинът Слави Славов, софийски индустриалец, депутат и беззаветен общественик (покойник е и мило ми е да призная това: човекът беше виден член на «чорбаджийската» партия — народняк). Той ми зае пари за издаването.

«Войни и освобождение» излезе точно в деня, когато се понесе като гръм вестта за Тутраканската епопея, т. е. за катастрофалното съкрушение на румъните. Аз трябваше да бързам натам!

И отпътувах — махнах ръка към голямата си книга. А тя се е разграбила в един месец и ми е дала чист приход 8000 лв.! Враждата между военното министерство и Главната квартира (и услугата на Слави Славов) ме направиха изведнаж богат: не бях се виждал с толкова пари никога в живота си. . .

Докато уредя печатането на «Войни и освобождение» (и през печатането ѝ после — шлифовка и корекция), написах триактна комедия в римувани стихове «Всички на война».

Ловченски първенец отгледал и изучил дъщеря — мъжка Драгана. Тя zalюбила колибар учител, махнала ръка на чорбаджийския си род и хукнала по либето си из балканските колиби. Целият ѝ род, а особено бащата, дигнали ръка от момичето...

Тази случка ми предаде с големи подробности (ако не ме лъже паметта) Тодор Христов, поет и редактор по онова време на учителския вестник «Съзнание».

Аз добавих към тази история само обсадата на Одрин от Първата война: куцо и сагато от Стара планина беше юрнало натам (жени и деца отиваха да видят синовете, мъжете и бащите си).

Работех нехайно — по-скоро убивах времето си край техническата работа по изданието на «Войни и освобождение». А комедията все повече добиваше плът и кръв, докато най-после ме увлече тъй лудо, че когато потеглих за румънския фронт в Добруджа, работех я и в бавните тогава тренове... А бях простинал, боледувах малко при брат си (покойния Тодор Страшимиров) във Варна, та «Всички на война» приготвих окончателно за печат още там.

«ЧЕРВЕНИ СТРАНИЦИ»

Така в Добрич пристигнах, когато бурята на тоя фронт беше утихнала. Някои дивизии вече се превърляха пак на южния фронт. Бях на площада, когато минаваше Софийската дивизия. На кон се движи пред полка си експанзивният — снажен, с открито чело, с любвеобилни очи — скопянец, полковник Дрангов. За тоя млад пълководец в Македония бях слушал легенди. Дадох ги после в некролога му (дълго отказваха да го поместят във «Военни известия» и в «Оте-

чество»: Дрангов не се ползувал с «благоволение»,... даже и след смъртта си!). Изключителна натура човек: у него нямаше нищо от онова «фелдфебелско», което все още цареше тогава в нашите военни среди. Дрангов слезе от коня и ми държа цяла реч. Чел «Войни и освобождение» и какъвто беше експанзивен, разцелува ме. Не съм от най-суетните, но наистина «Войни и освобождение» бях работил под сянката на загиналите македонски мохикани, с които бях преживял 20 години от живота си. След тази среща с Дрангова отидох в квартирата си и плаках като дете, обзет наново от съзнанието, че всичко е навсуе: ще бъдем погубени! А такива кризи винаги довеждат дълбоко колебаване и в работоспособността («Не сия ли аз пусто в празно ето толкова години вече?»)

А все пак изредих ранените по лазаретите в Добрич. А после дни наред на кон проучвах бойното поле. И приготвих нова книга «Червени страници». В нея поместих и комедията «Всички на война».

Върнах се в София и я турих веднага под печат.

Обаче не можах да следя сам изданието: получи се предложение от Берлин (уж от писатели) да сме посетители Германия — ние, българските писатели. Министерството посрещна благосклонно поканата, снабди ни със средства и заминахме («тръгнахме из Германия по бели гащи» — както духовито ми пришепна един ден Тодор Траянов).

Така — печатането на «Червени страници» възложих на виден общественик (освободен от армията, за да е управител на печатница). Когато се върнах, заварих книгата си обезобразена: не може да се чете! Машината играяла и зацапвала, а големият «общественик» гледал семейните си работи.

«В ГЕРМАНИЯ»

Бях тръгнал със свито сърце към страната, която воюваше с целия свят и която беше ни заграбила, та воювахме и ние против нас си. Ако тя победи, ще се

възстанови поне Македония в своята цялост. А бъде ли победена, ние, българите, ще сме не само погубени, а и международно оплюти.

Америка не се беше намесила още във войната. Това стана, когато вече бяхме в Берлин. При получаването на тази вест коленете ми се подсякоха. Още Наполеон е казал: «Парите побеждават.» Ние бяхме погубени!

А в Германия това трябва да е било почувствувано много по-рано. Там нямаше вече хляб — дневната дажба на човек бяха само два картофа (край други гозби, разбира се, които обаче бяха «ерзац»).

И се повлякохме из германските градове. Не ни посрещаха никъде никакви писатели. Бяхме разведени из фабрики и музеи от индустриалци — край официални журналисти или край явни и тайни агенти на властта.

Мислеща Германия беше в опозиция. А тя бе тъй силна, че проникваше даже до нас — въпреки кордоните, в които бяхме опасани. На първия банкет в Берлин аз, писател на малка страна, поздравих Германия в лицето на нейния велик гений — Герхарт Хауптман (когото не можехме да срещнем никъде в Германия, разбира се). И почувствувах какво е: челата на гостоприемците ни се наведоха. . . А вечерта при един по-шумен прием една берлинска писателка успя да ми пришепне: «Браво на смелостта ви да говорите за Хауптмана сред тази сган».

На банкет в Мюнхен седях при госпожата на професор (и главен редактор на голям вестник). Говорихме за ужасите на войната и за разголеното гешефтарско безсрамие в тила. Професорската съпруга ми каза: «Само да се свърши войната — тук глави ще паднат.» Аз отговорих: «Нима така мислите и сега, когато още побеждаваме? А какво ще бъде, когато бъдем победени!» Жена! Тя плесна ръце и извика велегласно на мъжа си през няколко хора:

— Арнолд! Слушай що казва гостът: работните маси дигат срещу нас юмрук и сега, когато побеждаваме, а какво ще е, ако бъдем победени!

Масата мигом онемя. . .

Пак в Мюнхен на един прием беше доведен пръв артист от мюнхенската драма. Той ни рецитира военна страничка: «Дезертър». Върнал се в отпуск войник и отишъл при жената на своя другар да ѝ съобщи, че той е убит. . . А не можал да съобщи това: «дезертирал».

Заработих още по пътя, на връщане. Съзнавах, че не мога да дам нищо от онова, което е. Но не можех пък да скрия всичко! Написах малка книга — «В Германия». И защото се боях от ефекта, напечатах я само в 1000 екз. Кориците изработи Сирак Скитник. Смях се в душата си. Сирак не знаеше съдържанието на книгата ми, а корицата му говореше за мъгли и прахове. . .

Книгата се разграби мигом. Чудното беше, че и самото военно министерство поиска да откупи 500 екз. Не бяха я прочели навярно! Изданието беше изчерпано — и не задоволих искането на военното министерство, т. е. не направих второ издание. Трябваше да бързам за фронта. А бях турил под печат вече друга книга, за която бях надъхан пак от Германия.

«КЪМ СЛЪНЦЕТО» («ОТРЕШЕНИ»)

Във Франкфурт гледахме нова опера: «Юдея при Исуса». Сляпа красавица е съпруга на мъж — отвратителен мях: сипаничев по лице и лигав по душа. Но се явява Исус, среща сляпата, прекарва ръка по очите ѝ и тя проглежда. Бедната! Тя е ужасена от брака, в който е. Великолепна символистична работа: мечтаното от Христа въздигане на жената до пиедестала на Богоматер! Финалът на тази нова опера беше обаче абсурден. Прогледналата сляпа, отчаяна от действителността, дига очи към слънцето и гледа дълго, докато наново ослепява. Делото на Христа — проглеждането на жената — се унищожава. . . от слънцето което — нали? — е символ на знание, мисъл, свобода, прогрес!

Бяхме в директорската ложа — със самия директор. Аз се обърнах към него огорчен:

— Но това убива цялата опера, г-н директоре!

— Имате право: печатът отбеляза същото. Така е, когато неоромантизмът се импулсира все още от реализъм. Сюжетът на тази нова опера е...

И добрият директор ми разказа с големи подробности същинския сюжет. Гиздавец италиански офицер паднал във войната: тежко ранен, с обезобразено лице. Това го отчаяло, та той встъпил в брак със своя съседка, която била красавица, но спяла от дете. По-късно обаче след тоя брак специалист-хирург прегледал спящата, оперирал я и ѝ възстановил зрението. Бедният офицер (с обезобразеното лице) не издържал личната си трагедия: избягал пак към фронта. И съпругата, за да го върне, отвързала преди време превръзката на оперираните си очи, вторачила се в слънцето и наново ослепяла.

Тоя сюжет ме заплени. И го разработих в триактна драма. Нищо до днес не е късало така нервите ми (изпадах до истеричен плач). Из бойните полета срещнах наш офицер — син на Иваница Данчев (другар на Ботева). Въплъщение на идейност — във войната! При кампанията срещу Гърция (1913 г.) бил прострелян в гърдите. Гърците го прегазили. Но той се опомнил, пропълзял до изоставената наша картечница и я обърнал в гръб на неприятеля. Спуснали се да го измушкат, но гръцки офицер го спасил — за невероятната му храброст. Предал го после във верни ръце, та го отдели в солунска болница, където го дигнали на нозе (но кашляше и сегиз-тогиз клокочеше кръв в гърлото му). При всеобщата война вече в България той настоял и му дали рота. Войниците му го боготворяха: беше неделим от тях (спеше в окопите — при такива разкашкани гърди!) и цялата си офицерска заплата употребяваше за ротата. Той живееше с всичките надежди и с всичката вяра на баща си и на поколенията преди и след нас — до самите войни. (Тоя офицер оцеля: обади ми се през 1927 г. от Париж — станал френски журналист!)

Ето, такъв образ имах пред очи. А край него — сестри, много сестри на загинали офицери. Факт е и това: българска девойка, току-що се завърнала от учение в чужбина, е била заварена от войната в родния си град Тутракан. Българите напират, ще превземат крепостта, а с тях са и родните ѝ братя — офицери. Девойката не спи цяла нощ: облякла се е сватбено, накичила се е с всичките си скъпоценности — чака да посрещне. Но румънската полиция в последния час на бягството се втурва на обир из първите къщи. Така един началник от сигуранцата намира нагиздената българка, обира ѝ всичко, а за да вземе и пръстените ѝ, отсича ѝ двата пръста... (Случката ми се разказа от Маждраков, живущ сега в Русе.) А действителен е и случаят с българина на френска служба. Революционер в Русия, офицер във Франция, явява се на солунския фронт — срещу своя баща — български полковник. Възлагат му френците шпионска служба. Българинът слиза с аероплан до Прилеп, предава се, открива мисията, която му са възложили френците, натоварва се с обратна мисия — от наша страна: да се върне при френците, да ги заблуди и да избяга пак при нас с нови сведения. Авантюристът е извършил тази служба така, че когато е попаднал наново в наши ръце, едвам е избягнал разстрелването. Видях го в Софийския централен затвор наред с д-р Генадиев и със Стамболийски. Моят кумец Христо Силянов, който също беше тогава в Централния затвор, ме убеждаваше, че нашите военни власти не са били прави: авантюристът (българинът — френски офицер) бил действително минал на наша страна. Може. Физиономията на авантюриста обаче ми говореше друго. И отказах да подам ръка на този човек (както в затвора, така после и в живота). Имал съм право: герой на първото голямо рушветчийство на Стамболийски (което пак аз трябваше да изнеса в печата) беше ето тоя тъмен човек. Случая с този авантюрист използвах в драмата си «Към слънцето», за да дам най-далечното от съкровеностите в индивида като частица от колектив, от общество, от народ, от човечество. Към всичко това в драмата си

бях дал и най-топлото от моите лични преживявания. Локализирах действието в Казанлък, а там, сред розите, се изнизаха някога златните дни на младостта ми. По-късно тази драма наново преработих и я нарекох «Отрешени». Тя е играна в провинцията, но не и в София.

«ПО НЕБЕТО И НА ЗЕМЯТА»

Из пътуванията си по нашите бойни полета срещам фантастични случаи. Така един ден ме взеха настрани двама наши авиатори — съвсем млади, — еленчанин и габровец. Възложено им било с техния «албатрос» (вид аероплан) да рекогносцират беломорския бряг от Кавала до Чайози (устие на Струма), защото имало допусчане, че англичаните готвят десант в нашето Беломорие.

Аз познавах целия този край (проучвал го бях стъпка по стъпка) и разкажът на двамата авиатори оживя в душата ми, като да съм участвувал в страшната им преживелица. Те били свалени от врага при Елефтерозад Кавала, запазили си апарата и заиграли на криеница сред цяла неприятелска армия. Ден-два-пет: няма ги! Така в Ксанти устроили най-последна панихида за загиналите авиатори. А те са се явили — здрави и читави — на панихидата си!...

Работих върху тая странна епопея тъй старателно, както бях работил някога само «Рамаданбегови сарай». Излезе нещо наистина ефектно — «По небето и на земята». Нищо мое през войната не е будило толкова много възторзи (бях даже отрупан с поздравителни писма). Тази ми работа веднага мина в школните христоматии.

«КНИГА ЗА БЪЛГАРИТЕ»

Големия си том «Войни и освобождение» бях придружил с увод: сравнителна характеристика на наши-

те диалектни групи — шопи, мизийци, загорци, рупци и македонци. Това беше нещо съвсем ново в нашата литература (голямата диалектна група «рупци» даже не се подозираше; знаеха се само някои особености, като показателните членувания в Рупчос). Работата ми побуди голям интерес; поканиха ме от различни страни да я разширя: да дам характеристика и психология въобще на нашия народ.

Благодарение на непрекъсваните си пътувания още от ранно детство, че и на престояванията си в градовете ни с публични сказки (издържах се от сказки: с писателски труд у нас не можеше и не може да се живее) аз допуснах, че мога да дам такава книга. При това София беше още несплоен конгломерат от групи из всички български краища. С малко по-големичка наблюдателност (даже само с живеене в София) можеше да се проучи целият народ. В това отношение аз се бях изострил дотам, че не само по говора, но и по чертите на хората можех приблизително да определям покрайнината, от която произхождат.

Ето така край непрекъсваната друга работа аз написах и голямата си «Книга за българите» (1917 г.).

Може би тази книга стана причина Главната квартира да ми възложи най-трудната задача, каквато ми се падна през цялата всеобща война: да държа сказки поотделно на офицери и на войници по самата бойна линия. Навярно въздействувал беше и тайният ми рапорт за настроенията във войските. Първото впечатление от тоя ми рапорт е било угнетящо. Но покойният генерал Луков (мой съученик от гимназията във Варна) е направил рапорта достойно на младото офицерство в щаба на армията. И постепенно предложените в него мероприятия бяха възприети от главното командване. Повика се за началник на военното свещеничество преследваният от късогледите ни йерарси чирпански духовник Георги Стайков (светъл образ човек, извънредно начетен и бляскав черковен оратор) и се разчистиха от полковете духовнишките типове, които бяха станали предмет на обща гавра. Едновременно се откри курс за агитатори-офицери в

Скопие. А се реши да се открие курс и за агитатори — интеллигентни строеви войници — в Ниш. (Тоя курс щях да ръководя аз. Но мярката закъсна.)

Пътувах непрекъснато два месеца по фронта и държах на ден по четири-пет беседи поотделно на офицери и на войници. Това вършех край непрекъсваната си кореспондентска работа.

Така — най-после капнах. И настъпилия погром преживях като насън.

1918—1923

«ВИСЯЩ МОСТ»

В навечерието на Балканската война (1912 г.) в списанието си «Наш живот» бях поместил първото действие на моя недовършена петоактна драма «Висящ мост». Мерех да тегля знаменател на двете насоки в обществения ни живот: официалната, която гонеше замахата отпреди векове на Симеона Велики, и «левицарската», която правеше всички концесии на съвременността и според мен трябваше да гони смисления, възродителния устрем на нацията — култура, благоденствие, свободи (като се намерят допустимите възможности за едно политико-стопанско сближение с Отоманската империя).

Във Велико Търново се беше построил висящ мост между стария град и живописната Света гора. Взимах тоя мост фабулно: той можеше да свърже нова България със славата на царете ни някога (Велико Търново можеше да е мост и между фалиралите наши еснафи — бащите ни, които възродиха народа), от една страна, и на новото милионно земеделско гражданство (което вече беше превърнало турските чифлици в цветущи български села), от друга.

Героят на гласената драма — инженер Раданов — не беше измислен. В детинството си (първите години

след Освобождението) наблюдавах група представители на предшествуващо поколение — снажни и брадати гимназисти. Живеехме в дъното на сляпа уличка (наш дом във Варна, построен от баща ми — майстор-зидар). Срещу нас в двуетажна къща с турски чардак и софа (открити) и с обширен двор живееха шуменците Мутафови — четирима братя гимназисти. У тях квартируваха още толкова други гимназисти, между които беше и един разградченин Раданов — снажен човек, с много висок и млечнобял врат. Мисля, за тоя му врат го прекоросваха «Голак». Тоя човек е свършил покъсно много романтично. Студент в Швейцария, любил се лудо с млада англичанка. Сам своенравен и упорит, попаднал на също такъв тип жена. И повели те помежду си непрекъснатата война, която намерила трагичен край: отишли един ден с лодка сред езерото и прегърнати, изчезнали във водните бездни.

Не току тъй взех името на тоя «Голак» Раданов за своя герой във «Висящ мост». Аз дружих в живота покъсно с неговите ранни другари. Те в своите гимназистки години са имали за преподаватели руски емигранти-нихилисти, които насадили в жадните отравящи българи разколнически дух. Само с оглед на това можех да създам моя инженер Раданов.

От драмата «Висящ мост» имах само построената схема и готовото първо действие (което бях поместил в «Наш живот»). Почна ерата на войните и, естествено, няхах вече нито време, нито разположение да работя върху по-далечни тезиси.

След преживяното крушение повърнах се с дълбока горчивина върху своите предварителни догадки и прозрения. И спрях на проектираната си драма «Висящ мост».

Сега задачата беше обаче тъй сложна и тъй мрачна, че ми се видя съвсем неподходяща за драма.

И «Висящ мост» се разрасна в обширен епос — серия от пет романа, — пак с общ наслов «Висящ мост».

Заработих върху обширния проект. И дадох първия роман — «Без път» (в по-късна преработка нарекох го пак «Висящ мост»). Той почваше с преработката на първото действие от гласената някога драма. В целия роман своеволно взети образи са селската учителка Тиха (и то пак от множество срещани в живота прототипи) и злополучният Съботинов. Тоя образ съм създавал без определен прототип в живота. Народът ни нарича «съботници» някои крайно своенравни хора. Опитвах се да надникна в допущана от мен чертица в психологията на народа ни — самовглъбяване, затаена мистика, благоговейно отнасяне към мирозданието, даже към бог (без видима религиозност). Истината е, че сред балканските народи само нашият не псува изобщо представата за бог и в частност черковните емблеми. Аз смятам, че това у нашия народ е психично наслоение от преживените през три века мистични учения (богомили, манихеи и пр.). Всички други образи в «Без път» са взети направо от живота (разбира се, в своеволно построение). Прототипите се познаха и — едни ми се разсърдиха непримиримо, а други ми стискаха виновно ръката.

«БЪЛГАРСКА ОБЩЕДОСТЪПНА
БИБЛИОТЕКА»

Преживяваше се все по-мъчно: парите се обезценяха съвсем. Трябваше наново да тръгна с публични беседи из страната. А почнах и периодично издание «Българска общедостъпна библиотека». Бях разширил и преработил «Книга за българите». А край нея замислих — и написах — трактат за Христа Ботьов: «Народ и поет». Потърсих в наличния творчески и гениален образ, какъвто е Ботьов, да отбележа оригиналността (психичен, битов и общотворчески) на народа ни. При това разполагах и с романа-хронология «Вихър» (в две части), който беше готов още в 1913 г.,

а не намирах време да го дам в печата. Всичко това се яви в номерите на «Б. общ. библиотека», край малки сборничета, преиздадени мои работи («Български театър», «Комедии», «Грех», «Есенни дни»). Изненадващ беше успехът на «Вихър». Това за самия мен бе необяснимо: след два военни погрома — да има шумен успех военна хроника! Даже хората от просветното министерство се трогнаха. Току-що беше въведена практика — да се дават награди (по 10 000 тогава, а същата сума стои и досега, макар че индексът на поскупването е увеличен десеторно). И ето тази награда за пръв път се даде на «Вихър».

«АНТОЛОГИЯ»

Министерството на просветата (министър Стоян Омарчевски) замисли и приложи още по-голяма подкрепа на оригиналната художествена литература у нас: издаваха антологии от съчиненията на наличните художествени сили. Поканиха и мен. Дадох том от 40 големи печатни коли — повести, разкази, драми, комедии. Това ми отне доста време — и ме отклони от намислената серия романи. Но ми осигури съществуване комай за две години. В тази «Антология» дадох строго автобиографични късове: разказа «Чичо» и новелата «Бунт».

«БЕНА»

Две години след излизането на «Без път» заработих и втория поред роман от серията «Висящ мост» — «Бена». Срединния образ — край инженер Раданов — нарекох д-р Мавров, защото и в живота човекът беше лекар и твърде мургав в лице. Съпоставката също не е случайна: той беше пак от групата брадати гимназисти, които аз наблюдавах в детинството си (и в живота си после) между квартирантите на Мутафови във Варна. Не съм нищо съчинил и от биографичните черти

на д-р Мавров. Само краят е у мен по-ефектен. Всъщност тоя крупен човек свърши твърде жалко: биде деградиран в прост редник през войната (след като лежа в Софийския централен затвор) и умря мърцина.

Героинята «Бена» типизира близко наблюдавани интелигентни наши девойки, които влязоха в живота през войните и жестоко бяха осланени. Даже писмата на «Бена» в моя роман са дословно преписани от оригиналите

Третият том от «Висящ мост» трябваше да застъпи младия Голак — новото поколение, поникнало из сред старите наши разколници. Те през войните проявиха всичките сила и фанатизъм, присъщи на българина. Моят Голак (оня от действителността) беше успял да проникне вече и в самия дом на началник-щаба на армията (в Кюстендил), за да го убие. . . И го заловиха!

Всичко това остана в проект: настъпи върховният ужас в живота на народа ни — она, който бях напечатал в навечерието на войните с драмата си «Св. Ив. Рилски».

БЛУЖДАЩИ ОГНЬОВЕ

Преди години, в зората на младостта, която ни мамеше към незнайни далечини, ние — деца на окървавена земя — вървахме шумно, мечтите вземайки за идеи, идеите — за мечти.

После, дълго после някакво сияние в хоризонта на неизвестното бъдеще ни замами пак и мамеше ни тихо все напред и ние крачихме мълком, хранейки се вече само с необяснима надежда — не мечта, а само необяснима надежда като жажда за мечта. . .

Но то беше последното сияние на гаснещия наш ден. Черна нощ се издигаше в далечините зад нас, пристъпваше, сковаваше ни и — покри ни хоризонтите.

Останахме ние с разбити надежди — останахме с безсилни горчиви усмивки — сенки от нашите мечти.

И нито сили имаше вече, нито желание, нито пък смисъл намирахме да вървим напред.

А все пак сред леденината на настъпилия мрак чувствахме: някой върви. Очите му са превързани, ръцете му пипат изранени, върви някой, диша задъхан, но върви, върви, върви. . .

И слушахме го ние в мрака — той върви: шумът от стъпките му се чуе. . . Вървят и той, и шумът от стъпките му. . . и климат напред, зоват, подканят. . .

Преди 20, преди 25 години, във възхода на младостта, която ни мамеше към незнайни далечини, ние — деца на окървавена земя — вървахме шумно, мечтите вземайки за идеи, идеите — за мечти.

После в мрака ний чувствахме, че там някой

върви — очите му са превързани, ръцете му пипат разранени, — върви той самин с шума от стъпките си и клима нанаяд, зове, подканя...

Де в мрака със затворени очи? — питахме ние, изправени на пръсти, замаяни, безсилни.

И само единични безумци се откъсваха от нашите гробища и със страшно безмълвие тръгваха в мрака по оня, който върви и клима, зове, подканя...

* * *

Една есенна заран директорът на трикласното училище в Гор. Джумая черпеше у дома си две момчета-гурбетчи. Едното от тях — високо, мургаво, с дълга черна коса — държеше в ръка писмо, с което някой се назначаваше в някакво село за учител. Другарят му беше също висок, но рус — с едвам набола брадица. Той стоеше навъсен, навел над челото си фес с пискула напред, стиснал в зъбите си дълга чибучка и изпуска клъбца дим, а заедно с тях хвърля наоколо си свирепи погледи от сини ястребови очи.

Скоро в стаичката влезе нов човек — висок, сух, с чело навъсено и с тънка усмивка на устните.

— Хайде, адаш — обърна се той към мургавото момче с писмо в ръка. — Колата чака.

Двете момчета-гурбетчи се погледнаха накриво, като че бяха скарани, после се прегърнаха мълком.

Александър — тъй се викаше мургавият момък — се облегна на рамото на другаря си и му каза:

— Остани бе, Кръстьо!

— Няма, Кръстьо — блъсна го русият момък. — Ха върви си по пътя!

Разсмяха се, Кръстьо добави:

— Всеки, където е пратен. Тук ветрове няма да гоним: доста ги гонихме из вятърниците по Врачанско.

И се разделиха: Александър се скри в бричката, която го чакаше на пътя и която скоро го отведе далеч

към Серско — отведе го с познато-непознато име към познато-непознато селце.

А джумайските учители заведоха русия момък в училището.

Беше още рано — децата се пилееха из двора. Но дежурната учителка ходеше вече из стаите — надзираваше. Тя побърза срещу явилите се учители и гледаше с любопитство госта, когото взе за очаквания нов учител. Запознаха ги.

— Христо Сейков от Радовиш — натърти си името русият момък.

Учителката зина и му задържа мечешката ръка в шепичките си.

— А бе, Христо, ти ли си? — промълви тя.

Момъкът трепна, но изведнаж прикова с поглед девойката и се обърна към учителите.

— Ние се познаваме с госпожицата още от миналото столетие — каза.

Учителката се изчерви до сълзи.

— Аз съм от Радовиш — смънка тя, — имам братовчед Христо Сейков — в София е студент.

Но не свари да се доизкаже — русият момък и сви шепичката в пръстите си и отсече:

— Това казвам и аз, братовчедке: бабите ни още от миналото столетие са сушили дрехите си на едно слънце.

Същата вечер Савата, Сандо и «Даскал Христьо» кръстиха учителката от Радовиш на кама и револвер, за да не се чуди, когато среща своите братовчеди.

Даскал Христо от Радовиш идеше из София за учител в селцето Влахи заедно със своя другар-врачанец, когото отзаран изпратиха за Серско. Назначението им беше подписано през една нощ в двора на Малашевица в Дупница. Врачанчето беше запустило бащина търговска кантора и богатство, и университет, а Даскал Христо от Радовиш беше просто забравил другото си име. Горноджумайските учители обаче бяха узнали това име и искаха да отменят изданието от Гоце Делчев приказ за назначение: те

намираха, че селцето Влахи може да остане без учител, щом Лешко — 200 горни колиби по хайдушки усон — може да се удостои с учителствуването на «Даскал Христа от Радовиш». . . Но Даскал Христо не искаше да го гаят, той настояваше да отиде там, където е пратен. И за това спореха от снощи. Савата (директорът) обаче бе ръководител на района, повика «настоятелите» и отмениха приказа: условия Даскал Христа за учител в Лешко с 12 лири годишна заплата. . .

* * *

Плъпнали колибарчета из далечни гребени — бързат за училище, нов даскал им дошел.

А учителят седи пред училището, изглежда изпод вежди младоците — мери ги със сините си очи и ги вълнува. «Лош е» — казват те и тръпнат пред ястребския му поглед. Скоро обаче слънце огрява лицето на учителя: в училищния двор се явяват две братчета — два близнака: окъсани, рошави, синеоки и засмени. . .

— Аха — изтръгна се неволно учудване от устата на новия учител. — Я елате тука бре, соколчета.

«Соколчета. . . е-е!» — пониса се в школото шепот и всички колибарчета хукват към учителя.

А двете соколчета, зачервени, свенливо усмихнати, спират пред учителя и чоплят нослетата си.

— Братчета ли сте?

— Братчета.

— Близнаци?

Двете близначета се спогледват като врабчета и си допират раменете. Онемяло училището, онемял дворът.

— Вие знаете ли бре песента за двете птици: «Два сокола — два близнака, високо летели, по небе се вили, майка си дирили?» — усмихва се учителят.

Опулили се колибарчетата — гледат и по лицата им играе радост и страх.

— Не знаете? Ех, вие! Ами какво знаете бре,

Повод

Така гледа един съвременен автор
различията на живота им — тализ и мити-
дична награвина за 60-ия живот на моят
имеот дец.

И младият около нас рече: ще ми
покажеш какъв е животът.

Бива, — заедно с това на моят со-
дник — в нашата безжизнена страна — море
да предвзема и до безсмертия.

Ето така ми се намери да наведем
мисълта на моят творчество и на моят
жизнен път.

Продължаваме ли с
жизненият ни морален
път? А не знаем. Днеса даскалът
отиде в училището и
намери там два близнака
ангелчета, които в страната
отговарят на мисълта за
двете соколи, които в страната
днеса не отговарят на мисълта

София,
Велики-ден,
1931 г.

А. Страшимиров

Началната ръкописна страница от книгата „Творчество и живот“,
излязла по случай юбилея на Страшимиров, 1931 г.

казачета? — обръща се той към всички. — Я да видим, каква песен знаете?

Колибарчетата мълчат — те не знаят песни, рано е за тях още да учат плачевните тананикания на своите бащи. . .

Учителят оглежда колибарчетата, стекли се тук от пръснатите далеч в усои колиби, и глухо се сипва меденият му глас:

Вятър ечи, Балкан стене,
сам юнак на коня —

Зинали колибарчетата: слушат. И. . . не им се види учителят им лош! След четвърт час те всички пеят заедно с него «Вятър ечи, Балкан стене. . .» Тогаз той ги спира и им шепне:

— Има една по-хубава песен, ама ще я научите, ако си дигнете калпаците над темето — какво сте ги нахлупили до уши?

Замахали ръце колибарчетата и дигнали калпаци над темето. А учителят ги повел в училището и затананикал:

Стани, стани, юнак балкански,
от сън дълбок се пробуди. . .

.

Този е първият урок, преподаден от Даскал Хри-ста на лешковските колибарчета. След година, когато казармените герои в България бяха обявили «учителя от Лешко» за анархист и пращаха убийци да го пречукат, другари му викаха:

— Слушай бе, иди в някое наше училище и предай първия си урок: ще получиш орден.

Даскал Христо отговаряше:

— Но за втория ми урок ще ме приберат в магарешкия рай.

Имаше право — вторият му урок за по-възрастните ученици по български език — беше да разчленят написано на черната дъска изречение:

Кажми ми, кажми, бедни народе,
кой те в таз робска люлка люлее? . . .

* * *

Лешковските колибари имаха от селото си кандидат за учител, кротък човечец, та не посрещнаха добре радовишенчето. А после, когато децата летяха като пчели към училището — лешковските колибари намериха, че радовишенци са кротки хора — не мязат на тоя учител. . . И учителят беше принуден една вечер да подхвърли:

— За моето име твърде не питайте, аз съм го изгубил и който го намери, ще изяде един по врата.

Христо се губеше през нощите и се връщаше на съмване. Призори еднаж той завари до църквата куп селяни — изпотени, разпъхтени. Те камбана дигаха. Лешко си било купило голяма черковна камбана, но напусто селяните цяла година чакали от Джумая позволение да я дигнат. И по-набожнички колибари били решили — да дигнат камбаната скрито, че нека дойдат после турците да я снемат. Това вършеха те сега. Камбаната беше тежка, измъчила ги бе и ето — зазоряваше се, а те едвам я бяха изнесли досред тесните стълби на камбанарията. Разказваха това колибарите на своя учител. Даскал Христо поклати камбаната — тежка. Хвана я отдолу — реже ръцете. Е, поразсърди се момчето, напсува камбаната и — метна я през едно стъпало. После коленичи, взе я на гръб, изнесе я горе и я сложи на гредите — вече с дебела псувня, която стигна чак султана в Стамбол. . . На заранта звънът от новата камбана се понесе далеч по колибите из балканските усои, а заедно с него се понесе и мълвата: «Учителят я покачи, нашият учител: той бил като мечка силен!»

— Нашият учител! — радваха се след туй стари и млади, като срещаха безумеца с изгубеното име. . .

* * *

Скоро след появяването на младия учител в Лешко, в недалечното също голямо село Падеш се свика народен събор за осветяване на нова черква.

Дигна се цялата околия на крак. Откърти се и българският владика от митрополията си: иде новата църква да освети, бога да възрадва, народа да разтуши.

Хукна тогава мало-голямо владиката си да посреща. И учителят от Лешко рече да не остане назад от другите: нае човекът едно голямо и охранено магаре, яхна го на голо и препусна сред навалицата да посреща. Чакаха час, чакаха два — зададе се най-после владиката. И разшава се народът: всички капи снеха, кръстове превиха — кланят се на своя свет пастир. Остана като прът на своето муле само учителят от Лешко — стърчи над всички, извил ръка на хълбок.

— Слезни, учителю, грехота е — забелязаха му най-после лешковските първенци, като познаха в него своя учител.

— Лошо ми е магарето — засука мустаче учителят, — не смея да сляза: ще хукне по вас. . .

— Какво рече? — зинаха старите.

— Ще се разреве бе — поправи се уж учителят — и ще ви изплаши: вашите сърца са тъй заешки. . .

Старците потопиха очи и тръгнаха по своя владика, а по тях — и целият народ. Тръгна и учителят от Лешко на своето магаре: кара бързо, блъска мало-голямо, настига чорбаджиите и върви след тях — почетна стража. . . Но влязоха чорбаджиите в черковния двор, а магарето на почетната стража се заинати: под махмузите на даскала то взе да се върти пред прага. Кикот от младите, срам от старите — вик, шум: никой в черковния двор не може да влезе.

— Слезни бе, учителю? — помолиха се отново старците.

Тогава безумецът изви пак ръка на хълбок, изгледа със своя ясен поглед навалицата и викна:

— Бе, хора, не видите ли, че и магарето вече не иска да върви по владици и чорбаджии? . . .

Свидетели на тази сцена знаят, че народът потопи очи, но не се разсърди на учителя от Лешко, защото мълвата за малешевските чорбаджии посочваше сиромашки девойки и невести, подвеждани от тях на турците.

А даскалът още същата вечер извърши една от ония свои магии, които замазват очи и на най-злия свекър. Сбор се сви над селото през нощта, огньовете се запалиха, гайди и кавали засвириха и хора се залюляха. Савата, Сандьо и «Даскал Христо» свиха под мишци дрянови тояги и тръгнаха сред навалищата. А сно-веше из народа и полякът турчин от Падеш с нефра-ли — младите да укротяват, жените да задирят.

— Кръстьо, да си идем — одума се по едно време Сандьо Китанов, — ти не си за тука.

— Иди си, кой те държи — ръмжеше вече «Даскал Христо».

А мина нефрал с вирната на рамо пушка и закачи капата на дългия като прът Сандьо. И докато нефралът се усети, нечия мечешка лапа се стовари по врата му и той се прескунди. Полякът наду своята пищялка и оттърчаха низами.

— Кръстьо, да си идем — говореше след малко и сам Савата, — ти не си за тука!

Но «Даскал Христо» вече сумтеше.

Те вървяха наметнати с кеби, та бяха неузнаваеми.

А низамите търсеха «младо даскалче, що е на царски човек ръка дигнало», и отдето поминеха, бягаха моми и невести. . .

Разбира се, стана това, от което се бояха Сандьо и Савата: скоро при един огън сред писнали от низамите жени хала се зави — сянка под кебе дряновка развъртя и с дяволски нозе дигна такъв облак от дим и пепел, че сборниците несевидяха един с друг. След малко оттърчаха от близкия пост суварии, но намериха само низами с цепнати глави: «Даскал Христо» вече беше далеч, в Лешко, сврян между ученишките скамейки, хърка за трима.

* * *

Лешко е само на два часа от българската граница. Около него и далеч по Рила в горските пътеки бяха помаци-контрабандисти. А от няколко години тия пътеки служеха за друг вид контрабанда, та трябваше да се очистят: пренасяше се оръжие.

То беше грижа на пограничните райони, но ръководителите бяха наредили канали и работеха покрай помаците-контрабандисти. Кому би могло да мине на ум, че волните помаци, обръжени винаги «до зъби» и покровителствувани от малки и големи бегове — че тия хищни горци могат да се обуздаят и сплашат? Безумие беше такава мисъл, но и безумецът вече не беше далеч. . .

По коледните студове в Джумая се защура окъсан колибар: господарят му приготвил в планината керван контрабандна стока «за прехвърляне», та той е пратен да се сговаря с главатарите на помаците-контрабандисти. . . След ден в тъмна нощ колибарят поведе към планините двама от тях — два великана: сурови и горди, хищни и свирепи.

Яздат старите помаци-контрабандисти на дребни коне, а колибарят подсмърча и дребни пред тях към Лешко. Замряла земята под снега, заглъхнала нощта, трептят само звездите по безлунното небе. Мръщат се планините със своите зъбери и не отвърщат усоните с ехо на воя от чакали и глутница вълци — всеки откъснат звук замира из преспите, като да иде изпод земята.

Сред Старата гора при Лешко в долче под столетни дъбове огън блещука — жар сред снега. Пред него е млад самотник, клоне кърши, душа разтуша. Кривнал самурен калпак над склучени вежди, тъмите изглежда със сини очи. Стои той прав до огъня си — искра в гората — и на широки плещи кожух люлее старопланински. А и море се в гърдите му люлее — море с вълни от векове. Така самотни — отклик на народ със съдба самотна — са се губили из дебри през век и дедите му Жельо Палабуюкът и Стоян-Сирак

хайдутин; така е превръщал горското листо на стряха любима и баща му х. Петър през пет, през десет години в незнайния далечен Крит; така най-после са прегъвали планината под своя дъх и чичовците му Тодор и Х. Димитър.

Стои юнакът сред гората сам-самин и оръжие се не види по него. Една дъбовка само, хайдутсидеровска, се куми до коляното му. И пращи огънят, искри пуца, които се губят в мрака, както се губят и неволните въздишки на юнака в глухата снежна нощ.

Вслушали се и дърветата, прегънати от снега: далеч пъртина скрибучи, дозема се и глътне тъп шум, гаче ли мечка върви.

Самотникът при огъня трепва, голобрадата му дълга долна челюст изкривява устните му на странна усмивка. На какво се той радва? На гората и на нощта навярно, на света и на себе си, на бога, най-после и на дявола, които са се сговорили да отворят толкова работа на земята за този безумец...

Остро подсвирване се пониса под гората и слива се със страшните преспи сняг — заглътва. Юнакът при огъня отговаря с тройно подсвирване, което също замръзва в ледения дъх на нощта. Прав е вече той. Широко се подуват буйните му гърди, обтегнати в ширитлия минтан, а в мечешката му десница играе дъбовката като треска. Той скоро се подпира на нея като цар на скиптър и чака; усмивката на устните му вече се топи в тъга и ярост; младото хубаво лице застарява и сините като небето очи тъмнеят, хлътват, стават страшни — стават наистина безумни...

Той цели нощи не е спал с този си план, никому не-поверен — нито на другари, нито на народ, — план, на книга неизложен, в думи неоформен... Той бе го мислил, когато го чувствуваше, и сега вече готов да го изпълни, не беше в състояние да го обмислюва. Знаеше само, че ще го изпълни тъй, както знаеше, че е млад сред Старата гора и че е вихър сред гнилия живот на пълзящото човечество...

А пъртината скрибучи все по-близо. Ето колибаря, дребни пред тъмните конници. Той знае, че чета

в гората чака: ще вържат и него с контрабандистите за очи и после — «учителят знае». . . юнакът не се е доверил даже и на него!

И оглежда се колибарят, гузно усмихнат: пусто наоколо, стои само до огъня учителят с голи ръце. . . кривнал сега врат, превил се — същински роб! . . . Не се ли имитира най-лесно онова, което се презира и осмива?

. . . Слязоха тежко от конете си старите разбойници-контрабандисти. Единът беше белобрад, широк като столетник, с хлътнали очи и с гъжва на главата — щъркелско гнездо. Силяхлътът му на пояса беше тъй широк, че в него можеше да се побере и планински топ. Другият помак бе висок като върлина, рус — славянин, но с тясно чело — затъпяло от мохамедански фанатизъм и надутост — с дълги джепкени на плещите и с къса карабинка на ръка.

Те оставиха конете си на колибаря и пристъпиха към момъка при огъня, като изтежко климаха с глави.

— Буюрнус, агалар — пропя се младият рая и хвърли на земята табакерата си с тютюн, голяма и тежка като калпака му.

Старите контрабандисти вече не го гледаха — те си търсеха място край огъня и с очи оглеждаха около-върст, стоката диреха.

— Млад си ти за нашия занаят бре, чоджук — избоботи дебелото гърло на белобрадеца и сви той коляно да седне, без да гледа момъка — не нему сякаш говори, а на кучето си. . .

И не се сложил още на снега, държейки се о другаря си, който също беше превил коляно, старецът възтежко посегна на табакерата. Посегна и се вторачи зачуден: някакъв необясним шум от тъп удар прасна във въздуха и хвърли труп пред стареца — на коляното му се повали като подсечен високият помак с раздвоен череп, из който шурна вълна кръв в огъня и се запържи. . .

Глух ек, като откъснат живот, се изтръгна от гърдите на обужасения и страшен белобрадец: светка-

вично посегна той на сияхлъка си и като ранен глиган се озова на дясно коляно.

Внушителен бе планинецът — настръхна ледената нощ. Колибарят — единичък ням свидетел — се разтрепера и простена. . . Но то беше само едно мигване: онемя и свирепият столетник, зинал срещу зверините челюсти на дъбовата цепеница, оживяла в ръцете на «даскала» — не човек сега, а тигър огнедишащ и безмълвен. . . И друг, необясним за мъртвата нощ, тъп шум прасна във въздуха и хвърли пред огъня нов труп с раздвоен череп, из който шурна нова вълна от кръв и се запържи в жарта. . .

И пак заглъхна — възцари се грозното безмълвие на снежните преспи.

Само гърдите на момъка-гигант още дълго се мятаха под старопланинския кожух и само очите му, налени сега цели с кръв, още дълго вливаха страшен поглед в повалените жертви.

А звездите по небето трептяха тържествено ледени — божиите очички нищо не виждаха. . . Или виждаха, но нехаеха, както нехаят те, когато не в нощ тъмна, а в бели дни — и през години, през векове — се убива цял народ. . . безрадостен, безпомощен сирак народ.

— Защо с дърво бе, мечка, нямаше ли револвер, нож, брадва? — питаха после другари младия буре-носец.

— Дървото не лъже — отговаряше той и сенки му замъглиха погледа.

Туй беше тайната на този човек: всяко убийство той окъпваше с горчиви сълзи. . .

И пак говореше:

— Който се гнуси от убийство, нека се скрие в полите на майка си.

Старото мощно хайдутство, заляно от нова вълна на безумна любов към човека — ето двете криле на тоя учител, който нощя контрабандисти убиваше, а дене обръщаше колибарските младоци на соколчета. . .

* * *

— Той никога не ни държа никакво слово — разказваха после лешковци за своя учител. — Само гълчеше старо и младо и колкото по ни гълчеше, толкова по го обиквахме. Затюфкал се някой, а той ще го изгледа накриво и ще процеди: «Пуста кюския! Една глава носиш бе, а и тя не чини пукнат мангър.»

— Разсмееш се и додражее ти на душа, па махнеш ръка — прежалиш си живота.

— Ние го не знаехме кой е и що — разказваше дядо Китан. — Само еднаж му нещо докривя — някому брата убиха, — та изтърва няколко думи. «Имам, каже, и аз брат, женен, с деца; имам и стара майка; дали са и риза от гръб да ме изучат, а сега гладуват. . . Е, цял народ жадува и гладува.»

— После ние узнахме кой бил той и дважд по-мил ни стана — довърши старецът.

— Той имаше 12 лири заплата — разказваше друг лешковец. — Но взе само пет или шест от тях, и то за да храни куриери по селата, че чакаше хората сами да се подсетят да хранят и да харчат пари по своята народна работа. И нямаше той де да спи и какво да яде: ходи ден и нощ, щом разпусне децата, и където замръкне, там ще го приберат, там ще го нахранят. Колко деца е кръстил навред по границата! Замръкне нейде, пък рожба се добило и мило е на сиромасите: «Учителю — рекат, — с теб и радостта иде — ти ще ни кръстиш детето!» И той се смее — кръщава до неделята, а пари — къде! Но кой ли поп от него пари ще вземе; даже опакият поп Станьо, който най не струваше хас от учителите, видеше ли Кръстя, език ще намаже. «Добре ми дошъл, учителю благий!» — ще пропее.

Из колибите и сега живее един «побратим на учителя». Млад момък, от болест заболял — болест невярна: година цяла от легло не става. И замръкнал нощ една Кръстьо в къщата на болника несретен. Погледал го старият баща и позавидял на юнака-учител.

— То не е добро, учителю — казал той, — но мило

ми е за чадо, сине: стори милост, речи да ви побратимим: юнак си, ще надвиеш болестта невярна и може да се дигне чедото ми...

На заранта поп дошел, обред на побратимяване извършил и до пролетта дигнал се болникът. Сега всяка година той литургия поръчва за своя побратим, загинал сред народа — за народа.

— Да ви кажа — разказваше един възрастен ученик на «даскала», ученик, който после му е бил и четник. — Кръстьо и пооткраднуваше... Истина, сам после ми се призна! Цяла нощ по границата товари посреща и едвам сварва да се озове в училището навреме. А зима е, студ, та ние от колибите идем с обедата си. Къде ще се върнеш за пладне: селото ни е пръснато на два часа път! Окачвахме си ние торбичките отвън и си отиваме по чиновите. А на обед — на някого от нас хлябът преполовен! Оплакваме се на учителя. А той се мръщи и почва:

«Не е хубаво да се краде, деца. И още по-лошо е да се отяда сиромашкия хляб. Това правят само турците и чорбаджиите... Но — ние тук нямаме турци и чорбаджии, нали? Някой сиромаш между вас, някой гладен ще да го е било срам да ви обади, че от вчера не е троха в уста турил, та... нъ, отчупил си е от нечий там хляб, за да си гърлото залъже. Грях ли е това бре, соколчета?»

— Тоя гладен, тоя сиромаш между нас, който често «от вчера» троха в уста не е турял, е бил нашият учител! Той ми се призна после в четата и се смееше презглава.

* * *

Вестта за убийството на двамата помаци — главатари на контрабандисти — сепна и турците по градовете.

Невидима ръка висна над пограничните усой и

свиха се помаците-контрабандисти — заснова само робът.

По едно време властите от Джумая си въобразиха, че са открили скривалището на невидимата ръка: войска Лешко нападна, търси, рови и обкова във вериги някакъв «даскал от Лешко». Той беше стар човек, някогашен черковен певец с прозвище «даскал». Тоя «даскал» от Лешко обаче можеше да знае кое-що за Иля Войвода или за Кресненското въстание, но... за новите контрабандисти той още нищо не беше чул, макар че такива бяха вече и внуците му, които учеше другият даскал — «учителят благий».

На пролетта, когато апостолът, връщайки се от Южна Македония, мина отсам Вардара, лъхна го тук гореща вълна — кипеж по всички посоки...

Алекдандър Илиев от Серско беше вече толкова «местно дърво», колкото и всички именити и безименни «местни дръвчета», които с преплетените си клоне бяха превърнали Пирин и всичко околоръст — до Лешко и до българската граница — на тайно царство. А безрадостен идеше апостолът: сладкодумни вестникари вече пръскаха далеч до Олимп мълва, че в България са готови хиляди щика, но че «даскалите» в Македония ги спират — не им доверяват делото народно... Безрадостен идеше апостолът и хората, за да го обрадват, отведоха го в Лешко — там беше най-силният негов отклик — млад още, не добре познат, не добре кристализиран, но... оценен вече в Малешевията.

Свидетели ето как предават тази среща. С един крачул, скъсан до бедрата, разгърден като колибар, с прогледнали цървули, връща се на съмване от границата Кръстьо и в първата още колиба на Лешко му обаждат:

— Бързай бе, учителю: чакат те бе! Гоце Делчев те чака от снощи... не е дремнал, тебе чака!

Подсекли се нозете на Кръстя: апостолът беше единственият човек, пред когото благоговееше тоя безумец.

Делчев го съзрял през прозореца от горния етаж

на дядо Китановата колиба и слязъл да го посрещне. Кръстьо протегнал намусен ръка, но скоро омекнал и се свил в прегръдките на своя духовен «бацю».

Той, Кръстьо, е знаел, че апостолът иде към границата, но не смятал, че Тоце ще си остави пътя само за да гостува при него. Не очаквали това и лешковските колибари: те били щастливи със своя учител и — като всички щастливци — не подозирали, че се носи все по-далеч мълва за него и за тях. . . Та възраждали се и учител, и ученици и се разшетали да се отсрамят пред «инспектора». Но скоро слана попарила общата радост. Куриер е гонел от няколко дни апостола и сега го настигнал тук със зловеща новина: в Солун е бил хванат пратен из София човек, който предал на турците целия централен комитет. . .

Сандьо Китанов разказваше: «Положението беше наистина отчаяно. В България се отказаха от нас. Искаха да предадем всичко, да се ръководило оттам. Отказаха ни всяка парица, пречеха ни даже да доставим и малкото онова, което можехме да купим с наши средства. А сега — ето извърши се и туй страшно предателство в Солун. Нам не оставаше, освен да преклоним глава. Но как можехме да направим това, когато явно личеше, че в София не за свобода говореха, а баткаха за някакво «висше» ориентиране, срок определяха, дори историческа дата сочеха: политически бунт искаха хората — не «народно въстание».

. . . Делчев и Кръстьо се затвориха в стаичката у Китанови и плакаха като деца. После ги намериха тук Савата, Сандьо, Черния и Пиринеца. Два дни те не се делиха и — в тия тежки часове Кръстьо хвърли страшната оная идея, която после се свърши с грозота през шест месеца. . .

«Има ли юнаци, ще се намерят и пари: който се гнуси от насилие сред подло изнасилван цял народ, нека се скрие в полите на майка си» — беше формулата на младия Херкулес.

Унило слушаше апостолът безумните предложения на пиринци. И само изрядко, като свиваше рамене, той се шегуваше:

«Галите са стреляли и на небето, когато им е изпращало то трескавици. . . Опълчвайте се на всичко, но недейте ангажира организацията и не смейте да жертвувате нито едно селце.»

Така мислеше апостолът. Но все пак, когато след два дни Кръстьо го прехвърляше през границата в България, той — Делчев, вдъхновителят на всичко живо в тези планини през десет години — извади най-милото от малкото свои вещи, извади останалия му от юнкерството револвер и мълком го втична в ръката на Кръстья. . .

А! С тоя револвер наистина би могло да се стреля и срещу небето!

И скоро «учителят благий» от Лешко стана в Пирин «Стоил, страшен разбойник».

* * *

В деня на училищния годишен отчет в Джумая, наврѣх Петровден, в бедна къщурка, недалеч от училището, се гушеха петнайсетина четници с войводите си. Довел ги беше тук учителят от Лешко. В Джумая живееше и се шляеше из кафенетата един х. Бей, който криеше у дома си по мнението на джумайци кюпове с турски лири. Нашите хора бяха пресметнали, че ще е твърде хигиенично за дебелия х. Бей, ако вместо по джумайските кафенета се пошляе някое време на чист въздух из планините и наброи поне 25 000 турски лири в касата на раята, за да каже мало и голямо: бог да прости баща му и майка му.

Четата стоеше от два дни в къщурката. Войводите съвсем не бяха допитали х. Бей скланя ли на нагласената от тях хигиенична разходка по планините. Те предпочитаха да го дебнат нощем около едно кафене край града, където беят обичаше да замръква. Х. Бей обаче, като не знаеше плана им, не излизаше на любимото си кафене. Едвам на третия ден се разбра: беят се скарал с кафеджията открай града и вече замръквал в

чаршията — там кеф кефува, маанета до късна нощ слуша и си отива морен-потен в харемите. . .

— М. . . — разпсуваха се войводите. Кръстьо се изгуби от малката къщурка и привечер се върна с ново гемиджийско въже. Решил той въпроса — и даже опити правил със Савата: беят да е още три пъти подебел, все пак той, Кръстьо, ще му метне въжето, ще го нарами като касапско теле и ще го отнесе, ако до-
трябва, и в Мохамедовия рай. . .

Момчетата се смяха и мереха с очи младия учител. Те бяха слушали за неговата мечешка сила какви не легенди, но все пак. . . нима туй още почти голо-
брадо момче щеше сега да понесе — тоя х. Бей, който, казваха, тежал горе-долу колкото своите кюпове с лири?

А Кръстьо се упражняваше как ще метне примката от гемиджийското въже и — разказваше на момчетата Ботева «Михал»:

— Михал, момчета, е бил толкова дебел, че и сам х. Бей е можел да се разположи в корема му на «раки кефи». Е, не съм го порил, че да знам, но — така го описва баба ви Ботев. И все пак божите архангели задигнаха Михаля сред Алтън Калофер ей тъй. . .

И Кръстьо мятеше примката. Момчетата го следяха разсмени и пак унесени.

— Едно, две, три — показваше Кръстьо, — увий го на врата си и хайде по земния рай. След месец ще го върнем като Михаля цял светец, без лой и без пари. . .

. . . Но на мръкване в къщурката се яви Савата — без цвят на лицето, като да е изслушал смъртната си присъда, — х. Бей, като смучел наргиле в едно кафене сред чаршията, посинял и се повалил от дамла. . .

И леден душ не би бил по-неочакван за запалените глави на юнаците. Загльхна малката къщурка. Само Кръстьо ходеше като вълк от кът на кът, блещеше кър-
вави очи и пъшкеше.

— И пъкълът се е опълчил срещу нас — се мълвеше сред налягалите момчета. . .

* * *

Тъй пропадна тоя пръв план. След няколко дни дойде от Серско Александър Илиев, та с него Савата и Кръстьо отскачиха в София, където ги викаше Делчев. Войводите ги изпратиха до границата с уговорка: на птички да се превърнат, но да отърчат, щом им се подсвирне.

Безрадостно беше туй лято. Сред шумната София нашите хора бяха като в клетка: тук сега освобожда-
ваха с конгреси Македония. В тия конгреси по неволя се явяваше и апостолът — разбира се, сам: Кръстьо, Александър Илиев, Савата и редица още бъдници стояха настрана — по своему: събрали от студенти кой палто и шапка, кой панталони и чепици и се премени-
ли, както прилича: на ленена жилетка — шаячно палто, на кожен калпак — платнени чепички. . . Кон-
тата из градинските алеи с чибучки пушат и като тара-
лежи се ежат сред шума на пръснатата се под Витоша нова столица, в която истината и лъжата, вярата и безверието, смелостта и пълзливостта, мисълта и идиотизмът са се прегърнали и се целуват и хапят. . .

В началото на август от разложките дебри се от-
късна колибар и от Рила телеграма изпрати в София до Цариградската гостилница на «Баня Баши»:

«На в р ъ х П е р и н о р е л с е в и е. — Х. Б е й.»

Телеграмата беше адресирана до Кръстя. Той на-
мери Александра Илиев и Савата, оставиха записка на апостола и като си пришиха криле — по един чер хляб под мишниците, — поеха знайни и незнайни пътища.

Те осъмнаха в Рилския манастир. Платнените им чепички бяха прогледали — Кръстьо вървеше съвсем бос; липсали им бяха и крилете — те заявиха на отците, че стомасите им са продънени. А манастирът беше за-
дръстен от богомолци: великата обител на царемразеца празнуваше годишния си сбор. Присъствуваха и со-
фиянци, между тях и князът с министри. Те също току-
що са били пристигнали от Чамкория и донесли цяла

торба яребици. Готвачът на манастира вече пържеше тия яребици, а царските хора опитваха с игумена манастирските ликьори, разположени в големия салон. И тук, пред големия салон, се явиха трима боси пътници, следени от куп смътени отци: искат да говорят хората с игумена, две и две — четири!

И игуменът излезе — благообразен, истински наместник на Чудотвореца. Той е патриот — отците в Рилския манастир са патриоти: тачат големите в България и прегръщат малките от Македония. Но сега добрият игумен се забърка: царят чакаше яребиците си, а ястребите от Пирин заявиха, че... въобще не могат да чакат!

— Как бре, чеда — говореше с черковно благодушие добрият игумен. — Току-що се е съмнало, братчета: нищичко готово нямаме! Ето, дойде князът, на лов са били, пържат му яребици... После и вам ще наготвим нещичко: почакайте!

— Пригответе ни хляб за път! — заповяда сухо Кръстьо и поведе другарите си.

— Светото евангелие ни учи, брате, че хората са равни — мънкаше виновно игуменът. — Не се сърдете, ако бяхте дошли вие по-рано...

— Добре, добре — отсече Кръстьо, — ние отдавна не сме чели евангелието и не знаем, че князът е равен нам.

И отведе другарите си право в магерната.

— Ама как бяхме гладни — разказваше Савата, — едвам кретим. Че като ни лъхна миризмата на ония пържени яребици — умът ни се взе. Готвач ли? Не го видяхме как изхвъркна през прозореца само с едно замахване на Кръстя.

— Ежте, момчета! — изръмжа после и изсипа пред нас яребиците. — Само недейте дъвка — гълтайте ги цели-целинички: царски са, ще ги пуснем в гората пак...

... Савата Михайлов, разказвайки това, когато се готвеше да отпътува с отбор момци — уви, за вечното си жилище в Гевгелийско! — каза:

— Така пиши: чест му направихме на княза, като му окъркахме всичките яребици!

* * *

Една привечер по пътя от Банско за Мехомия¹, близо до усойния завой при «Подпрятната скала», керван се на моравата отби — да вечеря. Керванът беше протестантски — старата мисионерка от Америка мис Стоун водеше учители и учителки за Македония.

Хубав бе планинският кът във вечерния час; модро и високо се губеше небето над тъмни върхове от Рила до Пирин. Весел беше и керванът. Само мрачен стоеше пред конете къс и плещест българин — главатар на кираджиите. Той от време на време подканяше: «Да вървим, ще замръкнем!»

И керванът тръгна. Но в завоя зад «Подпрятната скала» към кервана се насочиха от всеки страни пушки и чу се грозна заповед на турски: «Спрете!»

Керванът се забърка: всеки пътник се видя под ножа на неузнаваеми разбойници. Старата мис Стоун — едра американка — не усети как прецапа реката: тя смътно видеше, че някакво момче с руси мустачки и със сини налени в кръв очи почти я носи с една ръка — носи я право... към небето. Защото зад реката, която мие «Подпрятната скала», се дигаше истински рид — рид на сто метра по пиринския връх «Попова глава». И по тоя рид, достъпен само за козите, летеше сега старата мисионерка, носена от магьосната ръка на русия момък с кървавия поглед. Зад тях гората пшкеше — вървяха, пълпеха, душеха се, хлипаха задавени десет-двайсет-тридесет хора... Чу се гръм, заглъхна и пак — пхти гората...

Скоро мръкна. Нощта бе чудно звездна, но и мъртво студена в тия горни вишини. Всички пленени бяха събрани в една дъбрава и стояха онемели. От тяхната среда липсваше само американката и още кротката

¹ Разлог.

банченка, жена на албанския проповедник Цилка. И не се върнаха вече при кервана: на заранта протестантските учители и учителки се видяха самички в гората, намериха пътека, слязоха на мехомийския път и — пръснаха по цял свят новина...

Минаха се дни — никаква вест от двете пленнички. После легенда се понесе, че те са живи в планините и че за тях се откуп иска «казан лири».

Скоро плъпнаха низами от всички страни по следите на хвъркатата чета.

През една лунна нощ двете жени почиваха до своите коне сред цветна поляна. По едно време «Яким» пропълзя в тревата и се върна при пленничките с горска китка.

— Росни цветя, стига да ги приемете от разбойнишка ръка — поднесе им той китката.

Американката размени с другарката си думи на неразбран език и се обърна към разбойника:

— Кажете, добрий, де се изгуби онова момче...

— Кое?

— Коего ме изнесе в планината тогава...

— Мечката ли?

Жените се разсмяха и американката каза:

— Да беше нощ, наистина бих го взела за мечка...

— Той сега се превърна на Ноев гълъб — отговори «Яким», — отлетя по света да донесе — вам и нам — маслиненото клонче...

Наистина, Кръстьо в тази страшна афера изпълняваше през шест месеца ролята на Ноевия гълъб. В четата го кръстиха «Стоил» и стана той наистина страшен «разбойник», но надви на всичко новият му прякор «Мечка»: като мечка се движеше той страшен и неуловим в тия тъмни погранични гори...

Всъщност мечката беше народът, а «Учителят от Лешко» само олицетворяваше стръвницата. Никога сеяч не е намирал такава златна жетва, каквато намери «Даскал Христо» след извършеното при «Подпряната скала»! Стара поговорка е: «Приятел в нужда се познава». А «Даскал Христо» си беше спечелил за приятел народа: мъже и жени, младо и старо — всички по

границата прегърнаха сега неговото дело. Можеше ли то да не победи?

Кръстьо слизаше от пиринските дебри, сновеше от Рила до Кюстендил, срещаше се с американски агенти и мисионери в София и Самоков, беше вредом и никъде, както е само народът, олицетворен в един образ. Следяха го турски низами и българска полиция, помашки потери и харамийски чети — следяха го навсуе. Защото той беше колибар и за да го хванат, трябваше да хванат всички колибари от Рила и Пирин до Осогов, да прекарат в затвор всичките под фотографически апарат и така може би биха спрели на някоя физиономия, но сигурно пак не тъкмо на Кръстевата, защото той не би се дал жив в ръце и защото не биха го дали и колибарите, на които той беше син, брат, побратим, кръстник — с които той беше ял и пил, мръзнал и гладувал, геройствувал и страдал...

«Виждаме го ние ту окъсан помак, клекнал (за по-безопасно) пред полицейските участъци в Самоков или Дупница, гадта си да чука и нощта да дочаква; ту свинарче рошаво «господар търси» — лута се през поля и гори; ту тънко облечено студентче в Късървата книжарница английски книги купува — за пленничките, — ту във фрак и клак¹ (заети от софийски лекар) посещение прави на мисии — откупа да установи, откупа за двете американки...

През октомври се разнесе мътва край границата, че Александър Илиев е убит от харамии. След делото при «Подпряната скала» той заряза селото си в Серско и зае с четица Малешевския район.

Кръстьо и Черния* оставиха пленничките на Якима и с десет момци тръгнаха към Малешевско. В Струмишко им съобщиха, че в района са заловени двама съмнителни куриери, които потвърждавали новината за убийството. Трябваше четата да мине Струма, за да намери тия куриери. Реката бе спаднала през сухата есен и можеше да се гази, но студена бе нощта, а всичките бродове бяха заети от войска. Черния предлагаше да

¹ Шапка (цилиндър), която се сгъва.

избоколят далеч, през кресненските теснини, но Кръстьо не искаше да чуе: той плачеше като дете за своя другар, не бяха го виждали досега тъй мекодушен. И мълком се подчиниха всички на волята му: той сне четата до реката, съблече се тук съвсем гол и прехвърли един по един цялата чета, като газеше реката до гърди. «Качвахме му се на раменете — заедно с пушките и раниците си — разказваха свидетели — и той ни прехвърляше оттатък. . . Отде се взе у тоя човек толкова сила. . . 10 души бяхме!»

* * *

В Дряновец, недалеч от границата, една вечер обадиха на Кръстя, че в Лагодаш се спрели 30 харамии и се канели жив да хванат «Мечката» и на шиш да го пекат. Кръстьо прати човек до районния началник в Джумая, а сам, преоблечен като окъсан коняр, се озова в Лагодаш — изгубени коне да търси и, разбира се, да прекара нощта под една стряха с харамииите.

Свил се Кръстьо при харамииите и след малко зинал като същ коняр:

— Само като вас гости да ни идат бе, браќа! Сакате ли да ви отведа дур до Солуна, без да ви падне косъм от главите?

Скоро надошли и лагодашките старей. Харамийският войвода — майор, родом от Македония, дребен, пъргав, с кораво лице — седял като кърсердарин, измървал с очи белобрадците и скоро подзел гореща реч. Дълго слушали покорно старейте. Най-последно проговорил един от тях:

— Казвате, време му е, господине — и дай боже! Ала — така се каза и преди. . . има шест годин, ха? — обърнал се той към другарите си.

Те едногласно поправили:

— Седем.

— Седем — продължил първият. — Когато и в Мелник влязохте. Смяха ни се тогава и турци, и гърци, господине!

Заглъхнала одимената стая — стихнало като пред буря.

— Е, та не е още готово, ха? — питал майорът.

— Не е, господине.

— На куковден ли ще е?

— Не знам, господине, когато бъде.

— Когато ви се каже, говеда! — изпсувал майорът.

— Не може, господине. То не е в гърне да плюеш, че леща да свариш.

Наежили се харамииите: де дървен господ, де! А белобрадите ставали все по-смели.

— На партия сте я ударили, господине — поело думата и едно кресливо старче. — Слушали сме ние за оттатък и гледали сме: и в Кюстендил, и в Дупница биеха. . . преди години беше, биеха стари и млади. . . Е, партии! Та може да почнете и тука, господине — воля ви е. . . Ние на турчин от вас не ще се оплачем, не. . . Токо — защо бре, господин офицер, защо да гоните партии и тука, при нази? Малко ли ни е нам теглото?

Кресливото старче повишило глас и вече говорело през сълзи:

— И защо вие месите във вашите партии и руския цар бре, братче? И бога месите — защо? Грехота е и срамота, господине! Вие гоните и учителите ни, и поповете ни, и нашите синове — все за партия!

Офицерът почнал да си чеше дланите. Харамииите се разсмели.

— Сърбят ме, старци — подгаврил се той и викнал, — та лъжа ли е бе, не псуват ли учителите и бога?

Оборили глави старейте. Но все пак кресливото старче подзело думата и говорело сега съвсем кротко:

— Право е бре, господине, грешат, млади са! Ала дайте им прошка, брате, прошка им дайте, че. . . я, главите си не жалят, тръгнали са голи и боси, гладни и жедни — сиромашкия народ радват. . . На, укротиха турчина, господине, вече с месеци поганец не видим. . . Дайте им вие прошка, братя да ни сте!

. . . Конярчето се било свило между харамииите и

се преструвало на заспало. А навън бавно се силял шум като подземен тътнеж. Но офицерът нищо не подозирал, той се чувствувал прав, та не давал вече ухо на нищо и сипял гръм и молнии върху безбожните «даскали». Старците обаче го слушали само с едно ухо — другото си ухо давали навън. . . И ето, кресливото старче станало и подзело пак:

— Добре, господин офицер — и харно, нека е наесен. А сега, молим ви се, идете си. . .

Настръхнало в стаята.

— Какво?! — извикал офицерът ужилен.

— Дайте ни бре, господине, като имате джепане — усмихнал се старецът. — Младото ни е наредило: идат и отиват чак до Костурията. Къде се повлечем и ние със старините си, защо не? Цял живот сме, сине, тоя ден чакали; очите сме си изгледали по вази, сърцата ни са изгорели от тъжби! Дайте ни джепане, като имате!

Станали и другите старей. Конярчето от къта се прозяло и изчезнало из вратите, без да го забележат харамииите, които се заплеснали в спора между войводата си и белобрадците.

— Я седнете! — заповядал офицерът.

— Не ни е веке за седене, господине — отсякъл сега с бащинска строгост кресливото старче. — Ние сме дошли при вази да ви кажем: некай ви людето по цялата планина! Толкоз.

Офицерът не отговорил — той само смигнал на харамииите и изведнаж бедните старци се видели на земята под удари и ритници.

— Бийте, господине! — викали те. — Нас кой не бие?

Но и веднага онемели всички: на вратите с револвер в ръка се изправило конярчето — сега не конярче, а мечка стръвница.

— Безсрамници! — викнал той и настръхнала нощта.

Харамииите се стъписали, войводата се вцепенил, а старците все още лежали на земята и говорели:

— Остави ги бе, учителю! Нека ни бият бе — нас кой не бие?

Обаче вън в нощта шумяло море от хора — тълпи от въоръжени колибари. . . От Джумая бил пристигнал и сам Савата. . .

Не, софийците идеха тепърва да хвърлят къклица по нива, която беше отдавна засята и зрееше за тучна жетва — златна загария!

* * *

Престъплението при «Подпряната скала» се превърна на мирова афера. Тя трая шест месеца. Увенчаха я с успех колибарите от Пирин до Осоговията.

Самите войводи на четите се бяха отчаяли — в работата имаше непредвидена мъчнотия: пленена беше и една трудна жена. . . Месеците течяха, бедната учителка доби, пленниците станаха трима. . .

И «Ноевият гълъб» — Мечката — все по-безнадеждно напущаше планините. По едно време в Самоков той отсичаше:

— Ние сме разбойници и ще ги заколим.

— Не сте вие разбойници, ние знаем това — отвърщаха добродушно американците и протакаха преговорите.

Най-после дойде надеждна вест: Съединените щати отпуснали 60 000 долара за откуп. Туй усили злото — турците плъпнаха по-ожесточени. Последваха още два мъчителни месеца. Твърдостта на колибарите почваше да се круши: много села бяха оголени от турците. Положението на нашите хора ставаше критическо. Най-после се прекара една страшна нощ — четата биде заградена.

— Те ни следяха по пети цели три денонощия — разказваше Черния. — Жените най-после капнаха и нямаше вече къде — залостихме се в двора на една къща из долната част на едни колиби. Те се пилеят на 30 км разстояние сред скалистата планина. Димо взе две момчета и се отдели, за да дигне «милиция» и да удари турците зад гръб, а с мене остана Яким. Капнали бяхме всички, но заседнахме на пусиите си и следях-

ме по безезнината на снега как ни заграждаха турците. Те бяха една рота, а ние брояхме всичко 15 момчета и трима куриери. Най-после къде среднощ турците ни нападнаха от всички страни и почнахме редовно сражение. Още от началото единият от куриерите ни биде убит — но други жертви не дадохме. Мина се после час, два, а отникъде не идеше помощ. Това ни отчайваше — гърмежите ни всеки час можеха да привлекат още войски. Да, очевидно беше, цялата работа висеше сега на косъм! А през това време Димо на пусто тропал от колиба на колиба да призовава милицията: никъде не са се отзовали. . . Уморили се бяха бедните колибари, та че и страшно беше за тях: наводнили бяха войски. . . Ние, разбира се, не знаехме какво става из колибите. А нощта вече преваляше и турците все напиреха. Но по едно време те изведнаж прекратиха огъня — стана нещо, вслушахме се и ние: по зъбарите далеч зашумя, като че виялица се дигаше. . . Ние изтръпнахме — сражавали се бяхме три часа вече, сега навярно идеше върху ни нова войска. Огънят съвсем спря — всички се превърнахме на слух. А шумът по зъбарите все по се усиляше и чувахме вече ясни викове на български:

— М. . . ви, и-де-м! И-де-м!

Нашите лица светнаха — Димо е, иде с милицията! Но — скоро пак се разколебахме: ако не се е случило нещо с Димо, той откога би ни се притекъл на помощ! Ние си бяхме вече отписали главите, отчаяли се бяхме, та мъчно ни се вярваше в избавлението. Пък и виковете скоро заглъхнаха, само шумът по зъбарите се усиляше и приближаваше. По едно време видяхме, турците се изтеглиха и заеха далечко една чука. Стана ясно, идеше враждебна тям сила, но — каква? Скоро обаче снегът по срещната чука почерня — пристъпват безред навалица хора, само твърде разредени, снишават се. . . и запяха. Те пеяха песен, която ни сочеше позната, която ни развесели и просълзи, трогна ни като братски позив — но и дълго още не можахме да разберем тъкмо коя песен се пееше. После обаче като

празнично пееие се понесе над цялата околност силен, меден глас:

Де гиди, кучка Караман
с девет, с десет кутрета!

Чухме, разбрахме, Яким пръв скочи и ревна:
— А бе — Кръстьо е бе! Ура-а!

. . . Право, не ни се вярваше. «Мечката» бе отишъл в Самоков да води преговорите и съвсем не го чакахме тази вечер. А той, щом минал границата, узнал от куриери за положението ни и хукнал по своите «родове». Пък те не можах да му откажат — той имаше във всяко село хора, които биха без «ах» и «ох» скочили за него в жива жарава. . . И дигнали се десетина колибари още от първото село, па тръгнали след туй от колиби на колиби. То не било поход, а сватба: пеяли «Кръстьовата песен» и отдето минали, помитали със себе си всичко младо. И когато стигнали в горния край на колибите, под които ние се сражавахме, те били няколкостотин души. Димо, като ги видял, заплакал. Запалили се тогава и местните колибари, та се дигнали и идеха. . .

Песента се носеше, подзехме я и ние — с нея посрещнахме зората. Много я обичаше Кръстьо тази песен: Чобан Дима в Стара планина разбойници вързали, та той се измолил да му отвържат ръцете, кавала да си надуе, за да чуе невястата му, че да донесе откуп. Но той с кавала не невястата си позовал, ами свикал своята кучка Караман с девет кутрета, та те го спасили. Е, сиромаш Кръстьо, гласът му се чуеше на цял час, като викнеше на думите:

Де бре-е, куч-ка Ка-раман
с де-вет, с десет ку-тре-та.

.

После до края на работата с мисионерката само Лешко ни свърташе — неговото Лешко. . .

Към края на януари настанаха сухи студове — дни за лов. И далеч от Цариград потеглиха ловци — трима делегати от Американския Брод. Те носеха вместо пачки с ловджийски патрони 15 торби злато — всичко 14 500 турски лири. Казан не би могъл да ги побере. . .

Плътнаха изново войски и шпиони из горите под Сер — там отиваха американците на съюзен. . . С тях вървяха рота низами с офицерите си — да ги пазят.

Изкусните ловци обаче заобиколиха уречените за съюзена места, отминаха далеч на север, дойдоха под българската граница, бавиха се в Джумая, спираха и в Лешко, а после минаха през същия оня път край «Подпряната скала», където тъкмо преди шест месеца бяха заловени двете жени. Командирът на низамите само се потеше: дявол ги взел тия гяури, те много усукваха! Но и той, командирът, нямаше «жълто на уста»: американците всяка вечер му заповядваха да сменя от колата сандъците с лири, та той сам опитваше, тежат ли? Хе, те тежаха и още как! Лукавият турчин подмигаше и потриваше ръце: ще издебне той времето и мястото, когато сандъците ще се изпразнят, и тогаз. . . да му мисли гяурската майка!

От «Подпряната скала» златният кортеж слезе в Банско. Вечерта турският офицер пак изреди да дига сандъците — не, те тежеха, парите бяха в тях. А късно през нощта, когато всичко беше заспало, понесе се из улиците страшен рев:

— Към хана гори, към хана!

Огнено зарево освети хлътналия сред гигантски планини Разлог: гореше големият хан на Тодеви. И хукна мало-голямо да гаси. Американците изпратиха и офицера с ротата — да гасят.

И след малко, когато един от тия американци, седнал на висок чардак, рисуваше величествената картина на пожара, останалите му другари разменяха в избата с «Якима добрий» торбите злато на торби кримкови куршуми. . . Свидетели бяха само двама селяни, които снеха сандъците в избата. Имаше още един свидетел,

но него селяните не познаваха: то бе младо, глупаво момче, със сини сънливи очи и окъсано — съвсем окъсано. . . Двамата селяни обърнаха на него внимание само защото туй окъсано момче най-напред говори дълго с американците горе, та после се сне всичко в избата. Инак окъсаният — овчар ли беше, говедар ли — щом слезе в избата, легна и захърка. Селяните често се навеждаха до лицето му — искаха да го познаят. По едно време единият от тях сбута заспалия и го попита:

— Иване бе, ти ли си. . . Иване!

— Е, аз съм, не видиш ли? — изръмжа сънливецът и се обърна на другата си страна.

Скоро обаче той изчезна в нощта заедно с «Якима добрий». Двамата селяни и сега се смеят, като си спомнят.

— Ние го взехме за Иван от Добринище, пък той бил. . . оня учител!

На заранта американските делегати напуснаха Банско и тръгнаха към лесовете над Сер. Командирът на низамите не пропусна пак да опита сандъците: те тежаха, парите бяха в тях. . . Бедният хитрец навярно последен узна, че в Разлога се бяха продали най-скъпите куршуми на света. . .

Пленничките бидоха освободени, а «казанът лири» се повери на апостола. Той беше тогава оттатък Вардара, в Южна Македония, и когато мина отсам, пиринските колибари го посрещнаха слисани: тях вече бяха уверили, че Делчев «пипнал парите» и офейкал в «Ингилишко» да ги яде.

— Бива ли, бате, така да ни лъжат? — Посрещнаха го сега със сълзи колибарите. . .

В началния ден на февруари четата на Черния замръкна при Железни, а и на заранта се видя предадена.

Сипна зора, селото се нещо разшуми, но колиба-

рите не се виждаха: жени и деца само бърже гонеха добитъка към планината. По едно време отърча часови.

— На, две е — смее се. В селото са повикали войска!

Войводата изскочи и се върна тъжен:

— Предадени сме: нйзамй вече минават Струма — обади той.

Можеха да бягат, но — твърде горчив беше хапът, за да бягат, и решиха: ще дадат сражение.

А навън вече грееше ден, но мъгли се гонеха, та скоро се сви небето и заръмя пролетен дъжд. Войводата изведе над село своите 20 момчета, прати половината на височка чука, а с Кръстя и с другата половина се залости на една грамада. Двете криле се делиха от хлътнала нива.

Докато ставаше туй, в полите на високата чука плъпнаха червени фесове — войска беше повикана и от пограничните постове...

— Туй не ще е шега, Кръстьо — каза Черния. — Иди ти на горнята чука: там е здраво, но за мъчна минута момчетата са сами.

С Кръстя тръгна още един четник. Те пълзяха по угарта и тъкмо посред — между грамадата и чуката — Кръстьо огледа позицията и легна с четника.

— Черни! — викна той. — Тук е по-важно: ключ е на веригата.

Турците веднага сипнаха огън върху двамата в долчинката, но те вече се бяха заровили в угарта, Кръстьо работеше с ръце и с нозе и скоро до него се издигна трети «комита»: хайдушкият внук биеше шега — струпа буци, метна над тях кебето си и даде на турците ахмашки прицел. И стреляха турците — скоро кебето се превърна на решето.

Между туй аскер прииждаше от всички страни. Един ученик на Кръстя се беше залостил при долнята чука наред с други четник. Когато почна същинското сражение, ученикът си извади часовника. Часът беше пет по турски. Той гледаше стрелката, но не виждаше; втъппило му се беше в главата, че днес ще изгубят «Даскала». Войводата го изгледа по едно време и

насмал да го напсува. Кръстьо лежеше сред нивата наистина като на длан: но и войводата вярваше на своето предчувствие, за Кръстя той не мислеше, а се боеше за горнята чука и очите му бяха все там. И наистина, турците, които отначало целеха Кръстя сред угарта, за да раздвоят четата, сега, като срещнаха в него и в долнята чука стари стрелци, усетиха, че слабото крило е горнята чука, и удариха на нея.

Три пъти на гъсти редове турците се втурваха на «юруш» върху тази чука. Войводата долу бледнееше. «Ще ги разбият» — мълвеше той и скърцаше със зъби. А Кръстьо сред угарта пееше.

Димо бре, Димо чобане!

... Димо се виком провикна —

И в критически моменти се силваше мечешкият му рев към турците:

— Де бре, хе-хей, куч-ка Ка-ра-ман!

Гъстите турски редове се полюляваха от тоя рев, юнаците от горнята чука процепваха въздуха с чести залпове и върнали вече турците, те отвърщаха на Кръстя пак с неговата песен:

— Ка-лю-ю, Ка-ли-но де-вой-ко!

Ви-ши-и, ви-шии черни очи!

... Какво да ги правиш? Млади!

А дъждецът ръми, юнашкият ден бавно преваля и все повече повеселяват момчетата: те с просто око вече броят турските трупове по полите на двете чуки...

— Дявол да ги вземе — икиндия мина, а не може човек и цигара да завие — разсърди се по едно време ученикът на Кръстя.

— Няма тютюн, а то — отговори съседът му.

— Чакай, ще ти дам, но не мърдай, че едно куче три пъти вече улучва все едно и също място над главата ти.

Но на съседа му се пушеше, та мръдна да вземе тютюн. Изохка.

— Какво ти е бе? — ритна го ученикът, дърпаше го после и изпсува — султана.

Вестта за убития четник се понесе по веригата и разяри момчетата: денят превали, вали дъждецът, турците налитат, но четата вече не пее: куршумите ѝ само се сипят.

Има странно въодушевление в дело, което иска мъки и жертви, но което вече клони към своя хубав край: Кръстьо в угарта на мръкване се опияни и викаше към низамите:

— Елате бре, кучета, с юмруци ще ви трепя!

И те идеха. . . На другия ден десетина коли отнесоха оттук ранени и убити низами, а само един труп на четник.

Нощта скри юнаците, скри дирите им, но не скри предателството на бедните колибари от Железна. Когато на есента същата година те, помамени от София, се сражаваха с кримки срещу турските мартини и се виждаха изоставени от целия свят, тогава пратиха писмо до учителя — писмо с кървави сълзи: «Простете ни, братя — пишеха му те. — Изгориха ни ония, бог ги убил.»

* * *

През пролетта трима млади хора на файтон се губеха в облак прах по дупнишкото шосе към София. Пътници, тръгнали на тежка печалба. Изрядко македонец някой по селата ще се взре в лицата им и ще ги поздрави. Те не спираха никъде и се гушеха във файтона си. Но към София зачестиха да ги поздравяват. Тия пътници бяха Гоце, Кръстьо и Яким.

Буря от речи и поток от мастило посрещна в столицата младите вожди. И те свикаха таен конгрес: събраха бурята от речи и потока от мастило в чаша без дъно. . .

Сред тоя словоборчески кипез един човек само зъб не обели, а може би не взе и вестник в ръка. Тоя човек бе Даскала от Лешко. Той сред най-големите разпри в тайния конгрес лежеше на пода и хъркаше.

* * *

Даскала от Лешко изобщо не умуваше, когато разговаряше, както не се колебаеше, когато действуваше.

Еднаж привечер на тротоара се беше проснал поп — пиян-заян, повръща и пъшка. Стекоха се хора, дойде и стражар — гледат и се смеят. Имаше и защо: да легне поп сред улицата, и то такъв грамаден — не, туй се случва само на седем години еднаж! Минаваха и високи господа, винаги тъй благородни, тъй чиновничествени към държавата и църквата — минаваха и усмихваха се под мустак. . .

Най-после стражарят се сети за службата си, огледа се за файтон и защото нямаше такъв наблизно, наду си свирката — викаше други стражари, за да дигнат човека. А наместо стражари тичаха нови тълпи от любопитни и — смехът се усилваше. Понесе се по цялата улица: пиян поп, пиян поп лежи.

Отърчаха и трима студенти да се посмеят, види се. Но скоро един от тях — проврял се вече при стражаря — навъси меснати вежди и го смъмра:

— Защо събираш света с тази пищялка: вземи човека и го отведи дома му!

Стражарят погледна отвисоко студента и сухо отсече:

— Не е твоя работа.

Но студентът вече дигаше пияния. Тоя се беше превърнал на труп. Пораздрусан обаче, той се изправи на нозете си, легна после цял върху раменете на студента и се разсмя. Навалицата се заблъска: всеки помисли, че грамадният пиян поп ще повали с тежината си студента. Но то беше само едно мигване: пияният тръгна като войник, сключен в мечешките лапи на студента. . . Навалицата зина изненадана и зашепна: може да е син му бе? И никой не посмее да ги заследи — нито даже стражарят. Само двамата приятели на студента забързаха след него и го питаха:

— Защо ти е този леш, Кръстьо?

— Все е баща на деца — отговори мрачно Мечката и повлече пияния из тесните стълби на «Батенберг».

През нощта дядо поп спа на кревата, а Кръстьо — на голите дъски. На зараната изтрезнелият духовник дълго не можеше да разбере къде е.

— Имаш ли деца? — попита го Кръстьо, като се събуди.

— Имам, синко.

— Ха, иди си сега при тях, че ме заболяха кокалите цяла нощ по тия дъски.

Попът гузно се оправи и благодареше.

— Не благодари, то не хваща място. Прибрах те за твоите деца: стига сме се срамили за вас, татковци!

И тръшна вратата след угоените плещи на попа.

... Кръстьо не беше човек на думите. Не че не умееше да ги казва. Наопаки, когато дотрябваше, Кръстьовата дума винаги хващаше място; защото от лицето му и от целия него вееше такъва сурова и съкрушителна правдивост, че и най-лъжливиият еврей би ѝ се подчинил. През лятото, когато в София дойде и Черния (след като се пренесе и «казанът лири») — «Мечката», «Яким Добрий» и «Лошия» често гладуваха, т. е. хранеха се «на гости». Но по време на «конгреса» в София се събра повечко гладен свят, та не всеки ден всички се вреждаха да ходят «по гости». Една вечер Кръстьо подбра войводите и ги заведе на «зияфет». Минаха край една гостилница, минаха край втора — едната беше «солена», другата — «безсолна». Най-после хлътнаха в трета. Седна дружината на дълга трапеза — яде, пие, както господ дал: с ликьорите му, с евксиноградските бутилки и с десерти по три вида. Войводите почнаха да се чумерят:

— Мечка, като имаш толкоз пари, остави и за утре — гълчеше «Лошия».

Мечката — облечен сега в износения лекарски костюм на зет си — стоеше кротко усмихнат, като блажен домакин. Най-после той поиска сметката. Момчето донесе — цял ферман. Дружината беше станала. Кръстьо каза на келнера да дойде самият господар. Отърча пълничък и усмихнат цинцарин.

— Тази сметка ще платя аз — каза му нашият човек

и гледаше така, като че беше с години вземал-давал с тоя гостилничар...

— Добре, господине — смънка цинцаринът, погледна изпод вежди Кръстя и още по-мазно се усмихна, — имате всичкото ми доверие, господине!

— А, от всичкото ви доверие няма нужда — махна ръка Кръстьо.

Той нито беше виждал досега тоя гостилничар, нито пък гостилничарят след това го вече видя...

Странни хора, господа почтени люде, нали? Те от планините слизат с 14 000 лири, а в столицата гладуват и подядат гостилничарите... Апаши!

ИЗ «НАШИЯТ НАРОД»

ШОПИ

От всички български групи най-обособени са шопите.

Шопът живее неспретно, кажете, нечисто: около къщата му обикновено няма градина — свинете са всичко разровили. Облеклото му е бяло, с тесни бевреци, а кожухът му, нерядко с вълната навън, е лъснал от кир.

Шопът попишува — това най-добре знаят велешани; те от незапомнено време харчат своите люти ракии в шоплука. Като изключение от всички други български групи в Западна България има села а л к о х о л и ц и (пияници по бащи и деди). Но рядко пият и жените, наопаки, шопкините в двете Пасарели (между Самоков и София) със сопн разбиха кръчмите и поискаха от Народното събрание да ги закрие. . .

Въпреки тези качества шопът не прави изключение от общобългарската черта: той обича земята, ламти да я владее, негова да си е, свое да работи, господар да няма. За шопа, както за всеки българин, е срам и поразия да изгуби своето и да тръгне «по чужди врати». Такъво злополучие е особено тежко за шопа още и затова, че селянин ли се е намерил той, мъчно става гражданин; най-много, което постига, е да стане в селото си бакалин — за по-голяма търговия сякаш не е роден и гурбетчийство не знае (освен радомирските шопи, които са добри бозаджии и конкурират гегите¹).

¹ Северни албанци.

По цвета на коси и очи шопите предимно са сиви: снажни хора с некрасиви скулести лица и с мъгливи и скритни погледи. Дават се престорено за прости: изглеждат като добичета със скършени вратове, сякаш са готови да се примирят с всичко, а всъщност те единичко вред и винаги са се непоколебимо опирали на машехата народна съдба.

Шопът има особена слабост към женската си половина и вечно воюва с нея — за него като че ли няма нищо по-омразно от жена. На вола си ли ще се разсърди, детето си ли ще смърта или кучето си ще изхока, шопът вика: «Ах ти, жено!» А около Браца ще добави: «Ах ти, жено врачанска!»

Мълчалив, нехаен и бавен, шопът обикновено сочи кротък като овца. Но софийските евреи го познават добре: пази се от шопа, казват те, когато вирне врат като бивол и загледа накриво към земята. . . Но от това не бива да се съди, че шопът е съумял да се опре и на евреите. Синовете на Израила са му научили езика, настанили се в селата му и хубаво са се впили в неговата кесия. Разбира се, ако не е еврейнът, ще дойдат цинцаринът, арменецът или боткаджията колибар от Габровско, или пък прилепските чираци от Македония: шопът в търговията рядко отива по-далеч от кръчмар.

Познават шопа добре българските офицери; общо е мнението, че той е роден за войник: понослив, покорен и суров като вълк.

А познаха го и сърбите при Сливница. По онова време един шегобиец — писателят Захари Киров от Сливен — издаде голяма картина — карикатура на войната. Едно клепоухо прескача стобора на Източна Румелия, за да пасе тракийска тревица. Сърбинът от своя край се втурва със свинарска тояга да пази румелийските ливади — почва да бие клепоухото. Но кроткото животно изведнаж си хвърля магарешката кожа и пред сърбина се изправя с кървави лапи ужасен лев. . . Шегобиецът-писател сочеше на света, че ние, българите, само по кожа изглеждаме клепоухи. . . Не знам, но за шопите той имаше комай право: у тях личи нещичко

от това. . . Селянин из Софийско е заборчлял и останал без педя земя. Да аргатува той в своя край не приел, да иде на гурбет във Влашко, към Одеса или в Австрия — не знаел, та се озовал селски пъдар някъде в Севлиевско, зад Балкана. Мизийците се загледали в дебелия му врат, в орангутановските му ръце, в престорено кротките му очи и почнали да го подиграват: всеки си мерел дланта на врата му. Шопът се усмихвал, червял се и търпял: на чуждо място бил човекът! И чакал да превали лятото, че да се запилее в своя край, за да си отдъхне. Но навръх Илинден селските първенци се запили в кметската кръчма и пъдарят с кехаята-циганин трябвало да прислужват. Циганинът, като по-пъргав, се въртял около трапезата, а шопът, като тежък и бавен, предял стълбите на избата да точи с оканицата вино. Колкото по-се запивали първенците, толкова повече биели шега с шопата — нали за това бил той там мълчалив като мечка. . . А циганинът-кехая, като гледал как шопът не обелва зъб да се защити, скършил език също да го гаври. Тук вече пъдарят се наежил. Пияните първенци това и чакали: взели те страната на циганина, за да видят на какво е способен шопът. И не чакали дълго: налили се с кръв очите на нашия човек, кръшнал той врат, загледал накриво към земята и по едно време страшната му шепа се увила о лъскавия врат на циганина. Не са усетили как е станало: нозете на егупеца запърпали във въздуха, шопът го свил на топка в ръцете си и го камбурнал в избата. . . Онемели всички: настръхналият шоп заогледвал първенците като стръвница мечка — сякаш питал от кого да почне сега. . . Но скоро махнал ръка.

— Вие всички сте поганци! — казал и си излязъл. Дълго разпитвали селяните за своя мълчалив и честен пъдар, дълго го търсели, за да му издължат поне прослужените вече четири месеца. Но липсал човекът — плюл им той на парите. . .

Такъв е шопът, когато се прекали с неговото дълготърпене. Впрочем такива са и всички българи. Но все пак могуща е тълпа от шопи. Няма нищо по-страшно от техните тояги. Ненапразно се говори и ден днешен,

че те някога тръгнали с тях да превземат и Цариград. . .

Шопите са войнствени, това личи сега: другите български групи ще трябва да им снемат шапка. А такива бяха те и преди: щом се заговореше за война, току ще ги видите на групи из София — усмихват се кротко на кого де срещнат. . .

Макар тъй суров, шопът не е съвсем непоетичен — наопаки, той е преход от хладнокръвния мизиец към сантименталния македонец. Шопските песни са унили, но народните им игри са кръшни и еротиката им е по-някога детски нежна. Често хоропроводните им песни имат припевки към либе, трогателно чисти:

Гу-гу-гу, гу-гу-те-е,

гугутеле гълъбе. . .

Тази любвеобилност у шопите може би е причина да са те тъй смешни в гизденето: жените им и досега ходят из София с големи паунови пера на главата, а с червени дамски чадъри в ръце! . . Пък мъжете върху бели бенеvreци отпускат европейско пардесю. . .

До неотдавна софийанци ходеха в Бояна (два часа път, в полите на Витоша) да разговарят със стар шоп, който на младини веднаж бил ходил в София, но оттогава вече не беше слизал там: гледал човекът през 30 години как расте пред очите му нов грамаден град и пак не се накарал да прескочи да го види. . . Шоп!

Шопите дадоха големи благодетели в делото на народното възраждане, какъвто е прочутият Денкоглу от София. Но малко са техните представители между първите наши културни дейци.

МИЗИЙЦИ

Мизиецът е скромнен, чистооплътен и смислен земеделец и занаятчия. Той е хладнокръвен философ, не любвеобилнен, почти спартански строг в живота си. Предприемчив е, но няма гъвкав, спекулативен дух,

затова в търговията не е смел (освен в чертата Габрово, Дряново, Търново, Свищов).

Любознателен, със здрав разсъдък, мизиецът не е мечтател, наопаки, дори е измерен до консерватизъм. И с това си качество в традиционния търговски свят той бие и винаги ще бие неспокойния до авантюризм македонец.

По своя бит обаче мизиецът е типичен демократ, без да е буен партизанин — ни за свои, ни за общи интереси. Всъщност по Мизия необюзано партизанство не е имало: кротки са хората и благомислещи, макар да са много свободолюбиви. Тук се разиграха най-крупните политически борби от наши дни, но всичко беше степенно. Българският революционен център — първата българска столица от ново време — беше Ловеч, но начело бяха и свещениците. Борбите против «пълномощията» (1881 г.) се водиха в Източна България и се свършиха победоносно, без човешки жертви. Жестът против руското опекунство се даде във Варна, където един гимназист пръв стреля с револвер срещу руски офицер, а после генерал Каулбарс биде всенародно освиркан. Но и този исторически преход мина инцидентно, също без жертви. Контрапревратът (против свалянето на Батенберга) се реши във В. Търново и се доизкара от дружинките «България за себе си», които произтичат от Севлиево — Разград — Провадия. И, разбира се, също мина без кръвопролития. Стамболов падна под напора на народните маси в Шумен — Преслав и в Севлиево — Разград, макар че големите ужаси се разиграха в Тракия. В Мизия стана само екзекуцията на Садина, но и то мина без жертви. Източна България се окървави едничко при борбите против десетъка в 1900 г., домакинският характер на които се изостряше и от грубата себичност на големите ни земеделци в Добруджа.

В Мизия по села и паланки има «чорбаджии», но властта им се простира само в кръга на тяхната лихварска мрежа. И това е така предимно около пазарните центрове. В страничните села и селца се живее строго демократично: говедари, коняри, пъдари и кехаи се

пазарят на Димитровден сред селото и в присъствието на повечето домакини, които принадлежат на различни партии, но общоселското си домакинство поставят почти винаги над политиканството (когато обратното е всеместно в Тракия).

Младежта в Мизия играе смесени хора, нещо, което в Македония не се допуска. Момъкът си изглежда невеста в смесени седенки, на които непременно присъствуват стари жени. (В последно време настъпи разложение в нравите, което се отрази и върху седенките, та народът почна да ги изоставя.)

Рядко се случва в селата на Мизия насила задомяване или дори насила отвеждане на девойка. Но «крадене» на мома като доброволно от нейна страна «приставане» в дома на избраника си още се практикува у старопланинските колибари. Въобще браковете в Мизия се сключват по любов и винаги момата е по-млада от момъка (когато в Западна България, особено в Поломието, обратното е общо явление. Това е минало и в част от Никополско. Но по на изток хората енергично отблъсват тая битова непристойност).

Жената в Мизия е на разумна почит: излъстванията са голяма рядкост (освен по градинарите в Търновско, които заемат чужди нрави); те възмущават познати и непознати и винаги се свършват със законен брак. Мъжът в мизийските села не продава и спица от колело, без да допита жена си.

Мизиецът е смешлив (дори «боткаджия») и сухо себичен: рядко се застъпва за съседа си. Той дълбокомислено казва: «Брат брата не храни, но тежко му, който го няма.» Тук само брат за брата може да се застъпи.

В търговията мизиецът е бавен, но далеч отива — Свищов бие всички ориенталски спекуланти, като дава и даровити индустриалци, банкери и финансисти. Но стихията на мизиеца е в занаятите. Той има воля, уседчивост и съсредоточен ум, за да е дори изобретателен. Истински индустриалци в Българско има само между мизийците (и в смеса с тракийци по чертата Копривщица — Казанлък — Сливен).

Българинът от никоя група няма тъй ясно определена формула за устройване на живота си, каквато има мизиецът. В града той трябва да притежава къщица с градина, да си има поне крава и после лозе. А в село — ниви, овце и кон. Но и в двата случая той трябва да ги има сам — отделно от баща и майка, от братя и сестри.

Мизиецът много държи за приличие и нравственост и обича да сатиризира, макар да не е твърде духовит (все пак повече от другите български групи). Той осмя даже Средногорското въстание: «Пустите клисурци станали московци, а панагюрци — донски казаи». . . Габровската чета излезе ялова: черкезите я разбиха още в първия ден, та че заловиха жив и самия й войвода Дюстабанов. Мизиецът почувствува срама: «Габровска работа» — каза и приказката му се понесе по всички български земи.

Може би само у мизийците личат следи от бита и характера на волжките татари. Тук има съзнателно приравнение със съседа, което отива до покорност пред махленското мнение. Оттам е може би образцовата, почти турска спретнатост и чистота у мизийците: те не ходят в черква, ако нямат празнична премяна; непременно си мият ръцете преди и след ядене и в къщата си имат колкото се може по-скрито място за там, където и царят ходи пеш. В 1902 г. на Шипка се освети руският манастир-паметник, та ходиха старите генерали от Москва и Петербург: станаха големи тържества при грандиозни войскови маневри. Стече се от Мизия и Тракия стохилияден свят и всички престояха цяла седмица около Казанлък, в долината между Тунджа и Стара планина, която е само 15 км широка. Още на втория ден руските генерали почнали да се чудят; няма нито един пиян човек, не се случва никъде никакво скарване, никакъв скандал, нито пък се срещат оплескани, разпасани и окъсани хора. А към края на седмицата руските генерали вече не на смях питаха: «Вашите хора не се ли хранят и не. . .?» Толкова необичайно за русите бяха запазената чистота по тясната долина, покритата с българи като от гъст мравуняк. Бедните ка-

зашки генерали, те съдеха, види се, по своя народ и не можаха да си представят, че българите могат да не пият и да не се заголват по пътища и кръстопътища.

Такъв е мизиецът — почтен, благоприличен и сравнително чистоплътен. Но той замахва и по-далеч: проявява непосредственост, граничеца не винаги с обикновени дарби. Университетът в Женева от векове дава учени дипломи на хиляди чужденци, които вземат тези от побелелите професори и приготвяват съчиненията си, заровени в старинната университетска библиотека, т. е. в опита и знанията на много поколения. Дошъл поред тук и българинът мизиец, слушал професорите, ровил се в старинната библиотека, но. . . изпитателната му мисъл не спряла на дъвканото през векове. Той се залутал на своя глава край голямата женевска река Рона, взирал се по сипеите на нейните брегове, проучвал силата на течението й и дал дисертация на нова, нечувана теза: «Реката Рона и значението й за Женева.» Изненаданите професори му дали най-голямото отличие и го изпратили в родината му с небивали препоръки — изпратили го готов професор за Софийския университет.

Тъй оригинален, но сухо себичен, мизиецът изглежда мъчен за войник: трудно се дисциплинира и още по-трудно се споява в едно вдъхновено цяло, в една буйна армия, каквато се оказа българската войска.

Обаче в мизийците се крие най-силно характерната за българите подсъзнателна стихийност. Нашето опълчение в Руско-турската война се състоеше предимно от мизийци и тракийци. Те защитаваха Шипка; в техните ръце беше взелът на победите. И устояха — сплотени и хладнокръвни — срещу 30 000-та армия на Сюлейман паша. Нещо повече: те отблъснаха тази армия с дървета, с камъни. . . После, когато победителите руси минаха тук Балкана, разделени на две армии, турците действаха застрашително, защото минавайето на двете руски криле не можа да стане едновременно. Най-силните турски позиции бяха Шейновските редути. Те се командуваха от английски генерал, гробът на когото личи и сега в Казанлък. Той биде унищожен от третата дружина на българското опълчение.

Срещу Шейновските редути бе хвърлен в най-критичния момент пресен руски улански полк. Полкът наближи редутите, залегна и не можа вече да се дигне под убийствения турски огън. Гинеха един след друг началниците при смелото-си усилие да подигнат полка на решителна атака. Сам командирът на уланите понесе накрай полковото знаме. Но ужасеният полк пак не се дигна и командирът биде убит. Тогава се даде заповед на нашата трета дружина да атакува. И черните българи минаха през уланите, хвърлиха се в Шейновските редути и останаха тук почти шепа, мушкаха с рев и плач даже предаващите се турци. . .

Не, в уравновесения, природно смислен, но грубо индивидуализиран мизиец се крие страшна подсъзнателна стихия. На руските шипченски тържества се бяха явили и доживелите шепа герои от българското опълчение. Сред тях личеше плещест, космат и с дълги паламарци колибар. Той беше със своите потури и кожухче, на което бе пришил, ордените си. Те покриваха широките му гърди. Но блясъкът на ордените се губеше сега пред тоя на влажните от възторг старчески очи. И руските генерали пригалиха стария ветеран: водят го със себе, разпитват го. Старецът се държи строго, войнишки. А щом може, бяга от генералите: тича при своите, в стохиялната българска тълпа. Защо му са онези? Те са за себе и колибарят-герой също за себе: за своите, за «българския род». И увира се той, протрива се сред народа. Но тук го не заговарват, почти не го виждат! Влажнеят очите на стария ветеран, устните му треперят. А сноват пак адютанти, търсят експанзивния опълченец, зоват го при генералите. Те са по Шейновските редути, а там се е бил той, опълченецът, и трябва да разказва сега. Старецът отива неохотно — защо му са те? Но разказва гръмко, треперят му устните и горят очите му. А после развълнуваният мъж пак бяга при своите, протрива се о тях и вече непосилно възбуден, мърмори под нос, безадресно:

— Не знаете вие колко български синове загинаха тук. . . каква мъка беше то. . . не знаете!

Тълпата гузно се усмихва на стария герой: хората го вземат може би за пийнал. . .

Рано на другия ден генералските адютанти пак търсеха стария опълченец. Но скоро донесоха на ветераните генерали, че възторженият герой от Шейново през тази нощ се е поминал. . . Легнал човекът с другарите си, а на заранта го намерили мъртъв. Лекарите не констатираха по безжизнения труп следи от никаква болест: смъртта е последвала изключително от нервно напъване през първия ден. Старият юнак-мизиец е просто изгорял в тайния огън на своята странна душа. . .

Тази подсъзнателна стихия у мизиеца е може би същинската сол на земята ни. Навярно на нея дължим ние Канлидере*, Бузлуджа, Вола и бесилките по Русе, София, Одрин. И пак тя победи Мухтар паша при Бунархисар в 1912 г. Там на най-критичния пункт — Караагачките позиции — действаха преславци (войски от триъгълника Шумен — Силистра — Добрич). Младите посрещаха ударите на турските корпуси и се топяха, подавени от техните превъзходящи сили: влачеха се назад тълпи ранени и се прибираха при поддръжката, която се състоеше от бригада резервисти из Силистра и Добрич. Турците виждаха разреждането на българските вериги, схванаха момента на разколебаването и като превърнаха артилерийския си огън на ураганен, минаха в масови атаки. И настана паника сред българите, смутиха се самите началници. Ето, в тоя съдбоносен момент се извърши онава, което е израз на върховна мощ у един народ, е сюблимното в неговия дух и което сред българите се възплъщава напълно у «татарина» мизиец; «старичоците» от Добрич и Силистра се втурнаха срещу бягащите млади от действащите полкове, които бяха на първата линия, и почнаха да ги бият, за да ги повърнат срещу врага. А когато това не помогна, старичоците се разридаха, запрегръщаха младите и ги повлякоха със себе си, като викаха:

— Къде бре, синове! България е зад нас, момчета! Помислете за майки и сестри! Напред, деца! Да из-

мрем до един — еднаж завинаги! Хайде бре, синчета! Ние вървим — не ни оставяйте! Напред!

И повлечени така, 15 000 стари и млади мизийци примесиха в насърчителните си викове някакво многогърло «Шуми Марица» с някакво свирепо «ура», което — според началниците — е било непонятен и потресающ вой. . . А в тоя вой се стопиха турците и техните позиции: пълчищата на Мухтар паша се ужасиха от тази тамерлановска атака и обърнаха гръб. . .

Мизиецът не е много приказлив и си подбира думите — говори отсечено и малко троснато; песента му е тъжна, но разлята, а не сух речитатив като у тракийците от бреговете на Марица.

ТРАКИЙЦИ

Тракийците са смес от мизийци и рупци. Те са прекарвали големи патила. От честите войни в средните векове долината на Марица и част от долината на Тунджа са били съвсем обезлюдени. После пустите, но плодородни брегове на тези реки са били заграбени от бегове и превърнати в чифлици. Работници на тези чифлици са били докарани из планините от север и юг. Тия работници са заселвали ратайски селца, плодили се и с време са закупвали работната земя, мерите и горите. Ето, така се създали днешните «печенеги», както мизиецът нарича отмъстителните полянци из Тракия. И ден днешен тяхната празнична премяна в повечето села е кожухче, макар че се изпичат в него от тракийските горещини. А това показва, че те са слезли в топлото поле на оризищата от тъмните плеци на студени планини. Сами те се наричат «загарци», т. е. дошли от задгорие.

Заможният загарец ходи с ботуши, в които обикновено носи нож: с него той мушка съседа си или вола и кравата му; ако пък това не го задоволи, подпалва му

снопите, корени му лозето, даже му гори къщата. В Тракия дълго не ставаха избори без човешки жертви. Тук живеят ония бурни хора, от които предимно ние вербуваме нашите «запорожци» — конницата си. Родоначалник на името и на самото поприще е полският шляхта Садък паша (Чайка Чайковски). През 50-те и 60-те години на миналото столетие великият поляк организира край останките от своите полски запорожци българското запорожие — дружини от български конници, които вербуваше предимно из Тракия. С тях той воюваше срещу русите при война и срещу турските разбойници — в мирно време. От геройските страници на тази първа българска войска почва нашата военна история от ново време.

Загарците, произлезли от ратаи и роби, са досущ непоетични. Песните им са речитативни припеви, които се свършват с тъжни извивки като нарежданията на плакалки. Но затова пък първите ни писатели и поети идат от преливането на тракийците в мизийци — от Стремската долина, най-дивния кът от българските земи.

Би трябвало да се мисли, че по Марица — при тези вълчи нрави и край чувствителната отсеченост у хората — не ще е имало люде-паяци, които да омотават и душат подобните си. Пък то имаше ги и още как: лихварството тук доби през 80-те години най-невероятен развой. Най-коравият човек-вълк в селото се сдружаваше с градските паяци и почваше да им преде паяжината. В Тракия се навъдиха нови чифлици (лихварски), които бяха заробили цели семейства. Тракийският селянин, произлязъл от чифлишки роб, ламти и сам да стане чифликчия, та в това си лакомство за земя селата бяха така задлъжнели, щото имаше хора, които се заробиха с жени и с деца.¹ А в това положение загарецът е ужасен: нему вече нищо не му е мило; озлобява се и против бога; готов е да убие, да подпа-

¹ Това злощастие щеше да се разпростре върху цели села, но разумното държавно домакинство, политиката на земеделската банка и кооперативното дело спасиха положението: сега тракийците се радват на рядко благоденствие. (Бел. авт.)

ли, да отрови, даже би склонил да му отрежат ръка, да му извадят око, стига да се спаси от дълговете си и да си купи свое парче земя. . . Заробен загарец с жена и с деца обработва зеленчукова градина на лихваря. Далеч из полето пищи влак и изпуска искри. Заробеният мърмори:

— Да се пита от мене, че жа дам аз да върви лятно време железница! Жа има да зема!

— Защо бе?

— Пали храните, гори хорската стока.

— Е, загрижил си се и ти! Какво имаш, та какво ще ти изгори?

— Имал съм и може пак да имам.

— Я мълчи — заробил си деца и внуци. . .

— Е-е, само един бог не пада и не става! Може жена ми утре да умре. . . Жа се случи да намеря вдовица с имот и ей ме пак на нозе. . .

Печенег тракиец!

— Е, та тогава ти би забранил да вървят лятно време железници, а?

— Хм, кой жа ти мисли тогава за железници — пламва тъмният поглед на загареца.

— А за какво ще мислиш тогава?

— Нека то само стане, че аз знам. . . Жа чакам празник, господине, Велиден жа чакам и в кръчмата жа седна. А га дойде сегашният ми господар, жа го честя с ракия или вино — каквото пие. Жа го честя, неати, а после жа викна: ей, куче — да ти. . . на мустаките аз тебе! И жа си изляза.

— Е, защо?

— Така. . . задето сега псува мене пред жена ми и жена ми пред мене!

Ето тоя корав и зъл «печенег» покрива днес с бозовата си носия черното Тракийско поле — българската житница. Той, загарецът, и сам е черен: не е трудно да се проследи примес в кръвта му от първите турски чифлигари — циганите, от които и днес има цели

махали по градове и села в Тракия. Това особено се чувствува в чертата Чирпан — Търново Сеймен. Тук и езикът не е чист — употребяват се множество турски думи (предимно в Хасково).

Приливането между мизийци и тракийци става в двете паралелни планини: Балкана и Средна гора. И това приливане се оказва най-благодатно за нацията: оттук произлизат плеядата великани на Българското възраждане и на българското бъдеще. В тази черта са градовете и паланките: Копривщица (Любен Каравелов, Каблешков и група държавници), Панагюрище (Бенковски, Марин Дринов), Карлово (Васил Левски), Калюфер (Христо Ботев), Сливен (Панайот Хитов, Хаджи Димитър), Котел (Раковски, Софроний, Гаврил Кръстевич, Неофит Бозвели, княз Богориди).

Това са и такива са мизийци и тракийци. Те очертават и днес народа ни с добро и с отрицателно. Защото сред тях се разлива и байганьовщината. А тя е елемент от по-ново време — Откъсването на Гърция, Влашко и Сърбия от пределите на Отоманската империя даде широк простор на българската предприемчивост, която е най-силно застъпена у севернобългарската група. А създадената в Цариград държавна централизация след кърджалийското и даалийското безначале наложи относителни ред и законност в цяла Турция (през първата половина на XIX столетие). Това даде небивал тласък на занаятите и търговията особено след периода на Наполеоновите войни, когато Западна Европа се беше изтощила. Българската великанка Стара планина, която в своето хладнокръвно и сурово мизийско население служеше само за царство на народните хайдути, сега намери своята мощна творческа роля: новото време впрегна на работата нейните безбройни стада и пасища, реки и потоци. Зашумяха чаркове, тепавици, станове и закипя живот в нейните пазви. И сипнаха се в старопланинските поселища небивали богатства. Взе се умът на простите колибари по Стара планина: хукнаха те със своите

стоки от Босна до Анадол «да ринат с лопати турски лири». «С дисаги ги носехме» — разправят и досега старците. Не току тъй поникнаха в онова време край Стара планина властните български чорбаджии, които на места се оказваха по-силни и от пашите, защото бяха «и от турците по турци», както ги клеймяха после Любен Каравелов и Христо Ботев. . .

Ето, в тоя домакински обрат трябва да се търси зародишът на байганьовщината. «Сляпо като прогледа, надалеч види» — казва поговорката. Простите и голи старопланински колибари се видяха богаташи, настаняха се в градовете и почнаха да се големят — можете си представи колко им е прилягало. Оттук почва засмяната дебелина на бай Ганя, неговото натурничество и безочливостта му: забогатял човекът отневиделица, турчинът му гони чест, гъркът му шапка сменя, че дори сам халифът на правоверните го допуска до своя skut и го въздига в княжески сан. . . Как да не се скъса пердето от очите му? И само тъй се обяснява, че Алеко Константинов, дошъл от Свищов, трябваше да намери бай Ганя в Казанлък. . . Дунавът е културтрегер на северните българи, както Егея — на южните: от Дунава и от Егея (Солун — Охрид) идат първите просветени българи, надникват към Стара планина, виждат там запършилия ръкави бай Ганьо, който раздрусва турската държава, та му се изсмиват.

РУПЦИ

Рупците по език и темперамент са преход между северните и южни българи — мизийци и македонци. В тях много изгладено се съчетават крайностите на българизма. И като всичко изгладено, те куцат в оригиналитет. В никоя българска група няма да срещнете такива кадифени фигури като сред рупците. У тях всичко е измерено: и сръдната, и лукавството, и умът. . . Да, те и по ум са умерени: не отиват до самовглъбяване, нито се втурват по нови идеи. Същински служба-

ши — типове на бюрократи — търсете у рупци: те умеят да изчакват реда си за повишение, без да позволят някому да ги предвари. Много гръцка лустра с доста гръцки думи «калеко»¹, «калтята»², «калимана»³, «харкома»⁴, «ми цирико паратико» (т. е. не викай напразно), малко мизийско хладнокръвие и малко македонско тупе⁵ ги прави в чиновнишкото поприще да карат и мизийци, и тракийци, и македонци да им завиждат. Особено е враждебен към рупците южнобългарският печенег — той им вика, кой знае защо, «рупци-дупци-калмуци». Навярно защото загарецът е лаком, крадлив и предпочита кръчмата пред черквата, а рупецът и тук е твърде порядъчен, кажете, напълно почтен! Той е благоприличен до перфидност⁶ — от всички български групи най-малко байганьовщина има у рупците! Те са строго коректни към чуждото и са религиозни, т. е. пазят постите, непременно ги пазят даже когато са висши чиновници и добри рушветчи. А това сърди загареца, защото го срами: и той е добър семейник, и той носи бога в душата си, но не умее като рупеца изискано да го тачи. . . нито пък въобще може да се докара за «пред кума».

С тези качества българинът по Одринско и из Родопите е и в политическите борби по-степенен, отколкото човекът в коя да е друга от българските групи. Рупецът се пригажда към режимите, към обстоятелства, към хората — «докарва се» и умее прилично да го направи: няма да го видите никога със съвсем открито политическо верую, но и никога не се мята като риба на сухо, нещо, което се среща у македонците.

Също и по начина на живеене най-дисциплинирани между българските групи са рупците. Мизиецът е хладен и понослив, но мъчно се преструва. А тук има и този елемент, наречен в политиката у нас «византийщина». Селата на рупците са тихи и чисти, седем-

- 1 — зет
- 2 — кръстник
- 3 — кръстница
- 4 — медник
- 5 — нахалство
- 6 — коварство

ките — прилични, те на първенците си никога не възразяват, а пред чорбаджията прекланят глава хитро, почти дипломатично. И затова имат политикани и чорбаджии, които на места умеят да се държат като държавни канцлери, уверени в приспособливостта на народа си. Това изглежда малко гръцко, — «византийско», но по същество досущ не е такова. Явили се в Одринско група конспиратори да създават революционна организация. А рупците не са хора на революция, те могат да бъдат доведени най-много до бунт, т. е. да потръгне по една «политика» целият народ с първенците си. Защото откъсне ли се одринският и родопският българин от стадото, той губи своята опора, не е индивидуализиран като мизиѐца, има южанска слабост и вместо революционер току ще го видите харамия по горите.¹ Та овъртели се женевски анархисти да подготвят революция и в Одринско. Сноваха неделя, месец — не върви: народът от всички страни ходил да се допитва до негово сиятелство малкотърновския чорбаджия — човек, който бил налице в целия вилает, влизал при пашата, без да чака позволение. Имал човекът банкерска кантора в Цариград и синове с търговско образование. И не оставало друго: трябвало това битово величие или да се подчини на «делото», или да се «пречисти». . . А не било мислимо — и не е — чорбаджия от Одринско да се подчини на женевски волнодумци. Още по-малко можал това малкотърновският такъв. Нему някога разбойници отвлекли дете и му поискали откуп. Дипломатът чорбаджия размислил: не е ред, ни право на горски разбойници да се дават пари, макар и срещу заловен син; те от това се крепят и стават опасни за държавата. И им отговорил непоколебимо: нека заколят сина му, той по свой ред ще разплаче техните майки. . . Ето тоя чор-

¹ Странджа и Родопите конкурират на Стара планина със своите «планински царе»: Караджа, Кърджали и Петко войвода. По произход от Странджа, с. Турско Алагюн, е и безсмъртният Стефан Караджа. А в наше време странджанец беше и по Странджа върлувалше неуловимият през 8-те год. Лефтер. (Бел. авт.)

баджия женевските анархисти се мъчили да вземат подръка. И, разбира се, ударили на камък. Най-после решили да го оскубят с повече пари, за да го унижат — определили му хиляда лири «данък»! Продължавали хората традициите на Левски и Узунова. . . А малкотърновският властник далеч не бил като хасковските кождодери; човекът на Одринско поне сега, при съществуването на България, е харчил по народни работи толкова, колкото не е обичайно да жертвуват българските богаташи: строил черкви, училища, чешми и мостове. Обаче на наложения му от революционерите данък той се изсмял. . . И не само от вярност към султана, а и защото трябвало да се разбере, че той няма да допусне «хаймани да помамят и разорят» неговия край. То е било задкулисен двубой: могъщият чорбаджия бил убит по бял ден сред Малко Търново. . .

Рупците по Странджа са по-близо до мизийците. Ония по Източните Родопи напомнят тракийците: свирепи са и недисциплинирани (Манастир — Калайджи дере — Пишманкьой). Те, когато бяха в държавата ни, главоболиха даже на българските власти. Затънтено в родопския лабиринт, това население може би е останка от войските, които и при пълното разпадане на България успяха да въздигнат Момчила, да създадат държава от Димотика до Кавала и да воюват срещу съюзените Турция и Византия. В Централните Родопи (Пловдив — Егея) живеят най-обособените рупци: у тях преодолява южанството — войнствени са и лирични, имат епос и еротична поезия, които съперничат на македонските, макар че поголовните потурчвания тук чувствително са обезличили народната памет. По тази черта в рупския говор се явяват показателните членове, както ги намираме в говора на българите само по Черна и Дрин. Обаче основата на темперамента у рупците е пак мизийска. Какви твърди характери и какви политични хора има тук! Положителните черти, за жалост, са повече у потурнаците. Християнските оазиси сред тях проявяват следите на принизеност през робските векове: спекулативни са, а тъй като са боравили с гръцки капитали (от егейския

брия), то има гъркомани даже в Ахъчелеби, на старата българска граница!

Това са нашите южани, наречените «овдеджии». Аз отричам тази хула. Ще ми се възрази с думите на Галилея: «Земята... все пак се върти.» Върти се, разбира се — както се е въртяла тя някога и за нашата емиграция във Влашко и в Одеса. Нима там не са вършили политика и с руски, и с влашки, и със сръбски комитети, докато си дигнат къщички и развъртят дюгените си... Поне след това да са си оставали българи, пък то — зареждали си дълги презимена: Стоянеско, Драганеско и Първанчолеско... Не съдете за кой народ по емиграцията му!

СТАТИИ

КРАТКИ БЕЛЕЖКИ

(Тъмното царство и грядущето сияние)

I

«Австрия — Русия», «Русия — Австрия» — в това е вечно повтаряната злоба на деня у самозваните наши обществени опекуни. А край техните «големи грижи» за закрепване, божем, на държавата, из глухата и тъмна среда на тримилионния наш народ все по се чуе някакво ръмжене, все по се чувства, че там кипи някаква таинствена угроза, че готви се нещо жестоко и с орисна сила. Бирник, лихвар, пиянство, чудновати престъпления — всичко това все по-дълбоко се врязва в тъмното съзнание. . . на черните единици от тая милионна маса. Какво е тя — тая маса, — какво става в нея и накъде туй води?

Жалки и благодрушни, трудолюбиви индивидууми, преживели през векове жестоки неслоди, от което и мнителни до невъобразимост; хора безучастни към всякакъв шум и несъзнаващи каква да е общност в интересите си — ниско егоистични във всяко отношение; хора, които като по инерция се трудят, гиздят и плодят; най-после паплач, божем, собственици с животинска привързаност о своята педя земя, с тъпавяра в доходливостта на труд и спестовност: това е тя, плътната народна маса, нашето «тъмно царство» с милионната армия от черни измъчени, облечени в окъсани парцали фигури, които са вредом на очи — по гори и поля, по ниви и ливади, по пазари и кръстопъ-

тища — по ширини и глушини на нашата хубава татковина.

В това «тъмно царство» са се издигнали и загоили обществени храненици, алчни в домогванията си, безсъвестни в средствата си, жестоки с властта си, несъкрушими в дътя си. Силата на тия е в самия естествен вървеж на работите у това царство. Всеки тук се дърпа под своята опърпана колиба, думайки «не съм видял зло от човека», т. е. че чорбаджията (в турско — еме), кметът или силен лихвар (сега) глобили беззаконно о едно, влачили от злина на злина друго по съдилаща, трети уморили от бой, та че и крали от селската пара — «който бърка в кюпа, той все се облизва»: всичко туй още не ще рече, че Първан, който си има «своя черга», трябва да се увира в крамоли с човека, «кога не е видял зло от него». . . Силата още на тия храненици е в услужливата тям държавна власт (и в турско, и сега); в чудно приспособимите към всичко общински писари и в послушните дори и за най-голяма жестокост общински стражари, коруджии и кехани.

И под томруза на тая грозна власт ниже години-те ТЪМНОТО ЦАРСТВО, ниже ги при от векове установени понятия, чувства, отношения и мярка на задоволство. Тук се оправдават всякаквито легални средства за препитание (лъжата, скубачеството), макар и всички да се оплакват от тях; оправдават се с цинична сухост жестокости, като господарят да бие ратая си, властите — престъпника, бащата — сина си, мъжът — жена си. А изобщо всеки е тъпо равнодушен спрямо участва на околните или спрямо каква да е неправда, извършена от един връх друг, па макар тия «други» да са негови съседи, съжители. Дълготрайната икономическа застоялост, преживените векове в жестоко робство, като са крайно оскотили самосъхранението у нашия селянин, създали са същевременно задоволство от малко: надпреварването между тях е в най-тесни рамки; съществуването на всекиго се огорчава, ако е последен по заможност между съседите си — инак той почти е доволен и не рискува не-

що за повече. . . и тия черни, обезобразени от труд същества, видят ти се, като да са живели от памти векове все тъй. Рядко някои сборни обичаи напомнят изминалата безвъзвратно стара патриархалност, и то само по форма: няма братска радушност, но и нищо не сочи да са събрани тук хора с еднаква лиха орисия, с еднакво зло над главите им. . . Младите се огледват, старите се наивно лъжат и сватуват. . .

Такива са те, обитателите на нашето Черно поле. Живели са те и живеят в задушни и тъмни колиби; надеяли са се и се надеят на случая. Разболее ли се той, или добитъкът му, тича при ходжи и врачки. . . . Клати глава и охка, кога му разправяте за царщинските кривди, а приканите ли го на гражданска постъпка — извива врат и реди полуфрази, същинското значение на които е: «Никой не е умираал гладен. . . . все ще найда да прехраня чадата си. . . . Не ми трябва други бели». . . .

А покрай усиливащото се запаждане на дребното селско стопанство попът все повече и повече чете само на жени и старци за «всеведущия»; учителят все по-мързеливо работи за принципа «който се учи, той ще сполучи» и същият работник, черният селянин, все повече и повече — се ОСКОТЯВА. . . Ден и нощ в неговото сплашено съзнание се мяркат нарастващите нокти на бирник, кмет и лихвар и, клетникът, все по-се свива, стяга, спряга, готов до живот да дели залъка си с лихваря само да го не пратят него, почетен глава на семейство, аргат по чужди врати. . . И все по-чудовищен става той пред тая перспектива, пред възможността да изгърве педята си работна земя. Оплак-ва ви се дори с вярно разбиране за неминуемото утре «пристанал на чужда работа», ама сам не вярва в туй и ако злото не бърза, то често го и не сварва: смъртта го достига, връщаш се от нивата, гората — въобще от кървав труд, срещу който той подкрепя изнурения си организъм с ръжен хляб, сол и пипер. . . Ала злото е жестоко, расте с орисна неумолимост и тая горко окаяна армия на ТЪМНОТО ЦАРСТВО все повече и повече заселва и търка дебелите пейки на гнус-

ните кръчми и все повече и повече се ЗАПИВА... Запива се, защото «не върви» изцяло на всички — факт, отесняващ вярата в труд и спестовност.

. . . И напokon завива се свят на това милионно царство, плюсва то великанската си снага на легло, болнично легло. . . Потреперва целият обществен организъм, па стрясва се и СВЕТОТО ЦАРСТВО, царството на князе, министри, юбилирани и неюбилирани поети, на депутатствуващи и недепутатствуващи богаташи, предприемачи, фабриканти, лихвари и цял ред военни и граждански чиновници. Те се огледват слисани, засуetyават се. . . Със запыршени ръкави се явява най-надеждният доктор, поклонникът на брашнения чувал, сяда на единствения по понятията у нас стол за обществените лекари — на министерското кресло — и с вдъхновение пророческо туря очила, работва и потичат закони: за акциза, за митната тарифа, за минимума неотчуждаема земя, закони против лихварството, против пиянството, против, против. . . Приличат му на помощ владици с конфиденциални, инспектори и учители с премъдри назидания, божем, белетристи с просветителни мирчевски разкази,* юбилирани поети** с умни съвети да се сеят гори, па напokon и княжевският заместник със закон против подкупателите на религията. . . тъй «необходима за тъмния народ». . .

Голяма уплаха от милеене към народа! Би помислил човек, чу Дух свети, Христовият дух е озарил тия довчерашни отстъпници от Христа и в минутното ослепително пробуждане на чудотворната съвест те са забравили своите тъмни користи и са се посветили за благото на малкия брат. . . .

Ала скоро това смайване на наблюдателя се пропипява по пръждомите: екзалтираните патриоти продължават да черят болното отечество. . . напokon и с бюджета. . . със свръхсметни и безсметни кредити. . .

Нашите читатели знаят стойността на тия церове за болното тъмно царство. Ка' щяло да не знаят! През денеси бях с един от тия читатели и запита той един разплакан селянин: «Защо си се разплакал, байо?»

«Волът ми се поболя!» — отвърна жаловито запитаният. «Е, имаш право — каза му приятелят ми, — князът пък плаче, кога се вие поболее!» . . .

И наистина, не само князът плаче, кога се народът поболее, а плаче цялото богаташко светло царство, плаче също тъй, както селянинът плаче за разболения му се вол. . . Ала и не споминайте някому от тях, че грижите им по «малкия брат», по народа, са, за да може той като вола да работи, па да ги прехранва! Охо, това е светотатство! Чак дори и някой демократичен просветител, и някой благоговееен поклонник на гасене свещи от висотата на своето положение ще се озлобят, ще се запенят, ще изкривят уста: «Зелени юноши!» — ще вопият. . . И наострете уши па, ако имате търпение, изслушайте медените им кроежи: «Целокупна България с династия православна, армия непобедима, интелигенция самоотвержена, търговия с цял свят, производства с огромни капитали, рационалност в народното производство — земеделието, — гражданственост в масата и просвещение, просвещение — безкрайно! . . А всичко туй дъ ще свреме и закони, разумни своевременни закони». . .

Животът в своя естествен вървеж оплюва тия тъпи и самодоволни блянове на готованите лекари на болния народ. Сиромашията, грозна и сурова, все по-неумолимо пристъпва и мълком води неразделните си съпътници — безбожното лихварство и оскотяването на народа, а заедно с това и неизбежното следствие — пиянство и чудовищни престъпления.

Какво ни предстои?

Не е важният въпрос — какво ще бъде последното народно бедствие. Милионите сега късове ниви може би не ще останат в ръцете само на петстотини скопосали се спекуланти, а ще останат, да речем, в ръцете на 100 000 или 200 000 такива. Важният въпрос е, че останалите на кръстопътищата 500 или 400 хиляди земеделски семейства не ще се изселят в някоя нова Америка, а ще останат в тясната тогаз за тях своятаковина, в нея те ще чакат прехрана. . . и ще я чакат сигур много преди да почнат да мрат от глад! Мина-

лото на напредналите народи ще научи тази ограбена армия да не чака тая участ. . . Какво ще прави тя? Историята на другите народи ни сочи пътя: тя ще се поведе по тия или ония обществени сили, сочещи ѝ изход от грозното положение, и ще се поведе по най-революционните обществени сили на своето време. . . Сега и още повече в близкото бъдеще у нас идеалът на онеправдания и оголен народ не ще може да е друг освен този, що е у народите, които със своята култура тъй безцеремонно ни повлякоха по своя път. Тоя идеал е всеизвестен, това е интернационалният социализъм.

И негово е бъдещето! Тоя ден по-рано или по-късно ще раздвижи и нашето тъмно царство; ден по-рано или по-късно сполучливо ще се понесе и по нас благата вест за бъдещото царство, ще се развее и сред нашия работен народ червеното знаме на социалдемократията.

Този е неизбежният път на житейското колело и у нас. Царството на властителите и обществените ментори сега е в най-светлата точка на това колело: то ще се обърне и това «царство на разврат и подлост» ще се провали в тъмата на бездънното минало!

Но човешката история се извършва от отделните единици. «Извършва се!» Какво трябва да «извършват» у нас сред нашето тъмно царство отделните единици, верните съревнователи на вечния прогрес, които биха претендирали да знаят пътя на житейското колело?

Ние не преднамеряваме да убедим в нашето гледище днешните или бъдещи ментори от българските министерски кресла, нито пък ще губим време с бълнуващите юбилей писатели, които и тъй са дълбоко «убедени» — и несъмнено много време преди нас — в неизбежното осъществяване на социализма. Те са «убедени» в това и туй им е достатъчно, за да могат като Пилата със спокойна съвест да си умият ръцете, па да церят болния народ по своему. . . Не, ние имаме пред вид скромния кръг на дейтели у нас, които са се нагърбили с активно братство към онеправдания и оголен народ. Ние имаме пред вид възгласителите и у нас на грядущето сияние — социализма.

Какво се пада нам да вършим в средата на нашето тъмно царство, и то сега, когато то е далеч от да представлява удобна почва за нашата социалистическа пропаганда?

Нека следващите бележки послужат за пръв опит да се доближим до един жизнен въпрос, «настоящото» на който е тъй непрерывно свързано с «утрето».

II

Нарастващото икономическо неравенство между селяните у нас се свежда на: безимотни, дребни собственици и заможни селяни, в числото на които вече се ширят едри земеделци, занимаващи се още с кръчмарство, лихварство, зайководжйство (прекупуване) и пр. Дребните собственици са подавяващото болшинство. Ако близкото бъдеще ни сочеше едно сливане на тая многочислена маса с изпадналата ѝ част като в Англия, то нам не оставаше друго, освен да прострем широк размах за одисциплиниране всички тез в еднакво класово съзнание, т. е. организирането им в работнически синдикати. Но положението на селянина в другите капиталистически страни (Германия, Франция и пр.) е доста убедително, за да не чакаме никак у нас вървеж като в Англия. Ние дори нямаме още факта — възвръщане гладни работници в селата през икономическите кризи. Прочее немислимо е и у нас създаването в селата синдикати с класов характер, ако, разбира се, не мислим изкуствено да сдушим шепата безимотни селяни, което, вярваме, никой не си туря за задача в агитацията ни между селяните. Работата на селския агитатор е в средата на многочислените дребни собственици. Но пък тяхното постоянно заборчляване не може да бъде средство за създаването у тях класов антагонизъм против заможните им съседи, защото и действително това зло не им иде от последните (друг е въпросът за редките у нас села, гдето едрото земеделие, лихварство и зайководжйството са в едни ръце). При това селото е групи

роднински, съдържащи безимотни дребни собственици и по-заможни. Между тях не само няма взаимна конкуренция, но и нищо им не коштува да си помагат при глад. И почти право е, че никой селянин не би «умрял гладен» в селото си. Та и тая възможност да «преживеят» подкрепя тяхната неактивност в общи гласежи и постъпки. Тогава може ли да става дума за постижимостта между дребнособствениците селяни някакви икономически сгруппировки, основаващи се на класови интереси?

Ние сме дошли до убеждението, че поне засега нам в агитацията ни между селяните не може да са подръка никакви икономически сгруппировки и че ние трябва енергично да заработим, ограничени в едното средство — политическите организации.

Но щом се откажем от икономически сгруппировки, може ли създаването ни политически организации да виреят слети с класовата ни партийна организация? С една дума, социалдемократически ли групи да създаваме в селата? Това е един колкото сериозен, толкова и чепорлив въпрос, за убедителното решение на който надали са достатъчни не само дадената ни характеристика на селянина и бита му, но дори и много други възможни доводи. По него Кауцки определено се произнася: «Ние можем успя в пропагандата си пред селянина поне дотам, щото той да подкрепя нашата партия в борбата ѝ с другите, доколкото тази поддръжка не изисква от него никакви жертви». . . «Откажем ли се от идеята да преобърнем селянина в партизанин на нашата програма, която отговаря на индустриални нужди, съвсем чужди на неговите интереси, то ние ще имаме значителен успех.»¹ Не можем да не приемем това и за нашия селянин. Очертаната му от нас физиономия — много по-отблъскваща от оная на селянина в капиталистическите страни — дава още по-голяма основателност на горното мнение. Прочее ние приемаме, че нам предстои само да отлъчим

¹ Глед. «Социалистическата агитация между селяните» от Кауцки, поместена в VII и VIII кн. на «Ден», III година.

селянина от противния си лагер и да го имаме на наша страна САМО във възможни отношения.

За съдържанието на социалистическата агитация между селяните е вече писано у нас и ние ще поговорим само за начина.

Българският агитатор е далеч в друга сфера от тоя у капиталистическите страни. На пръв поглед нашето положение като да е много по-незавидно. Но всъщност това съвсем не е тъй. У нашия селянин няма партийни традиции и при днешната гражданственост у нас, при днешните цинично тъпи партизански оръжия — шарлатанията и голите обещания, прехвалването до обожаване на шефове, потънали до уши в кражби и насилия, — при днешната, казвам, политическа вавилония у нас: ние сме за угнетената маса на българския народ широко осветляващ факел на честност, прямота, постоянство — на истинска народност, мнение, което в немалко наши краеве е пуснало корени през освободителната борба. И ние толкова дължим на юначната си борба против Стамболова, колкото и на горното обстоятелство, загдето имаме тоя грамаден успех в късо време, на който се удивяват осведомените ни другари в Запад. Това удобство ние трябва да оценим и умело да се възползваме от него, още повече, че то далеч не е временно, тъй като великански нарастващата западна социалдемокрация ще въодушевява все повече и повече безкористни единици от нашата интелигенция и ще ги подвежда под нашето знаме. Едва ли не може се каза, че у нас не е възможна вече радикална партия като сръбската. Но едното туй обстоятелство, разбира се, далеч не стига за главна опора в по-бързия ни успех. Нека не забравяме егоизма, умствената ограниченост и вялостта на духа у нашия селянин. На него се приравнят и го подвиват върволица наши противници: кмет и писар, поп и учител. . . Трябва да изместим едните, да обявим война на другите. А за туй далеч не стига идейната безкористност, смелото красноречие, та че и за селянина далеч е убедителността в общи разсъждения.

Всеки агитатор трябва да изучи особеностите на

попадналия му край, па и трябва да е въоръжен с много знания, необходими в практическия живот сред селяните. От голяма важност е да имаме руската народническа литература, сръбските публицистически четива за народа; много по-голяма важност има прочетеното, отколкото само разправеното.

И с тоя склад ние трябва да се втурнем в нашия «тъмен мир», па и да почнем туй, по което пилеят тъй много възклицания нашите сладкодумни буржоа — да почнем организирането «просветителни дружини», които може да виреят и да бъдат съществено полезни само в наши ръце. С тях ние можем достави в селото нужното четиво; можем достави малка аптечка за безплатно черене; да купим магически фенер за сказки; да снабдим селата с крайно необходимата пожарна тулумба. Така, с повдигането умствения уровень на масата, ние ще й увеличим нуждите, с което се повдига и общественият, гражданствен интерес — основата на политическите борби. И по същността на нашите тенденции, като не ще се ограничим с безразличното «просвещение» и безформеното възпитание в хуманна «солидарност»: ние лека-полека с безкористната си дейтелност ще спечелим симпатиите на плътната селска маса; ще пробием сред нея път за своите социални тенденции и неусетно ще надвием в селата влиянието на първенците дотам, гдето тия «просветителни дружества» безпречно ще еволюират в ПОЛИТИЧЕСКИ КЛУБОВЕ от сиромаси селяни, обнадеждени в делото на социалната демокрация.

Нужната последователност за постигане горното е в зависимост от особеностите на всяко село. Друго е в планинските села, а друго — в полските; също и по близостта им до що-годе индустриален център. Така и по отношение на дребните собственици спрямо заможните: нейде, гдето има местни «изедници», това може да е видно оръжие в агитацията, а другаде ще се изисква всяко предпазване от насочване личности. Така е и в отношенията ни спрямо политическата борба. В краеве, гдето няма сериозна социалдемократическа група, рисковано е със спечелените селяни взе-

мането участие в избори. «Момчешка работа» — отсича презрително селянинът. . .

Разбира се, че и най-малкият наш успех ще усилива яростта на буржоата и мракобесната бюрокрация. Затова от голяма необходимост е отбелязаното от Кауцки създаване агитатори из самата селска среда. У нас са най-възприемчиви върналите се от служба «уплели конците» млади домакини без голям род в селото. Те са по-дръзко самостоятелни и повече се сближават с «чужденец». Вън от дейтелността изобщо малко поработване над такива селяни поотделно — и ние ще имаме тия сили, с които надменно можем се присмива на всяко гонение и при които всяка реакция би служила за усиление борбата ни.

НА МОИТЕ УЧЕНИЦИ

В дни на горчивини вий без умисъл, по силата на непосредствените си младежки чувства ми подарихте — уви, надали заслужею! — няколко минути от живота, който край вашите задушежни думи, край вашите китни букети, край еднородния ви адрес щат ми остана до гроба безценно скъпи.

Благодаря ви, добри и нажалени мои довчерашни ученици, а днес — мила младеж; от която дано завинаги ме нищо не откъсне.

Аз ще искам сега сред розите на Мая, тук в най-благословения кът на татковината ни, да ви говоря с думи, жизнеради и чисти, като самите рози на нашия край.

Защото нима жалката неправда, що ме тъй без време отлъчи от вас, може да осени нашите чувства? Та що значи частичната неправда, скъпа младеж, пред оня широк мир на чувствени вълнения и вековечни истини, които ний съзерцавахме, кога разкривахме пред нас галерията от релефни образи в ореола на хубавото, доброто, истината! Какво значи, казвам, частичната неправда след оня малобройни и сладостни часове, в които ний се стремяхме да обозрем през калейдоскопа на общочовешката поезия мисъл и исторически устрем, безкрайната ширина на живота с всичкото му добро и зло?

Вас ви е поразило, вас ви е възмутило, о, чисти млади души, гдето вчера бе осмян един, а днес тъй без време се отлъчва из вас друг от тия, които тихо работят сред вас с вяра в живота, в труда, в бъдещето.

Но не казвахме ли си ний безчислено пъти при работата си, че сме създадени за живота сред неговото добро и зло и че ний бихме усилили или отслабили всичко в него, защото ний — особено ний, днешните и бъдещи народни учители! — сме привиканите да го поправим?

Нека прочие не спираме вниманието си върху частичните несгоди, да, нека и след извършената върху ни горчива неправда ний пак да възобновим нашия възникнал от работата ни завет: разкрийте, другари, широко своите млади гърди, за да прегърнете живота с всичката страст на буйните си сърца!

Хубав е животът, о, младеж, а дважд е по-хубав за нас — синове на тих, непоковарен и мъченишки народ. Пътят на живота ни е оросен със сълзи от всенароден копнеж за обич, добро, светлина. Разкрийте сърцата и душите си за обич, добро и негасими лъчи! О, въоръжете се с това и всяка стъпка от живота ви по затънтите наши села и колиби, из които вий утре ще се пръснете като скромни труженици — всяка стъпка, казвам, от живота ви по там ще бъде само едно благатно шествие.

Но, ах, не забравяйте: идеите — те възникват из живота, ученици мои! А самият живот почива и се крепи на друго, което е плод на вековете: почива и се крепи животът на създадения и заячен от безпримерни страдания и колебания дух и морал на народа!

Надъхайте се, другари, с тоя дух и морал на нашите бащи и деди; надъхайте се с тая беззаветна задушевност, доброта, правдивост, делови ум, неуморно трудолюбие на нашата народна маса. С тях — о, бъдете уверени! — вие неусетно ще се избавите от празномелството на излишната възторженост и ще отбегнете от, о, вредната демонстративност, що създава непотребни мъченичества, опасни домогвания, ужасни престъпления. . .

Спомнете си, ученици, оня дълбини в душите на великите люде, в които, аз се лаская да вярвам, не щетно сме се мъчили да вникнем при работата си. Не идеите са ореолът на идеалите, а — чувствата. Идеите са изменчиви, чувствата — вековечни. Народните дейци

са се издигали на своя пиедестал с безсмъртните си чувства и често мимо заблужденията на своя ум. Разкрийте сърцата си пред живота като пред бога; просветете душите си за през живота като за през Дантевото чистилице и утре, когато пристъпите училищния праг и влезете в морето на обществените язви и горчивини, то бъдете уверени: животът до дълбока старост не ще изгуби за вас своя розов дъх, сладост, обаяние. А, боже мой, каква насъщна нужда е за сдавения от страданията дух на нашия народ една струя от дълбока, непосредствена жизнерадост!

А така вие бихте могли със своя чувствен мир на душевен полет да влеете такава струя на жизнерадост в народния дух!

Защото — нима разкритото сърце, нима просветената душа могат да минат през общежитието, като се докоснат само до добрите му страни? А, от друга страна, мигар обществените язви и горчивини не са тия, що превръщат живота в борба? Всичко в живота се слива в една велика хармония! Нашата твърде мъничка и твърде голяма задача е в подвига — да усъвършенствуваме тая хармония в нейната частност: у нас си, сред нашия беден злочест, неуреден народ! Прочее напред в живота като в борба, сред която лъхат зефири и дъхат аромати за човешкото съществуване!

Но, о, не мислете, млади другари, че има такъв лост — какъвто често намирате вие в младежките си мечти, — такъв лост, с който да може се превърна изведнаж животът и да се намести в желани рамки.

Не навсуе непримиримите със злото в живота духове на много велики люде са бивали по-непретенциозни, по-предпазливи и по-съобразителни, отколкото са такива дори мрачните писатели на обществената неуредка в своите подземни злодеяния.

Надъхайте се само с дълбокото желание да бъдете полезни народу си, и вие сами по себе си ще отритнете актьорството в живота.

Ако напр. един Добролюбов в толкоз късия си живот е можал да прокара, и то през една цензура като руската, тъй много и смели полезни истини: то какво

остава за нас — да победим неуредите в живота на младия наш народ и да прокараме безпречно една широка плодовита дейност!

Аз склучвам своите редове. Зазорява се. През прозореца ми долитат кръшните гласове на берачките из райските наши гюлови градини. Мнозина от вас, знам, са вече там, между трендафилите, смеховете и песните. Тичайте — още е време, — тичайте между цветята, пейте, смейте се! От мене — сбогом! Сбогом до близка среща в общежитието, дано и тогаз намеря вашите чела тъй чисти и сияйни, както са те в тоя мил портрет, обкръжил мен вече като другар!

Казанлък, 16 май 1900 год.

ГЕОРГИ ДЕЛЧЕВ

(1870—1903)

Закръглил своето велико дело, беззаветно загина Георги Делчев.

Той не остави никаква празнина след себе си; вестта за смъртта му сякаш не беше изненада; никой се не стресна от страшната загуба; само със сълзи на очи се спогледаха неговите приятели, ученици и неволни поклонници.

И колкото повече дни минават от кървавата дата, толкоз по се свиват нашите сърца и толкоз по настръхват нашите души: не, истина, Гоце вече не е между живите!

И ние мълчим. . . За бога, не! Да проговорим вече! Да проговорим, за да чуе и дете в люлка!

Защото наистина делото за свободата на народа не е дело на единична личност, най-светлият могущ човек е въплотение на духа и на подвига на своя народ и е девиз за нов подем на негова дух, е знаме за нови подвизи. . .

А няма по-пълно въплотение на духа и на подвига на народа-мъченик от безсмъртния образ на Делчева!

* * *

Македония днес би могла да се обърне към всички героически народи — към цял свят — с едно страшно питане:

— Какви начини за славна смърт има още? Кажете ми ги: аз крия в пазвата си нова плеяда синове, готови за смърт!

И народите, човечеството, светът ще трябва със свян на чело да наведе глава. . .

Виница, Прилеп, Охрид, Кадино село, Карбинци, Одрин, Солун, Кладероби. . . няма им броя, боже мой!

Не десет, не сто — безчетни са вече имената, безчетни са сенките — от Чемков и Гавазов, от Марко войвода и Попето до гинещите в настоящата минута мъже-великани, които паднаха и падат не като войници на бойното поле, не като верни на дълга си мъже — не, а като пълководци, повели на живот и смърт цял народ.

Да, светът със свян на чело ще трябва да се запита:

— Има ли наистина още някакъв начин на славна смърт, неписан от македонските борци в хрониката на мъчениците?

А учител на тази плеяда титани на чувството и на волята беше Георги Делчев.

Роден в Кукуш, следвал Солунската гимназия, свършил Софийското юнкерско училище през 1894 г. и изключен при един характерен случай, без да е бил произведен в офицерски чин, Гоце се е върнал в родината си и в скоро време е стъпил на нелегална апостолска нога.

И оттогаз че до нощта на 24 мин. априлий — през 8 години — Делчев беше един фантом: от Дунава до Архипелага и от албанските гори до Босфора за него имаше вярна стряха вредом, гдето живеят българи, и верни приятели вредом, гдето грее възторг от добро и правда.

И където поминеше — оставяше утъпкан път за всеки борец.

А когато заговореше, вселяваше и в старците духа и на свободата, на братството, на беззаветното геройство.

Него ни веднаж нийде никой не предаде — а от-

преди пет години султанско ираде бе обещало петстотин лири за главата му.

Той създаде първите македонски чети в горите, първите македонски комитети в селата, първите македонски конгреси в градовете.

Той затварян не бе, но познаваше всичките турски зандани: посещаваше затворените си другари в тях...

Той не беше заучил никакъв книжен идеал, но неприемливо мразеше коронованите глави, безпощадно презираше царедворците и наистина боготвореше народа.

И народът в четирите крайове на Македония отдавна му пишеше и пее му песни...

Поронете сълзи, съвременници! Вашите деца добиват още една ръководна звезда — може би от такава величина, каквато достигна само Васил Левски...

А вий, македонски борци, ликувайте: Делчев загина вчера — от днес той възкръсва!

Да живее Делчев!

ПРЕСТЪПЛЕНИЕ ЛИ?

В Солун — в един град от близо 200 000 жители — македонските революционери през нощта на 16 април запушили газовите тръби за осветлението на града и като покрили така всичко в мрак, пръснали се във всичките части на града и с около петдесет динамитни взрива пред обществени и частни заведения избили множество невинен свят, а едновременно дали из улиците няколкочасово сражение на турските войски.

Туй става в главния град на Македония!

Но не е и само туй.

Македонските революционери хвърлили на въздуха и двете солунски банки — отсекли финансовата артерия на страната!

Те потопили с динамитен взрив един търговски параход в солунското пристанище... очевидно, за да прекъснат търговските сношения на външния свят с Македония! Със същата цел те разбили с динамитен взрив един трен при Солун.

Те най-после със своите бомби разрушили клуба на чужденците в Солун и наранили редица високопоставени европейци, между които е и германският консул... Като че ли тия революционери обявяват война на целия културен свят!

Но това е анархизъм!

Поне в Цариград тъй искат да квалифицират тия действия на македонските революционери, а във Виена и Берлин, та може би и в Русия не ще са твърде против тази квалификация.

Анархизъм! Но кои са тия анархисти? Колко са те? Какво те искат? Защото мигар за да се определи характерът на една тайна организация, е доста да се преценят своеволно дадени екстремни действия? Нима характерът на тази организация не се определя от ръководителните личности в нея, от числената мощ, с която тя разполага в един народ, и от изчерпателната задача, която тя си е задала.

От всички кървави инциденти на македонското движение в последните години самото турско правителство дойде да се убеди, че то — движението — се ръководи от първенците, кметовете, свещениците и учителите на македонското население. С тях се пълнеха и се пълнят до днес затворите и крепостите в цялата Турска империя. Това, от една страна, а, от друга, изостреното положение през последната година добре илюстрира числеността и силата на революционната организация. «Няма село без чета» — казват консулските рапорти; «Селяните се притичат на помощ на четите и ги избавят из блокадата на войските» — съобщават самите цариградски депешки. . . Остава да се вземе пред вид и скромната задача на цялото туй движение — задача, известна на цял свят: реформи за човешки правдини и мирно развитие.

Е добре: ако ръководителните сили в македонската революционна организация са интелектуалните и икономически стълпове на обществото в Македония; ако в организацията се числи и последното македонско село; ако най-после и интелигенция, и народ единодушно са се опълчили за една тъй скромна задача — да си извоюват един такъв политически режим, на какъвто се радват всички народи на Балканския полуостров, то пита се: кой здрав разум няма безусловно да признае голата правда, че в същността на македонското движение не е имало и не може да има нищо анархистическо?

Но се явява мисълта: най-после не е важна класификацията — има действия а н а р х и с т и ч е с к и — избиват се у м и ш л е н о невинни хора — и, значи, не може да се оставят п р е с т ъ п н и ц и т е н е н а к а з а н и.

Светът знае — а и ние сме в положение да твърдим, — че «анархистическите» действия в Македония не са дело на частни лица, а обмислена тактика на революционната организация. Прочее абсурдно е да се отделят действията на тази организация от нейната същност. Има обаче много хора, които са готови да допуснат тоя абсурд. Те разсъждават тъй: тайната организация в Македония е парализирана под тежкия отпор на руските консули и на българските търговски агенти, та по-буйните елементи на своя глава предприемат чисто анархистически атентати, в които дирят собствения си гроб. А има хора, които и от друго гледище допускат същото туй твърдение, а именно, че анархистическите действия в Македония се дължат вече не на организацията, а на частни банди, обикновено «български», т. е. дошли от България. Те разсъждават тъй: тия анархистически действия целят да раздразнят турците и да предизвикат к л а н е в Македония, та дано с това да трогнат Европа и да предизвикат намеса.

И двете тия гледища на въпроса са много н а и в н и.

Ние ще кажем: общото въстание в Македония се въздържа тъкмо за това, че македонското движение, като не намира никакви приятели, с всеки нов ден все повече се надъхва от съзнанието на изключителната тежест на положението и затуй събира силите си, да употреби всички налични средства, и накрай, след като по силите си изтощи неприятеля, да хвърли и последния си патрон — поголовното въстание.

Така поне ние разбираме събитията, които се разиграват днес в Македония.

Прочее македонската революционна организация, която обгръща в редовете си днес почти цялото македонско население, през последно време работи попланово, отколкото всеки друг път.

Но може ли една организация с културни задачи да прибегва до средства, с които умишлено се избиват невинни хора, т. е. до средства а н а р х и с т и ч е с к и? Целите ѝ оправдават ли нейните средства? И може ли да се остави безнаказано такова едно престъпление?

Безспорно страшно престъпление е да се убиват невинни хора, па било то и за най-святата цел. Но... елате да се съгласим, че това твърдение е още морал в кабинетите само на професори и учители!

Не искаме с това да подсетим за характера въобще на войната — не; ще напомним направо за обсадата и бомбардирането на градове и крепости: мигар някому би текнало да окачестви тия действия между две воюващи страни като действия а н а р х и с т и ч е с к и и да искат от трети и четвърти страни наказването на пръвните престъпници?

Или може би няма още да се признае фактът, че вече от месец Македония воюва с Цариград? Как? В Карбинци, в Джумайско, в Леринско, в Кратовско, в Охридско турската артилерия не затрупва ли македонските села и не се ли цели в македонско месо?

Е добре: македонските революционери нямат артилерия, за да бият турските крепости, те нямат машини, за да бомбардират турските портове: а имат — своите живи машини, безпримерни смелци, които днес бомбардираха Солун, утре ще бомбардират може би Цариград, а в други ден Одрин, Битоля и пр.

Но попитали се бихме: има ли практически смисъл в тоя начин на действие? Да се разрушат банките, т. е. да се парализират действащите капитали в страната; да се прекъснат телеграфите, железниците и морските съобщения, т. е. да се умъртви временно феркерът¹ в страната и напанагон да се отнеме сигурността за живот на чужденците... Какъв смисъл може да има в туй?

Преди всичко тоя: всички тия действия са най-ефикасно средство, за да се внуши и на вътрешния, и на външния свят, че Македония е обявила война на свой потисник.

И нищо повече.

Когато от няколко месеца насам правителствените кръгове почти в цяла Европа обявиха македонските революционери за «разбойнишки банди», които Турция трябвало по-скоро да изтреби; когато Русия и

¹ Съобщенията.

Австрия със същия клеветнишки тон обявиха македонското движение за «изкусно» и с мними реформи се забасуваха да умират бедната страна; когато по същата въпиюща лъжа се наложи на България мизерната роля да превръща своите търговски агенти в Македония на турски оръдия: то кажете, бога ради, с какви средства македонците можаха разби това дипломатическо було, хвърлено над окървавената им родина? С поголовно въстание ли? Но никой подобен народ не е могъл с един замах да победи своя владетел; а да се подложи Македония на клане — македонците видяха резултата от арменските кланета: дипломатията никога не се е водела от импулсите на човешкото сърце... Пък и — Македония е вече отгледала свои водители, които считат за престъпно да извоюват свободата на родината си с едно подло предизвикване на клане. Те вярват в силата и издръжливостта на народния въсторг и разчитат не с баташки кланета, а с някои Термопили да извоюват свободата на Македония.

Но не са ли избраните ужасни средства съсипателни за Македония?

Банковите капитали в Македония са европейски. А търговията в страната е само дотолкоз сигурна, дотолко то тя се води от чужденци: турският поданик не е сигурен за живота си, та как ще бъде сигурен за капиталите си. Еднички угрижвания буди участта на македонските търговски къщи в няколкото главни града, като Солун, където под надзора на европейските консули те бяха вече заели някои добри комерчески позиции, които сега може да изгубят. Но... при общия гнет на страната, при убийственото разнебитване на народа, мигар тия комерчески къщи не рискуваха в скоро време да изменят на своята културна роля спроти нацията? А революционният атентат против чужденците в Солун е една жестокост, която намира, па и има своето оправдание в бездушното и безсмислено отнасяне на европейската преса спроти македонските тегнения: тази преса и до ден днешен, като дава на македонското движение български характер, влага в тази същност на нещата една тясна политическа тенденция, напусната оконча-

телно и чужда днес за македонците. Днес цял български народ заедно с най-крайните революционери в Македония иска само едно съответно на културните нужди на новото време управление за нея, при европейски контрол. А при всичко туй чужденците (особено тия, които имат интереси в Македония, като германците и австрийците) правят всичко само за да замъгляват тази същност на македонските тегнения.

— Не е ли обаче във вреда на самите тия тегнения атентатът против чужденците в Солун, т. е. той като справедливо само по себе средство е ли и разумно?

Ние мислим — да, колкото и да е страшно да се казва това.

Защото никой разумен човек днес не може ни за минутка да допусне, че има нейде в Европа правителствени кръгове, които още да не са осветлени върху ужасната същност на положението в Македония. И ако при все туй общата воля на тия правителства е против делото на македонците, което за тях е дело на живота и смърт, то на борците не остава друго, освен да упражнят всичките свои права като господари на земята си. . . Ако някому интересите диктуват да вземе страната на цариградското правителство, то защо македонците да не третират такивато като свои врагове? Народите не си изпросват свободата и не си измолват правдините, а ги изтръгват и налагат. . .

ЗА КУЛТИВИРАНИТЕ ГЛУПЦИ

Истината е винаги проста,
ясна и неподсъдна!

Ако би било вярно, че в живота побеждава винаги свършеното, за най-свършени трябваше да признаем микробите, тъй като те побеждават.

А, разбира се, има и друго съпоставяне: над морската повърхност излиза винаги вонещата пяна, когато бисерите остават на дъното.

Но думата ни е за култивираниите глупци.

Тъй като има два вида глупци: примитивни и култивирани.

Примитивната глупост е олицетворена в овцата: тъпа е, безпомощна и незанимателна, но все пак, като я превърнете на месо, добива вкус, и то — особен на княжеска трапеза, друг — на лихварска и още по-друг — на бирнишка. Инак за примитивната глупост няма и не може да има небеса, олтари, икони, отечество, народ, държава, партии, програми, идеи: тя познава само бирника, кмета и . . . казармите.

А култивираната глупост е гюрултаджийска. И лесно е да се разбере: въобще глупостта схваща чутото и виденото само тъй, както схваща например шопкинята слугиня подслушания разговор на своите господари. Оттук иде и обстоятелството, че култивираният глупец е олицетворено залбуждение, нахалност и негодяйство.

Тоя вид глупец смята себе си за най-умен и ако му кажете, че всичкото му достойнство е във високия му бой, в дългата черна коса или в големия гърбат

нос, той, ако разполага с власт, създава закон за печата, праща своите оръдия да бият хората сред улиците, па даже устройва комплоти и убива своите бивши съпартизани, които са се решили да му отрекат качеството на всезнаещ.

Култивираният глупец се не стеснява от нищо. И това му нахалство на министерското кресло или на царския трон се превръща буквално в идиотство: той посяга на държавната хазна, на гори и острови, на общински места и на чужди жени.

А оттук до негодяйството е само една стъпка. За щастие обаче, негодяйството, присъщо на всички култивирани глупци, има тази добра страна, че **ВОНИ** и издава отдалеч адепта си, та кара хората да странят от него и ако той е министър или цар, намразва го мало и голямо и издигат се в края на крайовете гилотини или поне герои като Халя.*

Преди всичко на култивирания глупец никой не заема ни петак — освен примитивните глупци, — тъй като всеки лесно открива, че направи ли какво да е добро на такъвзито субект, па бил той и цар, сигурще си спечели гадостен враг: в душата на тия пигмеймястото на благодарността е запълнено със завистта и злобата.

Чуден е култивираният глупец, когато взема манията да се прочуе като писател, поет или учен, а пък е владетел на цели народи, та се намират академии да го величаят. О, нещастникът тогава е тип на някои от ония най-изящно издадени книги, които са пусти и дъдриви от начало до край: умните хора, без да подозират нещо, се втурват към тях с възторг — и отблъсват се веднага с усмивка на съжаление.

Култивираният глупец преди всичко се отличава с най-мизерни лакейски наклонности: той у дома си върши всичко онуй, което вършат в своите дворци същинските господари, и не ще съмнение — всичко туй у него излиза карикатурно и комично до отчаяност. Например случайно го изберат за кмет в една автономна общинка; той тогаз почва да си въобразява, че е цар,

и — току виж — поръчал си престол и императорска мантия!

А какви са пък лакейските наклонности у тия глупци, когато те се намират между по-силни от себе си! О, тогаз глупецът е способен да си наложи и японска гугла или даже паницата на китайския мандарин!

Естествено, тази особеност на култивирания глупци се дължи единичко на обстоятелството, че те не правят разлика между сопата и кръста: тъй като и двете тия благословени от бога средства за морализиране на хората са направени все от дърво, то за адепта на култивирания глупост те се явяват еднакво свети и той им се кланя и ги целува с еднакъв комизъм. ... А и едно дете би могло да схване поразителната разлика, че с кръста се благославя, а със сопата се изправят търбици!

Инак въобще, както се шило в торба не крие, така и адептът на култивирания глупост не може да укрие своето естество. И затова такъв глупец може смело да се причисли към искрените и откровени хора. Той например често употребява термини, каквито се срещат в речниците на файтонджии и в тия на българските вестникари: «мерзавци», «каналии», «миризливи свини» — неща, които, без да уронят някого, издават негодяйската воня на култивирания глупец.

Но трябва да се помни, че всяка снизходителност и деликатност спрямо култивирания глупци са неща, досущ неуместни, тъй като тия неща за тях са непонятни: глупецът счита всяко възвишено чувство у приятеля си, у съгражданите си, у народа си за безсилие и става дважд по-дързък и по-нахален.

Лесно е да се разбере, че всичко туй се дължи въобще на едно-единичко обстоятелство: наклонният към папагалщина глупак, когато се култивира, обикновено никога не успява да застане око на око с истинския вид и смисъл на нещата; той възприема всичко като от отражение на негладко огледало и затова у него всичко е в окарикатурен вид.

Култивираният глупец понякога е тъй въртоглав, че се даже весели, дава банкети — хили се въобще —

и тогаз, когато върши най-върховните мерзост, негодяйство, блудство. Кой ще откаже, че всички развратни жени са най-глупави? Пък и на какво се дължи разпространението на книги като «Принц Карла», «Рокамбол» и на известните сензационни вестници?

В навечерието на нашето Освобождение Митхад паша се беше заловил трескаво да култивира България: той систематично насърчаваше откриването навред по нас тунели, шантани и публични домове, за да оплуге българинът в разврат.

Митхад паша беше турчин!

Днес у нас се преследват тунелите, шантаните, публичните домове, а се откриват в колоните на всевъзможни продажни вестници.

Тук е великата мъдрост на култивираните глупци.

Известно е, че в многохилядни томовете се разпространяват само ония книги и вестници, които са безразлични, лъжливи и затъпителни.

Обяснението се крие в следното разковниче: тия книги и вестници започват с интриги и сензации, почиващи на завистта, мъстителността, плътството, кръвожадността, измамата, предателството и блудкавата мелодрама, а се свършват с грозни убийства, с неумит позор, с кал и воня.

И култивираните глупци гълтат съдържанието на тия книги и вестници — ако са министри и царе, откупват ги, субсидират ги — те им са сърцето, тъй като в душата на тия глупци по същия ред се почва всичко с надутост и сензация и се свършва с оплугване в зло и разврат.

Изобщо за жертвите на култивираната глупост всичко в живота има цена само докато то е загадка, примамлива за тяхната грандомания, за техните прищевки, за техните гастрономически вкусове и плътски похоти. А щом им представите ЗАВЪРШЕНО СВЕТЛО ДЕЛО — майсторско творение, личен подвиг, мотивирана велика мисъл, скромно благородство, беззаветно самоотречение, издигната благодетелна сграда, по чудо възроден народ, с реки кърви освободена страна, — щом им представите такова ЗЪВЪРШЕНО СВЕТЛО

ДЕЛО, те — глупците — със своето нахалство се усмихват и изведнаж вземат към него такова положение, каквото са взели някога и към Колумбовото яйце — произнат се и кажат:

— А-а, това ли? Че това може и баба.

О, за тия жалки половин люде Сикстинската Мадона и светогорската икона са ЕДНО И СЪЩО НЕЩО: шарена дъска, на която човек може да се моли... и толкоз!

Представете си след всичко туй, драги читатели, една страна, в която на челата на всички — от началника до царя — растат най-чепатите рогове на култивирания глупец и — ще имате представление за... за Корея например!

НОВ ПРОЦЕС

(Трети поред срещу нас)

За нанисане обида против държавния глава вестникът ни е вече два пъти инкриминиран. Но това ставаше не на основание новия закон за особата, тъй като инкриминираните статии бяха печатани, преди да влезе този закон в сила.

Сега трети път ние сме вече под гилотината: предстои ни осъждане от пет до 10 години затвор и от пет до 10 хиляди лева глоба. А ето нашето антрефиле, което се инкриминира и което е печатано в бр. 97 на вестника ни:

НАХАЛСТВО

Столичната полиция става все по-нахална. «Господарят» — както престъпнишки наричат блюдолизците конституционния държавен глава в България — през последно време е възлюбил театралните спектакли в «Славянска беседа» и все по-често ги посещава. То добре. Но сред публиката той трябва да е един зрител и нищо повече. Намериха се обаче блюдолизци, които му издигнаха сред салона трон. И представлението сега е двойно: на сцената и около княжеския трон. И то добре — забавлението е двойно. Но... не щете ли, салонът веднага се превърна нещо като на участък: нахлуват стражари, пристави, градоначалник... не може човек да шукне! От самото туй вече неприятността за свободния гражданин е тъй голяма, че човеку се

отщява от всякакъв театър и «народната» уж трупа се превръща на комедианти за княза и полицията, както във време оно, при всевластните Бурбони. Обаче и на туй не спира нахалството на столичната полиция. Свършва се спектакълът, князът тръгва да си ходи — тръгва и публиката, но... коридорът между салона и бюфета се обявява за чужда територия: там полицията не дава никой нос да покаже — князът се готви със свитата си да излиза! А половината публика е оставила дрехите си в бюфета, че гардеробът е малък, пък другата половина от публиката иска да се отмори и да сподели впечатленията си от играта в бюфета. Мъже и жени — здрави и болни, уважаващи княза и неуважаващи — стоят на студа, докато дойде кефът на столичната полиция да изпрати своя «господар» и да се пръждоса по дяволите от очите на публиката. Но туй изиска близко половин час време, през което публиката псува кого как завърне... Ако туй още веднаж се повтори, група студенти ще искат да мерат мегдан с типовете на басмаджиевци, които няма защо да пазят своя «августейши господар» от комплоти, тъй като, щом такива дотрябват, те му ги устройват сами.

Какво би могло да бъде инкриминирано в това антрефиле? Ние питаме не гражданите, които не могат да се помирят въобще с какъв да е закон против особата като закон, противен на духа на конституцията ни. Не, ние питаме законоведците, питаме българските съдии, питаме дръзкия прокурор: КАКВО БИ МОГЛО ДА СЕ ИНКРИМИНИРА В ТОВА АНТРЕФИЛЕ?

Мигар не е престъпно да се нарича князът «господар», когато конституцията е строго определила титлите, които може да му се приписват?

Мигар е лъжа, че князът в един локал, където всеки влиза с парите си, не е и не може да е друго освен един зрител?

Мигар не е блюдолизничество да се издига сред театралния салон княжески трон — нещо, което може да характеризира само времената на Бурбоните?

А какво е туй кълчене на публиката около този трон — реверансите на дами и девойки, стояне прави на офи-

цери и висши чиновници, докато височайщата глава им кимне да седнат, — какво е това, ако не ново зрелище за свободния гражданин, зрелище толкоз по-неприятно, колкото по-задушевна е играта на сцената?

Моля ви се, гледате Толстоевите окаяници в «Силата на мрака», а пред носа ви се изправил Басмаджиев с ръка на шашката, а зад гърба ви дишат през нос като настървени на лов сонм пристави — пазят особата!

И — вие сте свободни граждани, а князът ви е конституционен глава по народна воля и любов! Каква ирония със свободата и с нас — ирония, проявявана от дива полиция.

Ако князът недоверява на своите поданици, нека им потърси любовта, а дотогаз да си стои в палата, защото той **НЯМА ПРАВО ДА ОГРАНИЧАВА НИЧИЯ СВОБОДА, ОСВЕТЕНА ОТ ЗАКОНИТЕ В СТРАНАТА, ОЩЕ ПО-МАЛКО ПЪК ИМА ПРАВО ДА БЕЗПОКОИ ГРАЖДАНИТЕ В ЕДИН ТЕАТРАЛЕН САЛОН, КЪДЕТО ВСЕКИ ВЛИЗА С КУПЕН БИЛЕТ.** Но немислимо е — и в антрефилето ясно личи, — немислимо е поведението на полицията в театъра, когато присъствува князът, да е по волята и желанието на тоя княз. Ние нямаме данни за това и — докато не разполагаме с такива данни, клеветничество би било да обвиняваме княза: ето защо антрефилето ни от начало до край визира столичната полиция и едничко нея.

И ако някой би ни дал доказателства, че безобразието, което извърши столичната полиция на 5 март в театъра, като **ЗАСТАВИ ПУБЛИКАТА ПОЛОВИН ЧАС ДА ЧАКА ГОЛА В КОРИДОРИТЕ, НА СТУДА, ПРИ ИЗЛИЗАНЕТО НА КНЯЗА ОТ «БЕСЕДАТА»** — ако, казвам, някой би ни дал доказателство за това, ние своето възмущение бихме отправили с всичка енергия против такова незачитане приличието, реда и амбицията на свободни люде у българските граждани от страна на българския конституционен държавен глава.

И направили го бихме ние това с пълното убеждение, че не ще се намери в страната ни съдия, който да прочете над нас присъда затуй, че сме дигнали гласа си да напомним на държавния глава доде се простират нашите права и къде се ограничават неговите.

Тъй като не мислехме и не мислим:

че законът за особата — противоконституционен сам по себе — е наистина едно пълно отричане на конституцията;

че законът за особата, насочен против обиди, нанасяни чрез печата на княза и на негова дом, е закон и против проявяването на най-елементарните изисквания на приличието, реда и законността;

че законът за особата, насочен против всяка подигравка с държавния глава, е закон и против проявление на протест за всяка подигравка с българското гражданство;

че законът за особата, насочен против възможните критики за частния живот на княза, е закон и против критиката за неговите постъпки като конституционен глава;

че законът за особата, насочен против проявяване злоба срещу държавния глава, е закон и против възмущение от неговите неконституционни постъпки;

че законът за особата, насочен да ограничи всички изрази лично срещу него, е закон въобще против всички изрази на протест срещу блюдолизничеството, мракобесието, тиранията.

Бога ради, кой закон е забранил у нас свободата на идеите, на вярванията, свободата на критика върху делата на властите?

Ако има такъв закон, то — властници, **СЪЗДАЙТЕ ЦЕНЗУРА!** Защото има ли веднаж такъв закон, всяка мисъл — освен блюдолизнишката — е престъпление и затуй то трябва да се предвари!

Създайте, господа, цензура или... човешката съвест не ще остави неоплюто място по лицата ви!

ПО ОТГОВОРА НА ТРОННАТА РЕЧ

— Снощи са почнали дебатите по отговора на тронната реч?

— Не знам — отговорих аз, депутат.

— Почнали. Говорил Михайловски и днес щял да продължава за вътрешната политика. Трябва да е интересно, ще ида — казва. . .

Офицерин е. А преди малко ме срещна бивш един подпредседател на камарата, с когото се разделихме при такава реплика:

— Кога ли ще почнат дебатите по отговора на тронната реч?

— Не знам.

— Впрочем. . . нали е навик: все още на дума поне любопитствуваме. . . Сбогом!

— Със здраве, подлец!

Той не се извърна да ме попита: «Защо те е яд, защо псуваш?» Аз бих го още веднаж напсувал, дълбоко уверен, че и той ще ме напсува, без неговата или моя буза да пострадат от някой плесник. . .

Оподлели ли сме наистина дотам, че. . .

Защо аз напр. не мога да се застоя ни половина час в камарата? Да, чувствавам се «почтен», гнус ме е да държа исо на Луканова, Фичева, Възвъзова*. . . т. е. гадостно ми е да говоря за род и татковина, за добро и истина, за разум и правдини пред една маса, около която стоят тъпи имеречи, взети от помийната яма на живота.

«Почтен» се чувствавам. . .

Но, боже мой, всеки мерзавец е по-почтен пред поголемия от себе си мазник! Нима моето чувство на «почтеност» може да ме оправдава!

В безсънни нощи ми се представлява, че излиза из тъмните гробници на миналото един гнуснавец в корона, упоен от човешка кръв, от сласт на продажни човешки дъщери, от пълзенето на хора — гаври човешки, от болнавите сънища на оплули от болести и пресита развратнишки поколения, — такъв един гнуснавец в корона излиза из тъмните гробници на миналото и с един магически замах поема държавната власт в една страна, сбира около себе си всичко, което е било удавено в помийната яма на живота, и — управлява.

Може ли? И ако може такъв гнуснавец и така да управлява една страна, ефектът върху «почтените» хора какъв би бил? Нима те смеят да заявят: «Ние не можем да боравим сега, гнус ни е, управлявайте!»

Та мигар туй би могло да успокои тяхната съвест? Но кой тогава ще се застъпи за ред и татковина, за добро и истина, за разум и правдини? Ако «почтените» хора оподлеят, то мазниците ли ще се борят с мерзавците?

Аз имам най-лошо мнение за нашия княз, а в камарата, на която съм член, чувствавам, че са събрани всички пиявици от помийната яма на нашия живот. И все пак в безсънни нощи, когато си представлявам злото в болезнено фантастична форма, както описях по-горе — все пак казвам, дори и тогаз аз абсолютно не намирам с какво да оправдая онова безмерно отвращение, което ме кара да бягам от заседанията на камарата.

Тук има, тук трябва да има и нещо трето: кое е то?

А то е може би въпрос за спасение на страната! Какво ни е спянало, изсмукало ни сърцата и смачкало ни мозъците! Моля ви се, Генадиев и Ачков, Свирчо и Юрдан Йонов*. . . се чувствуват със сърце и мозък: служат на татковината, творят народното ни бъдеще, а ние свиваме рамене. . . Така, види се, трябва! Но няма ли и друга тура тая подла монета на «необходимия фазис»?

НА ЕДИН... ЧУЖДЕНЕЦ

Преди да се гласуват страшните кредити за тайното събрание, аз имах нещастieto да говоря с един чужденец за... българския национален гений.

Тоя чужденец ми говори с надутостта на културтрегер — олимпийски, буквално като нашия княз — за че при всички отрицателни черти (които уж особено пристрастни наблюдатели обичали да откриват) в националния характер на българина (които черти, ако се уж признаели, можели да се изтълкуват лесно като плод на едно тежко историческо възпитание) — при всички тия отрицателни черти, той — чужденецът — имал дълбока вяра в бъдещето на нашия народ и бил — той, чужденецът — най-горещият поклонник на... българския национален гений.

Тоя чужденец с патос ми говореше, че аз и всички българи трябвало да храним по-голяма вяра в бъдещето на народа си, да не се съмняваме тъй малодушно в неговите сили и да не затуляме очите си пред всичко добро и хубаво, което съзнателно и несъзнателно, побърже или по-бавно сме вършили и ние, българите, от министри до стражар, и те, чужденците, от княжеските лакеи до професионалните шпиони, фалшификатори, търговци на човешко месо, архимаистори на отключ и заключ — което сме вършили и ние, и те за преуспяването на... българския национален гений.

Същите тия мисли и твърдения на тоя чужденец излязоха (скоро след знаменателния ден на внезапното тайно заседание на нашата камара) буквално вписани

и в речта на нашия княз, отправена до една депутация от български народни представители.

И аз, който искам да се опълча за народа си против тия дръзки думи, хвърлени в очите ми от един надут чужденец, би трябвало собствено да се адресират до нашия княз. Истина, той за нас ни е тъкмо чужденец: като княз той би трябвало да е първият български гражданин. Та така се той и мисли. Но аз, който съм роден българин, расъл съм с идеите, песните и заветите на българското минало и съм се надъхвал и се надъхвам със задачите, надеждите и вярата на синовете на своята земя — аз, повтарям, не мога да не чувствавам една разлика в моите усещания с ония на българския княз, когато той заговорва с някакво СНИЗХОЖДЕНИЕ за възпитанието на моя народ, за неговото самочувствие, за миналото и бъдещето му, за... националния му гений.

Не, когато ТЪЙ се заговорва, аз не мога да не чувствавам СЕБЕ СИ българин, а КНЯЗА НИ — чужденец.

Защото или ние нямаме минало БЛЯСКАВО, което може да храни нашето настояще, и над туй минало не смеем да се докосваме, когато сме разположени да отрицаваме, или пък ние нямаме такова минало и първа ще ни го създават ЧУЖДЕНЦИТЕ: ето какво аз чувствавам като българин, когато българщината се преценява отрицателно от един чужденец, та макар и да е постигнал той да стане български княз.

Аз хубаво помня речта на княза ни, отправена преди две години до камарата на Даневото правителство, в която камара — казвам го с гордост — бях и аз член. Тогаз князът ФОРМАЛНО НАПСУВА всичко, което бе наша чест, гордост, вяра — той ни РУГА в очите, като казваше, че държавният ни живот тогава представлявал «зрелище, дето се развиват апетитите повече, отколкото убежденията, дето се защищават не принципите, а личните интереси, дето няма нищо, което да помогне за подигането на моралния уровень на страната и да даде на възрастващото българско гражданство едно високо мнение за неговите права и дължности».

Така ни князът псува и руга — нас, политическите дейатели преди две години, — а днес той ни казва да не униваме, той вярвал в нашия народ, при всичките му недостатъци. . .

О, ако жалки пигмей-угодници не бяха оградили тоя лекомислен човек — уви, наш княз! — от истината и не бяха посочили нам, на българите (тихи и почтени хора в своето грамадно мнозинство), Черната джамия или скитничество по чужбина в случай, че се одързостим да адресираме горчивините си в лицето на тоя княз поне тъй, както той се одързостява да хвърля в нашите очи своите дързости — о, ако туй не бе станало, аз тия си редове най-задушевно бих адресирал нему.

Но. . . по-добре. Или поне «всяко зло за добро». Тъй като в душата ми е накупяло, а българин съм и искам да говоря като българин — нещо твърде мъчно с нашия княз и при най-добрите обстоятелства. Пък и. . . не е думата за говорене: обиждат ми народа — моля ви се, газят с кални ботуши в моята светая светих. . . думи ли? О, аз бих искал да хвана небесните мълнии и тях да отправя срещу безпримерните светотатственици. . .

А тъй не се говори на своя княз, тъй се говори само на силен и коварен външен враг: така са говорили атиняните по адрес на чужденеца — Филипа Македонски.

За щастие, аз имам налице чужденеца, мен наистина един чужденец ми говори отвратителни лигавщини за българския национален гений, преди да се прочете княжеската реч в камарата. И аз ще отправя в няколко броя на в. «Ден» моите изобличения от възбуяла душа към хищния безсрамник, дошъл за плячка в моята бедна родина.

МАЛКО ПАТРИОТИЗЪМ

«Чужденецът е нашият враг: той иде в нашата земя като в чужда планета, дето бог няма, дето той може да лъже и да краде, да се лигави и да безчинствува, да се гои и да развратничи, да трови и да гаври. . . Когато ни поучава, той се смее в очите ни; когато ни хвали, той ни плюе в лицето. . .»

Така шепне цял Китай под носа на европейските културтрегери.

Ние не сме китайци, ние сме европейци — една шепа мравунки, един рояк неуморими пчели в една жилка от корените на европейското дърво. . .

И ние няма защо да дириим китайска атмосфера.

Но когато и в българските площади, и в българските градове, и в българските дворци срещаш вездесъщия чужденец — пришелец авантюрист, — за когото няма нищо мило и свято в тази земя — нито в миналото ѝ, нито в бъдещето ѝ, — който е зинал да заграби всичко: и земята ни, и имотите ни, и ризите от гърбовете ни, а отгоре туй днес ни говори: «Вие сте каналии с отвратителни недостатъци, не тачите княза си и нас, които ви поучаваме», а утре ви пее: «Недейте малодушно унива, по-смело отпушвайте вашите милиони, ние и днес сме най-убедените почитатели на българския национален гений» — о, когато туй е тъй вече и под път и над път в България: аз питам, не е ли нужно подкупените от ласките и измамата родни изверги в тази земя, не е ли нужно те по-скоро да сковат закон — да закрийт затворите, да накупят вериги и да дигнат

бесилки — за всички тия, които като се отказаха да се опълчат против деянията на княза ни и на целия негов род, не ще се откажат да се опълчат против заверата на унгарски свинари, на швабски агент, на виенски евреин — против заверата въобще на чужденеца за оплюване, потъпкване и ограбване на цяло Българско.

По-скоро закон, драконовски закон, обезумели хора. Т. е. по-скоро затвори, вериги, бесилки. Така само плюха, газиха и грабиха земята ни и други пришелци — по-страшни, по-свирепи: ония, над гробниците на които ние все пак издигнахме. . . ореола на Паисия, на братя Миладинови, на Макариополски и Бозвели, на дяда Славейкова, на Хаджи Димитра и Караджата, на Раковски, Любена, Ботева и Левски, на героите под Самарското знаме, на титаните от Шипка и Шейново, на «урата» при Сливница и Драгоман, на безименниците от Садина и Дуранкулак, на халите от Солун, Дебърци и Битоля, на плеядата туптящи гърди от дебрите на Странджа до стените на Шар и Пинд, на бучащето море, което вече плиска вълните си от Дунава до предградията на Цариград и далеч до самите теснини на Олимп. . .

По-скоро, светотатственици — гаврещи се, що нам е свято и мило, — по-скоро се порадвайте на своето юдино хоро, защото ние имаме един завет от по-старо време, от който и днес не би се посвенил той — БЪЛГАРСКИЯТ НАЦИОНАЛЕН ГЕНИЙ, — завета, който вие сте забравили — говоря за паметните БЪЛГАРСКИ ДРЯНОВИ ТОЯГИ. . .

ЗА МАЛОДУШИЕТО

Да, има малодушие в Българско днес. И всеки българин от месеци го тръби.

Всяко напъване докарва умора и всяка несбъдната надежда отстъпва на унинието.

Но после заработва разсъдъкът.

И пита разсъдъкът: надеждите ли бяха илюзорни, пречки ли имаше непобедими, или бидохме изневерени, та измамата потъмни небето ни?

Но чужденецът бърза като гузно-негонено — той е винаги на ДУМАТА:

— Облягахте се на Русия, скъпяхте за армията си, не бяхте достатъчно патриоти, гледахте само апетитите си и сега отпадате в малодушие: о, не трябва, опомнете се, ние сме днес най-убедените поклонници на българския национален гений. . .

И редят се политични статии в списваните от чужденци наши подкупени вестници. Защото те, чужденците, у нас са вездесъщи. Всяка година, когато се внесе военният бюджет в камарата, някой доставчик-чужденец ще съумее да надникне от някоя колонка и да изкурига: «Не искали каналиите да гласуват военния бюджет. . . не ги ли сърбят гърбовете?»

Така ли е, еднооки човече? О, за свидетел бих повикал и министъра, и стражаря в България! Последният би се убоял може би да даде показания, но първият е и грамотен, и достатъчно подъл да признае, че чужденецът в България е по-голям патриот и от нас! И винаги, и вред, и непоколебим патриот. . .

Да, да, чужденецът е, ако обичате, единственият патриот у нас и когато чуе общ повик в Българско, че царува престъпна апатия, той може олимпийски да витийствува:

«Недейте унива, туй е малодушие, давайте си паричките, влизайте ни в джеба, ние. . . ние сме най-убедените поклонници на българския национален гений...»

Мокри кокошки, които играят роли на петли, защото нацията минутно е в униние! Те вчера бяха оси — хапеха ни, защото гърмяха нашите бомби от Рила до Пинд и защото в българската камара стояха все още хора, които не величаеха български гений, но го носеха в душите си. А нощес те, свраки чужденски, бяха гробари: потни и разпъхтеми, те копаеха яма и я пълнеха с псувни и заклинания на всичко българско — тровеха ни, дебнеха ни, шпионствуваха ни в родните стрехи, поля и планини, — гробари тъмни и мръсни, треперещи от ужасното съзнание, че жив народ ще погребват! А днес, гузни в своето страшно злодеяние, те идат да пляска своята отровна опашка по нашата напоена с кръви земя и озъбени пълзящи чудовища намират дързост и нахалство да се обявяват едва ли не за наши спасители. . . Да се обявяват за всеведущи, всезнаещи, всемогъщи! Сега, когато мало и голямо в тази мъничка земя с велики завети е заслепено от сълзи и оглушено от въздишки! Сега, когато народът стои поразен пред неуспеха на целогодишна титанична борба с проблески, които стреснаха Балканите и смутиха света. . .

Българският национален гений! Него ще гаврите вие, изчадия на банкерските и благороднишки вертели от незнайни крайове — вертепи, в които и най-малката гнуснавест е немислим престъпък и за най-лошия българин! Българският национален гений. . . него ще гаврите вие! Но, бога ради, българинът не е излъствал още братовата си жена и не е способствувал за заключването ѝ в лудница! Българинът не превръща и къща, и храм, и госпитали в домови терпимости, а вие поселвате в тях дори и вашите жени и сестри! О, излени машини на скотство! Вие ще гаврите българския нацио-

нален гений! Но българинът не знае да си мени вярата за хляб, не знае да продава и себе си само да се излежава, той се гнуса от лъжата, тачи чест, съвест, човечност, скъпи парата, защото я печели с кървав пот на челото, не се бои от врага, защото умее да му пречупва врата и с кринки, и с берданки, а когато пък прелее отровната чаша, о, тогаз той намира в своя национален гений такава титанична мощ, която вие, вонещи прелетни птици, добре е да не забравяте.

Аз ще ви разкажа — послушайте, — ще ви разкажа за охтичавото 20-годишно Велешанче, студент от висшето ни училище. То — неведомо и неогласено от никого — се озова с фалшив паспорт в Солун. Вие се сещате, да? То се нае за слуга на българина-готвач срещу банките. Разбирате ме, нали? И — пак неведомо и неогласено от никого — РАБОТИ ШЕСТ МЕСЕЦА: деня копаеше лахъмите, нощя изхвърляше пръстта. Вече ви е ясно, да? Шест месеца неведомо и неогласено от никого бяха изкопани от охтичавото Велешанче лахъмите под центъра на Солун! САМО СЛЕД ТУЙ могущият българин се обърна към няколкото свои другари — пак млади, неми и търпеливи българчета, — обърна се и им поиска. . . динамит.

Останалото вие знаете, нали?

Да, има малодушие в Българско днес! Гаврете, гаврете, хищници, «българския национален гений», време ви е — той сега се отморява. . .

ПЕРСПЕКТИВА

Полското дворянство и полските земства са представили на царя — с негово съгласие — петиция: искат самоуправление — своя полиция, свои училища и университети и полски език във всички учреждения по полското царство.

Искат, значи, автономно управление.

Под егидата на конституционна Русия те искат поплътно да се привържат към великото славянско семейство, като им се осигури нормално културно развитие.

Позволете след туй да си спомня уличните цинизми в нашата камара от наемниците на княза ни, които **ПАК ВНЕЗАПНО И ВЪН ОТ БЮДЖЕТА** предложиха на народното представителство да подарят на тоя княз нови 200 000 лева.

Наемникът на княз Фердинанда каза нам, на оппозицията:

«Какво лае; князът има право да ни вика и да ни изхвърля, както обича: затуй е той княз.»

Тия думи бяха казани, когато се дебатираше по новия подарък от 200 000 лева, който му се правеше.

Значи, когато се направи подарък на княза, не бива «да се лае». Иска два милиона цивилна листа — няма какво да се лае: «той има право да ни вика и да ни изхвърля, затуй е и княз», прочее трябва да му се дадат. Иска Хисаря в Търново — трябва да му се даде: затуй е той княз. Иска островите на Марица, иска крайморските лозя във Варна, «закръгля» и обсебва боровите гори в Чамкория, иска крепостен акт за княжевската борова гора, за старата гора над Калофер, за

столичната «Борисова градина», иска «Курубаглар», иска. . . поля и гори, реки и моря — трябва да му се дадат, затуй е той и княз!

Значи, когато един взет от сокака наемник реши да поднесе на княз Фердинанд тапия със златни букви, че му подарява на три метра дълбина всичката земя в България — и тогава няма що: затуй е той и княз, не бива да се лае, тъй като. . . за българите все пак остава въздухът!

Полша, драги мои съотечественици, е завоювана в голямата си част от Русия, т. е. тя няма своя династия, на която да подарява своите милиони, своите гори и поля, чифлици и лози.

А у нас, разбира се, е по-другояче: ние сме свободна държава. Русия дойде, освободи ни, даде ни конституция и княз. Тя лицемереше — не ще съмнение. Трябваше да се спасяваме ние от нея — о-о-о!

И ето ни сега: имаме княз; имаме дворцови кръгове, които не ни превръщат на католици и не налагат в училищата ни своя език; имаме в София палати: в села и градове — доблестни патриоти с боздугани в ръце и чудни тапии в джебовете си; имаме най-послед посредници на тия патриоти — при обеда и вечери в палата те дават князу тапии, целуват му ръката и после се обръщат с боздугана в ръце към недоволниците и викат: «Кому продавате тия краставици, защо лае-те, ще му подаряваме я, затуй е той и княз!»

Представете си, драги съотечественици, сега следното: тия недоволници да се обърнат към царя с петиция:

«Аман, царю, от нашата династия сити сме; от днес и ние вече като поляците не искаме да правим дума за династия; осигури ни ти само самоуправление, наши училища и университети и наш език в учрежденията, а там — да живее конституционна Русия с конституционния си владетел!»

Кой би загубил от това, драги съотечественици? Безспорно тия, които подписат петицията: те заедно с моята скромност ще бъдат осъдени в България най-малко на пет години затвор и на 10 000 лева глоба за «обида на царското височество».

НА ДРУГ ЧУЖДЕНЕЦ

Настоящите си редове ще отправя не вече до онай шепа чужденци, безлични и безсрамни, които не могат да внушат у нас, българите, никакво уважение, никакво значение, никаква човечност.

Днес аз ще искам да поговоря по адрес на един офицер на френската република — на един син на нацията, носителка на свобода, светлина и морално могъщество за човечеството.

Думата ми е за френския морски офицер г-н Пишона, инструктор на морската ни учебна команда в Черно море.

Ние флота нямаме, но е поръчана, т. е. поръчани са за 2 1/2 милиона няколко торпильора. Кога те ще станат, как в нашите брегове ще се озоват — неизвестно: овцете у нас вече не знаят какво крои и предприема вълкът.

Но едно ние знаем: още от тази година е предвидена във «флотата» ни длъжност «адмирал» с годишна заплата 18 хиляди лева и представителни 6 хиляди — всичко 24 хиляди лева.

На тази длъжност ще бъде назначен г-н Пишон. И аз ще се одързостя да изложам мнението на българите за тази длъжност въобще.

Ние, българите, сме убедени, че германските агенти са успели да вземат всичко в ръцете си у нас и сега просто се чудят какво да измислят, за да изтръгнат и последния лев от хазната ни — за да ни оголят, да ни задушат после с монополи и да ни умъртвят като

народ. Туй е от десетки години така у нас: в никоя държава не се е тъй безумствувало с народното производство, с държавното домакинство и с кредита на страната, както у нас.

Безспорно не сега е първият случай да се заговори за туй. И досущ не е резон да се отправят тия редове към един неповинен в нищо френски офицер. Ние, българите, преди всичко трябвало би да се адресираме към нашия княз особено откато той сам оповести, че неговото правителство върши всичко под негово ръководство.

Ние обаче нямаме възможност да правим туй, защото:

1. Нашата конституция отрича думите на нашия княз: той е неотговорна личност и неговото ръководство е своеволие, е въобще всичко, но не и тема на легални дебати, полемики, спорове.

2. Нашият княз досега не е проявил никакво разположение да тачи и елементарните ония морални задължения, които е възел, като е приел предложението му трон от името на един беден, но немалък народ. Известно е какво значи за един княз да е той владеещ. Вторият син на Виктория, императрицата на Великобритания, се отказа от всичките си наследствени права на великобританския трон само за да бъде владеещ княз на Гота — едно фиктивно германско княжество, по-малко напр. от нашия Силистренски окръг — най-малкия у нас. . . Повтарям, всеизвестно е каква рядка чест е днес и за императорски синове да добият трон, да са властници, да основат владеещ дом, че било дори на едно миниатюрно, та че и фиктивно германско княжество от 100 — 150 хиляди жители. А на нашия княз — бог и светът са очевидци — ние предложихме трона на една просторна страна с 4 милиона народ, на една нация с хилядолетна история, на едно племе. — най-старото от великото славянско семейство. Но тоя княз и до днес не е проявил никакво разположение да тачи и елементарните морални задължения, що е поел с приемането на тоя трон. Фактът, че

3) ако българинът днес се одързости да посочи от-

стъпленията от тия морални задължения на княза ни — ако българинът направи това, казвам, то предстои му да бъде наказан най-малко с 5 години затвор и с 10 000 глоба, тоя факт не показва ли всичко и не обяснява ли онова жестоко, тъмно, тираническо, позорно за нашето време положение, в което се намира страната, на която служи г-н Пишон — гражданин на велика Франция?

Ние нямаме затвор, в който да се преживее пет години. А и през цял живот ние поотделно не можем спечели 10 000 лева, за да платим глоба срещу скромната гражданска длъжност да кажем въпиющи истини на своя княз.

Прочее, ние не можем да се обръщаме към него и нам не остава друго, освен — да се нахвърлим на чужденците, които безчинствуват в страната ни, или пък, ако между тях намираме неповинни люде, които с нацията си ни внушават уважение, да се обръщаме към тях със своите мисли, чувства и апел.

Това аз и ще направя утре.

ХАЙ, НАРОДЕ БЕДЕН...

...Погледът не види

добро ли, зло ли насреща иде.

Хр. Ботев

Зора огрява прозореца ми оскрежен. Нощта мина тъмна и мразовита, а все пак нощ е в душата ми... Като погребална камбана се чува най-напред гласовете на няколко хиляди селяни нейде из Видинско и Белоградчишко...

Бедни, бедни, добри хора! Как ви не приканвахме ние, как ви не молихме през осем години! «Кретете, братя, не унивайте: ще се стресне народът по Балкана, далеч до морето; ще се дигне всичко, що е свястно, по бедната наша земица и ще си уредим ние държавицата, както спестовни, честни и работливи къщовници си уреждат къщицата»...

На това ги ние приканвахме, за това ги молехме — да не униват... И те напушаха дом и челяд — било по жетва сред упорен труд, било във виялици през самите рождествени празници — напушаха дом и челяд и със своите знаменца, везани от техните жени, сестри и дъщери, вървяха с хиляди... Биеха ги по митириците¹ на Видин, давеха ги по блатата на Акчар, стреляха ги и гонеха по урви и скали далеч през гори и вършини до Балкана, а те пак се повръщаха и пак с техните мили и прости знаменца на добри синове и свестни бащи, загрижени за бъднината на своята ро-

¹ Крепостите.

дина и за доброто на своите деца и внуци — вървяха те дори и срещу куршуми!

Много ли искахме всички ние? Само да си уредим държавицата, както прилича на спестовни, честни и работливи синове на спестовни, честни и работливи бащи, каквито са били нашите от паметивека...

Само туй искахме! Биеха ни... шайки; гонеха ни... стражарите на «Негово царско височество»; псуваха ни... подкупените от чужденци изверги...

Бедни, бедни, добри хора! Косите ми настръхват, като пресметна: ами че ние сме ги лъгали! Ние им казвахме: народът ще се събуди, всяка година из училищата излизат учени българчета, те ще плъзнат като мравунки сред народа и... помощ ще ви дойде, капката по капка ще стане море, вълната ще залее и... ще издави софийските лами!

И те ни вярваха. Не, те още вярват, когато... когато ето, ние губим вяра! Те и сега, сред непробудното мъртвило, в което побеснели гнуснавци обявяват срама за унии, честността — за малодушие, доброто чувство — за недостиг от възпитание, а разсъдъка — за липса от дисциплина — сега, казвам, те там, в своите затурени и затънтени селца, верни на своя осемгодишен завет, първи издигнаха многохиляден глас да напомнят за своите потъпкани права, осмени надежди, височайшо подиграни възжеления...

Ха, в тази страшна фарса и аз играх... ролята на шут!

Но не, ей, бедни къшовници! Туй са шепи хищници, които искат да превърнат нашите светли борби в жалка фарса, а нас — в шутове за шпионско, сребролюбско и скотско удоволствие!

Не, не унивайте, пак не унивайте, бедни къшовници! Малък народ сме, слаби сме, най-после може да паднем пред гробарите — чужди агенти, — но нека и последният наш дъх трови у тях угоената с наша кръв плът!

А може би — ех, горка надежда! — мравунякът, излизал години наред из училищата, наистина най-после ще плъзне сред народа...

Та какво повече може още да се чака, боже мой: ето ви и МОНОПОЛИ на солта, на кибрита... на онуй, което влиза в милионите къщи, за да изтръгва милиони залък от милионите и без туй неимеющи залък...

Да, да, може би най-после ще плъзне из народа мравунякът «интелигентни», та пак ще се понесе по двете страни на Балкана наивната, но заветна песен на бащите ни:

«Хай, народе беден, стани, народ поробен!»...
Може би...

БЛИЗКИ ЗАДАЧИ

От три години обикалям страната — почти непрекъснато.

Бях и в Троян — градец, в който всеки е минал през подземията на участъците. Сега е общ глад. . . Някакъв благотворителен комитет от Прага е можал да вземе адресите на най-беспомощни вдовишки семейства в Троян и им е изпратил направо с пощенски запис по хиляда лева (на Вена Ст. Балевска, Дона Д. Гадева, Ана П. Муратова и други още двадесетина челяди). Парите са били получени и похарчени. Но узнала властта, свикала подпомогнатите и дълго ги е заставяла — с обичайните свои средства — да повърнат получената сума и да подпишат изявление, че нито са се нуждаели някога, нито пък приемат чужди помощи. . .

Бях и в Котленския балкан, където комай се покрива народният израз «дете в майка е пропищяло». Тук са довеждани шайки дори от западните ни краища, за да бият поред мъже и жени из целия Балкан. Сега е общ глад и общо разбягване (емигриране).

Бях и в Сливен — на два пъти. При първото ми посещение гостувах у младия идеалист Попстефанов, юрист, окр. съветник, син на свещеник и току-що задомен. Ето край него вникнах в същността на фантастичното положение, в което бях заварил живота на града; тогава тук вилнееше със своята чета неуловимият СТЕФАН ИВАНОВ. Един млад убиец, който на времето е бил заловен от властите, но успял да избяга, станал «нелегален» и се присъединил към зародилата се в страната военна конспирация, като се надявал, че при успех ще бъде амнистиран. За нещастие

обаче, разбойникът се видял излъган и немного след 9 юни минал в противния лагер, т. е. опълчил се и срещу военната лига. Ето, това беше фантомът Стефан Иванов. Тъй като с участието си във военната конспирация той е успял да проучи цялата ѝ мрежа в града (укриватели, агенти и пр.), сега човекът беше наистина неуловим. А при това той бе съумял да се загнезди в гладуващите крайни квартали (раздавал щедро пари, с каквито разполагал, като обирал фабриките).

Това бях заварил в Сливен при първото си посещение; страници от невероятен разбойнически роман. . . А при второто посещение намерих промяна, която не беше по-малко невероятна: фантомът Стефан Иванов беше наистина премахнат (избити — и той, и четата му), но пък затворите бяха препълнени със стотици идеалисти от града и от околията, а моят хубав човек, юристът Стефанов, вече гаснеше под ужаса на непотвърдена още смъртна присъда. . . Месеци са оттогава! А присъдата и до днес нито е потвърдена, нито е отменена. Не, аз с чиста съвест бих извикал: отменете я или я потвърдете, само по-скоро — бавенето е просто грях! Поне за тоя нежен млад човек Стефанов: за него това е умъртвяване из ден в ден. Той е най-меката душа, каквато съм срещал в лагера на нашите доктринери. Говорихме нощи цели за Ромен Ролана, Анатола Франса, Морис Метерлинка. И ми беше удоволствие, че той ги познава и чувствава не по-зле от мен. (Даже и сега на масата си имам негов том от Метерлинка.)

. . . Бях и в Ямбол. Там сега е тихо. Но тежи над всички кървав кошмар още от дните през 1922 г. Буйни младежи идейници устройват събрание на открито въпреки възбрана, стрелят срещу властта и през нощта биват клани и разстрелвани. . . (Има избягали с раните си — още тогава! — но на заранта ги откъсват от прегръдките на майките им и пак ги избиват!)

. . . Бях и в Хасково. Страшна безработица. Нечувана и небивала мизерия. Открих цели групи «нелегални», т. е. младежи, които се крият от страх, че всеки миг може да почнат пак ужасите в полицейски-

те подземия. . . (Разказвах ми: почнали да ги бият по петите, а когато месата по тях се оръфат, поемали нагоре, докато се оръфа цялата снага. . .) Всички бяха туберкулозни. Да, до един, тези страшни «нелегални». И се церяха те. . . с ВЪЗДЪРЖАНИЕ! Учил ги е с публичните си беседи проф. Асен Златарев. Пълно въздържание: черят туберкулозата, като не турят залък в уста по 10, по 15 дни. А когато им попадне оръжие в ръка, употребяват го, за да се самоубиват (Пенчо Мазнев, син на фелдфебела Мазнев).

. . . Бях в Русе и във Видин, и в Лясковец: да продължа ли?

. . . Да продължа ли за. . . Варна? И за Борисовград, за Странджата, за Ловченско?

. . . Впрочем малко ли ни е София!

Преди година-две аз с болка свивах рамене, като дочувах тук-там и у нас руския революционен лозунг: «Колкото по-зле, толкова по-добре.»¹ Впрочем той и тогава се оправдаваше от увлечения, прислезли до АЗАРТ само поради безумна провокация срещу разорените от войната работни маси.

А днес е обзет от същия АЗАРТ комай целият народ — както идеолозите, тъй и техните адепти. Никой никого не слуша и никой никому не отстъпва. Като че ли всеки си е казал: «Да става що ще». . .²

¹ Тоя лозунг няма и не може да има нищо общо даже с най-крайни революционни идеологии. Той изникна на руския фронт към края на всеобщата война и означаваше: «Колкото по-успешно ни бият германците, толкова ще е по-добре: армията ще се разложи и обхванатият от бунт стомилионен народ ще реши едновременно всички проблеми — както чисто руските, така и общочовешките.» Инак даже анархистите се отказваха — вече отдавна! — от средства, които биха довели масите до безогледна саморазправа при събарянето на днешния строй. Ние в Македония през цели 20 г. революционна дейност не посегнахме нито на един от органите на властта, макар че бяхме замрежили страната с нелегални чети. Даже се видяхме принудени в края на краищата да отречем четничеството, защото не можеше да се отбягнат сблъскванията с войските, а това ВЛОШАВАШЕ положението и можеше да хвърли масите или в отчаяние, или в бунтарски азарт. . .

² Когато миналата година гърците нахлуха в Петричко, отчаяните работни маси у нас се обхванаха от ЗЛОРАДСТВО. . .

При обществено ПОМРАЧЕНИЕ един само е и един може да бъде императивът: дайте да създадем ВЕДРИНА!

И този е гражданският зов, който ще трябва да се подхване от всички в страната — колкото от политика, толкова и от философа, колкото от учения, толкова и от поета.

. . . Прочее казах го: този е зовът, който трябва да се подхване и от поета.

Знам, през българската следосвободителна ИДИЛИЯ яви се и у нас култът на естетизма: «Живейте си, художници, като в Аркадия; търсете само красотата; артистът е едно, животът — друго.»

Но — нали? — това беше мимолетен банкет за духа в мъничкото измъчено през робски векове племе. Кой още би поддържал и сега тая теза, без да предизвика недоумение. . .

И, смятам, задачата — най-близката задача! — днес не е вече да се тълкува (да се спори и да се решава) дали изкуствата имат, или нямат свой, отделен от текущия (действителния) живот кръг на самозадовляване.

Не, императивът и за изкуството днес у нас е: как да намерят те наново своя живот, т. е. как да станат пак плът от плътта на удадения в кървите си народ?

Няма съмнение, за да се даде насока, пак ще се наложат тълкувания за предмета и същността на образното мислене въобще. Но то е проясняване, разведряване в кръга на професионалното призвание. А зовът на живота в страшната днес съдба на страната надхвърля тоя кръг и ни изправя пред кошмарните стени на мрака, в който сме. Те трябва да се пробият: трябва да потърсим утринните ведрини на бъдещето!

А затова — наистина ви казвам! — не е нужно само ГРАЖДАНСКА ДОБЛЕСТ, която често е елемент на личния темперамент. . .

Какво е нужно прочее? Ще продължа.

Може ли да се счита за «патриотичен» един курс на вътрешно управление, който създава такива настроения!

КЪМ АПЕЛАТИВНИЯ ПРОКУРОР

Нашият директор подаде до г-н прокурора на Софийския апелативен съд следната молба: «През юни 1926 г. издадох роман «Хорѐ» (печатница «Гладстон», София). Сюжет: гражданската война през 1923 г. Министърът на вътр. дела А. Ляпчев (а също и предишният такъв Ив. Русев) бяха вече заявили, че страната е умиротворена. Обаче прокурорският паркет при Софийския окр. съд разпореди — и книгата ми биде конфискувана. А и до днес — 8 месеца оттогава — нито е инкриминирана тя, нито ми са повърнати иззетите екземпляри.

На 15 октомври 1926 г. издадох първия брой на моя седмичник «Ведрина». И той биде конфискуван — по заповед на същия паркет — за уводната статия (изброявам деяния отпреди и след 9 юни 1923 г. с теза: началото «колкото по-зле, толкова по-добре» е абсурдно и от държавническо, и от революционно гледище). Протестирах писмено. А и до днес нито е инкриминирана статията, нито ми е повърнат иззетият брой.

Сега, на 19 януари, е иззет и 14-ият брой от «Ведрина» — пак по заповед от същия паркет. Не знам защо: в броя няма теза, която да сведе мисълта под наказателни положения.

Моля най-учтиво да се ревизират горните действия. Така аз не мога да се издържа от моя труд. А не принадлежа на никоя партия или организация, откъдето бих могъл да бъда подкрепен. Прочее става невъзможно да живея в моята страна и сред моя народ.»

ВИК ЗА АМНИСТИЯ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ЗАТВОРНИЦИ

Не може да продължи това състояние на работите, което е днес у нас. Не знаем колко емигранти имаме още в чужбина, но в нашите затвори лежат не по-малко от 3000 политически страдалци. Само в софийския затвор те са 132. А в страната има 22 държавни затвора. Политическият печат съобщи, че затворниците в софийския затвор обявили СЕДЕМДНЕВНА ГЛАДНА СТАЧКА в подкрепа на едно свое писмо, в което искат обща и неограничена амнистия. Публикувано е и самото писмо. Ето какво се изниша в него, както го намираме в политическата преса:

1. Твърдението на правителствения печат, че в затворите са останали само «вулгарни разбойници и убийци», е НЕВЯРНО. В софийския затвор лежат за следствени дела по организиране на тайни комунистически групи (защото явните са забранени) 10 ЛИЦА. Осъдени за същото 18 ЛИЦА. Осъдени като организатори на ученически кръжоци, на партийни ядки и военни шесторки (но неучаствували в никакви действия) 32 ЛИЦА. Осъдени като укриватели 45 ЛИЦА. Тази е масата от «вулгарни разбойници и убийци».

2. Прочее българските затвори са изпълнени от «политически престъпници», вината на които не е в никакви ДЕЯНИЯ, а само в техните ИДЕИ.

3. Камарата, която освети със ЗЗД този курс на вътрешно управление, трябва да го коригира, преди да се разотиде: тя трябва да даде обща, пълна и без-

условна амнистия за всички политически затворници от 9 юни до днес, нещо, което е вик и на цял народ.

Това е писмото на софийските политически затворници. А техният глас не е само глас и на целия народ. Не: това е глас и на цивилизованото човечество днес. Току-що получихме един **ОБСТОЕН ИЛЮСТРОВАН АПЕЛ** в шест големи страници, издаден на френски в Париж от «Комитета за защита жертвите на белия терор в балканските страни». Този комитет има за членове първите хора на Франция — учени, мислители и общественици. Издаденият сега илюстриран апел е изключително за **ОБЩА АМНИСТИЯ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ЗАТВОРНИЦИ В БЪЛГАРИЯ**. В първата страница е даден портретът на изгорелите в Плевен д-р Бешев и дъщеря му Дора. Изредени са в 11 грамадни страници потресаещи факти от беснеещите политически страсти у нас. Не е проверимо — пък и не е важно — дали всичко, предадено в тоя апел, отговаря точно на станалото у нас. **ВАЖНО Е, ЧЕ НИЩО ОТ ВСИЧКО ИЗНЕСЕНО НЕ МОЖЕ ДА СЕ ОПРОВЕРГАЕ, ТЪЙ КАТО В СТРАНАТА ПРОДЪЛЖАВА И ДНЕС СЪЩИЯТ КУРС НА ОТМЪСТИТЕЛНОСТ, КОЙТО СЕ ПОДХВАНА ОТ НОЩТА СРЕЩУ 9 юни преди три години.**

За здравия разум няма друг изход от кървавата сляпа уличка, в която сме, освен да я изоставим и да потърсим широкия път на нормалния граждански живот. А преходът към това е единствен: обща и безусловна амнистия. Днес няма две мнения и сред идеолозите на победилата страна: **ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА НЕ Е ДЕЛО НА ЛИЧНОСТИ, А Е ПОСЛЕДСТВИЕ ОТ ОБЩОТО — СТРАШНО И НЕИЗМЕРИМО — НАЦИОНАЛНО ЗЛОПОЛУЧИЕ**. Пък за **ВИНАТА** на идеолози и водители — историята ще си каже думата. Настоящото иска и налага: победителят — значи, силният — да потърси и намери разум, за да победи сега и себе си.

Страшимиров под върха Ком над Берковица

НЕ МОЖЕ ТАКА!

На 7 март, понеделник, в. «Новини» бе конфискуван, а на следния ден целият персонал на вестника биде арестуван. Очевидно, това става в свръзка с едновременната гладна стачка (за издействуване на амнистия) от политическите затворници в по-големите центрове на страната.

Когато се прокарваше ЗЗД в камарата, меродавните кръгове декларираха:

«ЩЕ ПРЕСЛЕДВАМЕ ДЕЯНИЯТА, А НЕ ИДЕИТЕ.»

А починът за издействуване на амнистия не може да бъде преследван не само като деяние, но и като идея. Защото при сложените се обстоятелства у нас тоя почин е и НЕОТКЛОНИМ, и ЖЕЛАТЕЛЕН. Земеделската и комунистическа организация заедно брояха в страната половин милион съчувственици. Преживяната гражданска война СЪТРЕСЕ тази половин милионна маса. Сега очите на стохиядници (бащи и майки, братя и сестри, роднини и приятели, другари и съмишленици) са обърнати към затворите: вярват и предлагат — ПОМИРЕНИЕ.

Властта е, която ще реши доколко е узрял въпросът, но и властта е, която трябва да се издигне над СТРАСТИТЕ. А тя спира само на факта, че има координирана акция между затворници и стохиядните техни съчувственици сред свободното гражданство. Но тоя факт е НЕИЗБЕЖЕН: борбата не е днес между турци и българи! Не току тъй властта в царска Русия беше създавала «каторгите» в непостижимо далечния Си-

бир — за да откъсне народа от политическите му затворници. А ние нямаме своя Сибир. Опитът в Бургас да се откъснат от сушата политическите затворници даде тъкмо обратен резултат и свърши с тежък блам за властта. Коя майка, кой баща, брат, роднина и другар не ще съдействува на политически провинения да избегне отмъстителността на противника си. Самото международно право е осветило това начало: ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ЗАТВОРНИК НЕ Е ПРЕСТЪПНИК.

Съдебните органи ще преследват — ако има законнарушение — тези, които са съгласували почина за издействуване амнистия между затворниците и техните съчувственици сред свободното гражданство. Но това е ФОРМАЛНАТА страна на въпроса! Правителството трябва да мине към същността и да отсече гордиевия възел на политическия момент, който преживяваме.

Не може да се продължи това тъй. И не бива. Да не забравяме характера и психологията на народа си. Ще възпламнат наново страстите и ще доживеем може би пак международен потрес от нашата отмъстителна злоба и престъпна суровост.

КЪРВАВ ДЪЖД

През миналия месец, октомври, в Южна Франция се е случило пак известното от библията чудо: валия е КЪРВАВ дъжд! Залели се в кърви улиците, къщите прагове, домовете. . . като у нас! Веднага се стекли в ужасената област учени от Париж да изследват потресящото явление. Досега се знаеше, че кървав дъжд и сняг вали, когато в ниски облаци попаднат милиарди едвам видими червени насекоми. Но проучванията на парижките учени не са открили сега нищо подобно. Не, по всичко изглеждало, че в цяла една област, много по-пространна от България, е валия истински кървав дъжд. Като че ли и на небето е имало българска гражданска война! Обаче след едно по-старателно изследване учените не са могли да открият известните червени и бели телца — нито от кланица за добитък, нито от масови злодеяния на хора върху хора. Установило се е, че преди това събитие в Африка е бушувал през четири дни страшен ураган. Ето тоя ураган е дигнал из необятната Сахара страшен облак червен прах, хвърлил го е в облаците, та те са се излели после над департамента Йоне във Франция. Парижкият учен Бидол е пресметнал, че от тоя червен прах се е изсипал по 1/2 килограм на хектар земя. Тъй като дъждът е обхванал едно пространство от 700 000 хектара, то излиза, че облаците са пролели над Франция 350 тона кръв. България е много по-малка, разбира се, но ние не се съмняваме, че един ден учените от цял свят ще дойдат да изследват: колко тона кървав дъжд се е пролял и тук. . . макар той да не падаше от облаците.

ДОКОГА?

В Берлин българската емиграция е развълнувана от гладната стачка на хиляди политически затворници у нас — по въпроса за амнистията. Отправена е до министър-председателя и до целия независим печат следната телеграма: «Европейското демократично обществено мнение е дълбоко развълнувано от вестта за гладната стачка в затворите. Протестираме против позорения страната ни безпримерен в историята режим. Дайте пълна и безусловна амнистия! Възстановете погазените народни свободи! Долу изключителните закони! Разрешете организирането на народен комитет за подпомагане жертвите.» Телеграмата е подписана от ДОНЧЕВ. Правителственият печат ще я обяви навярно за «болшевишка» мистификация. Обаче пак от Берлин получихме следната колективна телеграма (на немски) от най-видни германски корпорации:

«Демократичното обществено мнение е възбудено от продължаващия терор в България. Гладната стачка на политическите затворници от всички затвори в страната против изключителните закони и за обща амнистия силно вълнува европейската демокрация и тя се чувства задължена да се застъпи най-енергично за бързото и безусловно задоволяване на тези искания. При това ние протестираме против безчовечността, упражнявана из цялата страна (в затворите и вън от тях). Намираме, че отменяването на всички изключителни закони, възстановяването на гражданските

свободи и даването пълна амнистия са наложителни.» 1. Немската лига за защита правата на човека (Голдман). 2. Международно работничество (Лансбири). 3. «Социалистически съюз» (Пурвиер). 4. «Социалистическо единство» (Георг Ледебург). 5. «Нова генерация» (г-жа д-р Елен Шокер). 6. «Международният съюз на жертвите от всеобщата война» и «Съюзът в защита на майките» (д-р Винберг, член на Държавния съвет).

Няма съмнение, всички тези протести идат от социалистически и комунистически среди. Само във Франция към тях се присъединяват и умерените елементи (било поради напредналостта на френския демократизъм, било поради временни политически настроения).

Но трябва ли това да успокоява отговорните фактори у нас. Не е ли време да се замислят и те върху фактическото положение на нещата. Нашата страна не е на месечината, нито е някъде зад Хималаите. Всичко, каквото стана, каквото се извърши и каквото се ПОСТИГНА, е вече достойние на обществената мисъл и в последното кътче на цивилизования свят. Истина е, че това обществено мнение не се оформя — и не ще се оформи — в една дипломатическа акция срещу престъпленията на властта у нас. Даже наопаки: смелостта на белгийския представител в Обществото на народите ВАНДЕРВЕЛД да остави на официално разискване въпроса за ужасите в България биде енергично отблъсната от английския представител. Но може ли и бива ли властта у нас да приеме, че тоя ИНЦИДЕНТ ликвидира със страшните разкрития, протести и хули, които ни се отправят от независимия печат в цял свят. Нима бива да се отмени мълком опасността от това, че всичко идеалистично, всичко отзивчиво в двете земни полукълба е срещу хода на нещата у нас, който ход е просто азиатски. Ако властта би позволила на гражданството да чете само през една седмица всичко онова, което се изниса (рисува, документираща и тълкува) в чужбина за нашите работи, би се смутил и последният безчувствен гражданин. А се че-

те това не през една седмица, а вече през три години от хиляди български студенти из европейските университети и от другите хиляди българи, живущи вън от пределите ни. Тези хора са из всичките среди у нас, те са в преписка със своите близки. Нима не е очебийна опасността. Не можем се ограда с китайски стени, а изпадаме само в положението на камилската птица: крием глава, а главата ни е открита за цял свят.

СТИГА ЖЕРТВИ!

Не се ли пресити най-последно робската отмъстителност и дивашкото кръвожадство. Стига жертви! Нека потърси всеки в своя кръг на призвание или на професия колко крупни фигури изчезнаха през последните три години на страшни изпитания за всинца ни. Ще се ужаси и най-кораводушният. Ето, ние ще направим това в кръга на нашето призвание и на нашата професия като книжовници:

1. НИКОЛА ГАБРОВСКИ, адвокат, дългогодишен народен представител и редактор на вестници в Търново и в София.

2. Д-р НИКОЛА ГЕНАДИЕВ, бивш министър-председател, бляскав журналист и несравним оратор.

3. НИКОЛА МИЛЕВ, народен представител и председател на журналистическото дружество.

4. ДИМО х. ДИМОВ, народен представител, дългогодишен идеолог на македонското движение, редактор на «Освобождение».

5. ХРИСТО ЯСЕНОВ, най-големият български лирик след поколението на Пейо Яворов.

6. ГЕО МИЛЕВ, литературен критик и редактор на списание «Пламяк».

7. СЕРГЕЙ РУМЯНЦЕВ, голям поет на българското село.

8. ТОДОР СТРАШИМИРОВ, адвокат, народен представител, белетрист и бляскав оратор.

9. ИВАН ГАНЧЕВ, редактор на «Лъч», незаменим журналист.

10. ЙОСИФ ХЕРБСТ, бивш директор на печата, редактор на «АБВ», бляскав журналист с много големи познания.

11. Д-р ЦЪРВУЛАНОВ, лекар, редактор на «Санитарен вестник».

12. Д-р В. ИВАНОВ, един от първите лекари на София, съредактор на същия вестник.

13. КИРИЛ ПАВЛОВ, бивш министър, редактор на «Народна дума».

14. П. КЪЛЪЧЕВ, бивш кмет на столицата, редактор на «Зем. знаме».

15. Д. ГРЪНЧАРОВ, бляскав трибун, редактор на «Народна защита».

16. ГЕОРГИ КОСТОВ, бивш окр. управител и редактор на «Народни права».

17. КОСТА ЯНКОВ, редактор на «Народ и армия».

18. ХАРАЛАМПИ СТОЯНОВ, нар. представител, редактор на «Наши дни».

19. ГРИГОР КУЗМАНОВ, редактор на «Победа».

20. АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ, министър-председател, незаменен трибун на българското село, незаменен журналист, редактор на «Зем. знаме».

21. АРСЕНИ ЙОВКОВ, редактор на в. «Илинден», един от бляскавите македонски журналисти.

22. ТОДОР ЧОПОВ, македонски революционер, даровит белетрист.

23. Г. КОСОВСКИ, народен представител, редактор на «Народна победа».

24. Д-р АЛ. АТАНАСОВ, редактор на в. «Истина».

25. ЛАМБИ КАНДЕВ, редактор на «Учителска искра».

26. АНА МАЙМУНКОВА, редактор на «Равенство» и «Работничка».

27. ЖЕКО ДИМИТРОВ, редактор на «Синдикален вестник».

28. Д-р ИВ. МАРЕВ, редактор на «Селска мисъл».

29. А. НОТЕВ, редактор на «Младежка дума».

30. ГЕОРГИ ВАСИЛЕВ, литер. критик, съредактор на «Свободно общество».

31. БОРИС СИМИДОВ, книгоиздател с голяма научна и философска ерудиция.

32. ПЕТКО Д. ПЕТКОВ, редактор на «Земл. знаме».

33. Д. ДИНКОВ, редактор на «Народно единство».

34. ДЕЛИНЕСHEВ, съредактор на «Св. реч».

35. ХР. Ж. КОСОВСКИ, редактор на «Кооперативна защита».

Този кървав стълб от бляскави имена ще ужасява поколенията. Ние сме шепа народ. Стига жертви!

ПЪРВИ МАЙ

Хей, рошави, окъсани, боси и опръскани от собствените си кърви! Подреждайте се, вървете стройно, бързайте на боен смотър! И нека челата ви озари и приласкае:

УСМИВКАТА НА ПЪРВИ МАЙ!

Ношта е зловеща и ледна като смърт. И в разкъсаната земна гръд клокочат горещи кърви. Сгъстете редовете — пораженията са големи! Ние изпяхме вече всички маршове — празникът ни днес е замах за въздух, вик за хляб, копнеж за слънчев лъч! И нека в нашия първомайски смотър проечат небосклоните:

ПРОЛЕТАРИИ ОТ ВСИЧКИ СТРАНИ,
ПРОЛЕТТА И ЗА НАС ПРОЗВЪНИ!

И жадните за въздух гърди, молещите за светлина очи, душите, които горят и се топят в един копнеж — да се слеят всички в разбунени вик на труда:

— ДА ЖИВЕЕ ПЪРВИ МАЙ!

Не е бунт тоя наш гръмоносен вик — молба е! И пак не е молба — бунт е!

ВЪЗТОРГ И ТРЕПЕТИ!
ИЗДИГНАТ И СПРЯЛ ЧУК!
РЪЦЕ ПРОТЕГНАТИ
ЗА МИЛОСТ И ЮМРУК...

Хей, прииждайте твърдо, ред след ред, под нашите окървавени знамена! Ние ще опашем земното кълбо с мишци тъй, както сме го опасали с желязо и бетон. И ще удушим в огнената си сплотеност безверие то, скотската низост, продажността на Юда и зверината злоба на тъпака. Защото ние творим и когато ги нем! Прочее кой може да устои срещу нашата лава от воли и гърла?

— ДА ЖИВЕЕ ПЪРВИ МАЙ!

И нека черната земя ни кърми с отрова; нека златният бог посреща нашия ропот —

САМО С ГОЛИ ДУМИ
ИЛИ С ЩИК И КУРШУМИ!

Нека!

НИИ С МИСЪЛ, СЛОВО И ЮМРУЦИ
ЩЕ КЪРТИМ ОГРОМНИ ЧЕРНИ БУЦИ
ОТ РОПОТ, БУНТ, ОТ ГНЯВ, СЪЛЗИ И КРЪВ,

докогато...

Хей, слизайте от високите планини! Излизайте из земните недра вие, черни, полуголи, с кървави очи и надъхани с победна воля — вие, името на които е безброй! Бързайте! Камбаните бият — бързайте:

— ДА ЖИВЕЕ ПЪРВИ МАЙ!

НЯМА ЛИ ОПОМНЯНЕ?

В културните среди (даже в официалните такива) на големите европейски центрове Виена, Берлин, Париж, Лондон се чувства истинско вълнение поради изживения отново у нас курс на остракизъм срещу работническата класа. Характерен израз на това представя една протестна телеграма от Берлин, в която цели ОСЕМ СТРАНИЦИ са пълни с подписи на най-видни германци от всички идейни лагери и обществени слоеве: бивши министри, кмета на Берлин, председателите почти на всички съдилища, великият режисьор Пискатор, известния и у нас буржоазен естет професор Кинкел, всесветския пролетарски поет Ернест Толлер, маса писатели, художници наред с графове, генерали, че даже жандармерийски полковници. . .

Нека не се забравя: всичко туй иде след процеса Павлов — Бояджиев — Напетов, в който се изнесе ужасът — средновековният ужас! — на нощните инквизиции в българската Сигуранца (даже жени са приковани с гвоздеи!).

А ето сега и процеса на младежите комунисти, някои от които полудяха и се самоубиха в ужасните ръце на нашите власти!

Къде отиваме ние — шепа народ — с тази безпобедна гавра над човека въобще?

ГРАД И СЕЛО

Нашата белетристика все още остава прикована о селото: Т. Г. Влайков, Михалаки Георгиев, Елин Пелин, Йордан Йовков, Георги Райчев не дадоха — и не дават нито страничка от градския живот.

Роден съм — и расъл — в град, а почнах и аз от българското село. Наистина, засягах още отначало и градския живот, но щом потърсих да творя върху по-голяма концепция, приковах се съвсем о селото: оттука дадох повести, драми и един роман. А когато след това пристъпих да обхвана със също такава концепция града, не успях («Смутно време» и «Среща»).

Естествено, трябваше да се попитам: защо?

* * *

Развитието на литературата, макар и в най-назад-нал народ, се подчинява строго на общите еволюционни закони: «Нищо не пада от небето.» И най-гениалният художник е спектър не само на преживяванията в оная среда, из която излиза, но е продължител и на онова, което е търсено, мислено и творено преди него. Даже той е може би продължител преди всичко на онова, което е заварил като изяснено от по-ранни творчески постижения.

Когато потърсих самоопознаване и почувствувах наивността на Вазова, та дойдох — в самата си душа — да го видя и з о с т а н а л, аз се убоях от съмнението си и се повърнах по-обстойно върху изминатия

път. И намерих, че поне през един момент аз съм бил изцяло във «вазовщината» (трилогия «Ехо»).

И се убедих — поне за себе си, — че върховната задача на художествената мисъл в една страна е *п р а в и л н а т а* (обстойна и всестранна) преценка на *сътвореното до д н е с*. Без това няма литературно развитие.

Така аз се вгледах в творческия живот на поколенията преди мене.

И спрях пред една на глед странна истина: преди Освобождението, при оскъдна на брой — съвсем оскъдна! — интелигенция, ние имаме поети, писатели и драматурзи с много по-голям замах, отколкото във времето, когато аз търсех истината (първата половина на 90-те години).

Няма съмнение, в период на възмогване сред един народ душите са окрилени и не може творческите напори да не замахват нашироко. При това периодът на борби е период на отрицателство към завареното и, естествено, мисълта надхвърля строителските грижи — отърсва се както от практичното, така и от временно-то, та намира и общочовешки хоризонти.

Тези трябваше да бъдат причините за превъзходството на творческия темп преди Освобождението ни.

Но колкото повече проучвах, толкова по-се убеждавах, че това превъзходство е тъй голямо, щото не можеше да ме задоволи обяснението само с романтизма на он я п е р и о д.

Трябваше да има и по-дълбоки причини за това.

Още в ония години аз дойдох до известни изводи по тази теза. И ги изложих — в писанията си, със своите речи в камарата, с реферати (пред Соф. публистическо дружество, 1905 г.), както и с публичните си беседи напоследък.

Нашето народно Възраждане не се мотивира само от общия ренесанс на народите. То не е в началото си даже национален романтизъм, а е частично икономическо преуспяване на планинското ни население, което — със скотовъдство и с ръчни занаяти — намира в един исторически момент обширните пазари на Тур-

ската империя почти свободни. Така се създават към средата на миналото столетие нашите еснафски паланки, както и — голямото ядро в Цариград (80 000 българи). И в тях се заражда националната ни литература.

Преди Освобождението в общия подем на племето ни селянинът и селото не личат: всичко е съсредоточено в нашето еснафство. Но то е нововременно, чувства се с е л а ш к о: вредом нашите паланки се наричат от собствените си жители «село». И така се рисуват те от Любена Каравелов и Христа Ботев.

Трябва наистина да се запитаме: нима преди Освобождението ние сме били съвсем без градско население, без истинско (традиционно, от векове) градско население? Почти. И не защото сме нямали градове, но защото те са били турцизирани и гърцизирани, т. е. били са чуждици за племето.

Същността на възродителния период е *търсене*, *ловене* и *даване* себе като племе и като народ. В този процес истинското градско население по нас — турцизирано и гърцизирано — е представлявало изключително отрицателен елемент. И само като такъв е отбелязван той от Ботева и Любена Каравелов.

Прочие нашата художествена литература преди Освобождението търси, лови и дава племето само като селско, и то от известните планински кътове. Другаде племето е още безлично: в полетата то е чифлигарско, а в търговските центрове (в градовете и в поголемите паланки) е турцизирано (по дух и нрави) и гърцизирано (даже по политически тегнения).

Освобождението се последва от дълбоко културно, имуществено и обществено пресъздаване. Затвориха ни се обширните пазари на Турция и нашите еснафски центрове почти изведнаж се разориха: опрося целият слой, от който ние имахме — и още имаме — своята интелигенция. Разориха се няколко от цветущите търговски центрове, приспособени към предишния стопанствен живот (Шумен, Свищов, Търново).

Турската поземлена аристокрация прехвърли имотите си предимно на своите чифлигари и се изсели. Изселиха се цели околии турци и изпразнените земи се заеха от безимотни наши колибари.

Най-дълбоко беше преустройството на живота обаче в ръководните големи центрове. Тяхното гърцизирано и турцизирано население, което по-преди държеше предимно с турската власт, сега потърси да играе пак господствующа роля. А то беше останало чуждо на освободителните борби, и, значи, чуждо на племенните импулси. И интелигенцията отрече изцяло тези домогвания: тя се хвърли в широките селски народни маси, привлече ги в политическия живот и издигна в градовете досущ нов слой, като го засили с нови вълни население от разорените еснафски паланки. По този ред трябваше един процес от няколко десетки години за оформянето на новите ни центрове (столицата, Пловдив, Варна, Плевен, Стара Загора, че даже Русе и Сливен, в които турският елемент беше преобладаващ).

Ето тези са условията, при които почна културният ни живот след Освобождението.

Българската художествена литература тогава не беше «в своите пелени», както бе обичайно да се говори у нас през много години. Тя, нашата художествена литература, тепърва трябваше да се види «в пелени».

Защото завареното нямаше как да се продължи: настъпи период на преустройство.

Романтизмът на Христа Ботев, който настигаше широките хоризонти на общечовешки проблеми, трябваше за момент да секне: тоя романтизъм остана за редица поколения само като умозрителна помамка.

Дадените от Любена Каравелов типизации, психични наслоения и тук-там индивидуализации също трябваше да останат изолирани или поне не можаха да бъдат продължени като продължаващ се живот: те илюстрираха бита и самоопределените образи изключително из еснафските среди, които след Ос-

вобождението изведнаж се разстроиха и обезличиха.

Оставаха историческият романтизъм на дядо Климента (Васил Друмев) и на Войникова, от една страна, а, от друга — по-всеотрядният и по-дълбок племенен романтизъм на големия колос в нашата тогавашна художествена литература: дядо Петко Р. Славейков.

И като продължители на тези последните се явиха Вазов и Величков.

Константин Величков, по-слаба даровитост, не можа и докрай да се освободи от тази насока. И когато тя стана излишна (в началото на настъпилния нов и чисто строителски период), Величков се видя изчерпан и се предаде на спомените си и на преводачество.

Ив. Вазов — по-силен — възпя изживените борби и с художествената горещина на Друмева, и с патриотизма на Войникова. А когато потърси да мине по-непосредствено към преживяната епоха, той прислезе към художествените наченки на Любена Каравелов. Самият този факт показва голямата художествена интуиция у Вазова: той несъзнателно изживява онова, което е наблюдавал и съзерцавал само покрай вече създаденото наслоение в предшествувалата го художествена литература. Вазов иде като продължител на творчеството в своята страна. И затова е несъмнен творец.

Такъв е изворът на Вазовите еснафски повести («Чичовци» и пр.) и на епохалната му за художествената ни литература работа «Под игото». Те са пряко продължение на типизираното, психологично наслоеното и що от що индивидуализирано от Любена Каравелов. Вазов няма ширината и борческия замах на Ботева, но той има големия художествен усет да използва богатите — достигащи почти до гениалност — средства на Ботева. И не само да ги използва, а и да ги индивидуализира, т. е. да ги направи свои. Вазов няма ширината (разностранността), яснотата и проникновението на дядо Славейков: той никъде не постига неговия богат речник и епичен стил (който у дядо Славейков

манипулира не само с всичките богатства на народната поезия, но и с живия приказен маниер у народа). Вазов не постига дяда Славейкова още в едно съществуване. Той не търси, не лови и не дава народа си освен в еснафството (както е това и у Любена Каравелов). А дядо Славейков обхваща изцяло живота на племето си: от селската идилгия до хайдушкия романтизъм, както е това само у Христа Ботева. Но Вазов с артистичния усет на роден художник използва много от богатите средства и на дяда Славейков.

Тъй се оформи Ив. Вазов.

Но той не можа да се освободи от художествения интерес у Любена Каравелов (не можа да достигне ширината на Ботева и на дяда Славейков), а еснафството, както вече се каза, веднага след Освобождението се разстрои и обезличи (сега не можеше в него да се търси, лови и дава творческия импулс на племето). Вазов трябваше и се опита — да мине на по-горно стъпало: прехвърли се със своите художествени търсения в големия град. Опитът му беше логичен. От умиращето еснафство се засилваха жителите на новооформените ни големи градове. И пак то, умиращето еснафство, беше създавало художествената ни литература. Прочие тя сега трябваше и можеше да потърси новия град. Така опитът на Вазова беше логичен. Но в тоя си опит той се провали тъй жестоко, както не се е провалял с никое друго свое творение («Нова Земя»).

Защо?

Градовете ни не бяха още оформени — не бяха битово и обществено психологично циментирани. Нямаша облик: всеки в тях представяше не града, а само своя произход. А той, произходът на новите жители в градовете ни, беше досущ различен. Тук бяха предишните турцизирани и гърцизирани елементи, които дълго още не можеха да застъпят творческия импулс на племето си. Тук бяха вълните от разностранни слоеве из Бесарабия, Македония, Долна Тракия, Моравско, Добруджа, Румъния. Тук бяха най-после и отпръските от селските учители и свещеници в цялата страна. А те идеха с досущ друго чувствование импул-

са на племето (бяха по-близо до Ботева и дядо Славейков), отколко имаше Вазов (който произхождаше от чисто еснафския Сопот и както вече се отбеляза, не успя да се издигне над художествения интерес у Любена Каравелов).

Така Вазов се видя в града не на твърда стъпка като художник и се повърна да продължи делото на другата половина на своите предшественици: повърна се да продължи историческия романтизъм на дядо Климента и на Добри Войников.

А с това се закръгли един строго определен период в новата ни литература. Изчерпи се лебедината песен на оня слой, който ръководеше народното Възраждане, създаде държавата ни и мина в архивата: еснафството. През този период се издигнаха над слоевия творчески кръг — и постигнаха да чувствуват творческия импулс на племето си изцяло — само два големи образа: БОТЕВ И ДЯДО СЛАВЕЙКОВ.

Сега трябваше новият живот да се оформи, да улегне и — при възможност да импулсира и насочи наново творческите сили на племето към постигнатата вече в един исторически момент висота.

Каква беше духовната същност на тази висота?

Тя се отличава със споменатата вече основна особеност: чувствование всестранно (изцяло) на натиурела и духа у племето.

Христо Ботев и дядо Славейков се издигаха над еснафската среда. Затова те не прислизаха до трубадуриство на патриотизма, което бе политически темп на еснафството ни. Сърцата на двамата колоси във възродителния период не се побираха във временен политически темп: те заграбваха изцяло творческия импулс на племето си и го издигаха до един романтизъм, вълните на който биеха бреговете и на най-далечните ожидания.

Ето кое трябваше да се настигне пак сега — след Освобождението.

И пътят към тази висота бе: откриване човека в ония слоеве, в които новото време не бе покрусило самобитния племенен творчески импулс.

А такива слоеве бяха сега само широките народни маси и игнорираното през освободителния период българско село.

И творческите сили на новите поколения дойдоха — по художествен инстинкт (по интуиция) — да прехвърлят в селото.

Това не стана изведнаж, разбира се: имаше преход от предишния почти индивидуализиран еснаф към селянина, който предстоеше да се индивидуализира.

Тоя преход у нас застъпва, струва ми се, Т. Г. Влайков.

Първият опит в нашата нова художествена литература се завърши с несполучливия опит на най-силната за времето даровитост — Ив. Вазов — да мине от творческите слоеве на възродителния период — старопланинските еснафски и гурбетчийски паланки, из които произхождаше и сам той — към новия град, който идеше по свой ред да твори.

Този опит на Вазова не успя, защото градът — като въплъщение на националния творчески дух — традиционно не съществуваше, а новите градове не бяха още битово и обществено-психологически оформени и циментирани.

Иван Вазов, интуитивно силна даровитост, не можеше да се повърне наново към предишните ръководни за времето слоеве — планинското еснафско и гурбетчийско население, което след откъсването ни от пазарите на Турската империя (че и от голяма част от племето ни) се разори и разби в самите си поселища (обезличи се не само като творческа сила въобще, а и като продължаващ живот на наличен производителен слой).

Ако стопанственият и културен живот на страната продължеше ненарушимо своето развитие отпреди Освобождението, постигнатата от Христа Ботев и дядо Славейков ширин щеше да се закръгли и вгълби — художествената ни литература щеше да обхване всичките импулси на племето — и щяха да се издигнат нови даровитости, които — облежани върху ненакърнената творческа жизненост и на дотогавашните ръководни слоеве — полугражданско-

то еснафство — щяха постепенно да обхванат и българското село, та така днес вече можеше да имаме една всестранно обособена национална литература.

Това не можа да стане. Националното ни стопанство отпреди Освобождението — занаятите — се разори. И земеделието, което преди беше в ръцете на турските бегове, сега трябваше постепенно да се национализира.

А с отместването на икономическата жизненост в националното стопанство от балкана в полето трябваше да се отместят и общите творчески импулси на племето.

Ето, застъпник на този психичен процес на художествената ни литература беше — през един момент — Т. Г. Влайков (Веселин).

Отпръск на скотовъдско-еснафски център (Пирдоп), Влайков се връща от Русия с наветите на народничеството там. Може смело да се твърди, че само по сила на това (а не поради дълбока творческа интуиция) Влайков потърси като художник «по-малкия брат», потърси човека от тъмните народни маси.

При идейните навети, с които идеше, ако Влайков би разполагал и с чувствуване на нашите широки народни маси, той би извършил прехода тъй задоволително, щото художествената ни литература днес би била наистина един мощен лост както за обществено-циментиране, така и за издигане на целни ръководни личности във всичките отправления на живота ни.

Защото на Влайкова способствуваше за това всичко друго. Той беше белетрист с гореща искреност, проявяваше писателски индивидуалитет (в стил, маниери и постигане на човека въобще, а не само на българина) и разполагаше с несъмнена творческа фантазия. При това Влайков предшествуваше обратата у Вазова, с популярността на когото се беше почти изравнил.

Но основното злополучие в живота на народа ни се крие навярно в обстоятелството, че в редовете на нашата интелигенция — преди Освобождението и дълго после, почти до наши дни! — ние нямахме (по произход и, значи, по психология) застъпници на широ-

ките народни маси: на селото. Явлението е обяснимо, разбира се: селските маси бяха чифлигарски, тънеха в мизерия и невежество, та излезлите — съвсем случайно! — отделни единици из тези среди (обикновено деца на попове) не се връщаха пак към тях, а минаваха в служение на жизнения слой, в който единствено се зараждаше възродителният кипеж (дядо Блъсков е от старозагорските села, но го откъсват малък от селото, правят го доморасъл учител и окоето на тоя така създаден интелигент се устремява към свършенството на учителите, които излизат от по-висшия слой: еснафския. И все пак дядо Блъсков е пръв в нашата народна литература, който дава — макар само битописно — българското село със сватби, оран, жетва).

Всички наши дейци (преди и след освободителния период) произхождат — до един — от еснафските паланки и от търговските центрове. Върху значението на това обстоятелство ще се замисли всеки, когато потърси да си изясни същността на самобитното във всяко творчество.

Влайков потърси «по-малкия брат», потърси човека от тъмните маси около своето родно градче — Пирдоп. Самият градец беше чисто еснафски, но селцата наоколо са скотовъдско-зеделски. Мизерията в тях обаче се отлекчава от гурбетчийство, което е преход към еснафството.

Най-характерната (а може би и най-сполучена) от белегистичните постижения на Влайкова е разказът му «Леля Гена». Тя е еснафската жена: вярна на домашния праг, откъсната от патриархалното чувство на психично приливане с род и близки (представителка на индивидуализирана челяд) и така сяло вплетена в слоевия бит, че се е изработила в характер само под страха от критиките и на последния човек в махалата. Нейният мъж е гурбетчия, разпилейпрах, лош: губи се по света през години, без да се обади. Леля Гена се топи под лихата си орисия. Но е с челичен характер: тя никому нищо не обажда, никъде и пред никого не се оплаква. Какво ще рекат хората! Изчерпателна еснафска психология!

Ето от тоя затворен мир излиза Влайков.

А най-трогателната работа, която той даде, е «Дядовата Славцова унука». И в тази му неголяма повест е неговото значение в развитието на нашата художествена литература.

Сюжетът е пак от старопланинско село. Но се взема къс живот от по-заможни колибари: няма волността на жените, които ходят на «румъни» из бегските чифлици по полето, нито има салмуване у мъжете, които са се губили «по гурбет» из Влашко и Богданско. При това застъпена е една психична дан към добро и човечност, една класическа мекота на бащи към деца и внуци (въобще на млади към стари) и едно — макар и смътно — благоговение пред житейската идилия: семейно щастие да се устройва по гласа на сърцето. А тези елементи са отричане от еснафската психология: те са присъщи — във всички народи — на патриархалната селска челяд.

Ето с тази си повест Т. Г. Влайков откри новата насока на творческата интуиция у нас: отстъпление от психичните стимули на еснафството (което беше вече обезличено в националния живот, след като изигра епохална историческа роля) и минаване към по-широката база на българската племенна самобитност.

Тези, които боравят с художествена литература, знаят как се построява индивидуален (присъщ на отделен писател) език и стил. Ако сравните езика и стила в двете горни творения на Т. Г. Влайков («Леля Гена» и «Дядовата Славцова унука»), ще постигнете може би една художествена истина, която за професора-филолог обикновено е непонятна, а именно: според сюжетите и поетическите идеи, които животът налага на художника, се оформя неговият език и стил. Защото езикът и стилът в художествения писател се подчиняват на темпа и ритъма, които той трябва да намери по силата на сюжета или по силата на поетическата идея, която е погълнала както интуитивните, така и съзнателните творчески стимули у него.

У «Леля Гена» Влайков ангажира — ако мога да

се изразя така — само ъглеца на очите си: дава една сляпа уличка от живота. И само дотолкова блика тук езиковното богатство и стилото чувство у него.

А в «Дядовата Славчова унука» пред писателя се разкрива всестранната канава — наслоена през всичките перипетии на вековете — от живота на широките народни слоеве.

И изведнаж чувствувате темп, досущ по-друг от тоя в «Леля Гена»; несъзнателно следите ще се издържи ли положеният ритъм през всички колебания, а накрай се прониквате от съзнанието, че авторът разполага с такива езиковни богатства и стилово изящество, каквито не сте предполагали у него при четенето на «Леля Гена».

Пък дебютът на Веселина в литературата е «Дядовата Славчова унука». «Леля Гена» иде след тоя разказ. Значи, богатството в езика и стила на «Дядовата Славчова унука» не биха могли да се вземат като «закрепване» и «засилване» на таланта, както биха потърсили да си обяснят явлението филистерите. По същия ред лесно би могло да се каже, че «Леля Гена» вече открива «упадък» у Влайкова.

А истината е, че Влайков не можа да направи прехода от еснафската паланка към селото, той даде само насока. И това у него идеше не от слаб талант, а защото българското село за всички беше още едно «тъмно царство», както го нарече още по онова време — с цял том разкази — един несравнено по-слаб от Влайкова белетрист — Хр. Д. Максимов.

Смело може да се твърди, че тъкмо защото Влайков беше силен талант, той се дръпна от българското село: то му беше непознато (неясно, чуждо на постиженията му), а силният талант не може да съчинителствува.

Ето така Влайков се повърна на познатото за душата му (по-ясното, достъпното за художествените му постижения): повърна се към живота в балканските паланки.

И пак само защото беше силен талант, той се видя

отблъснат и оттук: нямаше вече живота в тези поселища — те запустяваха.

На младия даровит белетрист се откриваха само две възможности: или да даде историческия трагизъм на българското еснафство, което наподобяваше съдбата на царицата в пчелника — беше умъртвено, след като оплодотвори кошера, — или това — или по свой ред да се блъсне в онази стена, о която безплодно се удари и Вазов, т. е. да се прехвърли със своите художествени търсения в новия неоформен и нециментиран още български град.

Влайков направи последното. И по свой ред не успя. . .

Твърдението, че нашата белетристика стои прикована о селото, защото нашият писател културно стоял ниско, та не можел да се издигне до гражданина, е твърдение на надут профани. Човешката душа е една и съща сложност у малък и голям, у млад и стар, у прост и учен. (Даже допустимо е, че тя представя по-мъчно уловима сложност у идиота, отколкото у гения.) В руската литература цареше вече Достоевски, а руският селянин проговори напълно само у Тургенева и се откри едвам у Успенски. Нима нашето еснафство отпреди Освобождението не стоеше по просветеност и по психична култура несравнено по-високо от селянина? Е, добре: еснафът бе доволен от Вазова напълно! А във всичките съчинения на същия Вазов няма да откриете нито една реплика на селянин! Стимулите на творчеството не се поддават на дидактични обяснения и не се подчиняват на «просветеност». И още: кое е това българско гражданство, което по просветеност и психична култура стои тъй високо, че да е недостижимо за българския поет? За бога, не сме ли всички от един дол дренки. . .

ЕЗИКОВНО НОВАТОРСТВО

Пресъздаването и разхубавяването на езика в една страна не е работа на езиковедци: не науката дава — и може да даде — вярното чувстване на езика. С наука може да се открият — и да се посочат — възприети неправилности и чуждици през дадено време в книжовния език на всеки народ. Само това — не и повече.

Разбира се, всеки — даже и съвсем несведущият човек — може понякога да открие нещо нередно, некрасиво и погрешно в някой забутан ред от писанията на много големи писатели. Навикът е втора природа, той понякога — и в нещо — затурва усета на езиковна красота, звучност и правилност даже и у най-големи майстори. (Колко езиковни и даже стилистични опущения се откриват у Виктор Хюга, у Толстой!)

Затова във всяка страна се явява на периоди почин за общи усилия на всички предни хора върху ново разчистване и разхубавяване на езика. Създават се изключително за тази цел сдружения, салони, даже списания.

Но такъв почин се явява — и може да се яви — само след завършено оформяне на стилисти от разни литературни направления и школи, т. е. когато след напрегнатото творчество на няколко поколения в самите завършени вече писатели избие едно напълно двойствено чувстване и постигане красотите, звучността и богатствата на езика.

Ние у нас сме може би тъкмо пред такова явление днес.

Стилът на дяда Славейков, на Любена Каравелов, на Христа Ботев, на Ивана Вазов и на Алека Константинов вървят по една посока, а тоя на Пенча Славейков, на Петка Тодоров, на Ив. Кирилов — по друга.

Между тези две езикови деления в нашата литература стои само **СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ** — чепат и незавършен по език и стил, какъвто остана той и в своето творчество.

Силните и непосредствени таланти като Христо Ботев и Ив. Вазов греяха във вълните на живота с широк замах и ни откриваха виденията на душите си с живия език на своето време. Те не се ровеха в сборниците от народни умотворения и не ходеха под мишца с бележни тефтерчета, изпълнени с архивни «чисто български» думи и изрази.

Тъкмо обратно беше с идеолозите на естетизма у нас начело с Пенча Славейков. Безтемпераментни писатели, затова бавни и книжни, те — след първите си усилия да се дадат за непосредствени таланти — заседнаха в Народната библиотека и със завиден труд през първите две десетилетия се оформиха в ценни писатели на идейна градация и на езиково вглъбяване.

Литературната критика, доколкото я имаме, се е отнасяла към тях обаче или отрицателно, или пък е превъзнасяла творенията им само за по-далечните мисли в тях (което е всъщност умозрителна спекула на част от по-ново поколение в назадна страна), а съвсем е мълчала за езиковото направление, (което те създадоха и с което собствено се затвърди тяхното значение в литературата ни).¹

¹ Големият ценител на Пенча Славейков — покойният д-р Кръстев, естет и сам, писа най-горещо за резигнативната (от рода на стихотворните теоритизирания върху изкуството) поема на Пенча — «Микеланжело».

В тази работа е вложена мисъл, която би трябвало да се счете за върховно проникновение в художествената идеология на покойния естет. Микеланжело стои пред творението си «Мойсей» и е недоволен: той иска статуята да проговори, но тя мълчи и скулпторът я разбива. Работата е мелодраматична поема и хвърля културния читател в недоумение. Той скърби само за

Така в закръгленото творчество на плеяда писатели до днес в нашата художествена литература ние имаме, от една страна, нервния и пак гъвкав стил на писателите от дяда Славейкова, Любена Каравелов и Васил Друмева до Ботева, Вазова и Алека, а, от друга — бавния, но богат в речник и твърде припевен в образи стил у нашите естети начело с Пенча Славейков.

Не е ли благодарна задача за утрешния ден на нашата книжнина да се проучи и изложи обстойно и със заслужена любов постигнатото и вече очебийно раздвойване у нашите писатели? Прииждат нови таланти, които — доколкото са силни — неминуемо ще изпаднат в индивидуални езикови блуждения, тъй като стилът е нещо неотлъчно от самоопределения талант и последният не може да не търси обособяването си и по стил.

А доколкото е голямо езиковното и стилистично раздвойване в отминалите поколения писатели, до толкова и езиковните, и стилистични блуждения в новите такива ще бъдат по-главоломни.

Всичко това може да спъва и да забави разцвета на много големи таланти!

* * *

Но какво е добър литературен език и какво — хубав стил?

разбитото творение. Защото никой никога не е търсил от гениалните художествени образци да «проговорват». Изкуството е синтез на реалността. И говори то само като синтез. Езикът му е безгласен и пред него се немее. Гениалното творение приказва като око, т. е. по-внушително от всяка жива реч. Защото е ЯСНОВИДСТВО. Ето прочее как наивно се пречупват естетичните проникновения на Пенча Славейков. А поетичните му постижения са още по-слаби. Докато и последното Ботево стихче е песен (се пее), у Пенча няма нито куплет, който да се пригоди за музика: от него нищо не се пее. Не, значението на нашите естети не беше в новите откровения, каквито те не дадоха и не можеха да дадат поради очевидната слабост на дарбите си. Мястото им в историята на нашата литература се затвърдява от писателската им изгладеност и предимно от успешната им дългогодишна работа върху българската реч. (Бел. авт.)

Обикновеният писател (автор на съчинения, в които има повече литература, отколкото живот) няма представление, колко усилия и колко труд трябва, за да се говори и пише ясно, т. е. да се откъсне една мисъл от оная мъглявина, в която тя се заражда у човека, и да се предаде на другите точна и ясна. Някои мисли се зараждат сякаш своеволно и в завършена форма — те се гнездят в хиляди души, казват се от хиляди уста: и все пак колко е трудно да се възпроизведе такава мисъл тъй, че тия хиляди хора да познаят в нея тъкмо своята мисъл! А пък колко мисли се зараждат само в даровитата душа и са плод на непрекъснато проучване и преработка: колко от тях, след като са задоволили писателя пред един момент, изведнаж рухvat в душата му, защото той съглежда, че те са само едно смътно отражение на истината, а не самата истина; и колко прочее недоверчив трябва да бъде той към оная замамлива полуяснота в изказване на истините, която може да задоволява донейде него, но оставя читателя в мъгла...

Доволството, което изпитва писателят, когато е открил една истина, му е позволено само ако той е намерил форма да я изкаже тъй, че и други негови съвременници да я почувствуват като него. Инак неговата истина има цена само като ясновидение насъне, което е подсладило душата му, но което той не е можал да възпроизведе наяве, за да го използва в живота си.

Горко на писател, който се лесно задоволява, комуто сърцето не се болезнено свива от чуждите хвалби, който се поддава на самохвалство: това според френския насмешник Молиера най-вярно издава посредствения дух... «Радостите в изкуството са редки и идат с гърчене, защото изкуството е най-благородната и затуй най-мъчната от всичките работи, каквито са в разположение на човешкия род. Писател, който се радва сам на себе си, не заслужава повече почит, отколкото един обикновен безделник сред работен свят»...

Да бъдеш точен и ясен — ето гордиевия възел на

писателството. Но преди да бъдеш точен, колко е по-малко да бъдеш смел! И тук — какво множество от думи има, които не прилягат към езика на работната материя, но които се вмъкват поради отслабване на писателското внимание, поради претрупаността на писателовата памет и по неволно подражателство! И колко други се явяват, които налага катадневният привичен говор или които налага модата и на които смисълта се пилее по толкова различни неща, щото абсолютно са непригодни за конкретизиране на трайна мисъл, на траен образ!

После какво множество от извъртвания, които отегчават и препъват речта, се представят, преди писателят да налучка тъкмо съответното на мисълта си и на подвижността ѝ изложение. Колко изрази има, които не попадат пряко на мисълта, но с които писателят разполага винаги, за да се задоволи, когато е изнурен в творчеството си, когато е отпаднал духом или е ленив!

А какво да кажа за неизричността, която се крие в самите ни усилия да бъдем точни, и за мнимата вярност на онова, което се нарича в изкуствата нюанс — нещо, което, вместо да е задълбочаване на мисълта, често става лишна сянка над нея и я затъмня?

Фигурите, метафорите в речта са примки от същия род и също тъй е мъчно да бъде писателят внимателен с тях. Кому те не се налагат из натъпканите кътчета на паметта, винаги открита за всичко онуй, което лесно се подражава или е модно? Некултурните езици най-много страдат от тази мъгла между човека и мисълта. Първа длъжност на писателя е да недоверява на фигурите и метафорите, ако не може съвсем да ги изгони изпод перото си. Език, най-богат с образи, обикновено е най-беден с идеи. Известни писатели блестят с образна реч: всичко у тях е украсено, излъскано, отруфено; драснете кибрит на всичко туй — какво купище от пепел ще остане, за да се получи някаква зрънце злато! Фигурата не бива да е освен последната степен на точността или, по-право, не смее да е освен самата мисъл, изразена в съвършенство.

Но... за такава една сполучена фигура, колко други следват съвсем съмнителни!

Накрай — преходът от една мисъл към друга: каква необятност от яснота в ума се изисква и каква тънкость на чувство, за да се сполучи в тоя преход! Читателят трябва да забрави, че чете и мисли край чужди ум; той трябва да възприема творението на писателя и да складира мислите му в своя ум тъй неусетно, както прави това със своите впечатления и със своите мисли... А за такава непосредственост в творчеството и за такава кристалност в употребяваните за прехода термини (които би трябвало да се губят, да не се забелязват) се изисква не само вдъхновение — не; трябва да се знае езикът и трябва добре да се претегли всяка съединителна дума как тя служи в различни случаи. За това трябва езиковно школуване. То ще напласти в паметта на писателя нужните образци и те ще пазят там като лежащо злато, докато творческото вдъхновение ги изиска и ги употреби в работата му вече като негови собствени.

За постигане добър език и лек стил са потребни прочие две качества, които на глед се изключват: трябва школуване в езикознание (в писателство) и — трябва вдъхновение. Ако писателят няма друго освен школуването, той ще повтаря сухо и бездушно всичко най-хубаво, което е намерил в проучените от него образци; а ако пък разполага само с дарбата си и не се школува, той ще рискува да говори и да пише на език, който ще бъде разбираан само от него.

* * *

Вроденото благородство на душата често отличава и поговор много прости хора от други образовани, но тривиални. За тази присъща на известни хора красота в начина на говорене няма правила освен красотата на самите им души. За всестранно хубав стил обаче има, както се знае, цели ръководства.

Още старите народи са считали за главно условие

на хубав стил две особени качества. Едното е «въдъхновение», т. е. способността на човека отвлечено да възлюби и високо да постави мислите и чувствата, които ще въплоти в речта си. Ето напр. началото на еврейската легенда за сътворението на света: «Бог каза: да бъде светлина! — и стана светло. — Да бъде суша! — и стана суша.» Силата на бога и сътвореното от него се сливат в душата на разказвача в едно възлюбено и високо представление за божнето могъщество. И думите, които предават мисълта, се губят в нейната въдъхновена яснота. Второто условие е индивидуална сила на духа на разказвача, т. е. способността той да се чувства тъй високо над другите, щото това чувство да му внушава една самоувереност, оправдана пред всекиго. Персийският владетел Дарий предлага на победоносния Александър Македонски половината Азия и дъщеря си за жена. Парменион говори на Александра: «Аз, ако бях Александър, щях да приема туй предложение.» «Също и аз — отговаря Александър, — ако бях Парменион». . . Една реплика, както виждате, която заличва предмета на разговора тъй, както поглъща и употребените думи, за да открие една бездна между две личности и да ги охарактеризира тъй вярно, както би могло да се направи само с цял психологически трактат.

Въдъхновението и самосъзнаваната сила на духа, разбира се, не се придобиват; те са елементи на вродения талант — качества, без които тоже няма съвършен стил.

Но тъй като никой не знае какво е вложила в него майката природа, а пък младостта сама по себе съдържа елементите на даровитост (въдъхновение, самоувереност, пламенни чувства, буйна фантазия), то смята се, че всеки, който цени великия и изключителен човешки дар — речта, — трябва да гори от желание да усъвършенствува тоя си дар, за да използва с него в своя живот онова неизвестно, което се таи в него и го отличава от другите (ако не като преимущество, то поне като особеност). Затова във всички епохи е имало опити да се състави пълно ръководство за хубав стил.

За да се изработи хубав стил обаче, не е доста да се усвоят правилата на патетизма или простотата в речта: да се изучат всичките видове фигури; да се има представление за най-изящното тяхно съпоставяне и премисане; да се знаят видовете периоди и симетрията в тях; не е доста и приучването да се играе с число и лица в имената и с време на глаголите; не стига и умението да прекъсват и променят настроението, да повторят казаното с отбрани и отривисти перифрази, нито кокетно и уместно да цитират чужди автори.

За хубав стил има и няколко основни начала, които не се поддават на ПРАВИЛО, които не може да се научат като урок, които мъчно се схващат даже в отделни образци.

Такива условия са напр. подборане на думите и разпределянето им в речта.

Знае се колко е бедна човешката реч в сравнение с нюансите при впечатленията от външния мир и в сравнение с мъглявината, в която се ражда всяко ново представление. Когато нюансите от впечатленията се диференцират и се кристализират в образи, когато мъглявината се разсее и новото представление се оформи в понятие, все пак следва още мъчителна психична работа: да се прибави новопридобитото към старите форми за израз — термини и реч (без да се изгуби то в тях) — или да се намерят нови такива, без да се претрупва, без да се отеги езикът (на което хората много държат — по психична необходимост).

В езика на един народ всеки стар термин, излязъл вече от употребление, може да се възкреси по следното просто побуждение: живите, употребяваните думи са твърде плътно прилепнали на установени понятия и при ново обогатяване на същите тия понятия човек, който не намира в речта си оня нюанс, при помощта на който може в обикновено употребяваната дума да вложи и новото обогатяване с понятие, потърсва сроден термин и ето — възкресил умрелия, който като неупотребяван отколе се сочи да е тъй плътно прилепен към установеното и ограничено понятие.

Бива ли да се постъпва тъй? Може ли да се пре-

трупва езикът? Кои са били причините за изоставянето на остарялата дума — и тия причини няма ли отново да осъдят заедно с нея на смърт и цялата мисъл на автора?¹

А в хубавия стил не е мъчнотията само да се намери термин и да се вложи в сполучен израз, за да се схванат дори и нюанси на мисъл и чувство. Трябва използваният термин да е — според класиците — б л а г о з в у ч е н, а според изискванията на нашето време да не буди (по звукова асоциация) и понятия, противни на настроението, с което пише или говори авторът.²

Още трябва редът на думите, в който се влага важният термин (концентрирующия по звук и значение мисълта), да е — според старите — з в у ч е н, а според новите — и такъв, който да не нарушава (по тон и дикция) оная илюзия, при която се разкриля мисъл-

¹ Тая тънкота в стилистичните мъчнотии сякаш не съществува за някои наши езиковедци, които в хубавото си желание да чистят езика от чуждиците и да използват всичките му богатства разровиха езиковните гробища на народната ни поезия. Те възкресяват стари думи — нещо повече: създават производни от тях. Пакост не правят — наопаки, усилват грижите за прочистване и разхубавяване на литературния ни език. Но не е ли горчиво да гледате колко любов и труд се погребват в безплодно маниерничене. (Бел. авт.)

² Условие, също неподозирано от новаторите в езика ни. Възкресява се напр. старата дума з р а к (зри, гледа — като глаголно съществително: зрение) и се употребява във винителен падеж «з р а к а», което звуково тъй бие на «т р а к а», «с в р а к а», «к р а к а». По аналогия на «дарба» — от «даря» — се произвежда от «творя» глаголно съществително «творба», което ненапразно се взе в печата на подбив с «торба». Погледнете и по благозвучие същите думи: «зрака», «крака», колко са груби по самото напомняне на звуковете, по подражание на които са създадени «трака» («трак-трак»), «сврака» («сврак-сврак»). Дарба, преди да произлезе от глагола «даря», има своя по-пряка форма на «дар». И оттук ударението в «дарба» не се колебае. Представете си ударението поколебано д а р б а как ще звучи на «дърва»! А в «творба» ударението е колебливо, няма съществително твор и по аналогия напр. с борба се произнася «творба» като «торба», «стрелба» и пр. термини със звукови особености, далеч чужди на висок и съзерцателен психически процес, какъвто е творчеството, (Бел. авт.)

та в душата на автора и при каквато се възприема тя от другите.

Специално за словоразпределението трябва грижливо проучване как се е отразил характерът на народа в говора му, за да е уверен авторът, че когато играе със своя роден език, за да усилва или омекчава с едни и същи думи твърденията си, не прави това по чужди образци. Ако писателят накърни гения на родния си език, най-малкото, което ще последва, е да преживее сам творението си — т. е. да бъде погребан приживе. . .

* * *

Тези са съществените положения, постигнати и установени у френците в многовековната им работа върху техния литературен език и стил.

А у нас не се е даже мислило досега върху всичко това. И ето младите поколения писатели търсят да оформят свой език и стил съвсем наслуки. Николай Райнов изпадна в мъртва маниерност, а тънкият и най-изискан по стих лирик Николай Лилиев ни даде в превода на романа «Огънят» от Анри Барбюс езиковни новаторства от такова естество, че не може и не бива да не се отречат като лоши и даже невежествени.

* * *

Николай Лилиев отхвърля съвсем относителното местоимение «който»: замества го с неизменяемата частица «що». Същото прави той и с «където»: заменя го навред с «дето». Страниците на «Огънят» са прошарени с думи, твърде лирични: «понявга», «поплак», «невям» — че и цели изрази: «невям никаква съдбовна зараза» (стр. 32), «благатки дни» (стр. 47), «кръз мъглите» (стр. 43). Неологизъм, който се среща на всяка страница, НЕМОТА (не в смисъл на лишения, на немотия, а на ОКАЯНСТВО). Чести причастия: «пречащи», «заплашващите неудобства» (стр. 26). Българи-

зиране на окончанията: «последовно бе попълнен от-
част» (стр. 27), при очебийни руски обрати на реч и
думи: «що за мъка» (стр. 26), «стара отрепка» (стр. 28).
Вредом «върху» и «над» са заменени с «врѣх»; «по-
сред» — със «среди» и «когато» — с «кога».

Относителното местоимение «който» в различните
наши диалекти се заменя — и то само в определени
случаи — с диалектните богатства: «дека», «декато»,
«дето що» и пр.

Когато в разговора едно име, за което се приказва,
е заменено с показателно местоимение, относителното
такова у шопа е «дека» и «що», у панагюрца «декато»,
у родопеца «дето». «Тоя, дека мина, или тоя, що пла-
чеше» — казва шопът. «Оня, декато много се фалеше» —
говори панагюрецът. «Нява, дето се надах за служ-
ба» (ония, които очакваха — надяваха се — за служ-
ба) — ще каже родопецът (рупецът).

«К о й т о» не може и не бива да бъде заменено с
частицата «що» поради няколко причини: 1) тя не
пъстри речта и не одухотворява заменената дума с
определяне рода и числото; 2) сама по себе си е не-
звучна като едносрична дума с две съгласни; 3) като
местоимение би следвала непосредно след множество
наши думи, които свършват на ще, ща, що: гледище,
стърнища, нещо; 4) нарушава характерното за езика
ни съзвучие в окончанието на имената от женски род,
твърдите гласни, в които трябва местоимението за-
дължително да омекчи: жена, която (в никой българ-
ски диалект не се търпи «жена, що»); 5) в различните
български говори частицата «що» замества много по-
вече въпросителното «какво?» (в македонските говори)
и «защо?» (в източните), отколкото относителното место-
имение «който».

Наречието за място «к ъ д е т о» (диалектно «где-
то») не може и не бива да бъде заменено с «д е т о» —
дума, която е само диалектно богатство за заменяне
на относителното местоимение «който», както посо-
чихме вече.

Поради слаба творческа фантазия Пенчо Славей-
ков, Петко Тодоров, Иван Кирилов и някои от по-

дражатели им из младите възлюбиха мелодраматич-
ния тон (който налага даже скандирана реч), та имат
слабост към известни плачливи думи и изрази. Не че
трябва да се афоресат такива думи, но романистът би
могъл да ги отстъпи на тези, които пишат стихотво-
рения в проза.

Думата «врѣх» застъпя строго установено понятие
в езика ни (острия край на възправен предмет или
свършека на възвишина). Затова тя по никакъв начин
не може да замени думите: «върху» и «над».

«К о г а» е въпросителна частица и как би могла
тя да се лиши от члена си, щом взима утвърдителна
форма? Не може да се говори български: «Кога се
надяваше най-много, тъкмо тогава», защото първата
половина от изказа п и т а и проваля силата на вто-
рата половина.

Не може думите с р е д и п о с р е д да се заменят
със «с р е д и», защото добила е вече в езика ни гра-
жданственост думата с р е д а за понятие на съвкупност
от хора, с които дружим или сред които попадаме. А
пък множественото число на тази дума (среда) е «с р е-
д и», нещо, което няма нищо общо със «сред» и «по-
сред». Инак заменянето на «сред» и «посред» със
«среди» е звучно и отговаря слухово на живия ни го-
вор: «средопост», «средицът» се употребяват във
всичките ни говори. По същия този ред обаче не бива
да бягаме от гласното окончание в думата «отчасти»
само защото тя така съвсем покрива руската дума за
същото понятие: това съображение никак не е важно,
думата е българска и е звучна с гласно окончание.

Днешният ни жив говор бяга от причастията и
деепричастията. Затова бode очите понякога честото
употребяване на относителните местоимения. И пре-
водачът на «Огънят», щом е еднообразил тези место-
имения, като ги е заменил с неизменяемата частица
«що», видял се е в чудо: трябва да я употребява на
всяка стъпка! И затова може би се е принудил да при-
бегне до причастията: употребява ги и там, където те
явно натегват върху бистрината на изказа.

Създаването на нови думи е неблагоприятна и рис-

кувана работа. Това може да не разбира един превзет езиковед, но то не се прощава на един поет. В превода на «Огънят» ще срещнете на всяка стъпка дума «немота», заменияща френската дума — тъй позната и у нас — МИЗЕРИЯ. Широкото значение на тази дума е «окаянство», «клетничество», а по-ограничено — «бедствие», «немотия», «сиромашия» и пр. Обаче по никакъв начин не е НЕМОТА! Защото такава глаголно съществително може да се появи в езика ни само като производно от онемяване.

СТИЛИСТИЧНИ БЕЛЕЖКИ

1. ЕЗИК И СТИЛ

Г-н професор д-р Ст. Младенов дава в «Училищен преглед», кн. I, 1932 г., обстоятелни бележки върху езика и стила в моите работи. Това е един благодарен повод да взема и аз думата върху онова, което ме е мъчило цял живот.

Г-н професор Младенов наред с нашия именит старец Ал. Теодоров-Балан е като езиковед живият най-голям учител днес у нас. Затова даже и когато греши той, бива да бъде поправен само така, както ученик посочва на преподавателя си някоя негова неволна грешка.

За щастие, в строго езиковната част от бележките на г-н професор Младенов не намирам какво да било, което да не е убедително даже когато е остро изразено. (Бих само отбелязал: учудва ме допускането на г-н д-р Младенов, че аз съм «може би сковал думата опъсн я л а като производна от старобългарската пъс — пес, куче». Нищо подобно! В диалекта на рупците по Родопи и Странджа няма турската дума «кирливо», а е запазена в живия говор българска такава «пъсно». Неизпрана риза е «пъсна». Снахата се хули от свекървата като «опъсняла», т. е. като нечистоплътна от мързел.)

Не е така обаче със стилистичните бележки на г-н професор Младенов. Тази материя владее не ученият, а майсторът. Наистина, стилистиката е близка до езиковедството, но е досущ чужда на езиковедски мерки.

И затова езиковедът трябва да е тук толкова внимателен, колкото сме длъжни да бъдем и ние спрямо неговите боравения и открития в езикознанието.

* * *

Покойният писател П. Ю. Тодоров беше на погрешен път, когато не само в разказвателната форма, но даже и в разговорната, т. е. в драмата, редеше думите в изреченията си с глагола на края и често скандираше инак тъй неправилно разхвърляната жива наша реч.

Изглежда, че г-н професор Младенов попада в същата грешка. Той взема две изречения от моята «Биография на Кръстя Асенов» (в «Антология» е под наслов «Хъшове»), за да направи убедително следното свое твърдение:

«Според случая и нуждата Страшимиров поставя глагола в началото, в средата или в края на изречението. Ала понякога като че за кеф писателят се мята от един ред към други и по този начин само загрозява речта си и я прави или тежка, или някак непоследователна, нередна.»

Ето двете изречения, с които г-н професор Младенов търси да направи убедително горното свое твърдение:

1. «Вестта за убития четник се понесе във веригата и разяри момчетата: денят преваля, вали дъждецът, турците налитаха, но четата вече не пее.»

2. «Ето двете криле на тоя учител, който нощя контрабандисти убиваше, а деня обръщаше колибарските младоци на соколчета.»

Според г-н професор Младенов, щом във втората половина на цитата № 1 съм почнал с определението пред глагола, а именно «денят преваля», то трябвало да продължа не както аз правя «вали дъждецът», а «дъждецът вали, юнаците налитат» и пр.

Така би постъпил в случая покойният П. Ю. Тодоров, т. е. втората половина на цитуваната фраза би

добила следния ред на думите: «денят преваля, дъждецът вали, турците налитат» и пр. За така поправеното изречение г-н професор Младенов пише:

«А несъмнено е, че така щеше да има много повече симетричност.»

Ето, в това си твърдение г-н професорът греша в две посоки:

1. Преди всичко за възлюбена «симетричност» в израза той жертвува драматизма в разказа, т. е. дава му приказно унесен характер, та го превръща при това и на бездушно описателство. Между туй тъкмо в тълкувания цитат всяко отделно изречение има своя душа. «Денят преваля» — е радостно обстоятелство за четниците: тях нощта ги избавя при сблъскване с турските войски. Значи, това е елемент от героическия епос на македонското четничество и трябва да се даде в приказна форма, т. е. с глагола след определението. А второто изречение е от трагичен характер: вали дъждът, мокри четниците, прониква и в костите им, а не се знае ще успеят ли те през нощта да се скрият някъде под стряха, да бъдат нейде на сушинка. Значи, тук логическото ударение пада върху «вали» («вали — не спира!»), та щета би било да се занемари това и да се подчини изречението пак на приказна форма. Така бихме имали само един низ от изрази, звучен на глед, но бездушен.

2. А и звучността на препоръчвания от г-н професор Младенов ред в тълкувания цитат е само привиден. Фразата според неговото построение наистина е симетрична, но звуково тя е отричане на изящната проза, защото прислиза до почти римувано скандиране: денят преваля, дъждецът вали. Още старите гърци са забелязали, че такова скандиране драсти слуха и убива живостта на прозата (спъва я, тежи ѝ като букаи), та са я категорично осъдили.

При цитата № 2 г-н професор Младенов изпада още по-очевидно в грешката на покойния писател П. Ю. Тодоров. Според него изречението трябвало да бъде построено ето така:

«...нощя контрабандисти убиваше, а деня колибарските младоци на соколчета обръщаше.»

Преди всичко имаме пак (макар и непълно) римувано подреждане, което дращи слуха: «аше» — «аше» («убиваше» — «обръщаше»). Прочие даже само затова изречението е недопустимо в такъво построение. Но тука е налице и друга още пречка. Първата половина от цитата («нощя контрабандисти убиваше») не само търпи глаголът да е след определението, но и психично се налага това подреждане: изречението е само от три думи, а при това глаголът е най-жестокият в човешката реч, та поставянето му в края на изречението омекчава грозотата. Във втората половина на цитата обаче такъво подреждане на думите (глаголът да иде след определението) би изцяло отрекло гения на днешния ни език. Може ли да говорим днес така: «а деня колибарските младоци на соколчета обръщаше»? Изречението е от шест думи, глаголът ще трябва да мине през турски гробища — да дойде след три многосрични думи: «колибарските» — «младоци» — «соколчета». Ние (всички българи) сме под обаянието на руските нихилисти. И пак — колко ни тежи подреждането на думите в руския език! А в немския, където строг закон е глаголът да върви даже и в периодите най на края — в немския език, казвам, този ред е за нас нещо съвсем отблъскващо.

Г-н професор Младенов чувствава всичко това. И след като изчерпва своите наиздания по тълкуваните цитати, добавя уговорка за края на втория цитат: Или пък трябваше и в първото изречение да стои понапред глаголът, както е във второто («нощя у б и в а ш е контрабандистите, а деня о б р ъ щ а ш е колибарските младоци на соколчета»).

Ето, в такова становище е основната грешка на г-н професор Младенов. В художествената литература на никой народ подреждането на думите не става по предварителни стилистични правила (например пазене на симетрия и пр.). Това е още повече така за нашия език, в който въобще липсва какъв да е национално-психологичен закон (както е това в немския и в руския език) за подреждане на думите в изреченията.

Но ще кажете: а все пак се печатат и у нас учебници по стилистика! Да, но учебниците по стилистика посочват от памет време само постигнати от големи майстори образци и това подсещат как може да си изработи човек изящен стил, а не дават «правила» за как «да се пише изящо».

Няма съмнение най-големият майстор по стилистика за всяка страна е преди всичко самият народ — с многовековното си словесно творчество: песни, приказки, анекдоти, хумор, мъдри изречения и пр. Но тъй като художествената работа на отделната личност е само продължение на народното творчество, то в стилистиката еднакво и народът, както и отделната личност не са и не може да бъдат подчинени на предварителни правила.

Стилът е преди всичко дело на темперамента. А после се подчинява и на разработвания сюжет.

Стилът на един меланхолик не съвпада по нищо със стила на един Дионисиев поклонник тъй, както стилът в една класическа трагедия няма психологично допирни точки със стила в една класическа комедия.

Обикновени сюжети от текущия живот (драматични или комични — все едно) налагат на майстора-творец стил, досущ близък до оня, който слухът му е доловил в текущия живот.

А не е случаят такъв при един сюжет, какъвто разработвам в повестта си «Хъшове» (от която г-н професор Младенов вади тълкуваните цитати). Тук имаме работа с по-изключителни хора и при по-изключителен живот. А такъв живот психологично налага на автора да потърси възторжен темп за своята работа, т. е. да намери повишен епичен стил.

Повишеният епичен стил се разклонява по две посоки: или възхожда към лиричен патос, или снизхожда към равномерния («симетричния») приказан унес.

Лиричният патос е строго индивидуална работа и не се твърде обуславя от национални психични особености. Не е така обаче с приказния унес. Впрочем тази материя у нас не е тълкувана, та ще искам да я направя достъпна и за по-широк кръг читатели.

2. ТРУДНОСТИ ЗА ПОСТИГАНЕ СЪВЪРШЕН СТИЛ

Нееднаж съм заявявал, че от всички мои работи най ми беше мъчителна легендата «Рамаданбегови сараи». Ирендосвах я, разтурвах-я, съвсем я унищожавах и я почвах наново — през цели шест месеца. В тази легенда има страници, които съм преработвал стотици пъти. Такава е следната:

«— Мъдър е, деца, дервишът Кърджи Бин Олан и свето да му е името на вечно време, че той учи:

«Лъжа лъжата не надвива и срам срама не изкупва!»

«И който дан плаща на мърсителите на своята земя, сам мърси земята си свещена.»

«Защото не страх властта крепи, а юнашката мишца.»

«Паякът преди паяжина и лови мухи: паякът е предателят, паяжината — страхът, а мухата — роб безсрамен.»

«А мигар сме роби вече, мъже родопци?»

«О, паякът ще изгние в праха на земята, ветрове ще развеят паяжината и юнашките мишци ще закрепят пак над нашите чела славата на дедите ни свети!»

«И нека глътнат нашите гори и планини! Нека се опустошава земята на света! Нека! Над нас и над нашата славна бащиния бди аллахът велик, който е единичек наш баща и господар! И ще подкрепи той нашите мишци и ще възсияе слънцето над Ахъчелеби пак!»

— О, мъдър е, деца, дервишът Кърджи Бин Олан и свято да му е името на вечно време!»

Стилистичната задача в горния цитат се крие преди всичко в това: да се съчетаят двете криле на повишения епичен тон (приказният унес с патоса). Защото цитатът в своята цялост представя, от една страна, проповед в чист класически стил (възможно най-старинна форма), а, от друга, е високо лиричен позив към борческо самопожертвуване.

А лично за мен цитатът представяше не само горната трудност. Аз винаги съм отминавал безучастно школата «изкуство за изкуството». Тя налага да се твори

в известни рамки, дадени от предшествували гениални образци. И крие нелепото допускане, че гениалните образци като Мойсеевите скрижали са пуснати от небето. Аз не мога да си представя как може да се почне и да се изкара художествено творение по предварително разработен (и подчинен пак на предварителни правила) план. Признавам най-подчертано, не съм работил и не работя нищо, което да няма своите подтици в текущия живот (преживени радости и скърби, тържество от успех или съкрушение от беди — лични или народни, — все едно). Ето, когато работех своята легенда «Рамаданбегови сараи», аз бях буен тридесетгодишен (току-що избран за народен представител) гражданин на своята страна, в която все още бяха живи психологичните следи от многовековното чуждо владичество. И сюжетът на «Рамаданбегови сараи» ме въодушевяваше тъкмо затова, че той посрещаше моята гражданска болка за преживените от бащи и деди безправие и униженост. Прочие трябваше не само да вложя тази своя болка в легендата, но и да я подчертая до с у щ с ъ в р е м е н н о, т. е. да я набия в съзнанието на днешните си читатели не само като чувство, но и като гражданска насока. Аз никога не съм забравял, че Ботев е постигал това, без да накърни могъщето си поетическо вдъхновение. Значи, т о е п о с т и ж и м о.

Така стилистичната задача в приведения цитат от «Рамаданбегови сараи» се свеждаше за мен към следните две положения: 1) да съчетая двете криле на повишения епичен тон (лиричния патос с равномерния приказен унес) и 2) да надъхам работата си с текущия темп на моя живот и пак да не наруша л е г е н д а р н и я р и т ъ м.

Преди всичко сюжетът на «Рамаданбегови сараи» е една разиграна някога — в незнайно време — трагедия от хероичен темп. Прочие в легендата изцяло трябваше да се пази п р и к а з н и я т у н е с в най-класическа форма. Ето как, мисля, че съм постигнал това още в началото:

«Живял в Ахъчелеби Мира бег и бил най-богат между дванадесетте ахъчелебийски бегове. Той имал син

Рамадан бег и по него горели всички лични моми в Ахъчелеби.»

Руският епичен тон на приказан унес би наложил на горния цитат следното подреждане:

«В Ахъчелеби някога Мира бег живял и най-богат между дванадесетте ахъчелебийски бегове е той бил.»

Нали — това подреждане не е далеч от стилния маниер на покойния наш П. Ю. Тодоров — маниер, който наистина е «симетричен» според г-н професор Младенов, но който не е по духа на живия български говор (или поне не е никак по мой дух)?

В обикновения разказ (не в повишен епичен тон) горният цитат би се стилизирал по следния начин:

«В Ахъчелеби е живял Мира бег, който бил най-богат между дванадесетте ахъчелебийски бегове. Той имал син Рамадан бег, по когото са горели всички лични моми в Ахъчелеби.»

Не е ли ясно? За мен разликата между повишения епичен тон и тона в обикновения разказ не бива да е в някаква чуждо за живия говор подреждане на думите, а трябва да е само и г р а при съчетаването на отделните прости изречения в сложни такива. Така разбирах аз задачата си с потребния ми повишен тон на приказан унес. И прокарах това в цялата легенда.

Но настъпи тържественият момент в легендата — моментът за борба срещу нашествениците «в свободната Родопска земя» (борбата срещу султанските пълчища). Вдъхновителят — народният вожд — е пустинникът Кърджи Бин Олан. Буквалният смисъл на това прозвище е: «Човекът, който живее самотно в горите, желателно е той да се превърне от един на хиляда.» Познавам добре турския език, та преднамерено съставих това прозвище, като предварително чертаях родопския духовен вожд да е трубадур на свободата д о с у щ в д н е ш н а с м и с ъ л. Прочие дойде ред да застъпя в легендата самия този образ вече в детерминирани идеи. А работех легенда от старинно време! Как трябваше да постъпя?

Ето, този творчески възел беше за мен един от много мъчителните в цялата легенда. Най-после махнах самия

образ на вожда и оставих неговото отражение в душата на узрелия за саможертва народ: написах цитираната горе страница.

Колко е лесно да се каже «написах»! Така, както бях свил върховния момент от ролята на Кърджи Бин Олан в легендата, аз трябваше сега само в една страницка да дам: 1) горещия лиризъм на фанатичен свободолубец; 2) златната ядка от идеологията му; 3) величествения образ на епичен герой в класическа яснота и спокойствие.

Разбира се, за да се вмъкнат в един легендарен епос дословни проповед и позив на идеи и борби от наши дни, трябваше да намеря п р е х о д, чрез който да напусна прокарания в легендата равен (унесен) приказан тон. Тоя преход направих, като почнах с уж типично в народната словесност скандиране на две изречения:

«Лъжа лъжата не надвива и срам срама не изкупва.»

Ако подражавах на народа дословно, трябваше да кажа: «Лъжа лъжата не надвива, н и т о срам срама изкупва.» Защото в народната словесност приказният унес в стила има за задача да даде само равномерно и плавно повествуване (че и поучение). Пък аз в случая имах да разработя не само проповед — не! Трябваше проповедта да повиша до лиричния темп на кръвен позив. А едновременно да вложя в него борчески резон от най-ново време.

Така наложи ми се да изменя народния повествователен темп, т. е. да изменя съединителната частица «нито» с «и». На глед промяната е незначителна. А всъщност тази промяна стилистично отговаря на коренна разлика в психичното състояние на говорещите, като едновременно подготвя завършъка на прехода, който търся, за да се дигна до нервния драматичен тон на проповедта-позив. Защото само с тази съвсем незначителна промяна на един съюз с друг целият израз става изведнаж не пасивен, а волеви — става не повествуване, а направо драматична съпоставка. По народния маниер със съюза «нито» (в края на изречението енергичното «не» отпада (повествува се: «Нито срам срама изкупва»). А с промяната, която аз правя, първият енерги-

чен израз «лъжа лъжата не надвива» се усилюва досущ риторично от втория, който става много по-енергичен и от първия: «и срам срама не изкупва».

Налучкал така прехода, аз направих смел скок. — минах съвсем към нашата съвременност:

«И който дан плаща на мърсителите на своята земя, сам мърси земята си свещена.»

Кой подвластен народ днес не би взел тоя девиз за свой боен зов? А чувствава ли се отстъпление от легендарния ритъм, има ли «тенденциозност» и въобще долавя ли се какъв да било художествен фалш? И пак — няма съмнение, че съм дал проповед от наши дни. Облякъл съм я обаче във форма, която я прави «своя» за всички страни и времена. А това е, което може да направи едно художествено творение «безсмъртно».

Ще попитам, може ли да се постигне това с приказния стил — «правилен», «симетричен», «реден»?

Фразата и у мен почва «приказно»: глаголът върви след определението («който дан плаща», а не — «който плаща дан»). Но веднага следва «нередно» изречение: глаголът върви преди определението («сам мърси земята си свещена»). Според г-н професор Младенов (а и според покойния писател П. Ю. Тодоров) цялото това изречение би се стилизирано така: «И който дан плаща на мърсителите на своята земя, сам земята си свещена мърси.» Да, но логическото ударение в тоя израз е глаголът «мърси», та забутаме ли го съвсем на края, ще се убие позивният тон (който е общ за втората половина на цитата) и ще се наруши драматичният ритъм на целия цитат.

Нека се попитаме още: би ли се постигнало търсеното съвършенство със средствата, които ни дава народната словесност?

Надали. Жестоката политическа съдба на народа ни е убива и в речника на творенията му, и в речника на живия му език много представи, без които не би могла да се синтезира борческата мисъл на Кърджи Бин Олан. Ето напр. фразата: «Мърсителите на своята земя.» Според скритата мисъл, която застъпват тук думите, целият израз е досущ чужд на съответните на

тези думи представи у народа ни днес. С думата «мърсители» аз подразбирам владетелската пета на нашественика, който е погазил достойнството на народа ни и е омрачил обаянието на родината. Уви, тези представи липсват даже и днес в съзнанието на нашия народ! А «своята земя» у мен означава строго определена представа за известни етнографски или политически граници, когато човекът в нашия злополучен народ нарича така само своя двор и своите ниви. При това аз прибегнах до дума «свещена» и я подредих стилистично тъй, че всеки би могъл да ми хвърли в очи упрека: «Това не е българска реч». И не е. . . Никъде у нас — ни в народната словесност, ни в говоримия език — не ще чуете думата «свещена», а още по-малко ще я видите да върви след съществителното име, което тя окачествява (както е у мен: «земята ни свещена»). Да не се забравя, че съм употребил тези чисто «книжни» думи и «книжни» подреждания на думите в една легенда, която предавам по народен маниер. Прочие редно е да ми се каже поне, че моята легенда е «книжна». А тя не е такава вече и според новите поколения читатели. Къде е разгадката? Не е ли в това, че край нашите съвсем нечисти литературни език и стил младите поколения вече са слухово свикнали на русизми и в езика, и в стила ни? Може би! Но защо да не допуснем тук и влиянието на черковно-славянския език, който ни облъхва с катадневните молитви още от най-ранно детинство? Ето, моят книжен маниер «сам мърси земята си свещена» не се ли покрива с изказа от молитвата ни «Отче наш» — «дажд нам днес х л я б н а ш н а с у щ н и й»?

3. ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКИЯ ХУДОЖЕСТВЕН СТИЛ

Ще приключа мислите си върху грешката, която прави г-н професор Младенов, като препоръчва и в стилистично отношение някакви «закони», а именно: подреждането на думите да става непременно или според делничния говор, или пък според практикувания

някога от покойния писател П. Ю. Тодоров приказен маниер.

Делничният говор е за обикновени сюжети. А приказният маниер на П. Ю. Тодоров не може въобще да се препоръчва у нас за какво да било «правило» по простата причина, че е коренно чужд на всички новобългарски говори. С тоя маниер се проваля живостта на разказа при каквото и да било сюжет. Човекът от всички наши диалекти не търпи бавна реч, т. е. такъва, в която глаголят идва след «кош» думи. Който между нас не умее да говори отсечено, не бива изслушван. (Или даже бива подигран: «Какво усукваш — отсе-чи!», «Какво ми пееш там: говори човешки!»)

С бележките си върху цитата от «Рамаданбегови сарай» аз се опитах да дам представа, за каква жизнена особеност е въобще стилът както за човека-автор, тъй и за дадено художествено творение. Автор, стил и творение са неделими! Ето, в тълкувания цитат от «Рамаданбегови сарай» има място, което на глед е делнично, съвсем делнично:

«Паякът преде паяжина и лови мухи: паякът е предателят, паяжината — страхът, а мухата — роб безсрамен.»

Само подреждането на последните две думи напомня издалеч общия приказен ритъм в стила на легендата. Инак цялото изречение, тъй сложно само по себе си, е дадено в строго дидактичен тон. И от становището на г-н професор Младенов би могло да се каже: «Ето че и тъй е добре! Защо да не се напише цялата легенда с такъво естествено подреждане на думите? Би се избягнало всичко, което е «несиметрично», «нередно».

Да, но ето че читателят тук не чувства — и не може да забележи, — че се е напуснал повишеният стил на приказен унес и се е прислязло до делнично мъркане! «Рамаданбегови сарай» съм създал преди тридесет години. Издавал съм тази легенда десетина пъти и винаги съм намирал нещо да поправам. А съм сравнявал моя оригинал с преводи и на няколко чужди езика. Тълкуваното място обаче — «делничното» — остава непобутнато в моите издания, а е предадено дословно тъй

и в чуждите езици. Очевидно, въпреки своята «делничност», то подхожда по тон и ритъм на целия къс, че и на цялата легенда.

Защо е това тъй? И сам аз навярно не бих могъл да отговоря задоволително някога, когато създавах творението. Тъй го чувствах, тъй го дадох!

Сега обаче, след тридесет години, когато към работата си мога да се отнасям като към чужда — сега, казвам, «делничният» цитат ми е съвсем обясним. При това той е от такъво естество, че открива още една скрита пружина, която движи разнообразието на стила в едно и също художествено творение.

Маниерът на големите учители-проповедници от всички времена е да прибегват до притчи, басни, пословици — въобще до образни «примери», чрез които запечатляват в съзнанието на слушателите своята проповед. Ето Исус — класическия учител, — и досега притчите му се тълкуват с такъва любов! Един от големите учители при нашето Възраждане — дядо Славейков — е прошарил вестниците и календарите, които е редактирал, с безброй «примери»: пословици, басни, приказки (в последния случай малко в руски дух). В нашата съвременност голям политически агитатор беше Александър Стамболийски. Кой не го е слушал? И кой не си спомня стотиците примери — анекдоти, басни, пословици, — с каквито той пъстреше своите речи?

Тълкуваният цитат от моята легенда е в първата си половина проповед. И аз в своя творчески унес досущ несъзнателно съм прибегнал до класическия елемент във всяка устна проповед — «примера». А и при най-повишен тон на проповедта, щом се мине към «пример», учителят психологически прислиза до дидактична точност и яснота, защото и слушателите — по същия психологичен ред — се чувствуват школници.

Разбира се, такова пречупване на повишения тон не бива да продължи много, т. е. примерът трябва да е къс. При това веднага след него трябва остро да се мине на висока нотка, за да се заличи извършеното пречупване, та да се дойде пак до прокарания в цялото творение висок ритъм. Ето в моя цитат — веднага след

делничния стил на примера за паяка иде направо вик: «А мигар сме роби вече, мъже родопци?»

Така стилът в едно художествено творение се движи по начупена линия, която често изглежда своеволна (капризна), а всъщност е строго съгласувана както с характера на всяко отделно място в предаваното съдържание, така и с душевните напругания и възбуди у стилиста-автор.

Това подчертано мое твърдение може да се докаже с всеки ред от кое да било художествено творение. Ето, нека се взем в моя израз: «А мигар сме роби вече, мъже-родопци?» Този ред на думите може да се промени различно, без да пострада звучността: 1) «А роби ли сме вече, мъже-родопци?»; 2) «Мъже-родопци, мигар сме вече роби?»; 3) «Мигар сме вече роби, мъже-родопци?»; 4) «А мигар сме роби вече, мъже-родопци?»

Аз съм спрял на последното подреждане — поставил съм «роби» преди «вече». Не бива да се мисли, че съм направил това, защото думата «роби» се съвпада звуково с думата «родопци», която следва. При първите издания обръщението беше «мъже-кърджалии», в по-късните преработки — «мъже-ахъчелебийци» и едвам накрай се установих на «мъже-родопци». А отначало и досега «роби» идва преди «вече»! Защо? Такова подреждане не е даже тъкмо най-звучното! А и в ония млади години съм се допитвал до слуха си, нали? Очевидно, стилът не се подчинява само на слуха. Тогава на какво се той още подчинява? Не винаги може да се отговори на такова питане с достатъчна убедителност, уви! Случаят е обаче един от щастливите: той позволява убедително тълкуване.

Проповедта, която запълня първата част от целия мой цитат, се приключва (изчерпва се) с примера за паяка. Трябва веднага да почне втората част, която е позив. Проповедта, щом се дава в повишен стил, налага епичен тон. А позивът почти във всички случаи изисква патос. Така изводът от примера за паяка —

«А мигар сме роби вече, мъже-родопци?» — представя преход от епичния тон към патоса. Но тоя тук позив е от класическа легенда, а не — от днешни граждански борби, които са нервно отсечени. Затова формите: «А роби ли сме вече, мъже-родопци?» и «Мъже-родопци, мигар сме вече роби?» — са твърде лирични, но са неудобни за общия легенден ритъм на творението, тъй като са много нервни, т. е. са досущ съвременни. Остава, значи, да се избере един от останалите два начина за подреждане на думите. И двете изречения са еднакво лирични и може да послужат за преход към патос (който веднага следва: «О, паякът ще изгние в праха на земята» и пр.). Кое от двете да се предпочете?

За да бъде една фраза кратка, мека, тиха или жива, драматична, трябва добре да се измери логическото ударение в нея. Логическото ударение в двата горни изрази е думата «роби». Тя означава толкова общо бедствие, колкото и кръвна обида за всяко поотделно. Значи, може да бъде чувствувана както като общо бедствие, така и като лична кръвна обида. Изразът «нима сме вече роби» дава известна тежест на «вече», без да измества логическото ударение: подчертава болка от сполетялото всички бедствие. А изразът «нима сме роби вече» подчертава тъй енергично логическото ударение, че то вече се превръща на нещо обидно поотделно за всеки от слушателите. Към такива класически свободолюбци, каквито се дават родопците в легендата, трябваше непременно да се употреби последният израз.

Смятам, че изчерпих доводите си против едно авторитетно домогване, да се наложи на художествения стил «правилност» и «симетричност». Аз смятам даже, че е рано още у нас да се дават каквито и да са препоръки в такава смисъл. Колко от дадените ни до днес стилистични образци са разработени от теоретици, че да се е дошло до установявания на какви да са «мерки» за безупречен български стил?

Би ми се възразило: «Имаме толкова учебници по стилистика с безброй примери от народната словесност

и от художествената ни литература!» И би могло да се добави: «Образецът, който тълкувате, е по-изключителен и не бива да обобщавате заключенията си.»

На бърза ръка ще взема съвсем типично приказен цитат пак от легендата ми «Рамаданбегови сарай»:

«За бега е жалко, а церът на мора е въглен чер. И въгленът е от кост човешка. А тази кост човешка е от първа майка мъжка рожба. Когато слънцето залезе, овчари дете в огън горят и въглен от кости във вода топят, та поят после морено стадо. За бега е жалко, а кога той това направи, врачката ще получи товар злато.»

Смятам, че целият цитат като приказен стил (тон и ритъм) е безупречен. Е, добре — ако моят усет е верен, позволете ми да поискам от хората на «правилата» и на «симетрията» в стила да изведат какво да било «правило» от тоя цитат! Още в първите изречения с чувствава, че прилагателните имена вървят след съществителното — нали? Но правило ли е това в цитата? Наред с «кост човешка» върви и «мъжка рожба», а не «рожда мъжка». В средишните изречения на цитата това подреждане на думите се напуска и се дава предимство на друг ред, а именно: глаголът да върви след определението. Но пак — правило ли е? Наред с изразите «когато слънце залезе» — «огън горят» — «във вода топят», наред с тези изрази върви, «та поят после морено стадо».

Не, не: «правило» — поне в българския език — за художествения стил е по-скоро някаква осмислена неправилност. Ето заключителното сложно изречение в приведения цитат: «За бега е жалко, а кога той това направи, врачката ще получи товар злато». . . Поне тук, в края, за угода на «симетрията» можеше и двата глагола да стоят след определението: «а кога той това направи, врачката товар злато ще получи». . . Но не стоят — и не може да стоят. Така го чувствавах аз — така го чувствуват вече десетки поколения.

СТИЛИСТИЧНИ ИГРИ

Г-н професор Младенов отбягва да се придържа о една ясна представа за разлика между език и стил. Така той и в строго езиковедските си бележки навлиза в елементите на стила, и то без да подозира.

Той ме беди в русизъм и по следния случай:

«На русчина прилича и употребата на формата за именителен падеж вместо звателен или редом със звателен: 1) «Пък инак, зет, да знаеш» (вместо «зетьо»); 2) «Тъй, зет, с малък и голям ще тропам»; 3) «Зло ми е съдено, братовчед»; 4) «Не знам как ще я изкарам, братовчед» — а поред и 5) «Братовчеде, тъй ми се и не махат сълзите от очи»; 6) «Неделя, дъще, хо!» (вместо «Недельо»).

У родопските помаци старите обикновено не употребяват за обръщение звателния падеж освен за децата и за своите най-близки родове. Помациите като мохамедани са служили в турската войска, та носят в душите си известно чинопочитание. У православните българи тази психична тънкота е липсала. Ние всекиму говорим на «ти» и само някъде на «ваша милост», но никъде на «вий» (у помациите винаги е «вий» или «вий, господине»).

Звателният падеж в нашия език крие известна близост и любвеобилие. Това се подчертава с последните гласни «е» и «о». И това може би е помогнало да се заличи съвсем у нас почитателното множествено число: простото «ти» позволява да се обръщаме към всекиго с онова омекчение на гласа, с което и звуково галим близките си (даже това омекчение често не достига, па добавяме частиците «бе» или «бре»: «Драгане бе!», «Иване бре!»).

То е така обаче само при обикновено «благоразположение». А когато сме по едни или други причини в коравосърдечие (обидени, разгневени, отмъстителни, грабливи или даже само мрачни¹), ние също изхвърляме

¹ Уверен съм, че звателният падеж ще изхвърлим от употреба и при заповед. Това се чувства засега само у «големкини» при обръщение към слуга или към слугиня. Разбира

в обръщението звателния падеж само за да избегнем омекчението на гласа си.

Ето в какви психични състояния са моите лица, из говора на които дава цитати г-н проф. Младенов:

№№ 1 и 2 са взети от последното действие на комедията ми «Всички на война». Стар чорбаджия е отърчал при Одрин да догони мизинката си дъщеря, която му е избягала, за да е при либето си — даскал колибар. Чорбаджията би плюл на тоя срам и не би преклонил глава, но той е отстъпил на стопанката си. И ето — дошъл е на самото бойно поле. И заварва, разбира се, своята мизинка уж «милосърдна сестра» в палатката на любовника си. . . Отначало старият ъ подмамен: казват му, че вече младите са сѣ венчали. Чорбаджията изпъшква, но е доволен: срамът е узаконен. Но след малко сама палавата мизинка му открива, че не се е още венчала. Старият чорбаджия пръпва: още и ще го лъжат! Но насъбралите се лекари и офицери укротяват стария, та той преглъща и тоя срам — да е пред незаконното съжителство на дъщеря си с «голтак-даскал» — и, разбира се, веднага заговарва за у з а к о н я в а н е на позора, за сватбата на младите, която той ще им устрои. Как мислите: тоя стар чорбаджия ще почне ли веднага с любвеобилните «зетъ», «зетко»? По никакъв начин! Отначало човекът ще отбягва самата дума «зет», а после вече като преход към близост и любвеобилие ще мине към роднинското звание, но само в именителен падеж: «Тъй, зет, с малък и голям ще тропам. . .»

№№ 3, 4 и 5 са из повестта ми «Убиец». Синът (студент) е открил, че баща му е убиец, и е напуснал родителския дом. Малко виновен за това е и братовчедът на стария — гимназиален учител. И «убиецът», било че е враждебен към своя братовчед, било че е в дълбоко омрачено душевно състояние, не може да се обърне към тоя «свой» човек в звателен падеж, а му говори: «Зло ми е съдено, братовчед», «Не знам, как ще я

се, в тези случаи има и подражателство на чужденки, които и когато научат добре езика ни, пак не усвояват звателния наш падеж поне в обръщение към слуги и слугини. (Бел. авт.)

изкарам, братовчед». Но щом се размеква сърцето на злополучния убиец, душата му се поведрия и той забравя своето неразположение към учителя — говори в звателен падеж: «Братовчеде, тъй ми се и не махат сълзите от очи.»

Също такъво е психичното състояние на лицето, от говора на което е последният цитат (№ 6). Кършовица (пак от «Всички на война») има едничка дъщеря, мъжът на която е на война. И дъщерята, Неделя, реве да плаче. Това дразни старата: тя воюва с дъщеря си — не ѝ дава да плаче (разбира се, за да не се разреве и тя самата). И ето, в такъво състояние една заран мъж ѝ, Кършакът — дъдрив и пълзлив старец, — се вайка пред старицата си: сънувал лош сън — стрелял с пушка и сокол ранил. . . А! Енергичната Кършовица дига цялата колиба на главата си: как смее той, нейният такъв-онакъв старец, да сънува такива поразни сънища?

Запенена така, старата Кършовица, след като е изгонила мъжа си на пруста вън, вика дъщеря си от долния етаж на колибата само за да се задърли с нея, че да не ѝ дава да плаче, когато узнае какво е сънувал баща ѝ. И репликата ще почне, разбира се, с дърлив тон: «Неделя!» (а не «Неделъ»). Но само ще почне тя така. В душата на старата е досущ по-друго чувство. И това чувство проговорва веднага: «Дъще, хо-о!»

* * *

Г-н проф. Младенов е допуснал в своите бележки и едно недоразумение. То е за думата «бъдник» и «бъдници», която аз употребих в биографията на Кръстья Асенов. Г-н Младенов пише:

«Осъдително языково своеволие проявява Антон Страшимиров и когато си допуща да замести българската дума «сбъдник» (който иска да бъде неговата, да стане или да се сбъдне, каквото е рекъл той) с «бъдник».

И цитува: «В тия конгреси по неволя се явяваше и апостолът — разбира се, сам: Кръстьо, Александър

Илиев, Савата и редица още бълдници стояха на-
страни.»

Недоразумението тук се крие именно в това, че аз
сега за пръв път узнавам от г-н проф. Младенов за
съществуването на българска дума «бълдник». Аз знам
тържествеността у нас на «бълдни вечер» и обичайния
горящ в огнището голям пълн през тази вечер, който във
всички наши диалектни групи се нарича «бълдник». Този
обичай е останал, както се знае, отпреди християн-
ството и символизира новораждането на слънце, на
огън, т. е. Новата година. И аз употребих
тази готова в народната представа и в народния реч-
ник дума, за да окачества младите идеалисти около
апостола Гоце Делчев — «бълдниците» в тържествения
«бълдни вечер» на македонското въстание.

* * *

Написах тези си стилистични бележки по случай
хубавия труд на г-н проф. Младенов върху езика в
моите работи. И съм уверен, че не ще му причиня досада.
Облягам се на годините си и на нашето старо познан-
ство (ако ме не лъже паметта, г-н проф. Младенов при
мен държа някога матура във Видин). Облегнат пак
на това, блазни ме смелостта да му подсказва съвсем
приятелски: нека се придържа по-строго о своята спе-
циалност, която той застъпва сега у нас комай без
съперник. Пред него е открито такъво благодарно
поле за работа! Колко е той прав — също и полезен, —
когато посочва многото чужди думи и в моите публи-
цистични и народоведски писания! Сам аз ги чувству-
вам. А нямам воля да ги отстраня: вървя по общото
течение. И заслужавам много по-неумолима хула, от-
колкото всеки друг, тъй като право и наложително е
да се търси безупречен български език тъкмо от писа-
теля — даже и в най-незначителните му писания.

ТЕАТЪР

БЕГЛИ БЕЛЕЖКИ

От досегашния живот на Народната трупа «Сълза и
смях» ясно се очертава присъщият характер на българ-
ския артистически талант: «неговата стихия е к а т а д-
н е в н о т о — било в комедия, или в драма. Първо-
степенните сили Иван Попов, Будевска, Хр. Ганчев,
Васил Кирков, Гено Киров, колкото и да са се школу-
вали в чужбина, все пак на сцената намират своята
стихия в роли, с които могат да възпроизвеждат прав-
дата на живота не в и з к л ю ч и т е л н а т а инди-
в и д у а л н о с т, а в частица от вечното в к а-
т а д н е в н и т е о т н о ш е н и я. Те не чувствуват
напрегнатите струни на трагедията, а широката канава
на живота. Тях не обхваща строгото като характер, а
сплетеното като тип, да не кажем, като психика.

Да се мисли, че тази особеност на българския арти-
стически талант се дължи на школуване в р е а л и-
з ъ м, е тъй повърхностно, както ще е, ако се мисли,
че тя е сигурно преимущество.

Репертоарът на българските театри от двадесет го-
дини свидетелствува само за едно: че не са се подози-
рали «направления», че се е играло всичко, което е
могло да има успех. А имало е успех необикновеното,
шумното, грандиозното. И ако при тоя тъй долен
вкус на българската театрална публика сцената у нас
все пак не издигна актьори на и з к л ю ч и т е л н о-
т о — като характер или страст, — то тъй сигурно се
дължи не на подражателство.

Сценичният талант — както и всеки талант в изкуството — се развива и се възцарява по сила на взаимодействие между оригиналното в творческата му сила и изискванията, които предявяват тия, които следят и възприемат неговото творчество. Доколкото ние като общество сме възприемчиви към нови чувствавания и разбирания в западната култура, дотолкова може да се говори за школуване — но школуване едновременно и на актьори, и на театрална публика. А туй вече изключва «особеното» школуване на актьора. Прочие фактът, че сценическите таланти у нас се виждат в своята стихия не при героически пиеси и роли — тоя факт не се дължи на школуване, а крие едно по-голямо съдържание: ние като общество лесно се откъсваме от битовата си кора и още ние като общество намираме енергия и здрав смисъл да посягаме към общочовешките мисъл и чувство на своето време, което днес, всеки ще признае, няма нищо общо с героическия период.

Същата бързина, с каквато преживяхме толкоз много през последните двадесет години, личи и в театралния живот. Не безразборно, а само жадно ние заменихме «Геновева», «Иванко» и «Разбойниците» с «Ревизор», «Тлъстото кокалче» и «Буря»; после Виктор Юго — с Шекспира; а не намираме ли сега като театрална публика зад себе си самия Ибсен? И във всичко туй даже с просто око може да се види една, макар ефимерна, последователност.

В този живот-вихрушка обществото ни с нищо не е изменило на себе си: по него даже не се вижда лустра. Едно дълбоко смущение в душите, но никакво помрачение в умовете: вихрушката, с която живеем, може да помете още някои незаметени хармани, а може да се повърне назад и с праха, който е дигнала, да струпа цели могили пясък по кръстопътищата и да направи много кътове за дълго непроходими.

Живот-възраждане над вековни развалини: ето характера на блужденията ни през последните двадесет години. Театърът ни дава само една пъстра илюстрация на това. И ако ние в политическите ни борби, в учеб-

ното ни дело и в научната мисъл у нас вждаме всеки час да взема връх не героически посег, а практичност, катадневната грижа, суров реализъм — то можем с непогрешност да твърдим, че и възцарилите се на българската сцена таланти не по подражателство намират своята стихия в катадневното, в широката канавка на живота, в типа, а не в изключителното, не в напрегнатите струни на трагедията, не в контурите на строго очертан характер.

* * *

Констатирам една основна черта — не я обяснявам: обяснението се крие дълбоко в стимулите на народното ни възраждане въобще.

Тази основна наша черта, тъй силна във всичките проявления на обществения ни живот, е голямо, но не и сигурно преимущество.

Да се откъсне от миналото си — отделна личност или цял народ — и да не скърби за него: това е цял гигантски скок, още повече, когато туй минало е една необятна нощ, изпълнена с кървави сълзи и със скърцане на зъби.

Но животът е преди всичко материален и е в зависимост от всичките закони на материалния мир. Основният характер в явленията на обществения ни живот ще трябва да се използва за подчиняване под законите на материалния мир вихрушките в устрема на възраждането ни.

Казваме генерална мисъл, защото пъстрата илюстрация, която дава на блужденията в обществения ни дух едно тъй частично дело, каквото е театърът, подкрепя тази мисъл и като априорна.

Голямо възпитателно преимущество е за българската сцена възцаряването в нея таланти с основния характер на народа и с темпото на съвременното обществено настроение: така тя, сцената, престава да е културтрегерска и става живот в живота.

Но туй голямо преимущество не е сигурно, докато не се подчини и упъти от здравия разсъдък.

Сред преживения хаос възцарилите се таланти само свидетелствуват за могущата сурова енергия и оригиналитет, скрити в народния ни живот. Но това е сила, останала от стария широк живот на икономически закрепнала нация в голяма империя. Условиата се промениха, нашият разлят обществен живот отпреди сега все по-се прибира в тесните граници на мънишко княжество. И ние вече не можем и не бива да се осланяме на досегашната си потенциална сила.

Ще намерим ли — в ръководните кръгове при новия театър — здрав смисъл, за да уцѣтим работата на сцена тъй, че тя нито за един момент да не престане да е живот в живота?

Да не се зачитат талантите в трупата (да се играят пиеси, чужди на артистическия интерес, на артистическото ниво и на литературния живот в страната); да се пренебрегва амплото на установени актьорски сили; да се изгонят литераторите от театъра (управлението да се повери на чиновници и на сцена да излизат само преводи и оригинали на хора, които превръщат това на свое доходно перо) — ето хаоса около Народния театър, който се търпеше и се търпи само благодарение на вихреното изживяване всичко ново в новия ни живот.

С подзетата работа в новия театър не се внесе нищо ново. Ще отменим срамното обезличаване на театралния конкурс, ще отменим и печалния «Пролог» на два по-печалното откриване на театъра, за да спрем на същинското първо представление — «Крал Лир». То е едно отричане театралното дело у нас досега. Всичко в тоя спектакъл бе само една платформа за доведения артистически директор. Той игра главната роля, играя на чешки, играя за себе си. Никой не се е съмнявал в дарованията му, че тъй да се бърза с проявяването им. Почти престъпно в този спектакъл бе гаврата с нашите сценични таланти: те сякаш съзнателно се подложиха на осмиване. Те до един бяха сякаш нережисирани — и не можеше другояче да бъде, щом артистическият директор създава платформа за собствената си игра —

и до един бяха безжалостно изложени. Това щеше да бъде така и след месеци, щом г. Шмаха е избрал за себе Шекспирова драма. Но нашите сили тогава щяха да се усвоят с новата сцена и чрез нея щяха да се обособят пред публиката поне толкоз, колкото това бе в «Славянска беседа». А може с положителност да се каже, че те щяха да направят много повече: самите срещи с Шмаха, един действително първостепен артист, са вече за тях голям придобив, който не може да не се отрази и на играта им. При туй нямаше още причини да се съмняваме и в режисьорската вещина на г. Шмаха. А сега — мълчанието на публиката показва: те, нашите артисти, са осмени, самоувереността им е съкрушена, публиката излиза от театъра просто в униние. Кому трябваше всичко туй?

* * *

Здравият разсъдък диктува: с едно 20-годишно дело, галено от цял народ, не може и не бива да се играе. Това не постига никаква цел, а не може да мине и безнаказано. Нашият театър е преди всичко дело на сценичните таланти. Действително и в тях се отразява декадансът в обществения ни живот: анархичен дух, разбиване, раздробяване и от туй ту голямо сомнение, ту пълно униние, придружено със сломени характери, със смачкани души. Но това сме ние, това са и сценичните ни таланти. Да се обезсилят те, да се изолира театърът от литераторите, да се приравни артистическият директор с някакъв началник на княжески конюшни — туй е най-малко безразсъдно.

* * *

Отчайва фактът, че трупата и до днес почти няма проучени пиеси: публиката след няколко дена ще гледа може би пак «Крал Лир» и все «Крал Лир», но вече... без Шмаха. Ако се намери

наивен български актьор да играе след него Лир, туй ще бъде още една гавра с положението на подчинени хора.

Това не може да продължи тъй. Трябва да се тури край на задкулиските тъмни интриги, които обезсилват артистичния директор, излагат го твърде зле и той, за да не си иде посрамен от страната ни, побързва още с първото представление да блесне с могущия си талант. . .

* * *

Щастие е за театралното ни дело, че един първостепенен славянски артист, в горчив за себе си момент у своята родина, прие и се прехвърли в страната ни, за да посвети може би целия остатък от бляскавия си артистически живот нам. Но туй щастие може да се превърне в нещастие. Г-н Шмаха е цар на сцената: там му е величието и в това величие е щастието за нашата сцена. Той ще бъде учителят на актьорите ни. Но нима не може и с просто око да се види колко е безсмислено да се идентифицира въобще сценичното ни дело с него? Г-н Шмаха ще създаде и може да създаде само българска труппа. А българският народен театър е създаден, може да бъде създаден само от българските актьори. Той, г. Шмаха, не може да се съпостави срещу тях, а трябва да се чувства зад тях — не даже и между тях!

Как да се избегне възможното недоразумение?

Въпроса ще решат и може да решат преди всичко талантите в труппата.

Те трябва да направят всичко, за да използват щастливо спечеления учител главно за онова, в което те досега са били слаби като оригинални дарби, верни на оригиналното в своя народ: те трябва да го използват във възпроизвеждане на българска сцена класическата трагедия, класическите характери. Но учителят не знае кое прави българската сцена живот в живота: там българските артистически таланти трябва да бъдат непоколебими. Инак те ще се превърнат в школници,

ще отрекат миналото си, а с него и самобитното в своите таланти.

Възможните правилни отношения между народната труппа и артистическия ѝ директор стават толкова по-деликатни, колкото по-пълно се съзнаят недостатъците на първата и преимуществата на втория.

И най-талантливият артист мъчно се избавя от националното в играта си. Език, наблюдения и човешкото самочувствие на актьора се налагат и когато той твори образи от миров характер, където те, горните особености, най-малко трябва да се чувствуват. За еманципиране от това българският актьор още нищо не е направил. Нещо повече: ако той се остави досущ на оригиналното в себе си, ще изпадне сигурно до пристрастие към живите типове, което докарано до крайност (както е днес напр. у Гено Киров), прави актьора широко популярен, но го подкосва като творческа сила и може да падне до положението да бъде артист само на амплоа, и то тясно амплоа. А същевременно пък само с дълбоко почувствуваното национално в себе си като самобитност артистът чрез самокритика и чрез школуване у велики майстори може да се издигне до мирови проблеми. Тази сложност на работата при наличността на един артистически директор не из нашата среда (който при туй е първостепенна сила, значи такъва, която се налага и с обайване) трябва да угрижи ръководните сили в труппата ни. Ако те не намерят нужния интелектуален авторитет помежду си, трябва да го потърсят между литераторите, за да устоят срещу обаянието на артиста-директор и да не изпаднат в нови недоразумения. После и най-добре запълнената труппа се нуждае от непрекъснато вербуване на нови сили. А само талантите в нашата труппа знаят и чувствуват най-добре как са се вербували досегашните актьори и особено актриси в по-голямото си число. Труппата в днешния си състав е просто невъзможна. Днес фигуранти, а особено фигурантки излизат често в първостепенни роли. Туй уронва делото и убива творческия полет. Артистическият директор, оставен сам на себе си, не може да не бъде деликатен, не смел, отстъпчив — въоб-

ще не може да не изгуби година-две, докато се ориентира в хлама. Талантите в трупата биха могли да направят и тук една непоколебима интервенция. Ако не могат се облегна на собствената си преценка, те са длъжни да прибегнат до авторитетното решение на повидните театрали. В такива случаи не се изключва и една анкета чрез печата. Туй би било твърде навременно съдействие в работата на артистическия директор: кой не знае, че не с една актриса или актьор той ще идва до отчаяние. . .

* * *

Колкото и страстни да са мислите ни по развитието на самородното в нашия театър, все имаше един момент, когато ги забравихме: то бе при играта на Йосиф Шмаха — във от мястото и времето.

Да се гледа първостепен артист в «Крал Лир» — това не е «щастие», «наслаждение», «ценен момент» в живота, а присъствуване пред изясненото днес творчество на Шекспира — е проверка на хиляди мисли върху вечното в човешкия живот.

При първата сцена ни обвзе страх — чешкият език на артиста; безсилието в ансамбъла; липсата на още кое-що в декори, дикизация и обща подвижност; най-последният и неуклюж изглед на неспретната наша публика — всичко идеше да подави очакванията и несмело да подсказва разочарование.

Защо тоя старец-крал още при появяването в първата сцена му теква да устрои странен разпит на дъщерите си? Той не е вдетинен старец — о, не! съдбата на такъв субект не би могла да послужи за сюжет на велика трагедия от велик трагик. Очевидно, на сцената е психиката на патриархален властелин, на крал — което не е титла, не е положение, а същество, кръв и плът, кралска кръв и плът. Дъщерите му викат «Кралю-господарю». И туй не е етикет. Кралят-господар прави смотр — пред своя двор и пред чужденци — върху поданишките чувства на своите дъщери. За съвременния човек туй е почти абсурд, но за исто-

рията то е нещо реално. И в това е трагедията: мъничката и кротка Корделия намира в себе си безразсъдството на праводушен човек и отговаря на баща си със сърдечността на любеща дъщеря и с беззаветността на верен поданик тъкмо онова, което най-малко се иска от нея в момента. Кралят се чувства бламиран, кани я да се поправи, но Корделия е негова любимка, тя е молепсана от кое-що в задушевните шег и правота на кралския шут, тя не иска — и не умее — да се поправи, т. е. да се изкриви. И — трагедия: бламираният пред двора си крал откъсва от сърцето своята любимка, женихът ѝ също се отказва от нея, приема я френският крал и я отвежда далеч, а Кент, честният и предан на краля си Кент, който единичък се застъпва за Корделия и за човешката правда въобще — той отива да дири вината си в изгнание. . . Така платформата е дадена: Лир не познава живота, хората, човешката душа и като закоравял екзотичен деспот, поставен лице срещу лице с действителността, веднага се озовава пред катастрофа. Просто и велико. Това е и Шекспир.

Йосиф Шмаха се явява на сцена не тъй средновековно величав, както би очаквал човек: артистът не забравя, че крал Лир е вече седемдесетгодишен старец. И в първите му думи още няма суровото кралско в екзотичния властител. Но ето пред него Корделия. Тя заявява, че няма какво да му казва. «Как, нищо?!» — проговаря Лир и настръхва: дворът присъствува, присъствува бургундският херцог, сам френският крал, а едно дете не желае да поласкае краля! И кралят оживява. Уронена в хубавото си синовно чувство, Корделия си развързва езика: тя заявява, че ще се ожени, ще люби мъжа си, а него, краля, ще има само като баща. А-а — «така млада и така не детина!» — промълви артистът станал: той беше студен, слисан, искаше да разбере дъщеря си, но кралят не можеше да разбере това в поданицата и за цялата първа сцена бащата вече липса, възцари се кралят и почна действителната Шекспирова трагедия. «Не сте прав, господарю!» — застъпва се за Корделия най-верният и мил на краля придворник Кент. Но извършено е светотатство пред

краля, той е помрачен, дига меча си върху Кента и усмирен от шута, крясва: «Повикайте ми французина!» И жесток, непримирим, обявява на «французина» — жених на Корделия, — че тази е в немилост, кралят всичко ѝ отказва, всяко наследство. . . Женихът се свива и се отказва от обезнаследената си невеста. О, каква студенина, царствена студенина скова лицето на артиста при това бързо удовлетворение на накърненото кралско величие! Шмаха, тъй мек и топъл в цялата игра, в тоя момент беше неузнаваем: от него липса не само бащата, но даже и възрастта. Тук бе възелът на кралската трагедия. И когато в същия още момент сам суверенът на жениха, сам френският краи протегна ръка на Корделия и заяви, че тя е по-ценна от наследството си, какво съдбоносно, почти символистично потреперване на гласа се чу от Лир, като говореше, бягайки: «Без наши ласки! Без наши ласки!» Той предчувствува съдбата си и ѝ отговори с орисното в себе си, което го и хвърля в бездната на страданията.

Почната тъй кралската трагедия, възискателният зрител почва да се бои за бащинското в нея: как то ще се прояви, как ще се балансира сложността, необятната сложност в тази трагедия, която само на нея дължи мировото си значение? Но още в третата сцена зрителят е завладян: в играта досущ неусетно кралят и старецът остават само като сътресающа платформа, над която расте милтоновското безумие — расте бащата с разръфана от своите дъщери душа. Обиден от Гонерил — първата му дъщеря, — Лир вече се жегва чисто като баща. И каква безкрайна тъга се разлива в целия салон, когато той простенва: «Кор-де-лия. . . Кор-де-ли-я-я!» След туй вече старият артист-славянин влезе в своята стихия. С оная мярка, която постига в свършенство само дълго школувал талант, той завладя душите така непосредствено, че когато после блуждаше с разкъсана душа сред нощната буря и светкавици, стихията на природата се забрави, тя се чувствуваше само в унисон със стихии в гърдите на бащата. «Вей, ветре» и пр. — се губеше безутешна реплика сред бурята, но щом артистът съзря голия и

страшно зъзнеш в нощта Едгард, спря поразен и промълви: «Ти. . . имаш ли дъщери?» Не, в тия думи, казани с тон и простота на велик трагизъм, можеше да се чуят първите акорди на умопобъркването в краля, съкрушен от безутешна скръб на бащата. Психичният процес беше величаво ясен, поразяваше и покъртаваше.

Ако расата, на която припада художникът, налага на творчеството му непременно печат, който той никога не може да надвиши — ако може въобще да се приеме това, то славянинът у Йосиф Шмаха се прояви при срещата с Корделия в предпоследната сцена. Кралят спи; Корделия иска да го събудят, но той е побъркан и никой не знае как той ще се събуди, какво ще познае, с кого ще проговори. Той е във Франция, обстановката е царска, Лир е пак в кралска мантия. И се събужда. Той не знае къде е и кои са около него: обзет е от грозния инстинкт на изгубен човек, на умопобъркан. Но напихва мантията си; смътно спомня, че тя му е била отнета: огледва се и иска да коленичи от благодарност пред Корделия, която още не познава. Тя го възпира. Той още по се опомня и почва плачливо да се извинява: да не му се смеят, той е стар, той е седемдесетгодишен вече. . . И докато езикът му мълви несвързано думите, очите му бавно се вковават в милия образ на любимката, която е изгубил отдавна — още преди да вкуси чашата на нещастията, изпита сега почти до дъно. Мъгливият поглед на умопобъркания старец се съсредоточава, скоро в него блясва разсъдък, той потреперва цял и изридава — прегръща дъщеря си. Моментът сам по себе си е от най-мелодрамните в трагедията. Но чувствеобилието в тоя момент може да се пресъздаде не еднакво — то може да се излее в екзотично сътресение, може да се превърне в безумна родителска еротика или да дойде до пълно съкрушение, до безсилно чувствено стопяване. И всичко туй, без да се накърни художествената сила и правота в изпълнението. Зависи от расовата особеност на артиста, ако такъва има за гения — или просто от изключителното в темперамента му. Йосиф Шмаха е — личеше във всяка сцена — мек, благ, топъл и не буйно страстен, не плътно суров (като не се забра-

вя епохата); лудостта у него едвам ли не граничеше със старческа вдетиненост, което — пак през цялата игра личеше — се налагаше толкова от текста, колкото и от тънкото и меко в душата на самия артист. И когато той позна и прегърна любимката си дъщеря, чувствението у него се прояви в такъв размекченост, почти съкрушеност, въобще в такъв патриархално славянска отдаденост, в каквато прегръдката не е радване на възврънатото, а само един пароксизъм на душата, задавена от широко, но не к и п я щ е всесилно чувство.

ХУДОЖЕСТВЕНА ИДЕЯ

Гениите не бива да служат за мер: те са изключения, които ни поразяват и ... и пред които трябва само да благоговеем.

Всички други — даже и най-близките до гения — са измеримости. И ония от тях, които са от най-голям мащаб, може и трябва да са примери.

Известната «родилна мъка» в художественото творчество е всъщност подсъзнателната борба на художника със сюжета, който го е запленил: той не може да завърши творението си, докато не е подчинил тоя сюжет на своето съзерцателство, т. е. докато е още само запленил от него.

Ето, композитор работи върху сюжет¹ «Как кълни животът в ранна пролет». Той е отдавна запленил от някакви мяркания във въображението си и е вече в «родилна треска»: работи. . . Но работата, която почва великолепно, върви само донякъде. . . и спира!

Началото е възторжено, е чудно! Композиторът се чувства горд, работа, която го е вдъхновила на такава начало, непременно трябва да се доизкара — тя не може да се изостави!

Но ето че самочувствието му го крепи донякъде, а после отпада: слухът му се раздвойва, раздвойва се и мисълта му, тоновете стават колебливи, неуверени. . . секва вдъхновението!

Какво липсва на маестрото?

Ето тук е камъкът на препъването — проклетият камък, който само гениите не познават.

¹ Виж «Тайна», бр. 20 на «Мисъл». (Бел. авт.)

Композиторът не е още надвил на сюжета си: не го е приобщил и подчинил на художествена идея.

Маестрото е в мъгла: не може да осъзнае, да осмисли онова, което го е вдъхновило, т. е. не е фиксирал с художествен усет образната (resp. музикалната) мисъл, която ще трябва да развие.

Как кълни животът в ранна пролет?! Та това може да се разкаже и от едно дете. . . Но ето че и най-вещият фотограф не може да го «хване» с апарата си. А художникът не е фотограф. Къде?

Не, на художника е потребен образ — или образи в измерено съотношение.

«Как кълни животът в ранна пролет». . . Хм, то е може би късопола подявка, на която в зори се е присънило, че е целуната от мъж, та се събужда с плахи, но сладно замъглени очи. . .

Или то е чучулига, понесла се във вис, и обсилва голите още поля и гори с цветя-песни. . .

Или това е кокичето, което е пробilo снежната кора, напъпило е цвят, оглежда се плахо: не е ли подранило? Но вижда: снегът се топи, ще бликнат ручеите, ще се обадят пойните птици, ще полетят и невидими мухички. . . И разкрива самоуверено чашка — то, кокичето, което не ухае, но е свежо, чисто и невинно като първия лъх на пролетта!

. . . Да. Но това ли е всичко? Ами гръмоносните облаци, ами развигорът, ами сгъстяваната синина на небето и растящата топлина на слънцето?

И изведнаж маестрото чувства тръпки по целия себе: слънцето! Да, то е в центъра: източникът на живот! То е спряло поглед и из своите безпределни кръгозори — върху земята! А тя е в девствена просъница: разкрила е обятия и се е разголила цяла, узряла за сласти и плод. . . тя, земята!

Маестрото дига чело:

— Ето, това е!

И бушува после в душата му развигорът, бучи и святка в съзнанието му небето: ечат и се ронят скалите, клокотят из всички посоки ручей, свличат се в реки, превръщат се в порои, измиват лесовете, заливат рав-

нините и се изтичат в далечните морета, като стелят зад себе си дивния губер на пролетта. . . Ефирите — вакханалствуват: слънцето е облюбило земята!

* * *

Всеки сюжет, който е вдъхновил даден художник, крие за него не една, а повече художествени идеи.

Но подборът на идеята зависи не от дарованието само, не и от горещината на темперамента, нито от сложността на натюрела у художника — не!

При тоя подбор в игра са обикновено обществените настроения, сред които художникът твори!

От решително значение в случая са обаче психологическите наслоения у самия художник: културният уровень на народа, чийто гений той застъпва, и особеностите (чувства, манталитет, историческа роля и моментни интереси) на съсловието, към което е приобщен художникът.

А пълното съвършенство на художественото творение зависи вече не само от дарбата и от сполучливо фиксираната художествена идея. Тук преимуществото (между две равноценни художествени дарования) се оказва у тоя, който е с по-голяма интелектуална и техническа подготовка: възпитание, начетеност, школовка, че даже и дисциплина на духа под систематично придобити научни познания.

Последното е наложително и за гения. Защото — нали? — и най-гениалното дете в овчарска челяд ще се прояви — и ще бъде начело — само между своите връстници — овчарчетата, уви!

ИЗКУСТВО И КРИТИКА

Всичко онова, което художникът (поет, живописец, композитор и пр.) вижда, съзерцава, схваща и преценява: всичко, от което черпи своите художествени идеи — всичко той въплъщава в образи; и чрез тях дава както чувствените си прозрения, тъй и логическите си постигания, а също своята измереност, своето майсторство, своята художествена вещина.

Но както всички хора са различни помежду си (не са равноценности — и физически, и духовно), тъй и художниците — даже най-близките по дарования — не си схождат.

Ето в това преди всичко се корени както различното третиране на един и същ сюжет от няколко художници, тъй и въобще осветлението, което различните художници (от едно и също време и от едно и също общество) дават на видимостта.

Една и съща съзерцателност (по гражданско настроение и по индивидуална или социална философия) при една и съща политическа идея може да даде и у двама съвременници две коренно различни художествени творения даже когато тези съвременници са с досущ еднакви дарования.

И ако същите тези двама художници (които са дали две коренно различни творения, като едновременно са работили върху една и съща художествена идея) се полъжат да се критикуват очи на очи, твърде е допустимо да дойдат — в края на краищата — до взаимно отричане.

Защото художественото творчество е строго субективно, т. е. дълбоко лично, не се поддава на абстрахиране от себе си дотам, че когато художникът сравнява своята работа с тая на равносилния му съвременен художник, да гледа и на нея (на своята работа) като на чужда (както му е естествено да гледа работата на своя съвременник).

Различни са очите, които гледат видимостта: различни са и душите, които я възприемат. Няма пълна еднаквост в живота! Всеки отделен художник има свои (само свои и мъчно обясними) начини: осветление, краски, разширение или присвиване, леки подсещания или сръчни подчертавания, с които той обработва (мотиви-ра, разяснява и детерминира) художествената идея.

Ето защо хора на едно и също призвание в изкуствата, които при това може да са братски неразделни в живота (значи, може и съвсем искрено и горещо да се ценят) — те, случва се, най-малко се разбират взаимно (допустимо е даже, че биха влияли един на друг във вреда на творчеството си, без да съзнават това!).

А щом е тъй между двама съвсем близки по всичко художници, можем вече да си представим какво е с чуждите по натюрел, дарби и произход дарования!

Ето от това преди всичко иде неслогата (враждата и ежбите, често съвсем непримирими!) между поети, между живописци, между музиканти. Тя трови душите им, даже принизява и издребнява иначе твърде горди и крупни творци. А все пак е вездесъща — във всяка страна и през всички времена! За отстранението ѝ не помага и най-дълбокото съзнание, че като творчески сили в своята съвременност те са деца на една епоха, служат на един храм, ще легнат в едни гробища и ако имат цена за поколенията, паметните им плочи ще стърчат една до друга.

— — — — —
Не е ли ясно: неизмеримо е делото на един художествен ценител в националните изкуства: делото на един обдарен критик!

Ако в една страна няма място за няколко десетки образни мислители (поети, художници, музиканти и

пр.), смело може да се каже, че в тази страна няма място нито за един такъв!

Защото и най-гениалният отделен художник не може да обхване своята съвременност всецяло. Трябва — строга необходимост е! — сътрудничество на много и различни дарования.

А ето те — хората на изкуствата — не може да се разбират взаимно (нито даже е желателно това!...), често съвсем не се чувствуват, та враждуват непримиримо.

Кой ще съгласува силите им, ще даде насока на общите им усилия и ще сумира постиганията им?

Погледнете художествения живот на различните народи! Какво централно място е заемал Боало някога във Франция, Лесинг — в Германия, Белински — в Русия.

Смешно е да се отрича в националните изкуства съзидателната роля на художествения критик!

Но — кой е той? Какво го дели от художниците? И кое е онова негово вродено достойнство, което го издига над всички художествени творци, та го прави — поне за даден исторически момент — спектър на художествения живот в дадена страна?

ИЗКУСТВО И СЪВРЕМЕННОСТ

Гогол е четял своите творения на прислужниците си — прости селяни, — изслушвал бележките им и според тях поправял работите си, преди да ги печата.

Тоя факт крие една простичка истина: всеки човек в първично състояние чувства и мисли като поет, т. е. образно, та може да подтиква към самоизяснене даже и гениален художник.

Вижте как разговарят хората! Те не търсят да изкажат направо логическа мисъл, а по-скоро рисуват. Не им са достатъчни подходящи думи и правилно съчетани изрази. Всеки прибегва до сравнения. И наподобява: жестикулира, гримасничи. . . Т. е. всеки съзнателно и несъзнателно разсъждава край образни мисли и по тоя начин предава своите логически изводи.

И само с това може да се обясни голямото обаяние, което упражняват изкуствата: те задоволяват присъщето на всеки човек разположение да изясня мислите си чрез образи (пословици, поговорки, анекдоти и пр.).

А все пак колкото по-се усъвършенствуват изкуствата, толкова по-се отдалечават от народните маси и стават чужди. Защо?

Нашите мисли са изводи от набрани опити и познания. Значи, те са плод на по-късен стадий в душевното ни развитие.

Психическият примитив (детето или първичният простичък и безизкуствен човек) предава впечатления, а не мисли. А дорасне ли да схематизира впечатленията си, мине ли до тяхното обобщаване в логически изводи,

в неговото душевно състояние се извършва преход: отслабва впечатлителността за сметка на засилваната умствена работа.

Ето тоя преход не личи у художника: у него впечатлителността се изостря наред с усилваната умствена работа.

Кой не е писал на младини стихове, кой не е свирил, кой не е пял, кой не е рисувал? «Младостта е поет.» Но настъпва зрелост, почва умствената работа и впечатлителността отслабва. Така хората на изкуството с ред всяко поколение остават да се броят на пръсти.

Тази психична особеност у човека на изкуствата (впечатлителността да се изостря наред с усилваната умствена работа) бие особено в очи у гениите. Микеланжело, Гьоте, Пушкин, Ницше и пр. са едновременно художник и математик, поет и геолог, поет и историк, философ и поет. . .

Навярно тази пълнота в развитието на художествените натури ги прави да виждат едностранчивост в околните си и да се чувствуват най-после издигнати над всички свои съвременници.

Но тъкмо това тяхно самочувство ги довежда до опасна крайност: те може да изпаднат в самопоклонение, т. е. да открият в себе си самоцел.

Иван Вазов беше самороден поет, т. е. много голям, макар и културен примитив. През целия си живот той се държа непоколебим: беше трубадур на националното възмогване. Но накрай, когато изнемогнахме в безкрайните войни, та стана ясно, че войските ни, отчаяни, ще напускат фронта, тогава Вазов изведнаж махна ръка на народната трагедия и даде сборка «Люлякът ми замириша». («Може да настъпи и второ пришествие — нищо! Аз съм си самоцел: ето сред общата гибел мога да се чувствувам щастлив и да се опивам от миризмата на люляка — от мириса на първа пролет!»)

Тази крайност е за художника смърт приживе. Но тя е съпътница на всички силно обдарени художествени натури. Защото те са самозадоволявана творческа мощ: работят без оглед ще бъдат ли чувствувани и разбирани от другите.

След революционния кипез в Русия Леонид Андреев (превъзходящ за оня момент наличните творчески сили във великата страна) даде драма «Към звездите». Унесен в далечни мяркания, той съжалително се обърна към своята съвременност: Ей, вие там, вие още ли се колите? Т. е. Леонид Андреев каза: «Мене ми е все едно кой там ще победи — революцията или царизмът: аз съм си самоцел.» И умря после мърцина във Финландия (казват, от глад).

Така според естеството на индивидуалното творчество (самозадоволявана творческа мощ) изкуствата се отдалечават от народните маси толкова повече, колкото са по-дълбоки и по-обхватни.

И когато се говори за «бягане» на художника от «действителността», не бива да се разбира, че той трябва да напусне своя път на развитие и да се върне назад, при психичния примитив, при «народа», т. е. не бива да изискваме от човека на изкуствата да се справя със съвременността, като прислиза към нея, а трябва да търсим дали той догонва нейните върховни напрежения.

И ако все пак трябва да се подчертава, че за хората на изкуствата е наложително да са в първите редове на гражданството в своята страна, то това подчертаване не бива да иде от хората с такива или онакива борчески концепции, а трябва да излиза само от капацитети в изкуствата, т. е. от художествени ценители.

Защото прекият или скрит смисъл на такова подчертаване е да се предпазват творческите натури от тяхната опасна съпътница — крайния предел на самозадоволяването: трагикомичното състояние да се обявят за самоцел.

Биха ме попитали: «Защо смятате състоянието «самоцел» у художника за смърт приживе? Ако той е неразбираем за съвременниците си и, значи, и безполезен за тях, то ще го оценят поколенията». . .

Всеки ясновидец е пророк само за своето време. Утрешният ден ще има своите пророци! А гениалността, която само надхвърля всички максими, е неизмерима за своята съвременност. И, значи, не служи и не може да служи за показател.

ХУДОЖЕСТВЕНА КРИТИКА

Крупните дарования в изкуствата надхвърлят своя специфичен дар на образни мислители и дават логически преценки, изводи и сентенции върху художествени творения и върху художественото творчество въобще (Гьоте, Толстой, Достоевски, Оскар Уайлд, Роден).

Самото това разкрива същността на художествената критика: тя произтича от образното мислене.

Художественият критик (със самороден дар) е човек на изкуствата — поет, художник, композитор, артист. Стихията на неговото творчество обаче е да надхвърля образните мисли: да ги свежда до логически изводи и сентенции. Само така може да се обясни защо Боало във Франция пише критики-поеми в римувани стихове; Лесинг в Германия дава драми пак в стихове, но като образци, а Белински в Русия ни завещава най-вдъхновената проза.

Нека проследим творчеството на художествения критик. Да вземем (за перспективност) по-далечна епоха. Хаджи Димитър и Стефан Караджа са прехвърлили с дружината си Дунава. Това е било отсечен преход от тъмни векове към нов живот. Зад дружината в чуждата страна остават български поет и български художествен критик. Тяхната впечатлителност е повишена: почва възвестяваната от самите тях свещена борба!...

Мъчителна неизвестност: вестите едвам проникват през дебелата стена на многовековното робство. Сражения... Стефан Караджа е ранен... И пленен... И обесен! Нищо: ослепителната комета по черното робско небе се носи далеч. Тя е над Балкана. И ще се разсипе тя в безчислени — и безсмъртни — въстанически чети.

Поетът и критикът чакат. И недоверяват на черните вести.

Неделя, две...

Уви, печалната действителност е налице: сияйната комета е разсипана безследно; черно е пак небето!

Безмълвна тишина...

И униние — униние като в гробища!

Но защо? Нима е могло и нима е трябвало да се вярва, че шепа отрешени са в сила да заличат кошмара на вековете?

И поетът пръв заговорва: те не са умрели, безсмъртните!

Жив е той, жив е! Там на Балкана,
потънал в кърви, лежи и пшшка,
юнак с дълбока на гърди рана,
юнак във младост и в сила мъжка.

Образът е даден от поета като изстрел. Той е откровение сред настъпилия наново мрак. И художественият критик чете с разтреперани ръце:

На една страна захвърлил пушка,
на друга сабя, на две строшена;
очи тъмнеят, глава се люшка,
уста проклинат цяла вселена...

Критикът забива нокти в печатния лист. Как?! Устата на безсмъртния, на верующия, на светлия проклинат — в свещения час на подвига! — вселената?!

Двете творчески стихии — поет и критик — се сблъскват. Първият е възторжено пластичен: той се разраства заедно с образите си. А критикът е бърз в синтеза: той търси още в първите редове последния извод — логическата близка или далечна мисъл.

Но те са неделими — самородните поет и критик: те ще се слоят пак!

Засега обаче са разделени. Критикът е усъмнен: не се ли е обезверил поетът? Но защо тогава той би

почвал тъй възторжено — че Хаджи Димитър е жив, безсмъртно жив?

Не, поетът не е обезверен!

Прочие откъде иде тази странна строфа — «Уста проклинат цяла вселена»? Не е ли тя отплесване поради поколебано настроение? Или е може би само по-паднал израз за съзвучие? Но тогава работата е неиздържана? И творецът не е поет. . .

Огорчен, критикът изостря поглед — чете:

Лежи юнакът, а на небето
слънцето спряно сърдито пече:
жетварка пее мейде в полето
и кръвта още по-силно тече.

Поет, силен поет: всичко е тъй оживено и тъй звучно! (Критикът не подозира, че има работа с гений: той е съвременник на поета, а геният е въобще неизмерим за своето време.)

И все пак — защо е оная строфа по-горе: «Уста проклинат цяла вселена»?

Не, душата на критика е одраскана! Той препро-чита пак новия куплет — проверява, бои се, сякаш да не бъде подведен.

Но третият куплет е наистина великолепен! Ето, взема участие в дивната епопея и самото слънце: то е «сърдито», че гине един могъщ човешки образ, гине Хаджи Димитър. Добре е също и това, че кръвта от раната на юнака още по-силно тече — при далечната песен на жетварката (нали за безмерната скръб в тези робски песни гине «юнак във младост и в сила мъжка»?).

И изведнаж бързият в синтеза художествен критик се завръща пак към онова, което е одраскало душата му:

— Не кълнат ли устата на юнака «цялата вселена» тъкмо затова, че «жетварката» все още пее — незатрогната, сляпа и глуха към подвига?

И проверява пак — намръщен, строг. Не — това

не може да е тъй. И не е! Защото следва още по-внушителен за художествения критик куплет — четвърти:

Жетва е сега . . . Пейте, робини,
тез тъжни песни! Грей и ти, слънце,
в таз робска земя! Ще да загине
и тоя юнак. . . Но млъкни, сърце!

Нали? Художественият критик е нервно съчетание на образна мисъл с умозрителна логика: в това е творческата му стихия.

А прочетеният нов куплет е тъкмо критичен, т. е. той е именно такова съчетание на образ и умозрителна логика. Жетва е сега: пада зрелият клас в нивата на робството. Прочие може ли да не се плаче? Пейте, робини, тези тъжни песни! Грей и ти, слънце, в таз робска земя (топли я — нали от любов към нея е кървата жетва!). Ето, ще загине и тоя юнак. . .

«Но млъкни, сърце!»

Може би в очите на художествения критик играят вече и сълзи — той чете (вероятно на глас):

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небо, звер и природа,
и певци песни за него пеят!

Така! не е във фиксираната идея динамиката на човешките деяния; не са и умозрителните концепции, нито догмите пиедестал за геройска смърт! Не, върховната проява на човешката воля е изблик на живота изцяло, на живота като мистично свещен импулс (и земя и небо, и звяр и природа, че и най-светлите човеци — певците, — всички живеят с героя).

Да, това е велико, наистина велико — даже като умозрителна логика!

Художественият критик е съвсем завладян от яснотата на поета. Далеч мери тоя образен мислител! . . .

Обаче критикът не е само най-добър читател. Той

не се оставя да бъде увлечен от четивото дотам, че да се задоволи от самонаслада. Край самото читателско увлечение в душата на художествения критик се заражда творчески процес. Той още в хода на четенето гони подсъзнателно да схване крайния извод от въздействието, което упражнява над него поетическото творение.

А ето — въпреки заредилите се разкошни куплети в душата на художествения критик все още стои огорчението от «злополучната» строфа: «Уста проклинат цяла вселена.»

Колко хубаво, колко тържествено хубаво би било да я нямаше тази «проклета» строфа! Без нея критикът би пристъпил към своето творчество: да даде душевното си прояснение (и душевното прояснение на хората от своето време), което е постигнал чрез откриването на поета в баладата.

А при «лошата» строфа творческата мисъл на критика се отбива от своя възход и потръгва по утъпканите пътища на коригирането (нещо съвсем професионално и много противно за истинския художествен критик).

Така стои налице конфликт (сблъскване) между поет и критик.

Ще победи ли поетът? Ще имаме ли според художествения критик в баладата «Хаджи Димитър» от Христа Ботев едно съвършено поетическо творение, което пречиства душите, просветля умовете и възпламенява сърцата?

Сега, половин век след онази епоха, ние знаем това — знаем, че Ботев е гений и в своите образци стои над всяка критика. Но успял ли е той да победи съмненията още тогава — в своето време? Ние знаем и това: той ги е победил. Прочие как?

ОБХВАТЪТ НА ГЕНИЯ

Хаджи Димитър, падналият в Балкана буревестник на българските надежди, е безсмъртен не само за своето време: той е национален герой. И Ботев го възпява като такъв. Но окоето на поета надхвърля моментните настроения — и дава творение за векове: в баладата имаше толкова апотез на самопожертвуването, колкото в скрития във всяка човешка гибел трагизъм.

Такава обхватност обаче е опасна за обикновен поет (сложна е, може да убие възторга, т. е. поетическия наивитет). При това тя не посреща късотата на погледа у екзалтираните съвременници, които в трагедията на Хаджи Димитра виждат само дадения велик пример (така е това даже за Любена Каравелов: «Свободата не ще екзарх — иска Караджата»).

И строфата във втория куплет «Уста проклинат цяла вселена» наистина може да породии конфликт между тогавашния гениален поет и тогавашния художествен критик.

Но критикът ще е заплелен от дивния замах, с който почва творението: «Жив е той, жив е!» И ще се увлече от четенето на баладата, макар да се чувства огорчен от неоправданата, нечиста строфа: «Уста проклинат цяла вселена.»

Когато и как обхватността на гения ще победи недоумението (огорчението) на критика?

Това не може да стане умозрително. В творчеството и на художествения критик има подсъзнателен процес, т. е. има интуитивно прояснение.

Поетът е пластично бавен, търси съвършен образ и колкото възторгът му превъзмогва непълнотата и тъмнотите, толкова по-обаятелно се редят куплетите в баладата.

И критикът постепенно — с хода на четенето — се подчинява на опияняващата поетска завършеност и яснота: прониква се от творението не само като читател, не и само като критик, а като поет, т. е. лека-полека, досущ подсъзнателно, критикът почва да чувства баладата като своя.

«Ето, в това се крие както великото тържество на поета, тъй и достойната за него творческа сила на критика: те се сливат.

Разбира се, това става постепенно. То е процес на душевно единение между два различни творчески натюрела. И като такова единение той има своите етапи.

Но последен етап е: критикът се вижда, макар само за момент, като обикновен читател! В душата му е заличено одраскването, тя е пречистена, чувственият пулс е повишен, той забравя изкуството въобще — цял е във вихъра на поетската стихия.

Едвам след това художественият критик се опомня и се вижда проясен: той «знае» вече какво е постигнал и какво ще даде като свое откровение край откровението на поета, т. е. чувства, че е узрял да твори (и «знае», че ще сътвори, макар в съзнанието му да не е още всичко построено).

* * *

В низа на поколенията героите са изключителни натури: те се раждат.

Но геройството не е привилегия, т. е. то не е изключително достойние на избраници. На геройство е способен и последният смъртен. Историята на човешките общества ни дава страници, когато герой е цял народ — герои са малък и голям. А също тъй има исторически моменти, когато в цял народ не личи нито един герой.

Прочие има една същност, която стои зад всеки

герой и зад всяко геройство. Тя е човекът — просто-смъртният.

Най-божественият от познатите човешки образи — Исус — също крие зад себе си тая същност. Пред чашата на смъртта простенва и той:

«Защо ме оставяш, господи!»

И ето тази неизменна човешка същност открива онова трогателно, което се крие във всеки подвиг и във всяко самопожертвуване: открива възвишеното, поетичното и ако обичате, безсмъртното във всеки значителен живот.

Съществуването е тъй прекрасно — даже и под най-черното робско небе!

Настане вечер, месец изгрее,
звезди обсипят сводът небесен,
гора зашуми — вятър повее,
Балканът пее хайдушка песен.

Не, при такава феерия един «юнак в младост и в сила мъжка», но «с дълбока рана в гърди» може да извика като Христа: «Господи, защо ме оставяш!»

А не е само горната картина на физиската феерия, която би довела и най-екзалтирания герой да се отвори от смъртта. Идат още:

И самодиви в бяла премена...

Иде безплътният мир, с който човешкият дух изпълва, украсява и одухотворява съществуването? Как?! Да се мре при такова неизчерпимо богатство... Да се мре — при възможността, една, две — и безчет — мечти и образи да ти «завържат» дълбоката рана, да те пръскат с вода студена и да те в уста целунат...

— А трябва да се умре, уви! Трябва! Защото:

Кажи ми, сестро, де ѝ Караджата?
Де ѝ и мойта вярна дружина?
Кажи ми, пък ми земи душата,
аз искам, сестро, тук да загина!

Гибелта е нужна! Тя не е желание, а воля: героят иска да загине — тук, в Балкана, сред феерията на съществуването. И затова кълне цялата вселена: кълне я, че при наличността на такава безкрайна красота нему не е позволено да живее (не че не може, а не е позволено: това е императив на неговата воля!). Защото е, уви, син на поробен народ. . .

— Проклетата да е цяла вселена!

— — — — —

Ето, това е съкровено в обхвата на гения. Художественият критик трябва да се проникне от него и да го даде като свое откровение, т. е. да го доведе до съзнанието на всички като строг логически извод (да го доведе като такъв извод до съзнанието и на самия поет може би!).

Разбира се, може да се случи така, че наличният художествен критик да се окаже не по ръста на поета (в случая — гений). Тогава той, вместо да даде откровение, ще изпадне до положението на кълвач. Ще чука — с дълъг идеен клюн — по онова, което не е почувствувал и не е обхванал. И ще упътва, ще назидава, ще коригира, а може да обяви даже война — война на гения. . . т. е. ще сипе от пусто в празно.

ХРИСТО БОТЕВ В НАРОДА

Запазената национална самобитност обуславя национално преуспяване във всички направления.

Обаче за пряко пристъпване към съзнателно творчество нужно е — поне в началото — творческата натура да се постави наясно с народа си чрез своята душа, като открие в преуспяването и в бъдещето на своя народ единственото условие за своето лично преуспяване, за своето лично бъдеще.

А това е възможно само когато творческата натура напои душата си — и целия себе — с твърда, почти органическа вяра във винагишното преуспяване и вечното съществуване на своя народ — нещо, което е изходна точка за душа, предназначена да вярва в безкрайността въобще на живота, т. е. да вярва в б е з с м ъ р т и е.

Така и само така големите сред един народ (облагодетелствуваните от природата, обдарените) ще постигнат да са — кой повече, кой по-малко — сред своя народ възплътители на колективния творчески гений.

В това отношение най-големият от големите до днес у нас е Х р и с т о Б о т е в.

Един къс и вихрен живот — сътворен в Балкана и в недрен пак в него; образ, приковал фантазията на поколения; възторг, вечно млад; любов неизменна и вяра, одухотворяваща малък и голям.

Няма личност и поет у Ботева: той е единна същност. Няма също народ и Ботев: единна същност са.

На многолюдна сватба в бабадагско село старци

повикаха 14-годишно девойче и то изпя — сред онемели стотици хора — «На прощаване» от Ботева. Селяни и селянки слушаха зинали. Девойчето беше неграмотно. Никой от селяните не беше слушал името Христо Ботев. Те съзнаваха само, че слушат нова песен. Тя им е дошла отнякъде. Може би от училището? Не, то е отдавна румънско. Тогаз вероятно от българските училища в Тулча? Не: училищните песни са други. Попитах девойчето: научило я от майка си, тя се поминала, била неграмотна, но запомняла и най-дългата песен, щом еднаж я чуе.

А Ботев е изпял своето «На прощаване» само за себе си, и то вече като узрял в идейно отношение революционер.¹

И ако тя, тази песен, е заличила името Ботев, за да се внедри в народа, то не е защото Ботев впоследствие е възплътил възпятото в личния свой живот — не!² А защото наистина няма никакъв Христо Ботев отделно от песните му (отделно като личност, като съзерцател, като борец): той, единният Христо Ботев (личност и певец), е неделимо. А като неделимо той е възплъщение на онова самобитно в българската душа, което се крие само в колективното цяло — н а р о д а. Затова Ботев не можеше по своя воля да преживее народната трагедия тъй, както и самият народ не можеше да отмени изпитанието, щом то се вещае от възплъщението на неговия гений — от Ботева.³

¹ Вж. Ив. Хаджов. «Развой на една идея и пр.» Училищен преглед, 1915 г., кн. 7 — 8. (Бел. авт.)

² Човекът Ботев можеше да загине от случайна епидемия, преди да прехвърли Дунава. И това нямаше нищо да измени. (Бел. авт.)

³ Няма деление между творения и човек и при най-крайните индивидуалисти, както няма деление между художник (даже когато той е универсален) и неговия народ. Оскар Уайлд и Верлен отразяват във всяка своя работа момент от живота си, както и всеки момент от живота им (биографията) служи за обяснение на загадките в творенията им. А животът и творенията на тези индивидуалисти, взети заедно, отразяват известни дълбоки колебания на духа в техните народи. И когато в универсалния Гете се откриват особеностите на германския гений, това не се прави за разхвалване на Гете (като величие

* * *

Всичко в живота трябва да се излее във форми. И стремлението към съвършени форми е усъвършенствуване на самия живот. В това е тайната на възплъщението.

Прочие кои са художествените форми, в които Ботев постига народната душа и в които дава възплъщение на народния гений?

Отговорът може да бъде само един:

— Тези форми са ботевски.

Върховните, неотведаните още за дадено време душевни постигания търсят свои форми. Те, тези форми, не може да са във от творческия дух, та той да ги заеме отнякъде или от някого.

Творческият оригиналитет не е комбинативна вещина: то е дълбока и сложна особеност.

И само защото всяко индивидуално творчество — повече или по-малко — е изясняне на колективни досещания, то и новите форми, в които индивидуалното творчество се излива, са производни от наличните (от съществуващите нейде във) наслоени възплъщения.

Но както не може напълно да се проследи пътят, по който индивидуалното творчество изясня колективните досещания, така непроследим е и начинът, по който то, индивидуалното творчество, открива и измерва формите на своето възплъщение.

Ботевото «На прощаване» не е народна песен. Наистина, тя попада в размер и стъпки с известни предпосещения в народната песен. Но не размерът и стъпките правят коя да е песен. В «На прощаване» тон и ритъм, речник и израз, мисъл и загадки са съвсем индивидуални, са чисто ботевски.

А ето, народът не чувствава това: те са и негови.

Очевидно, душата на поета и на народа в постигнатите форми са единна същност.

сред народа си) и на народа (като величие в международно отношение), а се прави то по сила на неоспоримо положение, че народ и поет, както човек и творец са неделимост. (Бел. авт.)

В помашкото село Исърорен, над Ксанти, певецът Асан Масларски пее като народна песен Ботевата балада «Х. Димитър». Пейт я и децата му. Чул я някога някъде, харесал я и я запомнил. Тя допада и на слушателите му помаци. Те не се чудят на строго измерените стъпки и цезура, нито на разкошните художествени рими в баладата. Не знам дали Асан ясно си представя картината на самодивите, които отлитат с юнака да търсят духа на Караджата. Но, разбира се, той не подозира историческия характер на пиесата: чувствава само юнашкия епос. Много се възхищава Асан от описателните изрази. Замижва от удоволствие, когато пее «Една му с билки раната върже, друга го пръска с вода студена». Масларски е неграмотен, разбира се. И ако бихте му казали, че се знае кой е «изкарал» тази песен, той навярно би попитал: «Гъдулар ли е той, или е кавалджия?»

Аз и лично слушах Асана Масларски да пее Ботевата балада. И ми се видеше феноменално, че тъй خوبаво чувствава той в нея всичко онова, което вълнува и нас, когато си я спомняхме даже из фоайета на европейските опери. . . И търсех да постигна тайната. Това беше години, след като в нашия печат известни хора се бяха опитали да погребат тази несравнима наша поетическа ценност, станала общонародно достояние: изкарваха я плагиат от една чужда балада.¹

Кое правеше това творение равно на създадените такива от цял народ през векове? Защото поне в Асана Масларски не можеха да се крият патриотични изблици. Той се унисаше от Ботевата балада като от всички други народни песни, които пее. Обаче по разположение човекът беше чистокръвен помак, т. е. верен на халифата.

Прочие не възродителната вълна (не политически романтизъм) е открила душата му за Ботева. Къде беше тогава разгадката?

¹ Пенчо Славейков «Жив е той, жив е», Мисъл, год. XVI, кн. V. (Бел. авт.)

В Малко Търново се пее следната народна песен:

Зайде слънце между две планини,
под планини зелена ливада.
Сред ливада болен чадър разпнат.
Под чадъра ранен юнак лежи.
При юнака до три малки моми.
Първата му болна глава държи,
втората му клето сърце крепи,
третата му шекер уста топи.¹

Творена през векове, тази народна песен развед-рява душите в тъмните български селения и днес. Не ни ли подсказва тя защо Ботевата балада се възприема като своя даже от помохамеданчените българи? Ето, дори и строфите в двете творения са от еднакъв размер. А колко поразително съвпадат в тях както творческата фантазия, така и изразността (генийт на езика).

В душата на Ботева оживява — в комбинирано най-съвършени форми — постигнатото от народа през векове въплъщение на чувство и мисъл; и оживява то — очевидно — по неведомите пътища на гения. Ботеву не е нужно непременно да е слушал малкотърновската песен, за да напише своята балада. Щом тази песен е кога да било сътворена от народа (макар че после забравена или даже съвсем изчезнала), тя е вече достояние на Ботевата душа. Тъй като всичко народно е негово, както и всичко негово е народно. Този е — и трябва да е — крайният израз на народния гений, въплътен в един избраник на вековете.

Истинско оригиналното (силно индивидуално) художествено творчество не бива да се «анализира» и «пре-

¹ Записана от кратовеца Стефан Тошев, живущ в Малко Търново. (Бел. авт.)

ценява»; то трябва само да се тълкува. Защото всяко оригинално художествено творчество се отклонява от школните положения и указания (теории) с това, че то не може да се наподобява (на силно оригиналния художник не може да се подражава: неуловимо е в отделни черти особеното в него, то е във всичко негово). Ако всяко от отделните творения на силно оригиналния художник разложите на съставните му части, за да го измерите с установените изисквания (и да го построите после пак, за да го дадете като школен образец), рискувате да ви се наложи невъзможният извод, че всяко талантливо художествено творение е несъвършено.¹

* * *

Сред народните маси по-популярна и от баладата «Х. Димитър» е Ботевата малка поема «Пристана-ла». Преди войните тя се пееше от селската младеж по седенки и попрелки. С нея пролет и есен девойките уви-ваха китки в своите градинки, за да тръгнат с менци за вода:

Кавал свири на поляна,
на поляна край горица.
Млада хубава Стояна
търчи с менци за водица.

Разбира се, и тази песен по селата се пееше безлично, като народна, т. е. като своя на всякого «от Дунав до Бяло море».²

¹ Теоретичните изисквания в изкуството са само подредени изводи от проучвания и тълкувания на класически образци. И допусането, до което дойде покойният д-р Кръстев у нас, че всяко талантливо творение е може би несъвършено, би ни довело до извода, че класическите образци не са талантливи творения! (Бел. авт.)

² Щета е, че това е още така в народа ни. Тачене на индивидуалното творчество — въздигане великата личност в обща цел и пак в обща гордост — е един по-висок стадий на народно възмогване. (Бел. авт.)

С какво тази песен сгриваше душите на отрастващите поколения?

В младостта е обаянието на живота. Тя у нас се изживява преди всичко по извори и обикновено «на поляна край горица»; там кавал свири да «свежда» момци на хоро и на глуми (и за крадене на китки) с момите, които идат да наливат вода.

Прочие Ботев почва песента си с най-цветистата българска битова идилия. Но това е само първият куплет. Вторият води непосредно в тревогите — пак на младостта, разбира се: турци, сеймени, татари, черкези — ще пленят, ще отвлекат. Това е в народните песни от последните векове. Ботев бяга от тоя кошмар: той не е дошъл да използва — с наподобяване или украсяване — сътвореното от народа: той не е литератор — в никакъв смисъл и по никакъв начин. Той използва само оживялата в душата на народа зловеща тревога при радостите на младостта: омразната стрика тича да наковлади девойката, че отива рано на поляна — в това има нещо опасно!

Ей изскочи стара майка
на висок и хубав чардак;
ахна, тръшна се, заплака,
като видя кървав байрак —

На полянката до извора не са турци или татари, а е дружина с войвода; сред тях байрак се вее. По времето на Ботева хайдутите вече не ходят на дружини и не развяват байраци. Прочие или поетът изменя на жизнената правда, или възпява отдавнашно събитие. Всъщност Ботев просто слива вековете. Защо? Какво той постига с това? Напусто ценителят би търсил отговор. Тук не може да се търси какво да било, трябва само да се чувствава. Ето, пиеската изведнаж открива картина, която заграбва душата: излязлата на «висок чардак» майка вижда дъщеря си в прегръдките на Дойчина — войвода на хайдутите!

Дотук събитието с нищо не е подготвено: няма никаква грижа за художествена градация. Нещо пове-

че: само с един куплет се дава онова, което е видяла майката, като е излязла на висок чардак —

Че се байряк там ветрее
сред юнаци, сред дружина
и Стоянка се белее
в прегръдките на Дойчина.

А веднага след тоя куплет — без никакво пояснение — се описва как Дойчин е посрещнал (преди майката да излезе на «висок чардак») либето си:

Като зърна той, че иде
неговото мило либе,
из юнаци той изскочи
и към нея с пръст посочи:

«Ей, дружина, хай станете,
ей я, иде — погледнете:
туй е мойта горска птица,
туй е мойта годеница.»

Па си весел, засмян тръгна
да посрещне той Стояна:
наближи я — с пушка гръмна,
като видя, че ѝ засмяна.

И дружина загърмяха
на засевки, та запяха,
а тя ръце си разгърна,
та Дойчин я млад прегърна.

Всичко това не става пред очите на майката. Когато тя излиза на «висок чардак», вижда вече дъщеря си, че «белее в прегръдките на Дойчина». Прочие четирите куплета са пълно отстъпление от предшествувалия ги вече момент. Защо е тази волност и как се тя прощава? Отговор няма: пак остава само да се чувства.

Куплетът, който следва, замазва — на глед, съвсем несериозно — допуснатата волност:

А нейната клета майка,
като гледа таз измама,
сълзи лее

и пр.

Продължава се напуснатото преди четири куплета положение: майката на «висок чардак» кълне и реди люти строфи по дъщеря си и Дойчина. А всичко това иде да ни открие само още една изненада, т. е. нещо пак неподготвено с никаква художествена грация. Дойчин, който увлича сега дъщерята на клетата майка, е увлякъл преди това и нейния син: направил го е хайдутин! Дадени отношенията по такъва начупена линия, продължават все така: изведнаж се изоставя майката — с недовършените още клетви на уста, — за да се изнесе на сцена трето лице, което досега пак с нищо не се опоменува:

От тез клетви се събуди
и Стоянкин баща стари:
той излезе и се чуди,
и в главата се удари.

Трябва да очакваме ново отчаяние, нови клетви: такива са на глед строфите. Но следващите три куплета, с които свършва пиесата, откриват възторжено, че Стоянкин баща е и сам стар войвода на хайдути! Той вижда Дойчина, дъщеря си, своя син, схваща изненадано («в главата се удари»), че в тях е проговорила неговата кръв — и хвърля класически тиради към гората — «майка мила», — която е кърмила и него с години:

Храни, горо, таквиз чада,
дорде птичка в тебе пее.

Къде е прочие тайната на обаянието в тази песен, която слива всички нас — българите, учен и прост,

богат и сиромах, млад и стар — в едно цяло с общ темп във възжеленията?

Тайната е в гения на поета, разбира се. Трябва само да се проследи в какво с ъ к р о в е н о постига този гений духовно единение с народния такъв. Защото Ботев не може да се «цени» и «критикува»: той трябва да се тълкува.

КЪМ ГОДИШНИНАТА НА БОТЕВА

... Вие можете да ни съдите, да ни биете — и колите, и бесите.

Всичко можете.

Но не можете угаси борческия пламък у нас: не можете заглуши вика на гладуващите за хляб и свобода!

Пък и — не се сломяват децата на бащи, които са издигнали на широките си плещи един Ботев!

И не се погребва страна, която догонва валяка на времето с огъня на песни, които са винаги нови, като самия живот.

— Защото — нима с картечници ще победите идеите? И ще повърнете назад едно половинвековно отскачане към новото, очакваното, жадуваното?

Не, блясъка на Ботевата заря не можете затъмни! И не можете заглуши химна на настъпващия ден!

ЕЛАТЕ НИ ВИЖТЕ!

Литературни бележки

I

Един поет, който през повече от два-сет години е олицетворявал комай цялата литература на своя народ, дойде в един чуден ден да връчи на тоя народ едни...

Едни «Скитнишки песни».

Народният поет гаче е скитник; неговата муза в един неочакван ден запява с чувствата на поет залутан, на поет бездомник...

Не мисля, че изнасилвам случайното на глед скитничество на поета по балканските чукари.

Уви, ако ний бихме имали каква да е ръководна нишка в литературния си живот, нима можеше да се случи тоя чудовищен факт — «Скитнишките песни» на Ивана Вазова да се посрещнат с лустросани рецензии, с библиографични блудкавости, с естетични фрази — с всичко това, що бе употребено преди десетки години спроти «Майската китка» на същия Иван Вазов?

Поетът не съчинява, а твори. Творчеството има своя извор в живота. Когато Вазов е творил своята «Майска китка», той е живял в майски дни, а днес, когато той твори «Скитнишки песни», то непременно живее в скитнишки дни, щом и тия му песни не са съчинени, както всички признаха, а и надали някой може да не признае освен «жабите», «гаргите» и «болните змии-хидрофоби».

Не казах ли много?

Аз диря истината за себе си. Дано само мога да я извлека чиста. А колко е това трудно днес сред тоя пъклен кипеж от кал и отрова, в който се дави всичко мислящо и чувствующо у нас!

«Скитнишки песни» на народния поет са плод на скитнишки дни. Ако творчеството на поета се разбираше от сведущия свят тъй, както го разбира един патентован наш критик — а именно, че поетът, ако не пада от небето, то пак твори сам по себе и няма нищо общо с чувствата на своята среда: ако, казвам, творчеството на поета се разбираше така, то на критика не би оставало нищо друго, освен да се упъти за в страниците на най-естетичното наше списание и да скръдне нехайно с критикарските ножици: Вазов с политиката съкруши своята популярност, биде изгонен от своята муза и ето го бездомник, заскитал по планините, да я дири с някакви «скитнишки песни».

Това не би било само банално, а и жалко, срамно, безочливо, отвратително... като сериозно мнение, тъкмо каквото е то в литературните групи, тъкмо каквото можеше да се прочете между редовете, дори и в няколко печатани отгласи.

Но, очевидно, не тъй стои работата. Пред интимната топлина на поета в тия «Скитнишки песни» млъкнаха всички; а за заразителната горещина на вълненията му го похвалиха тези, които не бяха поне равни на жабите, гаргите и змиите болни.

Отгде тоя общ теплик у «Скитнишки песни» на Ивана Вазов, отгде тая заразителна горещина на вълненията му? За сторени грехове ли се разкайва той в уединение? Изгубеното ли дири заскитал? От света ли е погнусен? От непризнателност ли е франтски раздразнен? Или пък за пръв път се скита в планини, за пръв път общи с музата там, та за пръв път да ни пее скитнишки песни?

В началото на 90-те години Вазов ни поднесе столични «Драски и шарки». Дребен, жалък свят той ни рисува; романистът е на лов — дири да схване жилка на шо от шо цялостен живот, за да го нарисува, а на

всяка стъпка се натъква на цинична раздробеност, изтърканост, безопорност. . . И това тогава, когато той дири цялостен живот в пулса на своето общество, в столицата на своята България.

И хвърля се после поетът назад, няколко години назад, та дано проследи устрема на живота в своята среда. Нова земя той описва и опълчен на широк размах, долавя вече деянията на самите най-активни редове на своя народ — в изпъкнали обществени събития дири фигури живи да очертае. Поглежете негова герой: той е тъй скромнен с багажа от добро и зло, що преживява! Правдивото перо на поета не дава му да преувеличава; той се мъчи да нарисова туй, което намира — и. . .

Но, за бога, крив ли е певецът, единствен-през 25 години на един възрожден народ, крив ли е, че се е стремил да умре оптимист и не се е поколебавал пред очевидното омаломощаване на същия тоз току-що възрожден народ?

Крив ли е той, че се е помамил да нарисова **НЯКАКВА СИЛА** тъкмо там, където царува **ПЪЛНО БЕЗСИЛИЕ**? Или той, поетът, трябваше да види пълното безсилие на всички тия, що боравеха с обществените проблеми на своя народ? Че кой видеше това? Нима народът видеше туй, нима сами те, разнокалибрените ръководители, виждаха своята безопорност, своето безсилие; нима дори и сам бог видеше това? Не той ли ни упои с кървавото тържество на Сливница? Кой видеше създаването се ужасно раздвойване в народния ни живот, та и поетът да го види? Всички плаваха още стремително с подетото от половин век течение, та плаваше и поетът. . .

А това течение именно изхвърли и него на пясъчен бряг, както то изхвърля и ще изхвърля още хиляди от тез, които в течението ще изгубят човешкия си образ. Но, уви, от многото такива хиляди малцина ще имат поетските криле да се «заскитат», че да отскачат към там, където все по-силно се подема зов:

Елате ни вижте!

Но какво е това течение, което ни носи на пясъчен бряг?

Едни литературни бележки търпят само литературни факти.

Едно време народният поет се обърна към новите генерации с един съвет, който произведе шумен смях: той ни съветваше по-скоро да идем и сеем гори, отколкото да правим това, на което се ежехме и което не направихме, нито пък ще можем направим с нашия шум и демагогство.

Поетът си остана поет; той ум не даде, а сърцето му, наместо да вдъхне мъченишка кротост на буйното море, взема, та само се увлече от него. . .

Всички с гръм и ек искаха да метнат народа цял век напред. . . без да го питат, разбира се!

Сред създалия се хаос от това поетът закричи с неверни стъпки — тоя кротък, любещ и веруещ в народа си поет! Той ту гадеше гороломовци, ту милваше тъмни герои; ту се домогваше да оголи белодушковците, ту пък се обнадеждаваше да почете в насталия кромен мрак светулките стремковци. . .

Защо вий мешите днес застарелия в несуетните родолюбиви копнежи Вазов на живота и обсипания с хиляди хули министър Вазов на София с — Вазова поет и богомолник над Кремиковския манастир, с Вазова поет и събеседник на Гълъбинка, с Вазова поет и тълкувател на грозните страдания на народа, на безпомощния народ, откъдето ечи зовът: «Елате ни вижте?»

Какво сте вий правили, когато той пред вас откриваше душата си, разкръвяваше сърцето си? Не, забравете за малко вашите бурни деяния на гърба на простия народ и вгледайте се в душата — калейдоскоп на поета! Той и днес е авторът на всичко туй, което ви е възхищавало и разтъжвало, което ви е радвало и огорчавало, което ви е въодушевявало и остервенявало. Той и днес е този, който е израсъл из там, из гдето и вий; той и днес е между вас, както вий всички сте между вас си. Но днес той пее **СКИТНИШКИ ПЕСНИ**,

защото... защото е именно между вас, скитници до един, заблудени синове, отлъчени от своя дом и покров... отлъчени от своя народ!

Не казах ли много?

Истина е, че поетът е отишъл не там, където се чува оня кръвен зов: той е отскочил в пушинак — в дъбравите и по скалите на Стара планина. И там е скитник, там пее скитнишки песни. Но той ни на косъм не се е отлъчил от другите скитници, другите бездомници — по площадите и канцелариите, по редакциите и училищата...

Ето как се той замисля върху песните си, ето към кого ги отправя:

Да, има нотки в тях печални, скръбни;
но скръб в стихията световна влиза!
Тя дебне и в горите непристъпни,
в небето кат тамянен дъх възлиза...

Фръкнете, песни мои, и пръснете
дъх свеж в душите болни ил корави,
на врагове, приятели, кажете:
«Поклон, от планината много здраве!»

Той т я х поздравява, той не се е отлъчил от т я х, той — застарелият в несуетни родолюбиви копнежи и вчерашният министър Вазов. Но сред тях и в самия тоз, познат тям Вазов, е излеяна вече ЕДНА СКИТНИШКА ДУША.

Още в третата песен «Смехът свободни» «смехът фъркати» на козарката, на дивната тая Гълъбинка изтръгва из поетското сърце стон:

Този смях свободни, смях фъркати

не го знай отдавна и сърце ми.

И кат слушах еката му волни,

сякаш чувам: «О, вий, хора лихи,

вий, души тревожни, нерви болни —

за вас няма място в тоз свят тихи!»

И по-далеч — много ли далеч? — само на шестата песен поетът се чувства вече в нов мир, останал назад, далеч и отчужден от «века» на поета. А преди таз песен, още в петата, поетското сърце издава една ужасна истина: негова век тук нищо не свързва с миналите:

Легенди тайни няма в твойте

пустини диви, глух Балкан!

Не дремат спомени в усойте

за стари дни, за слава, бран.

Няма защо да се дири доколко разсъдъкът на поета схваща туй, що чувствата му съзерцават. Ала в настаналите скитнишки дни поетът вече и с разсъдък долавя истината. В песен XII четем за «Замъкът на Заград»:

Тук преданъето немее —

големецът прах е гнил...

Съ такъв си пак живее

оня, що е тук градил;

оня, що тоз замък стари

с труд и с кървав пот дигал,

за велможи и бояри

работил и гладувал —

и сега като тогази —

на тегла, на нужди роб —

на, по зъбера там лази

под товара скъсан шоп!

Гладувал роб е и тогаз, и днес народът. Неговите водители не оставили следа от вековни дела. Или не — оставили са... в душата на народа проклетие към тях! Тъй бълнува днешният български поет в старата историческа черква (песен XX):

Тогаз свещеникът извика из олтаря

гръмовно: «Горко вам! Изля се божий гняв

над нашите глави, над царството и царя:

грехихме много ний и божий съд е прав.

О, горко, горко нам — и тебе, цар Шишмане —
кръв изродена, длан безсилна! — О, лош час!
Ти бягаш пред врага! Земята ти във плян е!...

Народ без исторически традиции, народ неизбавен
никога от робството, народ невежа, гол и гладен, най-
после народ, на когото и днес някакъв «нов век» отне
водителите, отлъчи ги в някакви содомски градове да
пиршествуват и да чертаят пак някаква средновеков-
на карта на гърба на същия този народ... Ето в как-
ва сфера се залута поетът и се чувства вече напълно
скитник!

Нима е важно как той съвладява скитнишките си
чувства? Талантът в процеса на творчеството се не вда-
ва на случайни мисли. Едно се чете във всяка струнка
от скитнишките песни: аз съм ваш, о вий там, в градо-
вете; и ний сме горко задушени там; елате да поскита-
ме, върнете се, зад нас има цял мир, останал векове
надире. Какво сме ний направили за тоя мир?

Често стои смутен поетът в тази двойственост, в
която е изпаднал. И ту пее:

О, град крамолен, столнино прашлива,
бегам от твоите радости и язви!
... Далеч от твойта суета и плесен
и бляск от маски лъскави и грозни души...

А отклик му иде:

И сякаш чувам зов: «Беглецо, хайде!
Назад!»...

Ту пък под «Каменният кръст» — благовее пред бо-
гомолството на работния селянин и шепне:

О боже, сили на тез мишци дай,
на тез ръце, работните,
благослови труда, що сей, копай
по урвите, безплодните.
Благослови светата, боже, пръст,

що пот роси упорният,
и немите тегла, и тежкий кръст
на селянина, морният,
чрез чийто труд — без труд в света вървим,
и му се наслаждаваме,
на чийто мъки всичко ний дължим,
и всички го забравяме!

Но нима в наши дни не е вече истината очевидна?
И нима поетското сърце може да се колебае пред ужас-
ната двойственост: интелигенцията е в пътя на пусто-
словието, разбоя, насилието, а народът — под ярема
на непосилен труд и нарастващото отчаяние от безиз-
ходност.

Колко е ужасно само да се помисли, че цялата ин-
телигенция съзнава това и все пак кекаво крети, сякаш
се теши с истината, че никой народ не е умирал от глад,
та и нашият няма да умре!

Поетското сърце е първото, което прави крачка към
тресящите се от товара сили на народа.

Но Вазов е поетът на възродена България! Нима
той може да се зарази от отчаянието, което тъй скоро
иде да обхване народа? Та той, Вазов, е и представи-
тел още на най-оптимистическата генерация у нас — та-
зи, която се държи гуша за гуша и се изрежда да без-
чинствува на народен гръб.

А все пак — как пълзи чувството на стресване у
скитнишките песни!

III

Аз висоти стигнах — и в бури влезнах,
аз славата вкусих — и злъчка пих,
от гневний зъб на завистта патих,
из боя горд, но с рани зли излезнах...

«Скитнишки песни»

Поетът е излезнал из бой с рани зли... но душата
му е още там, в тоя бой, и сред чукарите той само скита,

и в самия народ той само скита. . . и скита, скита с мъчителни в гърдите си чувства.

В чудесните пещери, що навестява, той види да стенат, оковани в скалите, Правдата, Истината и Честността. Навсуге поетът разбива букаите и ги пуца на воля: след три дни той ги заварва да стоят пак в пещерата:

«Що се в град не приберете,
да живеете в мир и в почит?»

А те казаха ми клети:

«Втори път ще ни заточат!»

В балканските долини поетът полита с фантазия в мира на Добродетелите — види ги на пир, но шиповете в сърцето му, изнесени от «боя», му диктуват, че две от добродетелите в тоя пир не ще си продумат, защото:

Добротворството с Благодарността
не познавали се йощ. . .

Где и да скита поетът, сърцето му жадува:

За дума топла чезне, гние:

обятня живи то бълнува,

обятие, де сърце бие,

сърце човешко и екливо. . .

Не е ли скитникът окаян, че не намира туй, което на думи и на глед е тъй постижимо в живота?

А и най-красивите старопланински кътове за него не са тъкмо толкоз красиви, защото не са

Насяти с миризливите и страстни
цветя на любовта. . .

Поетът е следен на всяка стъпка в скитничеството му от вълненията на оня престъпен мир, в който му е било съдено да борави и в който му е съдено да

умре. Уморен, сред чудна природа, той и кога се храни, къс хартия му напомня по-други гарги и жаби — по-други от тез, що грачат и квакат в природата. И той дума:

О гаргици! Вий трябва да гракате,
затуй ви господ дал гласът!

О жабички, вий длъжни сте да квакате —
защо сте жаби на светът!

Поета настигат конни стражари в планината и му вестят — хайдути излезли. . . т. е. «разбойници», казват те, а поетът ги поправя — това ще са «хайдути», които поетът «даже почита малко», защото те рискуват кожа и живот, а

Разбойниците тук не бродят —

в горите и във планините:

те другаде свободни ходят,

но вие тях ги не ловите. . .

А загледал заковани скали над Искъра, поетът мни, че те разговарят: едни са вързани в живота, воля дирят, други от воля плачат, покой искат. . .

Нима е чудно, че поетът в пустинята намира да поживее с всестранния живот? Не в това ли е загадката на творчеството? Най-възторжените и най-войнствените маршове едва ли не са писани в тъмница. . .

Ето, змия една забива отровата си в калеврата на заскиталия по планината поет. Той нея убива. Но друга една змия в живота, която го е многож хапала, поетът само съжалява. . .

Изпитвам християнско състрадание

към таз озлобената гад

и мисля колко мъка, бол, страдание

ней струва всяк изригван яд,

(Певец безвреден, тих и брат на слабите,

не съм помислил нивга аз,

че бих дигнал у змиите, у жабите

такъва хидрофобски бяс.)

И с тия злъчни рани в душа заскиталият се поет се сблъсква вече с народния, с чуждия нему мир. Какво величие от дребни частички представлява този друг мир за поета, ни дава да разберем пак играта на фантазията му: спори целият планински мир за ГОЛЕМСТВО, орелът е цар, не, змията е цар, не, бухалът е цар, не, мечката е цар, не, славеят е цар, не, не, теменужката е цар, ала... не, не;

...шум под ясното се дигна слънце:

«Аз най-велико съм — посред мълвата

пошушна тихо пясъчното зрънце, —

от мене състои се планината!»

IV

Но поетът е още далеч да отскочи към страната на открилия му се нов мир, от който се състои планината. Той среща Младена — тоя Младен, за когото гората не шушне, скалата не плаче, славеят не люби — и го благодатствува, че не знае болките на чувствените възвращения.

Поеът само излеко се избавя сякаш от своите тревожвания и почва да създава — някакви изчезнали или страдалчески фигури. В песните «Той не умира» (на Ботева) и «22-та годишнина» (по случай мъченическата смърт на своя баща) у поета се буди мощна тъга... но за някакви предишно по-достойни хора с по-достойна смърт.

Ала скоро заскиталото му око съзира ПЛАНИНЦИТЕ! О, те са посърнали, бедняците «от нужда, от тежък труд»; те прекарват «лют живот по урвите, по чукарите и скалаците»; а в съзнанието им е «духовна нощ и вековна слепота»; те са създания, «обречени на робство» и «забравени в света»... Поеът е смутен, той прави непосредствено признание:

Изгубвам мир и сладко настроение
при техний вид злочест —

лица вскопени от тегла, търпение —

през векове и днес.

И сякаш в техни погледи покрусени

прочитам укор тих,

и чувам глас от чуките намусени:

«Що стдохте за них?»

Поеът е още в своята столична среда, а изгонен или забягнал от нейния фалш, не намира друга опора освен в ефимерната красота на природата. Но тук сред нея е смутен от окаения изглед на планинците... И после, като срещне говедарчето, обхваща го странна учителска любов: «Чети, говедарче, то (четмото) прави сляпото окато!»

Нима е важно дали поетските чувства са се подложили и днес дори на неговия разсъдък? За българския народ в тази сбирка на поета ИМА ТВОРЕНИЕ, В КОЕТО ЗАЛУТАНИЯТ ПЕВЕЦ СЕ ИЗДИГА НАД САМОТО СВОЕ ПЕЧАЛНО СКИТНИЧЕСТВО И — СХВАЩА ЯСНО ОКАЯНСТВОТО НА РАЗДВОЕНОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО. О, тая епопея на труда и честта в «Скитнишките песни» на Вазова! Прочетете и надъхайте се с тая песен, озаглавена от него сухо: «ТРУДЪТ»!

По хълми, урви и върхове високи до облаци художникът поет съзира «художника рало», който е «позлатил, нашарил» зеления плащ на дивите балкани; поетът човешки е направил безмерен подвиг: навред, навред видиш следи от човешките упорни мишци! Поеът знае — нуждата е била тук благотворен лост, тя е донесла спор в тия оскудни места. Но, боже мой, тази нужда черна, грозна, колко много труд е погълнала! Поеът гледа и със свито сърце стреснато се извърща към оня мир, из който е излязъл:

Труда! — Ний знай ли? Знай ли хляба ръжен,
спечелен с пот горещ и сладко еден?

Теглата знай ли и живота тъжен,

укрити в тоз балкан безроден, беден?

Ний знаем ли труда СВЕЩЕН И ЧЕСТНИ

НА СЕЧИВОТО, РАЛОТО И ЧУКА?... .

Душата на поета е вече опълчена срещу тез, които наричат ТРУД лесното службашество, що е ялов труд — «платен мързел тука»! И макар да остава като цифра между тях, поетът вече пророчески гърми над тая изродена за народа си интелигенция, която е поколение, що се плаши от живия труд, бяга от работа, не набляга се на свои сили и службата му е идеалът! Поетът съзира, че у нас просторни поприща за волен труд пустеят, че земята ни се лишава от упорна енергия, че само тунеядството едно вирее; той види вече и сит и гладен, и мъдър и прост да се стреми сяпо към кътче на държавната трапеза; той види, че за това ни подготвя днес и домът, и училището, и водата, и въздухът, що прием и дишаме.

И еква стон из поетската душа:

А чужди гост ръка граблива пъхва
в съкровища, що господ нам обрече,
сиромашията — коварен влѣхва —
през всичките ни порти влиза вече!

V

Суровата истина се тъй силно набива на очи, щото за чистото сърце колебания не може да има. Скитничеството прочие е също невъзможно, а, значи, трябва ло би работа, за да се спечели това, което ни липсува, да се изцери раната, да се премахне аномалията — раздвоеността.

Но, уви, разсъдъкът без сърце е едно вечно, но без ръководна нишка блещукане! Как да се насочат на работа разсъдъците, когато сърцата са затъпели?

Ако поетът и сега описваше своето посещение на балканските пуцинаци в проза, то, право, той между другото повторил би негли своя предишен съвет: вървете сейте гори! И би повдигнал пак екотен, но престъпнишки смях.

Сега обаче поетът скита-скита, воден от влеченията и трепетите на своето сърце.

И, уви, безмерното нещастие в народния живот не прекръща това скитане, а наопаки — прави го сякаш по-безутешно. Защото — нима нещастieto само по себе може да роди друго чувство освен чувството за нещастие? Възторг се поражда из него, когато нейде проникне каква да е лъчица, що да озари някакъв изход.

А такава лъчица за изход не озарява ДНЕС поета отнийде, отнийде! «Младен» не знае, че гората «шушне», че скалата «плаче», че славеят «люби», пък и в друг век живее днес поетът, не в оня, когато «Орфей» чрез песни е будел дори и у звяра добротата. О, поетът още вярва в Орфея, вярва в «силата на звука», ала — «в друг век живя»:

Песните и днес са властни
да покъртят, разтревожат
даже тез скали безгласни —
но СЪРЦАТА — те не могат!

И колко кръвно тъжен е разговорът на поета с екливата скала!

«Аз работих и сях, пях с вяра жежка
във чест, в добро, във правда, но съзрях
море злини, срамът на трон видях.
О, камък, дай ми твоята мъртвешка
коравост — да не чувствавам поне!»

Скалата рече: Не!

За щастие, поетското сърце не може да се превърне в камък, макар и всички други сърца да са се превърнали на разложени в кал камъне. . . И когато болни змии, жалки естетикокритични кукли и бездарници му крещат: «не пей»; а тез, що са днес, божем, водители на литературния живот у нас, мислят, че е достатъчна заслуга да защитават българската кауза в Македония — тогаз поетът наивно се извърща към своята муза, та тя една го насърчава на песни:

Из лириния звън светата истина
излазя по-красива.

През песниковото сърце пречистена —
тя чудна мощ добива.

Разгласяй я, втълпявай я в сърцата ти,
те жадни са за нея,
та нека фърля кал върху крилата ти
глупецът и злодея!

И поетът запява. . . Боже мой, кой ще чуе тоя кръ-
вен зов: «Елате ни вижте!»

VI

Който е обходил вред освободената част на татко-
вината ни и който е престоявал в най-затънтените пол-
ски и планински кътове не с дни, не с месеци, а с го-
дини; който при такова обхождане е всичко виждал тъй,
както пишуният тия редове: то ще трябва да дойде и
признае — не глада в Хасковско, Силистренско и Бур-
гаско, а оня грозен и постоянен глад отсам и отвъд
Балкана, край Дунава и край Родопи, край Черно
море и край Тимок, глад, за който управители не съ-
бират помощи, за който вестникари не отварят подпи-
ски; но за който менци и черги се продават, за който
бирници се убиват, кметове се палят, цели родове в
тъмници изгниват!

От тоя глад ний не можем спаси роба; тоя глад ний
не можем прекрати. Та че той ни и нищо не бърка: на-
родът не роптае, той търпи своята зла участ, крепен
от съпата си вяра!

Но какво, какво сме ний направили, за да не из-
губи робът тази си вяра? Негова пот е нашият зальк,
неговите сълзи са нашето гоение, а какво сме ний на-
правили за неговата душа, която е въздухът, в кой-
то ний дишаме?

Ний сме му отнели всичко, а с умопомрачението
си ний отиваме до самоубийство. Всичките наши дея-
ния от половин век не доказват ли стократно, че ний

съзнателно или несъзнателно сме се обявили ОПЕКУ-
НИ на тоя народ и ежечасно му втълпяваме да не мис-
ли, да не чувства: ний ще мислим и ний ще чувству-
ваме за него? Не е ли очевидно, че ний искаме да му
отнемем душата? Но кои сме ний без тоя народ и как-
во ще бъдем ний без неговата душа? Без негова труд и
без негова дъх липсува България, както е тя
липсала при презрения цар Петра, както е тя липса-
ла и под развалините на оскотеното търновско дворян-
ство!

Но, уви, няма кой да чуе зова: сърцата се озвери-
ли, умовете се помрачили, човешкото достойнство е
идентифицирано с купени от битпазар идейни дрън-
калки!

И ето, днес вече българският поет, немил и недраг,
ската:

Сè тоз вик ме среща, изпраща по пътя,
по кръчми, по хижи — ума ми размъта.
Отбивам се в селското бедно жилище:
картина плачевна душа ми покърта —
«Елате ни вижте!»

Пол — гола пръст! — реди поетът. — Смрад, дим,
окадени стени, тъмничен въздух — човеци и дрипи
потъпени в полумрак; на същото гноище лежи и ско-
тът, и стопанът, «духовно сближени». . . Бедност и
неволя зли; душите затыпели, невестите набръчкани,
децата застарели; на пушливото огнище някакво ръ-
жено тесто се загрева, за да нахрани изгладнелите
гърла. Тегло и запустение е тук: неволята е лишила
живота от всяка радост!

Тор мръсен смърди сред трънливо дворище.
И болести, смърт тук боравят на воля. . .

. . . И чупи се воля и дух под хомота
на нужди, в дълбока нощ гасне живота:

НИ ЛУЧ ОТ СЪЗНАНИЕ ПОД ПОКРИВА НИЩИ!
ЧОВЕКЪТ СЛОВЕСНИ ПАДНАЛ Е ДО СКОТА.
«ЕЛАТЕ НИ ВИЖТЕ!!!»

Благословена музата на поета — тая муза, що той напразно нарича «Горска скитница» и която го бе напуснала, защото, както сам признава:

Аз бегях от суетата:
мраз ми иде по челото
от мермера на палата,
на министра от креслото.

Благословена тая муза! Вазов никога не е бил тъй непосредствен наш поет, както е днес в нея си «Скитнишки песни».

Т. Г. ВЛАЙКОВ-ВЕСЕЛИН И НЕГОВОТО ДЕЛО

В началото на 90-те години от миналото столетие аз учителствувах в селата. И бях против народничеството на единствения тогава наш белетрист Веселин (който по онова време редактираше «Библиотека за народа»). Наистина, и аз учех възрастните на грамотност, но едновременно мях селските ергени при сборичване и участвувах в не една от техните лудории. . . И лекувах селяните от най-много болести в нашите села (отначало правех това край големия том «Народни учители» на сръбския владика Васа Пелагич, а после се снабдих и с цяла научна аптечка, подпомаган от поляка военен лекар д-р Барбар в Бургас). Но едновременно водех ботевска борба «с попове и чорбаджии», та не можах да учителствувам две години наред в едно и също село: пропъждаха ме. . .

Ето при тези свои боравения аз се оформих като писател. Първата ми художествена работа беше «Кочаловската крамола» (излязла през пролетта на 1895 г. в професорското списание «Български преглед»). Още оттук моето съзнателно и подсъзнателно отнасяне към селото и селяните е коренно чуждо на всяко народничество. У мен няма гальовно чувство към простия работен човек като към «по-малък брат». Още в началните редове на «Кочаловската крамола» давам жестока характеристика за предните хора в селото — попа и чорбаджията: те не са бягали през Освободителната война («и с турци, и с руси все им едно»),

а после съдружнически са купили бейските имоти. («Хората тичат по каси и лихвари, а те се хият и токо бъркат в пълните си джѐбове».) Дадените в новелата ежби в селото са пак грубо егоистични — лукави и зли. На всяка стъпка тук се чувствува жестокост и робска тъпота. Само възторзите на младостта — идилията при взаимния подбор, — само те са слънчеви в селския живот. Но това е в основите въобще на селския бит у нас: тук браковете се сключват само след любовни задирки, обичайно непокрити, даже възторжени (а не както е сред градските еснафи, кораво формализирани в някакво клюкарско приличие). Обаче в моята «Кочаловска крамола» тъкмо тази едничко слънчева особеност в селския живот се жестоко погазва от онези, които са предни редове в селото. Героинята ми бива насилствено отвлечена от чорбаджийския син, когото тя ненавижда. И никой не се застъпва за нейното право да люби! Цъка комай цялото село, всички окайват злочестата девойка, но няма в Кочалово нито една отзивчива душа, която да се хвърли на борба срещу тържествуващото безправие и зверинно насилничество.

Има ли каква да било струя (явна или скрита) от народничеството в такова художествено отнасяне към мрачните дипли в живота на българското село?

А ето и изрична авторска одумка (в «Кочаловската крамола»), която открива даже отрицателно отнасяне към човека въобще:

«Какви сме си ние хората! Един другиму си докарваме толкова горчицини, че и пъкълът не може да ги поб е.»

След всичко това нали е обяснимо, че тогава аз се явих в София като убеден противник на народничеството — противник еднакво и идеен, и художествен?

А въпреки всичко това ето каква беше моята първа идейна стъпка. Приготвих обширен реферат и го четох на тесен кръг студенти — все диалектици-социалдемократи. Рефератът ми беше върху Христо Максимов и Т. Г. Влайков-Веселин. Днес Хр. Максимов е забравен: помни го още само народното учителство,

защото той написа текста на учителския марш. А тогава Максимов беше издал сборник разкази «Тъмен свят», който и по самия си наслов напомняше шумната статия на Добролюбов в Русия — «Темно царство». Аз вземах Максимов за народник, та го отрекох като човек на «идеалистичен мироглед». А и като художник той беше съвсем слаб, та наистина не заслужаваше тачене. Но с Влайкова-Веселин задачата ми не беше лека. Като народник той беше по идеология при Христо Максимов. Аз подчертах това. И все пак — обях го смело за свой учител!

Избухна спор. Какъв учител можеше да ми бъде Влайков-Веселин, щом отричам неговата идеология — народничеството?

Младите диалектици ме притиснаха о стената. Вярно беше, че аз не само отричах «идеалистичния мироглед» на Веселина, но и като художник-белетрист бях съзнателно и несъзнателно на насрещен полюс. Влайков-Веселин търсеше в народа — и даваше — добри, меки, любвеобилни и идеално почтени души. Навярно той виждаше и отрицателния човек в българското село. Но може би това му пречеше на особеното «народническо» самочувствие, та Веселин оставяше отрицателното в живота на селото само да се подразбира: държеше го, тъй да се каже, зад кулисите. А у мене беше тъкмо обратното. И младите диалектици наистина не можеха да проумеят как тъй аз чувствавам Влайкова-Веселин като свой учител?

Нешастието беше, че и сам аз не намирах как да се защита, т. е. не можех убедително да покажа защо се чувствавам ученик на Влайкова-Веселин.

Все пак имах един внушителен довод: в нашата художествена белетристика Влайков пръв направи велик пробив. Стихията на Вазова беше хероичният епос. Той описваше и възпяваше не нечий лични преживявания, не душевни съкровености, а герои и геройства като фигури и подвизи във фона на народни движения. В най-крупната му белетристична работа — «Под игото» — няма нито една любовна среща, нито една любовна реплика. Всичко това у Иван Вазов става

нейде във, зад кулисите. Влайков пръв в нашата белетристика след Освобождението изостави събитията и героичните подвизи, та пристъпи непосредствено до човека и се осмели да хвърли ясновидски лъч в душата му.

Тоя довод за мене беше твърде убедителен, за да се обявя за ученик на Веселина. Моите слушатели обаче (все непоколебими критици) търсеха идеология, а не изкуство. И ме обсипваха с гръмотевични удари, за да отрекат онова, което аз сам признавах: че се чувствам ученик на Веселина.

Веселин излизаше от балканското градче Пирдоп — строго еснафско селение. При това свършил беше Софийската гимназия. Значи, най-ранните му преживявания — скърби и радости — са строго градски. И въпреки всичко това неговата първа художествена работа е из българското село. Аз посочих в статията си «Една равностметка», че това ще трябва да се отдаде на руското народническо влияние. Но не може да се откаже, че Влайков-Веселин е бягал от своите градски преживявания по същия оня здрав художествен усет, по който и до днес нашата белетристика все още не може да се сживее със сюжети и образи от градските психични наслоения.

Освобождението завари нашите градове турцизирани и гърцизирани. Тяхното побългаряване почна от пришелци из градовете в Бесарабия, Добруджа, Одринско, Македония, Моравско и от многобройната българска емиграция из Румъния. Искаше се доста време, за да може такова сборище в нашите нови градове да се наслон, да се оформи, да издигне своите предни хора и да типизира представители на различни съсловия. А без такова усилване и кристализиране на съжителството в един град няма за художника известности, на които да се опре, че да търси не известностите. Даже един Вазов се провали, като наивно допусна, че може да нарисува и «Нова земя» (България в своите нови градове), тъй както беше нарисувал в «Под игото» своята Бяла черква, т. е. познатата си «стара земя».

Пръв Влайков-Веселин почувствува със своя верен художествен усет несигурната почва в неугедалото сборище, каквото представляваха още нашите градове, и насочи следващите след него художествени сили към селото — което стоеше непоколебимо в своя бит и, значи, беше все още циментирано в типизираните си «родове».

Ако даже беше едничко това делото на Влайков-Веселин, пак трябва да се прецени за твърде голямо — макар и само като дадена насока. Но Влайков-Веселин извърши и друго, до което не можа да се възмogne Ив. Вазов: той отклони следващите творчески поколения от вживяване в трагедията на разорените след Освобождението наши скотовъдско-еснафски паланки по Стара планина. А това беше спасително за мисълта и чувството в коренно преустройвания по онова време в политико-стопанско отношение наш народ.

Българското възраждане и българските освободителни борби почват и се оформяват в планините. Центрове на народното движение у нас са скотовъдно-еснафските паланки. Защото полетата са заграбени от турската аристокрация: българите в турските чифлици групират малки селца от ратаи-чифлигари. Наистина, по чертата на руско-турските войни коренната стопанска пертурбация е почнала още в началото на XIX столетие: турските бегове продават имотите си и се изтеглят към Одрин, Цариград, че и в Мала Азия. Така по тая черта поникват и дребнособствени земеделски села много рано. Обаче те преживяват увлечения, които поколебават и притъпяват у тях народността дух. Русите ги помамват да се изселят в Бесарабия и в Херсон, а там властите не проявяват добри грижи за тяхното обзавеждане, та българските изселници пак «потърсват султана»: връщат се на големи маси в Турция. А докато става туй, скотовъдско-еснафското ни население по Стара планина и Родопите забогатява. През Наполеоновите войни Турция бива оставена на мира, та се централизира в държавно отношение, преустройва се, даже забогатява. Възникват големи консумативни центрове: Цариград, Одрин, Со-

лун, Шумен, Силистра, Видин. А те са в българските земи. И процъфтяват планинските ни паланки — край голямото скотовъдство в тях и наличната водна сила. Така растящото благоденствие импулсира българския национален романтизъм. Почват се борбите за черковна независимост. Възпламват едновременно и революционните движения — подтиквани толкова от турското господство, колкото и от оформилите се новоизпечени «нерязани» грабителите: чорбаджиите.

Освобождението дойде да разори тия ръководни слоеве. Откъсването на България от пазарите на Османската империя уби нашите тъй многочислени скотовъдско-еснафски паланки. Това разоряване се довърши от изселването на турската поземлена аристокрация. Беговете продаваха чифлиците си на българите, та изтегляха така народните пестения и ги отнисуаха в Турция. А се изсели по-голямата част и от турското население, което беше богат консуматор на българското производство.

Така ръководният слой в народа ни изпадна в немотия. И се озлоби. Ботевският бунтарски дух изби в шайкаджийство, а социалреволюционерството му под наковалнята на диалектическия материализъм се изроди в бездушна бюрокрация: интелигенцията, увълчена от икономическата безизходност на слоя, из който излизаше, постепенно се изработи в тълпа бясно партизанска и продажна до пълно морално разголване.

Не, творческите сили в страната трябваше да бягат от тази среда! От нея лъхаше на гнилоост, на смърт.

И ето Влайков-Веселин направи скока, на който Вазов като по-стар не се реши: той напусна не само града въобще, но напусна изцяло скотовъдско-еснафските слоеве (от които излизаше и сам), та потърси жизнеспособните недра на племето: битово цялостните и стопански възходящи дребнособствени земеделски села.

Наистина, Влайков-Веселин не извърши това съзнателно, а под влиянието на руското народничество,

Но — той го извърши, а не друг! И защото извършеното от него у нас не беше никакво народничество, а човекът бе народник, той се видя скоро в тясна уличка и се сви, млъкна: отстъпи пред новите (насочени от него на прав път) творчески сили.

СЛЪНЧЕВО ДЕТЕ

Късичкият жизнен път на Христо Смирненски е беден, печално беден.

Само 14-годишен той вижда родния си град — Кукуш, — разрушен до основи от войните.

И после БЕЖАНСТВО — през гори и планини — към север: БЕЖАНСТВО и в училища, и в четене на чужди книги, и в опити да открие себе си. . .

Да! БЕЖАНСТВО и при първото възпламване на безсмъртния огън. . .

Защото кого е могло да интересува тук, под Витоша, че някъде някое бежанче пише стихове, пише песни? (То продава вестници цели две години из калните столични булеварди!)

Наистина, неговите песни са за гладните, за страдащите, за умиращите, но. . . те, угнетените работни маси у нас, са още неокопитени, те още се късат от ФРАКЦИОНЕРИ и, значи, са в стадий на ДОКТРИНЕРСТВО, когато властвува у малък и голям РЕЗОНЕРСКО СЪСТОЯНИЕ (всеки разсъждава, всеки критикува и никой не търси САМО БОЛНОТО ЧУВСТВО на гниещия в ориенталско безправие работен човек).

Но все пак вече хлопа пред ръждясалите врата на ръждясалата българска действителност ПРОЛЕТАРСКИЯТ ПОЕТ.

И пристъпва.

Навярно той вече отдавна благовее пред апостолите на идеи и идеали. Но те — идеите и идеалите — са по-далечна работа за поета, за РОДЕНИЯ ПОЕТ: него

вълнува строгото ТРАГИЧНО в живота, онова, което запленива може би само него — и никого друг!

Защото поетът не е пазарен тръбач — НИКОГА! Той е затворен в себе си, съвсем затворен. И дълбоко съмняющ се човек е той: сам не подозира, че ИДЕ, че е вече ДОШЕЛ. Да, и когато го даже посрещат с фанфари и тимпани, той все още не знае ТОЙ ЛИ Е? И дали е ИСТИНСКИЯТ?

А пее — възпява (пипном още) образи, пред които резонерът свива рамене.

Ето:

Все там до моста приведен седи,
тегли полекичка лъка,
а над главата му ревностно бди
черната старческа мъка.

Старият музикант! Той запленил душата на младото със загнели гърди момче. . . Гинат толкова хлядници младежи около него — гинат със страшно скърцане на зъби срещу чудовищното безправие в живота! Гине и сам той! А ето го — запленил се е от съдбата на някакъв старец! Не, «теснякът» някога е изпадал навярно и в сарказми: «На, буржоазно чадо, пфу! Няма идеология! Седнал да пролива сълзи «на баба си на хурката»! А бъдещият Ботев свенливо ниже челичени стихове с болна тъга за безрадостната участ ВЪОБЩЕ НА ПЕВЕЦА сред днешното общество — участ, която предстои и нему може би, на певеца Христо Смирненски. . . ако гърдите му се закърпят, разбира се!

Бурно край него животът кипи
в грижи и горести вечни
и пъстроцветните шумни тълпи
все тъй са ЗЛИ И ДАЛЕЧНИ.

А някогашният «тесняк» ще да е отсичал: ето безсмислица! Възпява човек, който оставя «бурно край него животът да кипи», значи, бяга от живота, макар

да признава, че той (животът) кипи «в грижи и горести вечни», не се опълчва срещу тях, не им обявя борба! Липсват му идеали — очевидно! Пуст и празен буржоазен запъртък — нищо повече!

А втората половина от цитирания куплет не ще е била в състояние да спре даже вниманието: тя не попада въобще под знаменателя на никаква доктрина; наредена е може би само за съзвучие, за «рими»:

И ПЪСТРОЦВЕТНИТЕ ШУМНИ ТЪЛПИ
ВСЕ ТЪЙ СА ЗЛИ И ДАЛЕЧНИ...

Далечни са — и зли, да! — пъстроцветните шумни тълпи от съзерцателната душа, от върховните сърдечни трепети и от тихите съзнателни и подсъзнателни резигнации на музиканта. Той е ОТРЕШЕНИЯТ, той не е от мира сего — музикантът, поетът, великият художник, гаснещият в денонощен труд учен — не! И «теснякът» някога е махвал на тях ръка: защо са те? Не са борци!

Да, и те продължават — ОТРЕШЕНИТЕ: свирят, пишат химни, творят безсмъртни картини и откриват научни истини.

И хората — шумните тълпи, все тъй зли и тъй далечни, — те все пак, щат не щат, се вслушват в музиканта, в поета, в художника, в учения и КОГАТО ДОЙДЕ ЧАСЪТ, хващат се като давени се — хващат се о даденото — и хвърленото на поколенията — светло и безсмъртно дело на творческия гений.

Ето, след Ботева много ли други имаме днес край Христо Смирненски?

А не умря ли той само преди няколко години пред очите ни, неподпомогнат от никого освен от майка и баща?

Подчертавам загиналия тъй млад пролетарски поет не за да издигна НЕГО, а да осветля МИСЪЛТА МУ.

Защото неговата мисъл в «Старият музикант» би правила чест и на най-ОБДАРЕНИТЕ ДОКТРИНЕРИ в света.

А ето каква е тя:

Привечер. Спуска се траурен здрач,
ситен снежец завалява;
спира цигулката горестен плач —
старецът немощно става.

Изпята му е песента — на музиканта! Настъпила е неговата нощ, завалял го е снегът. Това у Христо Смирненски не е СИМВОЛ, но поражавя като класическите символи в най-класическата поема, каквато е Библията.

И не е ли така във всичко днес — сред съжителството между хората в положения върху вълчето начало социален строй на частната собственост? Ако не се погрижиш за себе си (т. е. ако не плюеш на сърцето и на душата си в утрото на всеки свой ден и не се прекръстиш пред олтарите на своето физическо съществуване), няма кой да се погрижи за теб, че бил си и гений! А ето тази нравствена дилема, уви, най-малко съзнават истинските музиканти, поети и пр. И затова, когато денят им превали и ги заснежи нощта на старост, тогава —

... прегърбен, той пристъпя едвам,
спира се тук-там и стене
шепнат му зълчни, невнятни слова
зимните вихри студени.

Кой не ще схване челичената яснота у тоя стих на Смирненски. Зимните вихри студени — старост и немощ — идат да пришепнат на всеки истински музикант, поет и пр., че е бил ветрогон, трябвало е да помисли «и за себе си»: ето го, побелял е, а е без стряха и в дрипи е, и гладен...

Голям поет е Смирненски, наистина голям поет! Той черпи в трагедията на днешното съществуване с гълна шепа: просто гребел! Не е достатъчно за него, че старият музикант е без стряха, в дрипи, е гладен — и стене. Това според Смирненски е най-малкото зло може би. Има още нещо — и то е най-страшното, — умряла е вече за музиканта и самата КРАСОТА:

Там — от скованата в мраз висина —
мигом през тънкия облак
хвърля му поглед печална луна,
фосфорно бледа и обла.

Небето се е превърнало на някаква «СКОВАНА
В МРАЗ ВИСИНА», а месечината е нещо мъртво и за-
душливо — «ФОСФОРНО БЛЕДА И ОБЛА».

Ето, този е великият ореол — според пролетарския
поет Смирненски — в края на краищата за всеки въз-
торжен дух при съвременния строй. Ще клюмне той
обезверен и опротивял на самия себе. И ще почув-
ствува как —

...зад гърба му пристъпя смъртта,
кървава и многоръка,
и по цигулката старческа тя
тегли полекичка лъка.

Аз ще се повърна — по-късно — още на няколко
пъти върху Смирненски. Той е единствен у нас. И ще
моля да ми се не сърдят ония, на които аз се сърдя,
че още не са почувствували Смирненски. След него
срамно е вече за работническото движение да се под-
хранва още с дидактични стихове.

ХРИСТО ЯСЕНОВ

Аз вече разказах еднаж — преди години — тази
мъничка легенда. Пред коледните ваканции на 1909
г. враченецът Бончо х. Бонев ми доведе едно голо-
брадо момче — облечено в абено палто, без нагръдник,
същинско селянче. То било в Рисувалното училище,
но пишело и стихове.

Стиховете на «селянчето» аз хвърлих в редакцион-
ния шкаф, без да ги прочета, а нему поръчах (то за-
минаваше за родното си градче Етрополе да прекара
Коледата) да нареди, ако може, някого там за настоя-
тел на списанието, което вече събираше читатели.

А през коледните ваканции, когато прегледах по-
стъпилите ръкописи, попаднах на стихове, които ме
поразиха:

Аз нямам дом, където бездомен да почина,
на пролетни градини в предутринна роса:
и аз съм като странник, без подслон и родина,
и страдам под покроба на всички небеса.
И страдам до умора, че ти си вечно с мене
и тровиш всяка мисъл, и тровиш всеки блен
ти — СЯНКА НЕРАЗДЕЛНА, НЕВЯРА И СЪМНЕНИЕ,
ти — вечната загадка на всеки минал ден.

Тези стихове бяха от 16 — 17-годишното «селян-
че», което ми беше довел враченецът Бончев.

Удивлението ми бе толкова от върховната, почти
певческа музикалност на стиха (тогава 1909 г.!), кол-

кото и от откритието, което правех: иде обдарено невръстно още момче (очевидно, първият представител на най-ново, непознато още поколение), със странен вик от «невяра и съмнение». . . Какво може да означава туй?

Поколенията имат свой жребий, както и отделните личности. Един идат в навечерието на крупни събития, втори — в периода на трескава строителна работа, трети — в «безвремие», когато творческата напрегнатост е секнала и се чувства упадък на духа.

В първия случай обдарените представители на новите поколения пристъпват в живота СМУТЕНИ: недоверяват на себе си, съмняват се в силите си, т. е. в това, дали ще издържат на великото изпитание, което им предстои.

Във втория случай те са оптимисти. Но когато СТРОИТЕЛСТВОТО е на изчерпване, та настъпва отново период на духовен кризис, тогава новите поколения идат усъмнени в идеите и идеалите на своите бащи и се чувствуват ако не в «безверие», то поне в «неверие».

В третия случай обдарените представители на новите поколения идат унили, съмнеющи се във всичко, обезверени.

Прочие в новата даровитост (едвам 16—17-годишно момче) тогава аз трябваше да гадая онова съкровено в общественото самочувство, което поличава безпогрешно само в новите поколения.

Разбира се, и аз не можах да надвия на недостойни съмнения: потърсих тук-там, да се убедя не са ли «заети» тези не само ЗРЕЛИ, но и поразително ДЪЛБОКИ стихове. Едно от тях беше тъй философски завършено, че би се усъмнил в авторството му и много по оптимист редактор. Ето началото:

Денят ме отминава със сълзи на очите,
замислен и печален, в предчувствия и страх —
че тъмен бог отново разсипва над горите
на тъмни теменуги загадъчния прах.
Денят ще свечерее. Над мене ще се стъмни —

че морна нощ ще спусне разгърнато крило
и мисли безотрадни, мъчителни и тъмни
отново ще набръккат набръккано чело.

«Набръккано чело» у 16—17-годишно момче. Все пак смелите синтези (за онова време) и вдъхновеният опит ме окуражиха и аз писах на младото в Етрополе: не ни трябват абонати от това градче, доста е, че то ни поднася него — Х р и с т а Т у д ж а р о в, — нека само той се върне по-скоро, литературният кружок го чака с нескривана радост.

И то дойде — свенливо, окъсано, без нагръдник. Ние вече знаехме, че Христо е син на първия етрополски «туджарин» («търговец»), който е искал да го прави свой заместник, та го е изпратил на учение в Свищовската търговска гимназия. Там Христо учил колкото учил, и «скършил врат»: простил се и с надеждите на баща си, и с богатството му. От две години бил в София в Рисувалното училище и буквално гладувал: получавал само понякога кое-що от омъжените си сестри, а с баща си «ни вземал, ни давал».

Впрочем такъв ни и трябваше той: всички около «Наш живот» гладувахме, ама така, без преувеличение. . .

Тъй като презимето Туджаров (Търговец) биде отречено от целия кружок, а при това новият поет идеше много ЯСЕН след ъгловатостите на Тодор Траянов, то обявихме го за

ХРИСТО ЯСЕНОВ

И не се излъгахме: скоро младият поет запя с глас, в който трептеше яснотата на хиляди сребърни звънци. Разбира се, това почна КОЛЕБЛИВО. Ето първите стъпки на Христо Ясенов към неговия пролетен възход:

Аз ида бледен, тих и морен и търся шемет и забрава,
за да убия — лековерен — греха на всяка суета;

аз ида кротко да почина под твойта пролетна дъбрава,
аз ида тебе да целуна, о моя горда красота.
И скоро възвиши тон — ойна струни между небето и
земята:

Помогни ми да преплувам непреплавани морета
и да видя чудесата на неведоми страни;
дай ми слънце; за да сгрея помразените полета,
дай ми пролетното слънце на безоблачните дни!

— — — — —
А когато притъмнеят безпределните простори
и потърся обездомен аз родина и покров,
отвори ми ти вратата на широките си двори
и налеј ми от виното на великата любов.

Така се оформи единственият поет на възторг и
радост сред нас.

Аз владее ширините на безбрежните простори —
в мене слънцето изгрява и вселената говори!

Ето, с тази струна, опната между нас и слънцето, той
изпя своя «Пан».

Изходящ от скръбта на Яворова, Христо Ясенев
се отърси от гнетящите кръгозори и съумя да осмисли
вдетинеността на един Кирил Христов:

Сърцето ми в скръбта не се събира:
безбрежен и широк е моят мир:
то трепета на всеки лист разбира,
то слънце е и светъл кръгошир.

Как чудно звучаха в нашата бедна страна, давена
през векове в кърви и страдания, възторзите на Христо
Ясенев! За него «като влюбена щерка зората умира
сред златния трепет на късни лъчи»: това е собствена-
та пламтяща младост на поета! Той предугажда, че
«тъмнеят и трептят безбрежия сини и гасне простора
от златни зари» —

«Но в пъстрия губер на моите долини и в топлия
трепет на моите градини невидимо утро гори.»

Опиянен от бликналия могущ извор на живота,
той гледа дръзко на всички възможности и търси —
при очакваните жестокости на съдбата — да се види
«винаги влюбен и всякога пиян». Онова, което у Ки-
рил Христова беше разгул, у Христо Ясенев е твор-
ческа радост:

По водна шир понесох аз кораби
и всяка твар усети моя зов.
И в тъмний град от зверове и раби
запалих слънце — пламък и любов.

Почувствувал така призванието си като поет на
дълбоко изстрадани народни маси, Христо Ясенев е
в опиянение от живота с безогледността на дете:

И в златните полета на къдравата есен,
под грейналите багри на румен златоткан,
аз пея, превъзмогнат, предутринната песен
и винаги съм влюбен, и всякога пиян.
И в снежните пустини на ледената зима,
под стъкления поглед на белия саван,
аз пея зачарован мелодия любима
и винаги съм влюбен, и всякога пиян.
И в звучните градини на блудницата пролет,
сред пъстрите прегръдки на губер разстлан,
аз тръпна под крилата на детския си полет
и винаги съм влюбен, и всякога пиян.
И в пладнешкия задух на грейналото лято,
когато тръпне плодът, от сокове налян,
аз мирно благославям земята и небето
и винаги съм влюбен, и всякога пиян.

А с тази си радост той се издига до безбрежията на
обществения устрем — и води със себе си своята на-
заднала и тъжна страна, която някога (при Ботева)
се е издигала до тези безбрежия и също е дала своя
влог в общочовешкия устрем, та днес се е родила пак
«в съня на вековете»:

Стихиен и метежен, аз паля лесовете
и в пламъка им бурен възпламвам и горя —
и раждам се безумно в съня на вековете —
самичък късна вечер и утринна зоря.
И грея над полята далечни и безбрежни —
полята нацъфтели от мойта топлина;
и пия аромата на утрините нежни —
самичък нежно утро и бяла светлина.
И грея през мъглите на своето съмнение,
и себе си изграждам, и себе си руша —
и в светлите чертози на моето рождение
усмихната се ражда световната душа.

Небивали и нечувани бяха в нашата земя тези чув-
ствувания! И небивали и нечувани остават те пак. . .
може би завинаги: горко потъмня нашето небе. . .

Христо Ясенов не беше чужд за онази гнусна земна
отрова, която ни прояжда днес:

По цветна пътека се движа — безоблачно ведър и сам,
в небето кат слънце живея — и всичко лазаурно е там.
Но често напускам покроба
на сините грейни звезди
и слизам да пия отрова
из черните земни гърди.
И с кървава рана в гърдите — понесъл фъртуна и бран —
минавам над всички пустини, от мирова радост пиан. . .

— — — — —
Да, потъмня нашето небе. Преди две години тоя
голям поет — най-големият от всички живи може би —
биде хванат с хилядите други и отвлечен като агне на
заколение. . .

През юни беше. Ние още не знаем в кой злокобен
за поколенията ден или през коя тайна и черна за тази
робска страна нощ е ударил последният му час.

Но през юни беше: един акт на тъмно отчаяние по-
буди наново отмъстителността на хищниците и —

И угасна една от най-големите звезди на нашия
небосклон.

Плачете, ако не е секнал изворът на сълзите ви: с
нищо не можем го замени!

В ПАМЕТ НА ВЕЛИКИЯ ПИСАТЕЛ

Траурни издания на вестници и журналы, мани-
фестации, утра, събрания — трогателни скръб и по-
клонение изпращат великия учител.

А мен преследва лъчист спомен.

Беше в дни на ужаси, след убийството на министъра
Белчев. Обискирали къщите, по които бях спирал в
пътя си из Варна, Шумен, Разград. И ме заловиха
в Русе. Постоях в «Мантовата гробница», това ме
ужаси и щом ме пуснаха, поех шосето по обратен път
за Разград. Тука бях повече познат и първата прия-
телска къща, в която влязох, биде веднага изпълнена
от връстници. По-после ни обкръжи полиция, оби-
скира къщата и всички бидохме отведени в околий-
ското управление.

Мене хвърлиха в една изба, където стенеше пребит
от бой човек. Изредиха се стражари да влизат при мен.
Те пляскаха лъскави волски жили о ботушите си и
зловещо засукваха мустаци. Когато отваряха вратите
на избата, аз слушах навън да се разправят много хора
и съобразявах, че са дошли да се застъпят за нас. Това
ме ожесточаваше; не трябваше никой да се моли; ний
отдавна се чувствувахме узрели на зло. Онова, което
се знаеше за изтезанията в участъците, бе ужасно и
ние — кръг млади хора — бяхме се клели на смърт.

Мина се време, аз бях затъпял от ужаса на очак-
ваното и опиянен бях от намерението си, когато при
мен влезе пристав — висок, вонещ на вино, с волска
жила в ръка. Той ми заповяда да тръгна «напред».

Аз се бях опрел о стената и не мръднах. Той плесна волската жила о ботуша си и повтори заповедта. Уверен, че настъпва моментът, когато ще трябва да действам по предназначения си план, аз се разтреперах и промълвих: «Убийца.» Едвам тук приставът се досети какво става в мен, та отвори вратата и от прага каза някому: «Уплашил се е и не иска да излезе». . . След малко влезе сам околийският началник с двама граждани. Те бяха дошли да ме освободят.

Аз не разбирах какво става; не се сетих да благодаря на гражданите; ръцете ми конвулсивно се свиваха; аз жадувах за разправа, жадувах като алкохолик. И не издържах: през нощта напуснах града, без да се обадя някому — поех шосето за Шумен. Не можах да се избавя от кошмара на самовнушеното човекоубийство, на което се бях решил и което бях почти преживял. Вървях като автомат, ярост бе сковала гърдите ми, тежеше ми главата като окаменяла, бях готов с чело стена да разбия и гърчех пръстите си, душех — стражари.

И не усетих кога преваля нощта. Привлече ми погледа изгрялата зорница. Почувствувах се сам — сам в затаено изчезващата нощ. И бликна по жилите ми скръб — неизпитвано тежка, уморителна до болка. Потърсих земята, прилегнах с цяла снага, разхвърлих ръце и скоро почувствувах дланите си като приковани на кръст, приковани от кървавия кошмар, който ме гнетеше. Замяркаха ми се звездите и замижах, защото ме отвличаха от черната змия, която се беше впила в гърдите ми. И топах се тъй в своята свирепост. А небето сякаш се снишаваше и снагата ми все по-плътнo се притисваше о земята. Не съзнавах какво става, но ме обземаше смътно досещане за безкрайното зад звездите и за пречупените и задушени треви, на които лежах. И изведнаж оживя — и ме погълна като подавяюща жива трагедия — осеяното с трупове бойно поле от «Война и мир». . . Лежи раненият княз Андрей в кървите си, взира се с болка в тайнствения трепет на звездите и не се помни. Някакво умиротворение лъха иззад пределите на неведомите мирове и

подслажда омаломощени дух в израненото му тяло, но дълго той не може да съвладее съзнанието си, за да обхване и почувствува великата тайна във от човека, от видимото, от времето, от пространството. . . да я почувствува и да се умиротвори. . .

После вървях и не чувствувах зората — в душата ми беше тъмно. Само мисълта ми блуждаеше по всичките ония страници, из които ме е облъхвал с човечност най-великият от учителите на нашето време. И свирепостта в гърдите ми се топеше. . .

Влязох в града и боях се от погледите на всеки срещнат. Прекарал бях най-престъпната от нощите си и будителят на душите в моето време ме бе подсетил да съзная това. Ако бях расъл при майка, щях горко да заплача в ръцете на първия човек, който ми стисна ръката.

ПРЕДГОВОР

Към «НА ДНЕ» — Максим Горки, изд. 1904 г.

В последно време Максим Горки — писателят босяк — се посреща у нас тъй гостоприемно, както не беше посрещнат преди дори и Виктор Хюго. Види се, ненапразно нашите поколения от последното четвърт столетие черпят всичко от руската литература: руските чувства и руската мисъл са вече и наши чувства и мисъл.

Само с туй бихме могли да си обясним невероятния успех в самата ни столица на предлаганата тук пиеса. От министъра на просвещението и от професорите на висшето училище, че до офицери и писари от канцеларии и казарми — всички се тълпяха като молепсани в «Беседата». . . да видят «На дне» от «Горкий», да чуят «босяците» на «босяка писател». . .

Сега пък читателите жадно ще прелистят тази книга и мнозина ще я четат едва ли не като откровение. . . ще се наслаждават на «босяка» писател, ще изучават «босяшките» му типове. . .

Но какво е туй «босяци»? Да не е реброто на Адама, от което е сътворена Ева. . . Рекли бихме, дори така да е, пак не би заслужило това общо поклонение! . . .

Не, има нещо магическо в «невероятните» типове на Горки — нещо магическо, което не се долавя с разсъдък, но се чувствава, и то чувствава се с изблик, който като че открива нови и неподозирани хоризонти — такива, каквито не са откривали за човека досега ни християнската любов, ни романтическият инди-

видуализъм, нито пък най-революционният идеал на нашето време.

И в такава смисъл — нека ни е позволено да кажем — реброто на Адама наистина трябва да отстъпи пред босяците на Горки. . .

Хора от всички обществени слоеве и положения са отхвъркнали от колото на родителския и прародителския живот, изтъркали са лустрата си, изгубили са боята си и са се попилели като спици от разрушени колела. Тия спици са отхвъркнали, заровили се в калта — в дъното на живота — и тук гният. Но в тях — в тия оплули в мизерия човешки синове — тлее огънят на живота и той отразява по нещо от онова, което те са преживели, и по нещо от онова, което в различни времена е било за тях ЕДНО ОБЯСНЕНИЕ НА ЖИВОТА — ТАКОВА ОБЯСНЕНИЕ, БЕЗ КОЕТО ЧОВЕК НЕ МОЖЕ ДА СПЕКУЛИРА С РАЗСЪДЪКА СИ.

Тази е ситуацията в картините на «На дне».

И магическото в тази ситуация не е в нещо отделно — в някоя сърдечна струна, в някоя тенденция, в някое отрицание, в някое мъченичество, ропот на съдбата, вяра в бъдещето, не: не е даже в някакво изкусно комбинирано действие.

Полуподземна изба; в нея гъмжило от крадци, просяци, хамали и паднали жени; между тях татарин-княз, сега хамалин, с лозунг в живота «трябва честно живея се»; при тях гранка от прародител барон: бездарник и глупец, когото винаги хващат при кражба в игра на карти; при тях актьор, който си «отровил» организма със спирт и обяснява падението си, както и живота на всякого с туй, че «няма вяра в себе си»; при тях е занаятчия, който избягал от невярна жена и за когото всичко в живота е фалш — дори и самата смърт; при тях е и един стругар, който продава сечивата си, за да погребее своята жена, и после обяснява живота: «Няма пристанища — ето къде е всичкото: няма пристанища и работа»; тук е и светлият странник дядо Лука, прозрачен от добрина и вярващ, че всичко в света се ражда за усъвършенствуване; тук е Васка Пепел. — крадец и син на крадец, а хубавец и като

такъв ламтящ за по-съвършен живот; тук е най-последният тип на волния русин — «широка душа», — който спокойно и с дълбока отзивчивост схваща всичко и определя: «Човек — ето що е животът». . . При тях са още: съдържателят на дома, който «би продал човека и за копейка», и вуйката на жена му — полицейски стражар, който е вкиснал в тази среда и е подолу във всичко от нея, защото не се е развързал като нея от понятията на горния живот.

И при тази честна «компания», т. е. компания, която отдавна е отхвърлила понятията за чест и безчестие — при нея се движат пет най-различни женски типа: една дебелуша, развратница и долна като хиена; една окаяна пияница, която книги чете и после пие и плаче, плаче и пие; една умираща от охтика, през цял живот бяхтана от мъжа си жена-скелет; една храни боже къщовница — стопанка — на полицейски стражар, когото тя бие и — още и една светла лъч: хубава и с ум девойка, сестра на домакията. . .

Ето ви лицата в тоя пъкл, където се рисува едно страшно смещение на езиците: умиращата жена в края на крайовете все предпочита да поживее, макар и в този пъкл; актьорът, който дири възраждане, се хвърля в един кладенец. . . и всички други участвуват в сцени, където правдата се проклина със страшно мъченичество, доброто се осмива с поразителна справедливост, понятията за чест и съвест се явяват като обидни чуждици в тази нова и непозната на горния свят атмосфера и където най-последно любовта се явява като жестока подигравка, а едновременно дълбоко. нейде се заражда някаква мисъл, свободна — невероятно свободна — от морала и понятията, от тегненията и психиката в досегашното човешко общежитие. . .

И над всичко туй се носи песента — босяшката песен, — пята дълго на сцената, неотразимо заразителна със своята мрачна, но и могущо волна мелодия. . .

Всичко това взето, навява на душата нещо тревожно, смущающе и пак примамливо: в това дъно на живота, където и цинизмът, и дрипите са заличили буквално всички традиции — в това «дъно» е сякаш дру-

гият полюс за кръговъртежа на НОВОТО в човешкия дух. . .

Да, ако Ибсен в «КОГАТО НИЕ МЪРТВИТЕ ВЪЗКРЪСНЕМ» ни възвишава до божеските блуждения на човешкия гений, то Максим Горки в «На дне» ни озарява с могуществото на жизнената сила в човека, която сила — притисната от невероятни крайности в човешкото общежитие и докарана до пълно отричане всякакъв ред, задължения и общо труженничество — не се разкапва, не превръща човека в самоядо чудовище, както се е мислило през векове, а се запазва читава в гърдите му и остава да е нещо ТВОРЧЕСКО, нещо, което, като е постигнало да ОТРИЦАЕ ВСИЧКО досегашно, не кара човека да хукне като някогашните преситени римляни по гори и пустини да дири смъртта си, а го свежда да гние търпеливо в страшна мизерия, предразполага го упорито да следи всяка блеснала лъча върху същността на битието и в края на крайовете ГОТВИ СЯКАШ ДА ИЗРАБОТИ НОВО ВЕРУЮ ЗА ЖИВОТА — верую, незнайно още за нас, но верую, което ни се струва, че ще е колкото оригинално, толкова и съвършено. . .

Че мизерията, отритнатостта, мъченичеството са били гнездо на нови лъчи в човешкия дух — туй е било познато в човешките общества през всички векове.

Но да се взема мизерията с нейните масови жертви и да се изтъкне как тя непосредствено твори НОВОТО — ето откровението на Максим Горки.

Впрочем то е откровението въобще на нашето време.

Мизерията е грамадната истинска монета на века ни: с нея, с тази монета ще се купи бъдещето.

Тя днес се кове в подземията, в избите, във фабриките — по суша и по море.

Горки върши последното: бие камбаната да възвести, че монетата на мизерията е изкована, новото предстояще е намерило своята цена, че. . .

Но да спрем. Да се доизкаже човек за Максим Горки до точка не смее: почвата се рони под нозете му — тоя босяк писател е дошъл при нас сякаш от близкото и далечно бъдеще. Пък и — не носи той

идеи: върху какво може да резонираме? Послушайте го и ако не трепне у вас умът, ако не се зароди в душата ви допусчане за осъществимостта в близко бъдеще на неродени още по-крайни и от най-крайните идеали на нашето време, то... дирете тогаз вие по своему да обясните неговия почти всесветски успех.

БЕЛЕЖКИ

Активен и темпераментен писател-гражданин, Антон Страшимиров е показателен пример на художник, у когото сполучливо са съчетани творческите търсения и тревоги на белетриста с метежността и вълненията на публициста, с интересите дори на учения — географ и народовед. Той иска да въздействува на съвременниците си както с разказите и повестите, романите и драмите си, така и с изпитаните и остри «оръжия» на публицистиката, с най-разнообразните си пътеписни, географски, народоведски и други очерци, с литературните си статии и рецензии.

В том VII са поместени (препечатват се с едно-две изключения за първи път) част от многобройните Страшимирови пътеписи, очерци и статии — различни по характер и насоченост, твърде непоследователни и неединни, а някъде и съвсем противоречиви поради нестабилните идейни позиции на писателя.

1

Известно е, че Страшимиров е пътувал непрекъснато из България и е опознал всички краища на страната. Без съмнение някои от пътуванията му са свързани с известни проучвания от научен характер. Считайки се за географ (слушал две години лекции по география в Швейцария), той пише въз основа на богатите си наблюдения голям брой студии или обикновени бележки, някои от които имат определени научни качества — главно онези, в които описанията на природата са съчетани с наблюдение върху бита и психологията на населението, т. е. там, където географът е свързан с народоведа. Но и географските, и народоведските работи на Страшимиров не са пълноценни, «чисти» научни произведения. В тях научната обективност и аргументировка се редуват с хрумванията и измислицата на

белетриста-повествовател, с емоционалните «обобщения» на художника. А в много от художествените му творби могат да се открият «следи» от географските и народоведски интереси на автора. Изобщо трудно може да се докаже жанровата чистота на Страшимировите пътеписни очерци.

Сравнително «най-чисти» са пътеписите: «Български черноморски бряг», «Белоградчик», «На върха и на дъното», «В южните земи» и др. В тях се долавя острият поглед и наблюдателността, страстното и неспокойно отношение на писател, който знае какво да наблюдава и умее по свой начин да поднесе и познанията, и възхищенията си. Безспорният «географско-народоведски уклон» в пътеписите не е в състояние да затъмни изострения поглед на белетриста. С четката на истински художник Страшимиров нанася най-разнообразни багри. Неговите картини и описания отразяват както неповторимостта и жизнеността на непосредствено виденото и преживяното, така и суровата красота и разнообразието на различните ландшафти. Същевременно в описанията му се чувства и патосът на писателя патриот и общественик.

Страшимиров, който обикновено е твърде неспокоен белетрист и изобщо повествовател, на когото сякаш не достигат търпение и творчески контрол, в редица от пътеписите си (например «Български черноморски бряг») показва по-голямо творческо спокойствие и дисциплина. Затова и успява да нарисува и притихналото при изгрева на слънцето море, и девствените странджански гори, и извисилите се в небесата непристъпни алпийски върхове... Тези картини се отличават със свежи багри, наситени са с емоционалност и поезия. Наистина Страшимиров «изписва» картините не със съвсем лек рисунък и не с безспорна чистота в линиите, но със сигурен усет за цветове, с вярно чувство за светлото и красивото.

Когато вмъкне — доста често — в описанията си легенди, предания или спомени, Страшимиров оживява повествованието си, насища го с поетична романтика. Историко-ретроспективните романтични отстъпления придават особен културно-исторически облик на пътеписите.

Освен лирическо-романтичните «отстъпления» в пътеписите на Страшимиров намираме вплетени, общо взето, оригинално и естествено, размисли по най-различни въпроси — главно проблемите на нашия обществено-политически живот. Писателят изпъл-

зува всеки удобен и подходящ момент, за да направи аналогия от природния факт или явление с политическите и литературни нрави в буржоазна България. Той отправя язвителните си бележки и иронични подхвърляния срещу безпринципността или угодничеството на обществени и литературни дейци. И когато дава воля на накупелите чувства на възмущение и погнуса от политическата и литературна атмосфера в страната, Страшимиров продължава здравата традиция на обществената целенасоченост на пътеписа, завещана от такъв негов майстор като Алеко Константинов.

Разбира се, не винаги иронията и изобличението на Страшимиров са правилно насочени. Той отправя своите стрели понякога и към твърде лични «мишени», към онези, от които е бил лично огорчен, и проявява изобщо прекален и неоправдан субективизъм. А в отделни случаи в «На върха и на дъното» той загубва мярката и от честите публицистични бележки и отклонения се нарушава цялостността на описанията. Освен това поради липсата на последователни и стабилни идейни позиции, поради неустановения си цялостен мироглед той няколко пъти иронизира социалистите за тяхната «школска философия» и за това, че стоели «на сухо», защото социализмът нямал почва у нас...

На калта в обществената и литературна действителност, на замърсената атмосфера в съвременността писателят противопоставя, пак подобно на Вазов и Алеко Константинов, чистия си и възторжен патриотизъм, вярата си в бъдещето на родината. И когато преди повече от шестдесет години предлага черноморското крайбрежие да се превърне в курорт и когато в мечтите си вижда как в смоленските езера се оглеждат вили, а в родопските дерета се издигат фабрични комини, Страшимиров се свързва с нашето време, заглежда се в нашите дни, в които социалистическа България осъществява неговите мечти...

2

Страшимиров е написал и твърде много биографични очерци и психологически етюди за видни български обществено-политически и културни дейци. В едни от тези свои творби, служейки си с похватите на белетриста, той създава истински художествени

биографии, в други си поставя трудната задача на учен-психолог, който се стреми да разкрие особеностите на душевния строй, да мотивира или оправдае психологически гражданското и политическо поведение на отделни обществени дейци. И ако белетристът Страшимиров постига успех, очерците и книгите му например за Петко Каравелов («Реформаторът»), за Стефан Стамболов («Диктаторът»), за Цанко Дюстабанов и други са, общо взето, несполучливи; тъй като той напуска научно-обективния метод, а си служи главно с несигурния критерий на личното и съвсем субективно отношение, на своите хрумвания, на непроверените спомени на съвременниците.

Най-много биографични очерци Страшимиров е написал за македонските революционни дейци, за онези беззаветно предани на делото за освобождението на Македония борци, като Ильо войвода Малешевски, Спиро Църне, Калеш Динко, Кръстьо Асенов и др. Прегърнал изцяло справедливата борба на македонците, писателят правдиво и вълнуващо описва героичните дела на най-изтъкнатите представители на тази толкова тежка и самоотвержена борба. Изобщо от нея той получава едно от трайните си вдъхновения в своята творческа работа.

Най-ценна от Страшимировите биографични работи е художествената биография — напомняща роман-биография — «Кръстьо Асенов», писана през 1906 г. в Швейцария. По-късно той я публикува под заглавие «Блуждащи огньове». Писателят е имал непосредствени впечатления от живота и революционната дейност на Кръстьо Асенов, племенник на Хаджи Димитър. Използува и редица факти от конспиративното и безстрашно дело на гордия и смел революционер, но така умело ги вмъква в художественото си повествование, че от данни за Кръстьо Асенов те се превръщат в характерни черти на македонския революционер изобщо. Кръстьо Асенов става един художествен образ.

Наситена с интересни разсъждения, в които се подчертава народният характер на македонската освободителна борба, оживяна с подробно разказаните епизоди и раздвижена със занимателни и заинтригуващи ходове и изненади, имащи на места приключенски облик, биографията се превръща в една реалистична повест, в едно разгънато динамично и пластично повествование. Разбира се, и в общата постройка, и в начина, по който се очертава образът, се виждат несъвършенства и не-

пълноти. Лесно обясними са и лирическите «отклонения», и публицистичната авторска намеса.

Страшимиров е написал редица автобиографични творби — разкази, повести, — свързани главно с неговите детски и юношески години. В други негови художествени произведения могат да се открият определени автобиографични моменти. Строго автобиографичен и преди всичко документално-очерков характер има книгата му «Творчество и живот» (1931). Тази книга не е резултат на анкета, а е написана от самия Страшимиров и затова е изключително ценно и неопровержимо свидетелство за изясняване на неговите творчески търсения и граждански прояви, за неговия сложен и криволичеен идейно-творчески път. Известни резерви, а някъде и корекции на редица твърдения и обяснения на писателя са необходими, тъй като в определени случаи той (твърде субективно) разяснява както собственото си поведение, така и някои факти от обществената и литературна действителност. Така той твърде малко, а на места и тенденциозно говори за участието си в социалистическото движение, а нищо не споменава за дейността си непосредствено след Септемврийското въстание и т. н.

Душата и битът на народа, народните обичаи и нрави, различията между българите в отделните области — в така наречените етнически групи, — всичко това занимава Страшимиров десетилетия наред. И намирайки се винаги сред народа — и в радости и в тъги, и в мирния живот или по време на войната, и след преживени покруси или трагедии, — писателят изучава грижливо народния живот, събира много материал от географски и историко-етнографски характер. Тук също така, когато остане при наблюденията си, той достига до някои интересни проблеми или до отделни верни заключения. В повечето случаи обаче Страшимиров напуска обективната основа на научния метод и твърде субективно и необосновано тълкува конкретните факти. Хрумванията и капризната мисъл на писателя често пъти вземат връх. И ако намесването на художника пречи на учения народовед, изучаването бита на народа се оказва, общо взето, полезно за белетриста Страшимиров.

Очерците за отделните етнически групи — шопи, мизийци, рупци и други, — събрани в книгата «Нашият народ», са, сравнително взето, най-сполучливи и приемливи. Тук могат да се видят някои добре уловени черти от темперамента и изобщо от

духовния облик и психически строй на българина в отделните части на страната. Особено когато за «доказателство», ако може така да се каже, той вмъква някои интересни епизоди, разказани с белетристично умение. Страшимиров обаче не вижда главния фактор при определяне темперамента и психическия облик на отделния човек или на цяла обществена група — обществен живот, социалните и други отношения, които се създават при съответната организация на труда, и т. н. Самите «национални» и преди всичко областни етнически качества съвсем не са така строго разграничени и вечни. Те се обогатяват и променят. В мизийците могат да се срещнат черти и прояви, характерни за тракийците или рупците, и обратно. Все пак нашите съвременни народоведа не могат да пренебрегнат напълно наблюденията и описанията на Страшимиров.

3

Творческата работа на Страшимиров е била винаги съпроводена с най-активна обществена и публицистична дейност. Близко половин век той пише статии и обръщения, позиви и прокламации, очерци и фейлетони. И тук — като поема щафетата от ръцете на Каравелов и Ботев отпреди Освобождението, на Захари Стоянов и отчасти на Влайков след Освобождението — Страшимиров се явява продължител на една здрава традиция в нашата литература.

Тъй както в повечето от творбите си писателят откликва на най-значителните и съдбоносни за народа събития в нашия живот, така и в публицистиката си — разбира се, много повече и по-силно в нея — той засяга най-парливиите въпроси на нашата обществено-политическа действителност. Оценките, които дава в своите непосредствени реакции по най-злободневните въпроси в обществен и политическия живот, са твърде различни, а някъде и противоречиви, тъй като са в зависимост от колебанията в общия мироглед на писателя. В Страшимировите статии има научна обективност и убедителност, политическа целенасоченост и темперамент, но има и много заблуждения и наивност, неаргументираност и крайна субективност.

Най-често Страшимиров е потресен от обществените неправди, от политическото насилие в буржоазно-фашистка Бъл-

гария. Затова статиите, рецензиите, бележките му са главно израз на неговото възмущение от безправията и експлоатацията. В отделни случаи общественикът и публицистът Страшимиров стига до първите линии на борбата, които водят прогресивните сили в страната. Не една жертва е направил той за народното благо и не един път се е издигал в очите на народа като смел борец против реакцията и мракобесието, като защитник на народните интереси. Публицистичните си работи Страшимиров поднася в такива форми и с такива похвати, с такъв стил и език, че ги прави понятни за широкия кръг читатели. В публицистиката му се чувства най-добре патосът на неспокойния общественик и темпераментен писател.

Съществува твърде тясна и органическа връзка между публицистиката и белетристичните произведения на писателя. В публицистичните си работи той поставя онези проблеми, които стават, или пък вече са станали център на повествователните му творби. Страшимиров воюва със своята публицистика за онези идеи, които го вълнуват като художник. В публицистиката му — така широка и всеобхватна — има и някои по-добре очертани върхове.

Началото на Страшимировата публицистична дейност се отнася към онези години на неговото учителствуване, когато той води «ботевска борба срещу полове и чорбаджии», срещу тиранията и безправията, които царят в българското село, когато е «омитал участъците» на Стамболовата полиция. Първите стъпки на неговата публицистика са осмислени и целенасочени от неговите социалистически идеи, в името на които той излиза в защита на «тъмния народ» и изобличава кметове, бирници, инспектори.

Най-ярко настроенията на писателя от онези години на апостолска работа за разпространение на прогресивните идеи са зафиксирани в двете му брошури «Да се учим» и «Четете четмо и писмо», издадени през 1895 г. в Бургас, и в статията «Кратки бележки (тъмното царство и грядущето сияние)», излязла в социалистическото списание «Ден» през същата година.

Самите заглавия на брошурите показват, че в тях Страшимиров приканва народа, нашите селяни, към просвета и знание, отправя апел за повече образование и наука. По един съв-

сем елементарен начин и в напълно популярна форма той разяснява, че плод на човешкото знание, на стремежа на човека да опознае природата са всички технически открития. Намерени били такива «поуки» (в смисъл на науки), които показвали не само как се произвеждат евтини стоки и как ставали «земане-даването» между «царщините» и хората, но и показвали «изтънко» защо богатите по богатееят, а сиромасите по сиромашеят. . . Затова и селяните трябвало да се запознаят с тези «поуки». Изобщо Страшимиров прави едно популярно изложение на марксовото разбиране на историята, на социално-икономическото развитие, разбира се, според онова, което той е усвоил от марксизма, и в зависимост от задачата, която си е поставил. Колкото и на пръв поглед да напомнят просветителските призиви на Влайков и Максимов, те може да не се почувствуват дълбоката принципна разлика на Страшимировите работи от народническите проповеди: и по, общо взето, научния поглед върху миналото и върху действителността, и по задачата на просветата и т. н.

На по-теоретична основа, разглежда Страшимиров въпросите за пропагандата на социализма в село — тези толкова на зрели и животрептущи проблеми за младите социалистически сили в България — в статията си «Кратки бележки». Обявил се открито срещу устройството на съвременното капиталистическо общество, срещу княза и министрите, срещу предприемачи и лихвари, ентусиазираният публицист вижда спасението на всички експлоатирани в новия идеал — «интернационалния социализъм». Вярва, че «ден по-рано или по-късно. . . ще се развее и сред нашия работен народ червеното знаме на социал-демократията». Днес не е трудно да се видят неточните, неясни или дори неправилни положения в схващанията на Страшимиров. Дори още на времето списанието придружава статията с редакционна бележка. Важното е, че Страшимиров не храни никакви народнически илюзии за «вечността» и «жизнеността» на дребнобуржоазните форми, а проповядва идеите на социализма. И макар много скоро да скъсва със социалистическите сили, първите му публицистични работи — малко на брой и не особено богати и разнообразни по идеи, теми и форми — съдържат някои характерни особености на Страшимировата публицистика: избягване на абстрактни теоретизации и шаблони, остър интерес към бита и психологията на народа, желание да

пише със свой стил, език, но. . . и с известна неравност и дори непоследователност в мислите, в устояване на позициите.

— — —
След 1897 г., след отричането си от «увлеченията на младостта» — социализма, — общественикът-публицист Страшимиров се развива твърде зигзагообразно, неравно, противоречиво: с идейни и политически просветления, но и с погрешни изказвания и твърдения, със своеобразен и понякога съвсем краен индивидуализъм, с дребнобуржоазен радикализъм и твърде смело бунтарство. Все пак запазва една, общо взето, прогресивна и демократична линия на неспокоен гражданин и писател-публицист, който е близък до народа и който реагира на всякакви неправди.

Така с известна част от статите си до края на Първата световна война, публикувани в редактираните от него списания «Праг», «Наш живот» («Наблюдател») и в други периодични издания, той води полемика с по-раншните си идейни «съратници» — социалистите, — като често грубо ги иронизира и се опитва да «опровергае» както научните основи на социализма, така и практическата дейност на социалистите и особено техните естетически възгледи и литературната им политика. Същевременно обаче, макар по тясно лични подбуди, той се обявява против сп. «Мисъл» и против опитите на д-р Кръстев и др. да проповядват естетико-формалистични и други теории.

Особен импулс получава публицистичната дейност на Страшимиров от непосредственото му участие в македонското движение. Застанал изцяло на страната на ВМРО (редактор е на в. «Реформи», сп. «Културно единство»), той публикува много статии и брошури в защита на справедливата кауза за освобождението на Македония. При първото известие за убийството на Гоце Делчев Страшимиров пише един забележителен некролог, в който по рядко вдъхновен начин очертава образа на първия и незабравим организатор на народната борба. И като публицист-писател, на когото е скъпо революционното дело на македонците, той излиза с оригиналната и много силна статия — «Престъпление ли?» — за героите-гемиджии от известните солунски атентати.

Друго «вдъхновение» за публициста Страшимиров са издателствата на Радославовото, новостамболовисткото и другите буржоазни правителства в края на XIX и началото на XX в.

А като най-важна тема и «обект» за много от неговите извънредно силни и изобличителни статии са Фердинанд и неговият личен режим, министри, политици и журналисти-цареугодници. Той не подбира средствата, за да изобличи онези, които севилничат на натрапения и омразен княз, на «господаря»... «Обиждат ми народа — моля ви се, газят с кални ботуши в моята светая светих... Думи ли? О, аз бих искал да хвана небесните мълнии и тях да отправя срещу-безпримерните светотатственици» — пише с ботевска страст възмутеният писател и публицист-патриот, който в онова време е народен представител-радикал.

В забележителните си статии, преминаващи понякога във фейлетони, Страшимиров разкрива истинската природа на Фердинанд и неговия личен режим. Перото на публициста, получило голяма изобличителна сила, превръща тези статии в изключително силни обвинителни документи за епохата. Омразата към Фердинанд и неговите лакеи се подхранва от любовта към народа, от вярата в народните сили и добродетели. Оттук и оптимизмът на писателя. В непримиримата борба срещу душители на свободата, срещу мракобесието и моралното падение, срещу малодушието и лакейството патриотизмът, гражданската развълнуваност и нравственият кураж на публициста достигат най-голяма висота, зазвучават с най-голяма сила.

Не са минали обаче и десетина години, и същият Страшимиров, който заради статиите си срещу Фердинанд, макар и народен представител, е подложен на преследване и заставен да емигрира «доброволно» в Швейцария, е избран за народен представител, но вече не от опозицията, а от правителствената прогресивно-либерална партия... Затова той се обявява за разлика от Пенчо Славейков, Петко Тодоров и други български писатели и демократично настроени интелегенти в защита на казионния Славянски събор, организиран от бобчевци, гласува чл. 17 от конституцията, който разрешава на Фердинанд, на «чужденеца», да сключва военни договори и да обявява войни. Същият Страшимиров вече пише, че под ръководството именно на този цар ще се обедини българското племе...

Нестабилната и дребнобуржоазна радикалска основа на Страшимировите идейно-политически възгледи го води до люшкания ту наляво, ту надясно. Така е и през време на войните. В Балканската война той участва като редник, но през Пър-

вата световна война той става почти официален писател и пише статии с известни, макар и не съвсем крайни шовинистични и официално патриотарски тенденции, а някъде и с мистично-декадентски елементи. Макар да е обзет от униние след националната катастрофа, Страшимиров не скъсва изцяло с народа. Продължава редакторската си и публицистическа дейност, редактира сп. «Наши дни», но се занимава предимно с народоведски, естетически и литературно-критически въпроси. Особено засилва писателят една извънредно важна страна в дейността си като общественик — изнасянето на сказки. Страшимиров е един от създателите на тази интересна проява в нашия културен живот. Той просто обикаля цялата страна. Наистина не всички въпроси, по които говори, са осветлени правилно, научно. В много от тях има и декадентски увлечения, и своеобразна сензационност, и т. н. Все пак обстоятелството, че той иска да има досег с народа, със слушатели, показва, че неговата съвест си остава будна. Наистина, острото обществено чувство на писателя — гражданин и публицист — не може да бъде подхранено от общата безизходица, обхванала голяма част от дребнобуржоазната и буржоазна интелигенция. Достатъчни са обаче някои нови събития, които да засегнат по-дълбоко народа, а с това и дуиата на писателя, за да получи нов изблик неговата обществена отзивчивост, да се даде храна на неговото неспокойно публицистично перо.

Септемврийското въстание и по-специално страшният терор, на който фашистките банди подложиха народните маси, разтърси отново гражданското съзнание на Страшимиров. И той, проявявайки рядка смелост, се вдигна в защита на окърпавения народ. Още докато се носи димът от опожарените села и отеква зловещото ехо на картечниците, той отправя своя знаменит «Позив», с който апелира за оказване помощ на семействата на убитите работници и селяни, които не могли да очакват подкрепа от тези «... които клаха народа си, както и турчин не го е клал». Тази крилата фраза на писателя-публицист прелетява над цялата страна, намира горещ отзвук сред всички честномислещи хора. Смейте думи на писателя смутиха и объркаха омърсените с кръв ръце и съвести на народните убийци, вдъхнаха вяра в изстрадалите народни сърца. Забележителните

и ярки думи започват да се цитират от всички прогресивни вестници и списания. Тази извънредно смела и твърда «обвинителна позиция» на Страшимиров (той участва в организирането на «Бюлетин за подпомагане на септемврийските жертви» с отговорен редактор Христо Ясенев, продължава да изнася своите сказки, като вмъква вече и въпросите за преживените ужаси) го прави скоро най-популярния писател в България, адмириран от всички прогресивни слоеве. Приет е за сътрудник на успелите да се промъкнат през цензурата легални органи на партията и в други антифашистки издания.

Най-определен и разнообразен израз добива антифашистката позиция на Страшимиров в периода 1926 — 1927 г., когато основава и редактира седмичния вестник «Ведрина». В извънредно големия брой статии, които той публикува, антифашистката страст на публициста достига най-високата си точка. Обединяващата тема на публицистичните му работи е изобличението на фашизма. С неизтощима страст и ненавист той шиба политическите демагози и клейми «хората-зверове». Пише и срещу ЗЗД, срещу политическите произволи, срещу инквизициите и убийствата. Настоява за амнистия на борците — жертви на «свирепствата» и «средновековния ужас» на фашистката полиция. На първо място това са политически затворници комунисти, героичното държане на които Страшимиров не един път изтъква. В начините, в похватите, с които осъществява изобличението, Страшимиров проявява истинско изобретателство: прякото изобличение се заменя с иронията, пронизващите стрели и язвителни бележки — с остроумни подмятания и находчиви аналогии и намеци. . . Много от статиите му имат за главния обръщение и призови: «Къде?», «Докога?», «Стига жертви». «Няма ли опсмяне» и т. н.

От публицистичните работи на Страшимиров във «Ведрина» се вижда, че той заживява с вярата на комунистите и на всички трудеши се, с убеждението и високите идеали, в името на които те водят героичната и справедлива борба. Това убеждение на писателя е внушено особено силно в кратката му статия по случай годишнината от смъртта на Ботев:

«Вие можете да ни съдите, да ни биете и колите, и бесите. Всичко можете!

Но не можете угаси борческия пламък у нас.»

И по-нататък:

«Защото няма с картечници ще победите идеите?»

Със същия патос говори Страшимиров и в статиите си за Първи май, в защита на Октомврийската революция и т. н.

Изобщо, застанал на страната на окървавения и борещ се народ, приел за най-близки сътрудници почти всички млади писатели-комунисти, Страшимиров в много случаи издига най-важните борчески лозунги на партията в онова време. Въпреки това той обаче съвсем не е станал никакъв последователен марксист. Така още в своя знаменит «Позив» пред всеизвестната фраза «клаха народа си, както и турчин не го е клал» Страшимиров твърди, че организаторите на въстанието «подгавриха надеждите на работните маси и забягнаха». А това е на една стъпка от клеветите, които разпространяват враговете на народа и на въстанието. . . Едва ли е необходимо с късна дата да бъде опровергавано това клеветническо твърдение. И по-късно в статиите му във «Ведрина» се срещат погрешни или неясни твърдения. Въпреки че се е приближил твърде много до марксистите, Страшимиров пак си остава с ненапълно установените си схващания по редица основни проблеми, със своеобразния си стишен индивидуализъм и самолюбие, с желание за самоизтъкване — остава си изобщо със своята анархистична натура и «чепат» характер. Той непрекъснато роптае срещу «ограничаване» на свободата му от страна на «доктринерите», срещу тяхната дисциплина и идейна последователност. Продължава да живее със самозаблуджението, че се е издигнал като арбитър над идеолозите отляво и дясно. Затова бележките, които му правят неговите сътрудници-комунисти, той възприема като ограничение на творческата му свобода. И много скоро той скъсва с тях и изобщо с марксизма, а вестникът спира. Изглежда, и някои партийни ръководители не са проявили достатъчно тактичност и гъвкавост в отношението си към Страшимиров, като са предявявали към него изисквания за идейна последователност като на комунист. За съжаление, до края на живота си Страшимиров вече не стига до разбирателство и единение с пролетарските поети и писатели. Но той продължава да пише статии — и по обществено-политически и културни въпроси, и по любимите си народоведски и психологически проблеми. В значителна част от статиите му от това време се проявяват много повече и в по-силна форма неправилните възгледи на писателя-публицист

(сътрудници на редица реакционни издания като «Отец Паисий», «Мир» и др.). В своята публицистика той не успява да се издигне до оня връх, до който стига в периода на «Ведрина», когато неговият глас се слива с гласа на нашите най-смели и революционни публицисти и писатели, когато той остави наистина своя страница в нашата революционна и антифашистка публицистика.

Публицистичните работи на Страшимиров притежават известни свои черти и стилни особености, с които се отличават от статиите на другите наши демократични и революционни публицисти. Статиите му най-често са обърнати към някаква аудитория и се отличават с особена динамика и неспокойствие, с жива и развълнувана интонация, с подчертана експресивност, но и с неоправдана разкъсаност и нервност. Твърде много «кръв и нерви» (по неговия собствен израз) има в публицистичните му работи. Той се стреми да избягва готови формули, а чрез по-свободни сравнения и аналогии, с емоционални (патетични и иронични) обръщения, и то в императивна форма към читателя, се опитва да предаде на своите работи по-голяма оригиналност. Затова работите му сякаш излизат извън границите на обикновения публицистичен жанр, но без съмнение стават по-гъвкави и подвижни, по-широки и по-свободни от обикновената статия. В много случаи той слага ударението на психологическата страна на явленията и фактите и сравнително по-малко на самите социално-политически проблеми, взети сами по себе си. И по езиковото си и стилно оформяне Страшимировите публицистични работи правят впечатление както с употребата на някои обикнати негови думи и изрази, така и със стремежа му — най-често пресилен — да даде особена, страшимировска конструкция дори на фразата. . .

Само в някои от статиите на Страшимиров се чувства подтекст. По начало той казва нещата направо, дори драстично, с всичката острота на полемичните стрели. Между публицистичното и художественото творчество на писателя съществуват както тематични, така и вътрешни образно-мисловни връзки и кръстосвания. Като публицист Страшимиров не се стреми да се освободи от художника, да се превърне в сух, разсъдлив и студен коментатор. Той не заглушава у себе си художника и се старае да пише раздвижено и образно.

В многообразното наследство на Страшимиров значително място заемат и статиите му по литературни въпроси. Той се изказва както по някои проблеми от общотеоретичен и естетически характер, така и преди всичко и главно за отделни моменти от състоянието на нашата литература, за отделни писатели и за някои по-значителни произведения. Страшимиров е автор на статии за Ботев и Вазов, за Алеко Константинов и Яворов, за Пенчо Славейков и Петко Тодоров, за Христо Ясенев и Христо Смирненски. Сам написал много пиеси, той проявява жив интерес и към драматургията и театъра, като излиза с отзиви за много постановки на наши и чужди пиеси, за играта на най-добрите български артисти до войните. Страшимиров винаги подчертава положителното въздействие на руската реалистична и хуманистична литература в развитието на българската литература.

Разбира се, това не са изказвания на литературен теоретик и критик, а на творец-белетрист, у когото по-важни са не критическите оценки и отзиви, а собствената художествена практика. И поради това в много от неговите критически изказвания се долавят изводи или обобщения и на собствения му белетристичен опит.

Литературно-критическата работа на Страшимиров е също така неравна и противоречива. И тук си дават среща верни, научно осветлени и дори проникновени твърдения и оценки с неправилни, ненаучни изказвания. Естетическите и литературно-критически прозрения у него съжителствуват с крайно субективни твърдения, продиктувани от конкретните му лични отношения с писателите в даден момент. Цялата литературно-организаторска и критическа дейност на Страшимиров се явява израз и на неговото активно отношение като литератор-творец. Всичките му изказвания по литературни въпроси са проникнати от непосредствено чувство, от неспокоен и критичен нерв.

Първите рецензии на писателя се появяват в сп. «Ден» от 1895 — 1896 г. И след това — до края на живота си — повече от 40 години Страшимиров откликва (главно в списанията, на които е редактор) на всички по-важни факти и проблеми от развитието на българската литература. Определени заслуги има

той и като литературен организатор и редактор чрез списанията «Праг», но главно чрез «Наш живот» («Наблюдател») и особено чрез в. «Ведрина». Около «Ведрина» той привлича голяма група млади поети и писатели комунисти. Тук например за първи път печатат и изобщо стават известни в нашата литература Младен Исаев, Орлин Василев, Илия Волен, а редовни сътрудници са Георги Караславов, Крум Пенев, Христо Радевски, Ангел Тодоров и др. Не винаги в Страшимировите литературни статии и рецензии има пълен и подробен анализ на творчеството на отделни писатели. В неговите критически работи обаче се вижда безспорният му усет за творческите особености на автора, умението му да щрихира писателски портрет. Той винаги търси да улови характерното в творческата личност.

Страшимиров утвърждава общественото предназначение и функции на литературата. Той, общо взето, е поклонник на реализма. Както в художествената си практика, така и в литературните си статии той продължава традициите на нашата възрожденска литература и критика. В основата на неговите литературни възгледи без съмнение лежи и целият опит на нашата реалистична и демократична литература от 80-те и началото на 90-те години.

Страшимиров твърди в статията си «Декаданс», «че обект на поезията е посочване реалното присъствие на нещо, което съществува (което е видимост, чувствава се или предугажда), и че поезията се надъхва от текущия живот (преходната жизнена правда), следователно тя е подложена на преходи наред с всичко променливо в живота». И тази зависимост на литературата от живота, макар по твърде особен и не много ясен начин изразена, Страшимиров винаги има пред вид, когато говори за някои писатели или особено за отделни моменти в развитието на нашата литература. Така за него предосвободенската литература е свързана с нашето процъфтяващо еснафство. На същата социална основа той вижда художествената и идейна убедителност на Вазов, а с известни малки различия и на Влайков. И обратно — «провалянето», неуспеха на Вазовия роман «Нова земя» (това важи и за собствения му неуспех с романите «Смутно време» и «Среща») той обяснява с това, че Вазов се обърнал към живота в следосвободенския град, който още нямал своя физиономия, тъй като еснафството се разпаднало. Истинския носител на «племенните», национални качества

след Освобождението той съзира в селячеството. На тази основа той обяснява и общата сполука на писателите от 90-те години, които обърнали поглед към селото. . . Но с развитието на новите политически и социално-икономически отношения писателят започва да чувствава, че «националният импулс» на племето ни трябва да се търси вече и в градовете, които по неговия собствен израз вече «. . . били битово и обществено-психологически циментирани». Известен е повикът на писателя още от 1907 г.: «Време е вече нашата литература да хвърли селското си кожухче». . .

В началото на 30-те години Страшимиров пише някои много интересни кратки статии, посветени специално на такива извънредно важни проблеми, като «Изкуство и съвременност», «Художествената идея», «Художествената критика» и др. Основавайки се преди всичко на собствения си художествен опит, той дава, общо взето, приемливи отговори на тези твърде трудни въпроси от литературната теория и критика. Например според него подборът и характерът на художествената идея зависят не само от дарованието, темперамента и натурела на твореца, но и от «обществените настроения, при които твори», «психологическите настроения», «културния уровень на народа, чийто гений застъпва, особеностите (чувства, манталитет, историческа роля и моментни интереси) на съсловието, към което е приобщен художникът». . . Писателят е в постоянен конфликт с онези, които искат да отчуждят твореца от живота. Страшимиров се еълнува и от въпросите за народността на литературата, за литературната традиция, за новаторството и т. н. Една от най-сполучливите му статии за новаторския характер на литературата е статията му за творчеството на Горки, излязла като «Предговор» (1904 г.) към повестта «На дъното». В «дъното» на живота великият писател е видял «н о в о т о в човешкия дух» и е показал как в мизерията се изработва «едно верую за живота». В периода на «Ведрина» с много свои статии Страшимиров показва, че е доловил новото в пролетарската литература — главно в пламенните стихове на нейния първенец Христо Смирненски. И сам той защитава тази нова литература. Разяснявайки обществените функции и значение на литературата, Страшимиров помага на младите писатели, насочва ги към сериозно отношение в творческата работа.

За съжаление, неговите изказвания и разсъждения и за

реализма, и за народността на литературата, и по други въпроси, макар и да съдържат много ценни моменти, не са развити в някаква стройна и последователна система от възгледи за изкуството изобщо или за литературния процес по-специално. И тук наред с отстояване принципите на реалистичното изображение, за живата връзка на писателя с живота, с народа и т. н. има изказвания и за изключително интуитивния характер на изкуството, и за ирационалната и подсъзнателна основа на творческия процес, и твърдение за писателя като за някакъв «жрец», който е напълно независим от политическите борби, и т. н. В много от своите статии, не можейки да се освободи от обаянието например на един Метерлинк (особено на неговата «Монна Ванна»), той твърде много теоретизира в защита на декадентството и модернизма. Обявява се и срещу последователните и научни схващания на литературите-марксиста — «доктринерите»...

Едни от най-съдържателните работи на Страшимиров са статиите му за стила и езика на писателя, за характера на писателския труд — «Език и стил», «Езиковно новаторство?», «Стилистични бележки» и др. Значението им е не само в това, че в тях правилно се определя и схваща ролята на езика и стила, но и защото теоретическите си разсъждения и изводи той илюстрира с примери от творчеството на българските писатели и от собствените си произведения. Страшимиров подчертава и необходимостта от единство между съдържанието и художествената форма, настоява за непрестанно търсене в областта на формата, за усъвършенстване майсторството на писателя. Бори се за утвърждаване творческата оригиналност на художника и т. н. Изобщо той е борец за новото в литературата, против застоя и консерватизма.

Литературно-критическото кредо (доколкото може да се говори за кредо у Страшимиров) на писателя се разкрива в статиите му за българските писатели. Твърде добре осведомен по проблемите на българската литература, той пише и за писателите отпреди Освобождението, и за своите съвременници, и за някои от най-младите представители на революционната и пролетарската литература.

На преобладаващите безкрили и социално-немошни творби в съвременната си литература Страшимиров противопоставя най-

добрите произведения в миналото: патриотичния, социалния патос на възрожденската литература, правдивостта на изображението и поразяващата широта на кръгозора на писателите-възрожденци — преди всичко творчеството на безсмъртния Ботев. С истинска национална гордост той говори за поетичното дело на великия поет. Издава дори цяла книга, посветена на Ботев — «Народ и поет» (1922 г.). Основната теза на Страшимиров е, че Ботев, «избранник на вековете», е велик, защото е изразител на народния гений — въплъщение «на онова самобитно в българската душа, което се крне само в колективното дело — народа». Той развива и други интересни мисли, като например за пълното единство между личността и поета, за дълбокото у Ботев въплъщение на елементите на българската «племенна романтика» и народна психология, за чисто ботевската поетична форма и т. н. Книгата обаче е поръсена и с някои погрешни или наивни твърдения и увлечения: «племенната», национална психика датира още от времето на Асена I, идефиктът Ботев в стиховете си не изразявал никакви социално-революционни тежнения и т. н. Но те не могат да заслонят интересните и оригинални Страшимирови наблюдения и изводи за човека и поета, нито възторга му от «най-големия от големите до днес у нас».

В статиите си за други наши писатели — Вазов, Влайков и др. — Страшимиров не разглежда цялостно творчеството им, както при Ботев, но се стреми да открие оригиналното в тяхното поетично виждане или да намери някои черти от народната психика в творчеството им, да обясни мястото им в зависимост от историческите условия (като «отпръсци» на нашето еснафство) и състоянието и задачите на литературата. Оценката му за Вазов е доста противоречива. Признава го за голям поет, защото отразил своето, предосвобожденското време и чертите на народния живот в онези години. Силата му била в «хероичния патос». Същевременно силно го подценява, защото «изостанал» и не се издигнал над «примитивните български чувства»... В голямата си рецензия за «Скитнишки песни» под заглавие «Елате ни вижте» Страшимиров отбелязва «суровата истина» на Вазовите стихове, отчаянието и недоволството му от съвременността. Влайков — според Страшимиров, — за разлика от Вазов, показвал човека без героични подвизи и «хвърлил ясновидски лъч в душата му». Направил истински «скок» —

напуснал града и еснафските слоеве, като видял «жизнеспособни недра на племето» в земеделското съсловие. Макар да е бил против народничеството — против идейните му принципи и подход към живота, — Страшимиров се счита за ученик на Влайков и цени извънредно високо «Дядовата Славцова унука».

Отношението на Страшимиров към Пенчо Славейков, Петко Тодоров, П. К. Яворов и други писатели, негови съвременници, е почти изцяло отрицателно. Наистина, той има известни основания да не приема някои техни естетико-формалистически проповеди. Но Страшимиров не вижда и другите техни изказвания. И най-важното — не оценява обективната художествена стойност на техните творби. Напротив, воден от крайно лични субективни съображения, той изцяло отрича не само идилията на Петко Тодоров, но и стиховете на Пенчо Славейков и дори на Яворов, като поставя под съмнение наличието на талант у тях...

Страшимиров излиза с отзиви и за младите писатели, главно сътрудници на редактираните от него списания, като допуска някъде неоправдан възторг от някои художествено по-слаби работи. Известно е, че той «открива» Христо Ясенев, като отпечата стиховете му в «Наблюдател» и му става литературен «кръстник». Писателят е поразен от музикалността и изобщо от съвършенството на стиховете на ненавършилия 20 години поет. Отбелязва, че от поет на опиянението, радостта и тъгата се развил като «поет на дълбоко изстрадали народни маси», на «общочовешки устрем». За Страшимиров Ясенев е най-голям поет между нашите поети от онова време. И толкова по-силна е мъката му и по-голямо е възмущението му от фашистките шайки, които по най-жесток начин умъртвиха поета. Затова и не пести епитетите си, не подбира степените, за да изрази болката си. «Имах го за свой син» — изповядва писателят и заявява, че с неговата смърт «небето потъмня» и «угасна една от най-големите звезди на нашия небосклон». Във «Ведрина» се провиква: «Смъртта на Христо Ясенев ще бъде позор за вечни времена.»

Отворил широко страниците на «Ведрина» за младите пролетарски литературни сили, Страшимиров ги подкрепя в тяхното развитие. Той е във възторг от стиховете на най-големия пролетарски поет Христо Смирненски, когото нарича «Слънчево дете». Наистина в статията му под същото заглавие във «Ведрина» има твърде неубедителни, спорни или просто неве-

роятно наивни и погрешни положения. Така например Смирненски като истински поет бил затворен в себе си и не бил «пазарен тръбач», не държал сметка за идеите и за това, че «тесняците-доктринери» не го разбирали, и т. н. Но, общо взето, статията (предаваща впечатления и размисли на Страшимиров от стихотворението «Слепият музикант») е положителна, утвърдителна. Смирненски е поставен по значение след Ботев. Посочена е също така връзката между личността и поета, изключителната му изобразителна сила и т. н. А завършва и с много интересната мисъл, че след Смирненски «... срамно е вече работническото движение да се подхранва с дидактични стихове». Страшимиров се отзовава положително за Багряна, Илия Волен и други наши писатели.

И за литературните статии, рецензии и бележки на Страшимиров може да се каже, че въпреки погрешните, неубедителните или крайно субективните положения те в последна сметка носят прогресивен характер. С будната си съвест на литератор-гражданин и с темпераментното си откликване на най-актуалните литературни факти и проблеми Страшимиров помага на нашите писатели — особено на младите творци — в усилията им за овладяване на литературното майсторство и в стремението им за внимателно вглеждане в живота и образа на народа.

ПЪТЕПИСИ

Стр. 7. Български черноморски бряг. — Очеркът е печатан в сп. «Наш живот», год. I, 1901 — 1902. «Созопол — Бургас», «Чингене скеле» — «Пода», «Бургас», «По море», «Анхило», «Месемврия» в кн. 1, 2, 3, 6, 7 — 8, 10, стр. 28, 95, 147, 250, 302, 442. «Емине» — сп. «Демократически преглед», год. I, 1902, кн. 6—7, стр. 125. Откъсът «Анхило» е публикуван и в сп. «Ученическа беседа», год. II, 1901, кн. 2, стр. 25, с бележка: «Откъслек от готовата за печат книга «Български черноморски бряг». Неизвестно по какви причини книгата не е успяла да излезе.

Наботков — руски капитан, който през Турция навлязъл в България с една чета, за да вдигне въстание против Стамболов. Четата е била разгромена от властта.

Светослав Миларов (1850—1892), публицист и писател. Обвинен за участие в убийството на Стамболовия министър Белчев и обесен.

Н. — инженер Каялов, руски емигрант, арменец.

18 май 1894 г. — на тая дата Стамболов пада от власт.

Дядо Петко — Петко Карабелов.

Равашол (François-Auguste Koenigstein, 1859—1892), анархист, извършил редица атентати. Гилотиниран през 1892 г.

Стр. 74. **Белоградчик**. — Публикуван в сп. «Демократически преглед, год. II, 1902, кн. 4, стр. 71. Страшимиров има и друго описание на Белоградчик и Белоградчишките скали (сп. «Български турист», год. XXXI, кн. 1).

Феликс Каниц (1829 — 1904), известен унгарски учен и пътешественик. Направил първото описание на Белоградчишките скали в тритомното си съчинение «Дунавска България и Балканът» от 1875 — 1879 г.

Лилипутите на Скриба — Е. О. Скриб (1791 — 1861), френски писател и драматург.

Стр. 82. **На върха и надъното**. — Очеркът е отпечатан във в. «Ден», год. II, 1905, бр. 554, 556, 563, 565, 567, 570, 573, 574, 576, 577. Пътеписът е резултат на пътуването на Страшимиров в Алпите през осеммесечното му престояване февруари—септември 1905 г. в Швейцария. Емигрирал «доброволно» поради язвителните си статии срещу Фердинанд, Страшимиров насища описанията си с най-актуалните събития и проблеми в тогавашния политически живот.

Централец — така е бил наричан Димитър Попов — министър («Централец») на обществените сгради, пътищата и съобщенията през 1904—1905.

Бедекер — пътеводител, носещ името на издателя немец.

«Лудетина» — пиеса от Виктор Крилов, която се е играла с шумен успех по онова време в България.

Josefe Maistre (1753 — 1821), френски писател, клерикал, противник на революцията.

Стр. 107. **Из «В южните земи»** — Чилтепе, Ахъчелеби, Из Българска Вестфалия. — Публикуваните описания са глави от книгата на Страшимиров «В южните земи» (1918). Материал за проучванията и описанията си писателят набира през време на обиколките си в Родопите и Беломорието след Междусъюзническата война.

ОЧЕРЦИ

Стр. 145. **Творчество и живот**. — Автобиографична книга, която Страшимиров написал по покана на Комитета за чествуване на шестдесетгодишнината му. Книгата излиза в 1931 г. Вестник «Мисъл», бр. 24, 1931 г., дори организира литературна анкета със 7 въпроса около творчеството и изобщо от гражданския и творчески път на писателя.

Мюргщегски реформи — на срещата между руския и австрийския император през 1903 г. в Мюргщег било решено да се направят предложения на Турция за някакви реформи в Македония.

Стр. 205. **Блуждащи огньове**. — Очеркът за първи път излиза под заглавие «Кръстьо Асенов» (1906). Печата се по публикацията в книгата «Преход» от 1926 г. с новото заглавие «Блуждащи огньове».

Черния — Христо Чернопеев (1868 — 1915), един от видните организатори на македонското революционно движение.

Стр. 242. **Из «Нашият народ»** — Шопи, мизийци, тракийци, рупци. — Публикуваните очерци представляват глави от книгата «Нашият народ» (1925). Статии по въпросите за диалектните групи и изобщо за психическия облик на нашия народ Страшимиров печата в редица списания и вестници.

Садина — село в Разградския окръг (Поповско). Поради съпротивата на селяните — главно срещу избирателните машинации на властта — Стамболов наредил селото да бъде «екзекутирано» — изпратени били две дружини войници, които селото било длъжно да изхранва в продължение на един месец.

Канлъдере — местност в Габровски окръг (Севлиево), където е станала решителната битка на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа с турските потери.

СТАТИИ

Стр. 263. **Кратки бележки**. — Публикувана в сп. «Ден», год. IV, 1895, кн. 3, стр. 241. Поради някои по-особени схващания на младия социалист Страшимиров статията е придружена със следната редакционна бележка: «Като дава място на това частно

мнение по «селския въпрос» у нас; редакцията отваря тъй настоятелно станалото за българските социалисти разискване по него. Всяко сериозно мнение в границата на нашето учение заслужава вниманието на всички ни — ред.»

Мирчевски разкази — разказите на Христо Максимов (Мирчо), вероятно от току-що излезлия му сборник «Тъмен свят».

Юбилирани поети — юбилираният поет е Вазов, чийто първи юбилей е чествуван същата 1895 г. А в своя очерк «Разходка по Искър», 1890 г. Вазов, като упреква социалистите, че се занимавали с далечни и утопични идеали, им отправя апел да сеят гори. . . След време Бакалов също така иронизира Вазов за този негов адел.

Стр. 274. **На моите ученици.** — Обръщение на Страшимиров към учениците си от педагогическото училище в Казанлък, с които е принуден да се раздели. След конфликта, който имал с кмета на града (Страшимиров даже удря самозабравилия се властник), той е уволнен телеграфически и напуска завинаги държавната служба. Отпечатано в сп. «Звезда», г. I (1900), кн. 6, стр. 351.

Стр. 278. **Георги Делчев.** — Некролог-съобщение за смъртта на Гоце Делчев, публикуван на уводно място в сп. «Демократически преглед», год. I, 1902, кн. 17, стр. 322.

Стр. 281. **Престъпление ли?** — Статията е отпечатана в «Демократически преглед», год. I, 1902, кн. 15, стр. 300. Изцяло насочена към оправдаване героичния подвиг на известните гемиджии, които извършват солунските атентати; статията е направена по свидетелството на Т. Г. Влайков (Юбилеен сборник Антон Страшимиров, 1931, стр. 53) много силно впечатление.

Стр. 287. **За култивираните глупци.** — Публикувана е в сп. «Демократически преглед», год. II, 1904, кн. 7, стр. 150.

Хальо — физическият убиец на Стамболов.

Рокамбол — главният герой в едноименния роман на френския писател Ponson du Terrail (1829 — 1891). Станало нарицателно име, означаващо авантюрист.

Стр. 292. **Нов процес.** — Отпечатана във в. «Ден», год. I, 1904, бр. 104.

Стр. 296. **По отговора на тронната реч.** — «Ден», год. I, 1904, бр. 324.

Луканов, Фичев, Възвъзов. . . Генадиев и Ачков, Свирчо и Йордан Йонов — дейци, министри и народни предста-

вители от народно-либералната (стамболовистка) партия, която е на власт в онези години.

Свирчо — Димитър Петков (1858 — 1907), виден стамболовист, министър на вътрешните работи през 1903 — 1906 г., а след това министър-председател.

Стр. 298. **На един... чужденец.** — В. «Ден», год. I, 1904, бр. 354.

Стр. 301. **Малко патриотизъм.** — „ „ бр. 358.

Стр. 303. **За малодушието.** — „ „ бр. 360.

Стр. 306. **Перспектива.** — „ „ бр. 371.

Стр. 308. **На друг чужденец.** — „ „ бр. 388.

Стр. 311. **Хай, народе беден. . .** — „ „ бр. 398.

Стр. 314. **Близки задачи.** — В. «Ведрина», год. I, 1926—27, бр. 1.

Стр. 318. **Към апелативния прокурор.** — „ „ бр. 21.

Стр. 319. **Вик за амнистия.** — „ „ бр. 22.

Стр. 321. **Не може така!** — „ „ бр. 23.

Стр. 323. **Кървав дъжд.** — „ „ бр. 28.

Стр. 324. **Докога?** — „ „ бр. 23.

Стр. 327. **Стига жертви!** — „ „ бр. 25.

Стр. 330. **Първи май.** — „ „ бр. 28.

Стр. 332. **Няма ли опомняне?** — „ „ бр. 31.

Стр. 333. **Град и село.** — Статията излиза в сп. «Наши дни», год. I, 1921, кн. 7, стр. 10, кн. 10, стр. 12.

Стр. 346. **Езиковно новаторство?** — Сп. «Наши дни», год. I, 1921, кн. I, с. 1.

Стр. 359. **Стилистични бележки.** — Сп. «Училищен преглед», год. (1932), стр. 749.

Стр. 379. **Театър — бегли бележки.** — Сп. «Наш живот», год. II, 1906—1907, кн. 5, стр. 43.

Йозеф Шмаха (1848 — 1915), чешки артист и режисьор. В периода 1906 — 1909 г. главен режисьор и директор на Народния театър. Играел е и в някои пиеси.

Стр. 391. **Художествена идея.** — В. «Мисъл», год. II, 1931, бр. 24.

Стр. 394. **Изкуство и критика.** — „ „ бр. 28.

Стр. 397. **Изкуство и съвременност.** — „ „ бр. 30.

Стр. 400. **Художествена критика.** — „ „ бр. 32.

Стр. 405. **Обхватът на гения.** — „ „ бр. 37.

Стр. 409. **Христо Ботев в народа.** — Глава от книгата на Страшимиров «Народ и поет», 1922, стр. 27.

Стр. 419. **Към годишнината на Ботева.** — В. «Ведрина», год. I, 1926—1927, бр. 33.

Стр. 420. Елате ни вижте! — Литературни бележки — сп. «Звезда», год. I, 1900, кн. 5, стр. 285.

Стр. 437. Т. Г. Влайков-Веселин и неговото дело. — Юбилеен сборник Тодор Г. Влайков, 1935, стр. 49.

Стр. 444. Слънчево дете. — В. «Ведрина», год. I, 1926 — 1927, бр. 6.

Стр. 449. Христо Ясенев. — „ „ „ бр. 37. Още преди смъртта на Ясенев Страшимиров разказва за първата си среща с «етрополчето» в сп. «Наши дни», год. I, 1921, кн. 8—9, стр. 35.

Стр. 455. В памет на великия писател. — Статия за Л. Толстой по случай смъртта му, сп. «Наблюдател», год. II, 1911, кн. 3, стр. 155.

Белчев — министър на финансите в Стамболовото правителство. Той е убит при опит за атентат върху Стамболов. Вместо диктатора атентаторите убиват Белчев.

Стр. 458. Предговор към «На дне» — Максим Горки, превел П. К. Стойчев, 1904.

ТВОРЧЕСКОТО ДЕЛО НА АНТОН СТРАШИМИРОВ

1889 — 1937

Библиография

І. КНИГИ

Да се учим! (Мото: науката е четири очи.) Бургас, печ. на Г. П. Иванов, 1895, 14 стр.

— Библиотека «Селско неделно училище», № 1.

Учете четмо и писмо! Бургас, п-ца на Г. П. Иванов, 1895, 11 стр.

— Библиотека «Селско неделно училище».

Смях и съззи. Разкази. Видин, книж. Хъшев и Казанджиев, 1897, 159 стр.

Поп Кръстьо пред народен съд. Видин, издава редакция на сп. «Праг» в полза на фонда «Васил Левски», п-ца «Медицинска беседа», 1898, 14 стр.

Подпис А. Т.

Смутно време. Роман в три части. Из живота ни след преврата в 1886 г. Пловдив, Ив. Т. Игнатов, п-ца «Труд», 336 стр.

Българската интелигенция и македоно-одринското освободително дело. Издание на в. «Реформи». С., п-ца Ив. К. Цуцев, 1900, 53 стр.

Македонски войводи. По разкази на живи свидетели. Ето-ди из българските геройства в Македония. С., п-ца Ив. К. Цуцев, 1900, 84 стр.

Прилепски светци. Трагическа игра в три действия с епilog. Из македонския живот. С., Върховен македоно-одрински комитет, п-ца Ив. К. Цуцев, 1900, 108 стр.

Мрак. Комедия в три действия из селския живот. С., п-ца Ив. Г. Говедаров и с-ие, 1901, 60 стр.

Ашик. Багдадски певец. Легенда. Видин, п-ца Д. С. Балеv, 1902, 20 стр.

Вампир. Из живота на старопланинските колибари. Драма в пет действия. Варна, изд. К. Евстатиев, п-ца «Взаимност», 1902, 87 стр.

Есенни дни. Издава Българското книжовно дружество. С., Държавна печатница, 1902, 144 стр.
 — Българска библиотека, № 2.
 2 издание, п-ца «Напред», 1922, 204 стр.
 — Българска общодостъпна библиотека, № 1.
 Черньо. Социален етюд. Видин, п-ца Д. С. Балева, 1902, 47 стр.
 Кръстопът. Повест. С., п-ца Ст. Атанасов, 1904, 224 стр.
 Среца. Роман. С., книжарница «Наука» на Б. Тодоров, п-ца Ст. Атанасов, 1904, 377 стр.
 Кръстьо Асенев. С., п-ца П. Глушков, 1906, 79 стр.
 Отвъд. Драма в четири действия и един епilog. С., п-ца «Дневник», 1906, 120 стр.
 Свекърва. Комедия в пет действия. С., п-ца «Нова мисъл», 1906, 96 стр.
 — Безплатна премия на сп. «Наш живот».
 Истината по положението в Македония. С., издание на «Одрински глас», п-ца Георги Богданов и с-ие, 1908, 39 стр.
 Ревека. Драма в три действия, п-ца Олчев, 1908, 53 стр.
 Песен на песните. С., п-ца «Света София», 1910, 118 стр.
 Пиеси. I том — Вампир. Петактна драма. С., п-ца на народното осигурително д-во «Балкан», 1910, 208 стр.
 Свети Иван Рилски. Историческа трагедия в пет действия. С., п-ца «Света София», 1911, 184 стр.
 Пиеси. II том — 1. Сребърна струна. Едноактна драма. 2. Пасаж. Драматически етюд. 3. От пръст сме ние. Сцена. 4. Пред Влахернските врата. Двуктна комедия. С., п-ца С. М. Стайков, 1912, 189 стр.
 Родопските помаци. С., без година (вероятно между 1913 — 1918), 17 стр.
 — Отделен отпечатък на сп. «Училищен преглед».
 Войни и освобождение. 1916, 302 стр.
 В Германия. С., п-ца С. М. Стайков, 1917, 84 стр.
 Към слънцето. Драма в три действия с пролог. С., п-ца «Напред», 1917, 82 стр.
 На село и на война. Избрани страници. С., издава щаба на действащата армия, 1917, 143 стр.
 — Походна войнишка библиотека, № 41.
 Червени страници. С., 1917, 187 стр.

Българи, гърци и сърби. Народоветска студия. С., п-ца С. М. Стайков, 1918, 72 стр.
 В Южните земи. С., благотворителен фонд «Борис, княз Търновски», 1918, 208 стр.
 Габровка. Повест. С., Ал. Паскалев, 1918, 74 стр.
 — Библиотека «Наши писатели», кн. 1.
 Книга за българите. С., п-ца «Военен журнал», 1918, 155 стр.
 Без път. Роман. С., п-ца С. М. Стайков, 1919, 187 стр.
 Змей. Крайдунавска повеет. С., «Цвят», 1919, 46 стр.
 — Библиотека «Родна литература», кн. 1.
 Из Родопите. Пътешествия и легенди. С., издание на акционерното д-во «Хемус», 1919, 32 стр.
 — Малка библиотека за ученици и ученички от прогимназиите, № 31.
 2 издание, С., 1926.
 — Детска библиотека «Нашата родина и минало», № 3.
 Родопска легенда. С., «Хемус», 1919, 43 стр.
 — Малка библиотека за ученици и ученички от прогимназиите, № 32.
 2 издание, С., 1926.
 — Детска библиотека «Нашата родина и минало», № 4.
 Съчинения. I том. Етюди. С., Ал. Паскалев и с-ие, п-ца «Напред», 1919, 149 стр.
 Бена. Роман. С., п-ца «Радикал», 1921, 256 стр.
 2 издание. С., п-ца «Гутенберг», 1927, 206 стр.
 — Библиотека «Зарници», № 4.
 Публични беседи. С., п-ца «Гутенберг», 1921, 52 стр.
 Антология. Издава Министерството на народното просвещение. С., Държавна п-ца, 1922, 640 стр.
 Български театър. Драма. С., п-ца «Напред», 1922, 132 стр.
 — Българска общодостъпна библиотека, № 2.
 Вихър. С шопите към Цариград. С., п-ца «Либералний клуб» на Б. А. Кожухаров, 1922.
 I ч., 141 стр.
 II ч., 136 стр.
 — Българска общодостъпна библиотека, № 5 и 6.
 Грях. Три повести. С., п-ца «Златна буква», 1922, 192 стр.
 — Българска общодостъпна библиотека, № 3.

Комедии. 1. Свекърва. 2. Строители. С., п-ца Б. Кожухаров, 1922, 120 стр.

— Българска общодостъпна библиотека, № 7.

Народ и поет. Христо Ботев. С., п-ца «Либералний клуб», 1922, 152 стр.

— Българска общодостъпна библиотека.

Нашият народ. С., п-ца «Либералний клуб», 1923, 246 стр.

— Българска общодостъпна библиотека, № 12 — 14.

Палач и злодей. С., п-ца «Доверие», 1924, 73 стр.

Преход. 1. Блуждащи огньове. 2. Привет, будни! 3. Прелом. 4. Изповед. 5. Срам. С., п-ца «Гладстон», 1926, 139 стр.

— Библиотека «Зарници».

Хоро. Роман. С., п-ца «Гладстон», 1926, 132 стр.

— Библиотека «Зарници», № 1.

Драми. I. Вампир. II. Отрешени. III. Лобна скала. С., п-ца «Пряпорец», 1929, 187 стр.

Избрани съчинения. С., «Хемус», 1929.

I. Повести, 235 стр.

II. Новели, 228 стр.

III. Висящ мост. Роман, 257 стр.

Роби. Роман. С., п-ца «Пряпорец», 1929, 292 стр. Част I.

Роби. Роман. С., п-ца «Художник», 1930, 235 стр. Част II.

Жени и мъже в живота и литературата. С., п-ца С. М. Стайков», 1930, 200 стр.

Народни утра и вечеринки. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1930, 112 стр.

Творчество и живот. Автобиографични страници (с портрета на юбиляря). Комитет за чествуване 60 год. юбилей на А. Страшимиров. С., п-ца «Художник», 1931, 80 стр.

Свекърва. Комедия в пет действия. 5 издание. С., Хр. Г. Данов, 1932, 82 стр.

Село Върбовчец. С., п-ца «Художник», 1932, 100 стр.

Съчинения. Том I — III. С., п-ца «Художник», 1932.

I. Разкази: «Сура бир», «Рамаданбегови сараи», «Змей», «Бъдник», «Бащина слава».

II. «Есенни дни». «Анатема».

III. Разкази: «Кочаловската крамола», «Целина», «Кръстопът».

Реформатор. Петко Каравелов. Психологически очерк. С., 1934, 96 стр.

— Политическа библиотека «Зидари».

Диктаторът Стефан Стамболов. Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. Кн. I — III. Предговор от Никола Атанасов. С., «Българско четиво», 1935.

Диктаторът. Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. Кн. I — III. С., комитет «Българска книга», 1935.

Пропаст. Из записките на един лекар. С., «Ново училище», п-ца на Военно-издателския фонд, 1936, 107 стр.

Цанко Дюстабанов. С., «Ново училище», 1936, 32 стр.

— Библиотека «Велики българи». Животописни разкази, № 28.

II. ПУБЛИКАЦИИ ВЪВ ВЕСТНИЦИ, СПИСАНИЯ И СБОРНИЦИ

1889

Мъчно, тясно ми е — простор ми дайте! [Стих.] Искра, II, 1889, кн. 3, с. 166.

Подпис Мирьо.

1892

Дулчев. [Разказ.] Лъча, I, 1892, кн. 21, с. 10.

Подпис Т-о.

1894

След победата. Идилия. Социалист, I, бр. 21, 13 декември 1894, с. 2—3.

1895

Анатема. [Разказ.] Български преглед, II, 1895, кн. 9—10, с. 17—35.

Бай Лульо Чонтата. [Разказ.] Социалист, I, бр. 62, 12 май 1895, с. 6—7.

Бойчова майка. Смях и сълзи. [Разказ.] Мисъл, V, 1895, кн. 9—10, с. 899—907.

Всяко зло — за добро. Разказ от Г. Х. Бонев в сп. «Български преглед», II, кн. 11. [Рецензия.] Ден, IV, 1895, кн. 3, с. 277—279.

Подпис Мирьов.

Две прошения. Хумореска. Ден, IV, 1895, кн. 3, с. 236—240.

Подпис Босилко.

Косьо. Разказ. Ден, IV, 1895, кн. 1, с. 21—28.

Кочаловската крамола. [Разказ.] Български преглед, II, 1895, кн. 6, с. 1—24.

Кратки бележки. Тъмното царство и грядущето сияние. [Статия.] Ден, IV, 1895, кн. 3, с. 241—280.

Подпис Мирьо.

Мирчо и «Тъмният свят». [Статия.] Ден, IV, 1895, кн. 4, с. 370—375.

Подпис Мирьо.

Мотиви. Стихове. Българска сбирка, II, 1895, кн. 9, с. 906—907.

Подпис С., А., Т.

На широк път. Скица. Ден, IV, 1895, кн. 2, с. 125—134.

Не можеш поправи. [Разказ.] Български преглед, II, 1895, кн. 8, с. 14—19.

Неделчо. Разказ. (Разказва една учителка.) Българска сбирка, II, 1895, кн. 7, с. 676—681.

Освобождение. [Очерк.] Български преглед, II, 1895, кн. 12, с. 1—34.

Протестна телеграма. Учителски другар, I, бр. 5, 1895.

Разказ. Работнически другар, Сливен, I, бр. 41, 19 май 1895, с. 2—3.

Разправа. [Разказ.] Социалист, I, бр. 71, 17 юни 1895, с. 2—3.

С хора и песни новобранците напускат селото. [Разказ.] Социалист, I, бр. 60, 5 май 1895, с. 5.

Алдомировски паметник. [Разказ.] Дело, II, 1896, кн. 4—5. Подпис: Босилко

В мъгла. Откъслек. [Разказ.] Български преглед, III, 1896, кн. 11, с. 33—54, и кн. 12, с. 1—30.

Данил. Скица. Българска сбирка, III, 1896, кн. 5, с. 420—427.

Двойка. [Разказ.] Българска сбирка, III, 1896, кн. 6, с. 563—580.

Добрянов. Чертица. Български преглед, III, 1896, кн. 7—8, с. 79—87.

За печалба. Хумореска. Ден, IV, 1896, кн. 8, с. 707—711.

Подпис Босилко.

На нивата. Из «Записки из село». [Разказ.] Ден, IV, 1896, кн. 6, с. 518—521.

Подпис Босилко.

Не е събркал. Из «Среци и случки». [Разказ.] Българска сбирка, III, 1896, кн. 8, с. 722—744, и кн. 9, с. 834—844.

Непригодлив. [Разказ.] Български преглед, III, 1896, кн. 2, с. 1—10.

Преживял. Скица. Ден, IV, 1896, кн. 11—12, с. 971—976.

Подпис Босилко.

Пустинник. [Разказ.] Български преглед, III, 1896, кн. 1, с. 1—12.

У Калча. Очерк. Български преглед, III, 1896, кн. 10, с. 941—951.

Че какво му сториха? [Разказ.] Български преглед, III, 1896, кн. 9—10, с. 85—131.

Ашик. Вълочна легенда. Българска сбирка, IV, 1897, кн. 1, с. 14—21.

Алпийско писмо. Върху гласена поема от Ватплен. [Разказ.] Българска сбирка, IV, 1897, кн. 5, с. 453—480.

Литературни нрави. Бележка. Български преглед, IV, 1897, кн. 2, с. 143—144.

Не се обърна. [Разказ.] Нововреме, I, 1897, кн. 1, с. 24—31.

По литературните ни нрави. [Статия.] Български преглед, IV, 1897, кн. 5—6, с. 285—290.

Поглед назад. Из «Венко Сейменов». [Разказ.] Българска сбирка, IV, 1897, кн. 8, с. 803—832.

1898

Александър Петюфи. [Статия.] Праг, I, 1898, кн. 2, с. 89—92.

Подпис К. Кънчев.

Бележка на редакцията. Праг, I, 1898, кн. 7, с. 439—440.
Без подпис.

«Българска сбирка», кн. IX. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 1, с. 62.

Подпис А. Т. С.

«Български преглед», кн. VII, год. IV. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 1, с. 57—62.

Подпис К. Кънчев.

«Български преглед», кн. XI, февруари. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 5, с. 311—314.

Подпис К. К.

«Един брат», разказ от Н. Начов, издава книжовното дружество «Просвета» в Стара Загора. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 3, с. 188.

Подпис К. К.

Една бележка. Праг, I, 1898, кн. 10, с. 631.

Една повест с дълъг предговор. Критика. Праг, I, 1898, кн. 6, с. 374—379.

Подпис К. Кънчев.

Едно обяснение. Бележка. Праг, I, 1898, кн. 10, с. 631.

«Живот», месечно научно-литературно списание под редакцията на Ст. Гидиков. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 1, с. 62—63.

Подпис К. К.

«Живот», месечно научно-литературно списание, кн. V. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 3, с. 180—181.

Подпис К. Кънчев.

Из науката и живота. Бележка. Праг, I, 1898, кн. 6, с. 381—382.

Подпис А. Т. С.

Кандидат за лакей, разказ от Веселин, «Мисъл», кн. I, год. IX. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 10, с. 624—627.

Подпис А. Т. С.

Край младите. Новела. Праг, I, 1898, кн. 7, с. 387—405, кн. 8—9, с. 454—477.

Литература и литератори. [Статия.] Праг, I, 1898, кн. 7, с. 432—438.

Подпис К. Кънчев.

Лунна нощ. Из «Сватбата в Болярово». [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 10, с. 569—580.

«Мисъл», кн. I, год. VIII. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 3, с. 172—180.

Подпис К. Кънчев.

«Мисъл», кн. II, год. VIII. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 4, с. 249—256.

Подпис К. Кънчев.

«Мисъл», кн. IV и V, год. VIII. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 6, с. 379—380.

Подпис К. К.

Митко и Милена, разказ от З. Киров («Български преглед», кн. I, год. V). Критика. Праг, I, 1898, кн. 8—9, с. 537—550.

Подпис А. Т. С.

На певчевски празник. Спомен из Швейцария. Праг, I, 1898, кн. 4, с. 209—217.

Подпис Б. Момчев.

На седянка, сцена из селския живот (виж «Български преглед», год. V, кн. III). Критика. Праг, I, 1898, кн. 8—9, с. 550—553.

Наш лирик пред нашенска критика. Критика. Праг, I, 1898, кн. 5, с. 304—311.

Подпис К. Кънчев.

Нови книги. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 5, с. 314—317.

Подпис К. Кънчев.

Нови списания. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 2, с. 121—122.

Подпис К. К.

«Ново време», месечен преглед на умствения и обществен живот, редактор Д. Благоев, Пловдив. [Рецензия.] Праг, I, 1898, кн. 3, с. 182—186.

Подпис К. Кънчев.

От една печатна кола. [Рецензия.] П р а г, I, 1898, кн. 6, с. 322—341.

Подпис А. Т. С.

Пиер и Жан, роман от Гюи де Мопасан, превод от френски. [Рецензия.] П р а г, I, 1898, кн. 6, с. 380—381.

Подпис К. К.

Поп Кръстьо пред народен съд. (На 25-годишния юбилей на Васил Левски.) [Рецензия.] П р а г, I, 1898, кн. 3, с. 229—235. «Сила му е... турчин е.» Очерк. Праг, I, 1898, кн. 10, с. 584—589.

Подпис Б. Момчев.

Стихотворна триада. Бегла бележка. П р а г, I, 1898, кн. 1, с. 15—19.

Подпис К. Кънчев.

«Съвременен преглед», обществено-научно-литературно списание, редактор д-р Хр. Мутафов. [Рецензия.] П р а г, I, 1898, кн. 8—9, с. 554.

Подпис К. К.

Тревлненията на младостта. Глава из първата част на романа «Смутно време». П р а г, I, 1898, кн. 8—9, с. 441—450.

Подпис Silentium.

Трепети, стихотворения от Кирил Христов. [Рецензия.] П р а г, I, 1898, кн. 2, с. 120—121.

Подпис К. К.

Хлопа се. [Очерк.] П р а г, I, 1898, кн. 1, с. 1—13, кн. 2, с. 65—87.

Човек върши какви не глупости. [Очерк.] П р а г, I, 1898, кн. 4, с. 193—207, кн. 5, с. 257—270.

1899

Възражение. [Статия.] Съвременен поглед, Русе, I, 1899, кн. 9, с. 150—151.

Змеят. Крайдунавска новела. Мода и домакинство, III, 1899, кн. 17, с. 5.

Михайло. Из «Срещи и случки». [Разказ.] Съвременен преглед, Русе, I, 1899, кн. 10, с. 161—163.

Народът е с нас! Фейлетон. Народен лик, Видин, III, 1899, бр. 12, с. 2—3.

Народът е с нас! Фейлетон. Народен лик, Видин, III, 1899, бр. 13, с. 2—3.

Подпис Постав.

Народът е с нас! Фейлетон. Народен лик, Видин, III, 1899, бр. 15, с. 2—3.

Отговор на г. Пенчо Славейковото «Едно възстановление на истината». Статия. Съвременен преглед, I, 1899, кн. 13—14, с. 228—230.

Пенчо Славейков. [Литературни бележки.] Съвременен преглед, Русе, I, 1899, кн. 10, с. 160—161.

Пред прага. (Из повестта «Венко Сейменов».) Училищен другар, II, 1899, кн. 4, с. 103—113.

Сватбата в Болярово. Сценична игра в пет действия. (Из селския ни живот.) Действие първо. Съвременен преглед, I, 1899, кн. 19—20, с. 310—315; кн. 21—22, с. 336—342.

Черньо. Социален етюд. Съвременен преглед, I, 1899, кн. 13—14, с. 220—225; кн. 15, с. 241—244; кн. 16, с. 258—260.

1900

Бог, молитва от Ст. Михайловски. [Литературни бележки.] Звезда, I, 1900, кн. 3, с. 175—182.

Вечер. [Импресия.] Христоматия Костов и Мишев, т. I, 1900, с. 127.

Взел. [Разказ.] (Разказва колега.) Звезда, I, 1900, кн. 3, с. 129—138.

Дядо Ангел. (Из делата на македонските чети през 1895 год.) Разказ. Реформи, II, бр. 40, 16 ноември 1900, с. 2—4.

Един велик ден. (Сцена из пиесата «Прилепски светци».) Реформи, II, бр. 27, 17 август 1900, с. 2—4.

Елате ни вижте! [Литературни бележки.] Звезда, I, 1900, кн. 5, с. 285—296.

Живот. [Разказ.] Летописи, I, 1900, кн. 11, с. 214—216.

Змеят. Крайдунавска новела. Юбилеен сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на Габровската Априловска гимназия. Издава се за усиляване фонда, предназначен за въздигане паметник на В. Е. Априлов. Габрово, 29 юни 1900, с. 175—209.

Из дневника на лихваря. [Разказ.] Демократически календар за 1901. Година I. Издание на в. «Народен лист», Видин, 1900, с. 34—48.

Ильо войвода Малешевски. Биография. Реформи. II, бр. 32, 21 септември 1900, с. 2—3, и бр. 33, 28 септември, с. 2—4.

Калеш Димко. Битолски войвода. Биография. Реформи. II, бр. 41, 23 ноември, 1900, с. 2—4.

Кумец. «Другарю Марко Илиеву». Разказ. Реформи, II, бр. 23, 20 юли 1900, с. 2—3 и бр. 24, 27 юли, с. 1—3; Летописи, I, 1900, кн. 17—18, с. 335—339.

Мрак. Комедия в три действия и една сцена. Летописи, II, 1900, кн. 2, с. 25—32; кн. 3, с. 52—57; кн. 4, с. 76—81.

На Ботевата годишнина в Калофер. Реформи, II, бр. 20, 30 юни 1900, с. 2—3. Летописи, I, 1900, кн. 15, с. 290—293.

На моите ученици. [Статия.] Звезда, I, 1900, кн. 6, с. 351—353; Летописи, I, 1900, кн. 14, с. 273.

Народният марш на бурите. Летописи, I, 1900, кн. 8, с. 161; Ученишки другар, II, 1900, бр. 7, с. 192; Поща, I, 1900, бр. 25, с. 4.

Подпис Босилко.

Народният учител и нашата кауза. [Статия.] Реформи, II, бр. 27, 17 август 1900, с. 1—5; бр. 28, 20 август 1900, с. 1—2, бр. 29, 31 август 1900, с. 2—4; бр. 30, 7 септември 1900, с. 3—4; бр. 31, 14 септември 1900, с. 1—2.

Поп Кръстьо пред народния съд. Реформи, II, бр. 44, 14 декември 1900, с. 2—3.

Пред прага. Литературно-научен сборник, Кюстендил, 1900, с. 5—30.

Пред Шипка. [Разказ.] Звезда, Търново, I, 1900, кн. 5, с. 259—269.

Прилепски светци, трагическа игра в три действия с епilog. Бележки към историческия материал на драмата. Реформи, II, бр. 29, 31 август 1900, с. 3—4.

Роб (Пустинник). Реформи, II, бр. 21, 6 юли 1900, с. 1—3; бр. 22, 13 юли 1900, с. 2—4.

Селски злоби. Сцена из драмата «Сватбата в Болярово». Летописи, II, 1900, кн. 1, с. 7—12.

Спиро Църне. Биография. Реформи, II, бр. 35, 12 ок-

томври 1900, с. 2—3; бр. 36, 19 октомври 1900, с. 2—3; бр. 37, 26 октомври 1900, с. 2—3; бр. 39, 13 ноември 1900, с. 2—4.

Старият герой. Истинско събитие из македонските чети през 1895. [Разказ.] Ученическа беседа, I, 1900, кн. 1, с. 1—4.

Щастието на един век. Новела. I. Ветеранка. II. Сън в колата. III. Шефът. IV. Царство земно. V. На пост. VI. На мъртва стража. Български преглед, VI, 1900, кн. 10, с. 13—51.

1901

Анхиало. [Пътни бележки.] Ученическа беседа, II, 1901, кн. 2, с. 25—26; Наш живот, I, 1901, кн. 7—8, с. 323—327.

Български черноморски бряг. [Пътни бележки.] Наш живот, I, 1901, кн. 1, с. 28—34; кн. 2, с. 95—98; кн. 3, с. 147—152; кн. 6, с. 250—259; кн. 7 и 8, с. 322—327.

Войводата Георги Кирков Ловчалията, от д-р И. Ив. Стоянов. Отзыв. Наш живот, I, 1901, кн. 10, с. 472.

Подпис А. С.

Георги Бакалов преводач и Георги Бакалов издател... (следват заглавията на седем брошури и книги). [Рецензия.] Наш живот, I, 1901, кн. 2, с. 110—111.

Подпис В. Данилов.

Една празнина. [Статия.] Летописи, II, 1901, кн. 7, с. 152—153.

Едно светотатство. [Разказ.] Наш живот, I, 1901, кн. 4, 5, с. 217—221.

Ехо. Драматическа трилогия. I. Затъмнение. Драма в едно действие. Наш живот, I, 1901, кн. 1, с. 5—15; кн. 2, с. 61—76; кн. 4, 5, с. 189—197.

Из периодическия ни печат. Критика. Наш живот, I, 1901, кн. 3, с. 153—157.

Подпис А. С.

Исландски рибар, роман от Пиер Лоти, превел Ст. Атанасов. [Рецензия.] Наш живот, I, 1901, кн. 1, с. 48.

Подпис Б. Д.

Крѣв. Действителен епизод из революционната епоха. [Разказ.] Летописи, II, 1901, кн. 6, с. 122—124; Ученическа беседа, I, 1901, кн. 8, с. 161—164; Христоматия, Ив. Пеев, IV кл., 1901, с. 202—206, и Реформи, III, бр. 13, 27 април 1901, с. 2—3.

Лалата хаджи Михал. Казанлъшко предание. [Разказ.] Реформи, III, бр. 9, 17 март 1901, с. 2—4, и бр. 10, 23 март 1901, с. 2—3.

Подпис С. А.

Минало и настояще. Мисли и бележки из живота на литературата. Продължение. Наш живот, I, 1901, кн. 11—12, с. 544—548.

Мисли върху домашната ни художествена литература. [Статия.] Наш живот, I, 1901, кн. 1, с. 17—20.

Мисли върху домашната ни художествена литература. [Статия.] Наш живот, I, 1901, кн. 2, с. 78—84.

Мисли върху домашната ни художествена литература. Наш живот, I, 1901, кн. 4—5, с. 206—211.

Мнимо литературство. По участта на новата ръкописна комедия «Отрова», в четири действия с пролог от г. И. Миларов. [Рецензия.] Пряпорец, IV, бр. 23, 21 юли 1901, с. 2—3.

Обяснение. Бележка. Наш живот, I, 1901, кн. 4—5, с. 202.

Разкази и очерки от Венко Сливен, 1901 г. Критика. Наш живот, I, 1901, кн. 2, с. 102—105.

Подпис В. Д.

Спасител. [Разказ.] Общо дело, I, 1901, кн. 14, с. 218—222.

Спомени за генерала Гурко от време на Освободителната война, от Д. В. Хранов. [Рецензия.] Наш живот, I, 1901, кн. 4—5, с. 234—235.

Подпис А. С.

Стихотворения от П. К. Яворов. Варна, 1901, издание на Ст. Георгиев. [Критика.] Наш живот, I, 1901, кн. 1, с. 34—40.

Без подпис.

Страници из българските въстания. Градът Ловеч като център на революционните комитети, от д-р П. Ив. Стоянов. [Рецензия.] Наш живот, I, 1901, кн. 1, с. 40—42.

Подпис А. С.

Тегли силно, по-силно! [Разказ.] Ученическа беседа, II, 1901, кн. 3, с. 49—50.

Художество. Бележка. Наш живот, I, 1901, кн. 2, с. 112.

Подпис А. Бъднев.

Черешово топче и отвъд Рила. [Разказ.] Реформи, III, бр. 11, 29 март 1901, с. 3—4.

«Човек сбърква понякога». Комедия от А. Н. Островски. Отзив. Наш живот, I, 1901, кн. 4—5, с. 235.

Подпис А. С.

1902

Архива. [Разказ.] Наш живот, I, 1902, кн. 9, с. 409, 411.

Подпис Зидар.

Б. Никонов, «Очерк из гимназията», превел от руски Х. Христов, Провадия, 1902. [Рецензия.] Наш живот, I, 1902, кн. 7—8, с. 376.

Бдите ли над българския народ, драма в четири действия от поручик Калъпчиев, Димитър. . . Белоградчик, 1902. [Рецензия.] Наш живот, I, 1902, кн. 10, с. 471—472.

Подпис Н. Петров.

Бележка на редакцията. Към статията «Един шумен ден». Наш живот, I, 1902, кн. 9, с. 416.

Белоградчик. Пътни бележки. Демократически преглед, I, 1902, кн. 4, с. 71—73.

Български черноморски бряг. Пътни бележки. Наш живот, I, 1902, кн. 6, с. 250—259; кн. 7—8, с. 322—327.

Българското население в средните векове, историко-юридически скици от г. Занетов, Русе, 1902. [Рецензия.] Наш живот, I, 1902, кн. 6, с. 287—288.

Подпис А. С.

Бьорнстерне Бьорнсон, фалимент, драма в четири действия, превела от немски Е. Димитрова, издание на Коста Евстатиен, Варна, 1902. [Рецензия.] Наш живот, I, 1902, с. 376.

Подпис Х. Z.

Войводата Тодор Кирков Ловчалията, картини из българските въстания, от д-р И. Ив. Стоянов, Ловеч, 1902. [Рецензия.] *Наш живот*, I, 1902, кн. 10, с. 472.

Подпис А. С.

Гамен. Разказ. Ученическа беседа, III, 1902, кн. 3, с. 52—54; кн. 4, с. 76—79; кн. 5—6, с. 104—110.

Един спор. Критика. *Наш живот*, I, 1902, кн. 7—8, с. 354—360.

Подпис К.

Един шумен ден. Впечатления от учителския събор. [Статия.] *Наш живот*, I, 1902, кн. 9, с. 411—416.

Емине. Пътни бележки. Демократически преглед, I, 1902, кн. 6—7, с. 125—128.

Иван Вазов, «Пъстър свят», разкази, спомени, драски, пътни впечатления. [Критика.] *Наш живот*, I, 1902, кн. 10, с. 469—471.

Ljublianski Zvon, mesečnik za književnosti in prosveta, година XII, излиза в Люблен под редакцията на А. Ашкерц (A. Aškercs.). [Рецензия.] *Наш живот*, I, 1902, кн. 7—8, с. 36.

Месемврия. Пътни бележки. *Наш живот*, I, 1902, кн. 10, с. 442—449.

Минало и настояще. Мисли и бележки из живота и литературата. *Наш живот*, I, 1902, кн. 9, с. 417—420; кн. 11—12, с. 544—548.

Подпис К.

На извора. Селска битова сцена. *Наш живот*, I, 1902, кн. 7—8, с. 291—299.

На месечина. [Разказ.] Демократически преглед, I, 1902, кн. 1, с. 10—12.

Натясно. Съвременна наброска. [Разказ.] *Наш живот*, I, 1902, с. 318—321.

Без подпис.

Народът и народните учители. [Статия.] *Наш живот*, I, 1902, кн. 9, с. 400—406; кн. 10, с. 449—455; кн. 11—12, с. 499—507.

Подпис д-р Н. Спасков.

Натурализмът в литературата. [Статия.] Демократически преглед, I, 1902, кн. 1, с. 12—13; кн. 2, с. 30—32.

Р. С. Към статията «Минало и настояще». Бележка. *Наш живот*, I, 1902, кн. 9, с. 420—423.

Писмо до редакцията. Дело, независим македоно-одрински лист, I, бр. 12, 28 март 1902, с. 2—4

Пристанушка. Селска битова сцена. *Наш живот*, I, 1902, кн. 9, с. 377—385.

Проповед. . . [Разказ.] Демократически преглед, I, 1902, кн. 3, с. 57—60.

Рамаданбегови сарай. Родопска легенда. *Наш живот*, I, 1902, кн. 11—12, с. 473—492.

Селските седенки като огнище на разврат. Очерк от Ц. Калчев (сп. «Просвета», год. I, книжка 3). Критика. *Наш живот*, I, 1902, кн. 6, с. 282—287.

Славянски глас. Бегла бележка. *Наш живот*, I, 1902, кн. 11—12, с. 548—552.

Театър. Статия за «Службогонци» от Ив. Вазов и за «Нора» от Ибсен. Демократически преглед, I, 1902, кн. 6—7, с. 130—132.

Той е от цяла Македония! [Статия.] Ученическа беседа, II, 1902, кн. 8, с. 169—171.

1903

Българин. [Разказ.] Просвета, III, 1903, кн. 1, с. 5—14.

В града на мъртвите. [Разказ.] Демократически преглед, I, 1903, кн. 8—9, с. 167—172.

Във войската. Малко разсъждения. Бележки. Ден, I, бр. 35, 31 декември 1903, с. 2.

Във войската. Из Княжево. На път. Коцкар. Бележки. Ден, I, бр. 2, 18 ноември 1903, с. 2.

Във войската. Скършена душа. Бележки. Ден, I, бр. 6, 23 ноември 1903, с. 2.

Във войската. Бият ли запасните? Бележки. Ден, I, бр. 11, 29 ноември 1903, с. 2.

Във войската. Моите началници. Бележки. Ден, I, бр. 20, 10 декември 1903, с. 2.

Във войската. Нашето офицерство. Бележки. Ден, I, бр. 18, 6 декември 1903, с. 2.

Във войската. Разпоредителност. Бележки. Д е н, I, бр. 19, 9 декември 1903, с. 2.

Във войската. Наказани запасни. Бележки. Д е н, I, бр. 22, 11 декември 1903, с. 2.

Във войската. Действующата армия. Бележки. Д е н, I, бр. 24, 14 декември 1903, с. 2.

Във войската. Новият ми ротен командир. Бележки. Д е н, I, бр. 25, 16 декември 1903, с. 2.

Във войската. Един полк, узрял за бунт. Бележки. Д е н, I, бр. 26, 17 декември 1903, с. 2.

Във войската. Полковник Узунов. Бележки. Д е н, I, бр. 28, 19 декември 1903, с. 2.

Във войската. Моето положение. Бележки. Д е н, I, бр. 31, 23 декември 1903, с. 2.

Въглен от старото огнище. Биографическа скица (за Кр. Асенов). У ч е н и ч е с к а б е с е д а, IV, 1903, кн. 2, с. 30—33.

Георги Делчев. Апостол на свободата. [Статия.] У ч е н и ч е с к а б е с е д а, IV, 1903, кн. 1, с. 6—10.

Георги Делчев (1870—1903). Некролог. Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, I, 1903, кн. 17, с. 329—330.

Горки на нашата сцена. Статия. Д е н, I, бр. 12, 30 ноември 1903, с. 2.

Дейността в Македония на Манделиама. Бележки. Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, II, 1903, кн. 22, с. 440—441.

Интерпелация по македонския въпрос. Н о в в е к, IV, бр. 554, 6 февруари 1903, с. 3.

Подпис Страшимиров—Михайловски.

Купете си книгите на Алеко Константинов. [Рецензия.] П р о с в е т а, III, 1903, кн. 1, с. 47—49.

Македония за македонците. [Статия.] Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, I, 1903, кн. 21, с. 409—413.

Надхитрили. Съвременна наброска. У ч и т е л, X, 1903, кн. 7, с. 539—551; кн. 8, с. 632—640.

Народ и борци. [Разказ.] П р о с в е т а, II, 1903, кн. 8, с. 354—359.

Нож и лира. [Бегли бележки.] Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, I, 1903, кн. 10, с. 199—200.

Освобождението на София. [Статия.] Д е н, I, бр. 33, 25 декември 1903, с. 1.

По македонския въпрос. [Статия.] Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, I, 1903, кн. 15—16, с. 311—312.

По повод на една критика. [Статия.] Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, I, 1903, кн. 17, с. 338—339.

По света. Пролегомени. Фейлетон. Д е н, I, бр. 7, 25 ноември 1903, с. 1—2.

Подпис Истров.

Престъпление ли? [Статия.] Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, I, 1903, кн. 15—16, с. 300—302.

Подпис А. С.

Преторианство. [Статия.] Д е н, I, бр. 1, 17 ноември 1903, с. 1—2.

След петнадесет години. [Разказ.] П р о с в е т а, II, 1903, кн. 7, с. 309—312.

Сюжет. Съвременна наброска. [Разказ.] Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, I, 1903, кн. 14, с. 273—276.

Сура бир. [Повест.] Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, I, 1903, кн. 15—16, с. 302—307; кн. 17, с. 336—338; кн. 18, с. 355—358.

Театрално тържество. [Статия.] Д е н, I, бр. 4, 20 ноември 1903, с. 2.

Театър. [Статия.] Д е н, I, бр. 6, 23 ноември 1903, с. 2.

Подпис А. С.

Трупата на г-н Матей Икономов. Бележка. Д е н, I, бр. 3, 19 ноември 1903, с. 2.

Царят в розите. Разказ. П р о с в е т а, II, 1903, кн. 9, с. 404—411.

Трагедия или фарс. Д е м о к р а т и ч е с к и п р е г л е д, I, 1903, кн. 17, с. 339—340.

Подпис X.

1904

Атанас Средоевич. Бележка. Д е н, II, бр. 356, 5 декември 1904, с. 2.

Афера. [Статия.] Д е н, I, бр. 126, 9 април 1904, с. 2.

Без чест. Новогодишна бележка. Д е н, II, бр. 377, 31 декември 1904, с. 2.

Борци за конституцията в Пълномощинското народно съ-

бране. Исторически черти. [Статия.] Демократически преглед, II, 1904, кн. 14, с. 321—324.

Война ли? [Статия.] Ден, I, бр. 72, 12 февруари 1904, с. 1.

Във войската. Бележки. Наказани фелдфебели. Ден, I, бр. 36, 1 януари 1904, с. 2.

Във войската. Бележки. Опасен антагонизъм. Ден, I, бр. 37, 3 януари 1904, с. 2.

Във войската. Сравнение. Бележки. Ден, I, бр. 45, 14 януари 1904, с. 1—2.

Във войската. Бележки. Жестокост. Ден, I, бр. 42, 10 януари 1904, с. 1—2.

Във войската. Условия. Бележки. Ден, I, бр. 46, 15 януари 1904, с. 2.

Във войската. На обяснение. Бележки. Ден, I, бр. 47, 16 януари 1904, с. 2.

Във войската. Бележки. Подлецът винаги е и страхливец. Ден, I, бр. 48, 17 януари 1904, с. 2.

Във войската. Жалко оръдие. Ден, I, бр. 49, 18 януари 1904, с. 2.

Горчива истина. [Статия.] Ден, I, бр. 326, 3 ноември 1904, с. 2.

Гоце Делчев. Бележка. Ден, I, бр. 63, 3 февруари 1904, с. 2.

Две глави из романа «Среща». Демократически преглед, II, 1904, кн. 17, с. 395—398.

Дневно забавление. Бележка. Ден, I, бр. 63, 3 февруари 1904, с. 2.

Добър ден, г-н Симиц! [Статия.] Ден, I, бр. 281, 17 септември 1904, с. 1.

Една реч в тайното събрание. [Статия.] Ден, II, бр. 343, 21 ноември 1904, с. 2.

За култивиранияте глупци. [Статия.] Демократически преглед, II, 1904, кн. 7, с. 150—151.

За малодушието. [Статия.] Ден, II, бр. 360, 10 декември 1904, с. 1.

Забранена пиеса. Бележка. Ден, II, бр. 347, 25 ноември 1904, с. 2.

Зад кулисите. Бегла бележка. Ден, I, бр. 315, 22 октомври 1904, с. 2.

Задкулиското на сцената. Бегла бележка. Ден, I, бр. 319, 26 октомври 1904, с. 2.

Идеите на Гоце Делчев. На сръбската студентска младеж. [Статия.] Ден, I, бр. 88, 27 февруари 1904, с. 2.

Из архивите на българския национален гений. [Статия.] Ден, II, бр. 364, 13 декември 1904, с. 2.

Из архивите на българския национален гений. [Статия.] Ден, II, бр. 367, 17 декември 1904, с. 2.

Избухване. Глава из повестта «Кръстопът». Демократически преглед, II, 1904, кн. 9, с. 196—198.

Канюви потомци. Бележка. Ден, I, бр. 339, 17 ноември 1904, с. 2.

Какво става в Македония? I. Реформаторската стойност на руските консули и жандармерийски офицери. [Статия.] Ден, I, бр. 254, 22 август 1904, с. 1.

Какво става в Македония? II. Как действуват австрийците и как френските и английски жандармерийски офицери. Джорджис и Демерик. [Статия.] Ден, I, бр. 255, 23 август 1904, с. 1; бр. 256, 24 август 1904, с. 1.

Краят на Содом. Бегла бележка. Ден, I, бр. 332, 10 ноември 1904, с. 2.

Любен Каравелов (умрял на 21 януари 1879). [Статия.] Ден, I, бр. 51, 21 януари 1904, с. 2.

Малко аритметика. [Разказ.] Просвета, III, 1904, кн. 6, с. 264—270.

Малко патриотизъм. Ден, II, бр. 358, 8 декември 1904, с. 2.

Мисли, посветени на хилядното множество, което следеше процеса на Стоян Михайловски. [Статия.] Ден, I, бр. 108, 18 март 1904, с. 1.

На дъното в «Славянска беседа» и в цирк «България». Бележка. Ден, II, бр. 352, 30 ноември 1904, с. 3.

Подпис А.

На един... чужденец. [Статия.] Ден, II, бр. 354, 2 декември 1904, с. 2.

На път. Бележка. Ден, I, бр. 95, 6 март 1904, с. 2.

Назад. Откъслек от романа «Зла среща». Просвета, III, 1904, кн. 9—10, с. 419—427.

Нашите артисти в «Силата на мрака» от Толстой. Бележки. Ден, I, бр. 49, 18 януари 1904, с. 2—3.

Некролог. . . [Статия.] Ден, I, бр. 228, 26 юли 1904, с. 1.

Нов процес. Трети поред срещу нас. Нахалство. [Статия.] Д е н, I, бр. 104, 15 март 1904, с. 1.

Ново за Любен Каравелов. [Статия.] Д е н, I, бр. 86, 26 февруари 1904, с. 2.

Новогодишни мисли. Бележка. Д е н, II, бр. 376, 30 декември 1904, с. 2.

Нрави. Бележка. Д е н, I, бр. 336, 14 ноември 1904, с. 2.

Обидно. Бележка. Д е н, I, бр. 334, 12 ноември 1904, с. 2.

Онуй, за което не бива да се говори. [Статия.] Д е н, I, бр. 66, 6 февруари 1904, с. 1.

Перспектива. [Статия.] Д е н, II, бр. 371, 22 декември 1904, с. 2.

Пловдивската чудотворна икона. Разказ. Д е н, I, бр. 77, 16 февруари 1904, с. 2.

По македонските работи. [Статия.] Д е н, I, бр. 40, 8 януари 1904, с. 2.

По отговора на тронната реч. [Статия.] Д е н, I, бр. 324, 1 ноември 1904, с. 2.

По черноморския бряг. [Статия.] К р а й, Анхиало, I, бр. 32, 4 декември 1904, с. 2.

По черноморския ни бряг. Д е н, II, бр. 351, 28 ноември 1904, с. 2.

Положението в Одринско. Извлечение от реферата, който тази вечер ще чете г. А. Страшимиров в дружеството на публицистите. Д е н, I, бр. 58, 28 януари 1904, с. 2.

Положението в Одринско. Извлечение от реферата, който снощи чете г. А. Страшимиров в дружеството на публицистите. Д е н, I, бр. 59, 29 януари 1904, с. 2.

Портрет от натура. [Статия.] Д е н, I, бр. 331, 8 ноември 1904, с. 2.

Празнуване и грешки (25-годишнината от смъртта на Любен Каравелов). [Статия.] Д е н, I, бр. 56, 27 януари 1904, с. 2.

Пред бъдещето. Литературна бележка. Д е н, I, бр. 311, 17 октомври 1904, с. 2.

Пред смута. Глава из премираната от фонда «Иван Вазов» повест «Кръстопът». Д е н, I, бр. 122, 5 април 1904, с. 1.

Предварителна бележка. [Статия.] Д е н, I, бр. 94, 5 март 1904, с. 2.

Преди изгрев слънце. Театрална бележка. Д е н, II, бр. 369, 19 декември 1904, с. 2.

Простителни ежби. Бегла бележка. Д е н, I, бр. 317, 24 октомври 1904, с. 2.

Първа годишнина. [Статия.] Д е н, I, бр. 223, 20 юли 1904, с. 1.

Разбойници. Глава из новия роман «Среща» на Антон Страшимиров. Д е н, I, бр. 272, 8 септември 1904, с. 1.

Разказите на Елин Пелин. [Рецензия.] Д е н, II, бр. 376, 30 декември 1904, с. 1.

Подпис А.

Руският абсолютизъм и войната. [Статия.] Д е н, I, бр. 125, 8 април 1904, с. 1.

Свят. Бележка. Д е н, II, бр. 344, 21 ноември 1904, с. 2.

Сеячи. Какво ся Любен Каравелов. [Статия.] Д е н, I, бр. 52, 22 януари 1904, с. 2.

Стара паметна трагедия. [Статия.] Д е н, I, бр. 89, 28 февруари 1904, с. 2.

Подпис А. С.

Стихотворци-публицисти. Бележка. Д е н, I, бр. 51, 21 януари 1904, с. 2.

Подпис А. С.

Сцената като училище. Бегла бележка. Д е н, I, бр. 329, 6 ноември 1904, с. 2.

Сцени за сцена. Бегла бележка. Д е н, I, бр. 323, 31 октомври 1904, с. 2.

Татарин-княз и барон. Театрална бележка. Д е н, I, бр. 362, 12 декември 1904, с. 2.

Тайно. [Статия.] Д е н, I, бр. 341, 19 ноември 1904, с. 2.

Театър. Бележка. Д е н, I, бр. 95, 6 март 1904, с. 2.

Подпис А. С.

Толстой на нашата сцена. Бележка. Д е н, I, бр. 45, 14 януари 1904, с. 2.

Торпилна флотилия. [Статия.] Д е н, II, бр. 349, 26 ноември 1904, с. 2.

Тревога. [Статия.] Д е н, II, бр. 372, 23 декември 1904, с. 2.

Орисия. Бегла бележка. Д е н, I, бр. 111, 22 март 1904, с. 2.

Честита Нова година. [Статия.] Д е н, I, бр. 36, 1 януари 1904, с. 1.

Човекът. Литературна бележка. Д е н, I, бр. 307, 14 октомври 1904, с. 2.

Юбилеен сборник на I Софийска държавна мъжка гимна-

зия (1879, 9 януари — 1904). [Рецензия.] Д е н, I, бр. 75, 15 февруари 1904, с. 2.

Юлий Ц. Розентал (убит на 12 септември при с. Луково, Кратовско). [Статия.] Д е н, I, бр. 90, 1 март 1904, с. 2—3.

Язык и стих. Бегла бележка. Д е н, I, бр. 327, 3 ноември 1904, с. 2.

Максим Горки. Предговор. «На дъното», картини в 4 действия. Превел от оригинала Петър К. Стойчев. С., изд. «Т. Ф. Чипев», 1904, с. 3—8.

Вместо предговор. Юлий Ц. Розентал. Недопети песни. Следсмъртно издание. С портрети на автора и с предговор на Страшимиров. С., п-ца «Габрово», 1904.

1905

Абсолютизмът в Русия. Бележка. Д е н, II, бр. 393, 21 януари 1905, с. 2.

Белград. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 432, 6 март 1905, с. 2.

Борбите за свобода в Русия. Бележка. Д е н, II, бр. 392, 18 януари 1905, с. 2.

Във великата школа. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 439, 13 март 1905, с. 2.

В скупщината. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 440, 14 март 1905, с. 2.

В театъра. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 441, 15 март 1905, с. 2.

Вечер. [Импресия.] Х р и с т о м а т и я за II клас. Иван Пеев, 1905, с. 104—105.

Властта опозорена. [Статия.] Д е н, II, бр. 385, 11 януари 1905, с. 1.

Война. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 424, 25 февруари 1905, с. 2.

Две обяснения. Мисли в защита на партиите. [Статия.] Д е н, II, бр. 540, 28 юни 1905, с. 1; бр. 541, 29 юни, с. 1.

Дилема. [Статия.] Д е н, II, бр. 435, 9 март 1905, с. 2.

Дипломатическа гламавщина. Бележка. Д е н, II, бр. 381, 5 януари 1905, с. 2.

516

Една мъничка анкета. I. Бележка. Д е н, II, 1905, бр. 394, 22 януари 1905.

Една мъничка анкета. II. Бележка. Д е н, II, бр. 395, 23 януари 1905, с. 2.

За мене си. Писмо. Бележка. Д е н, II, бр. 410, 8 февруари 1905, с. 2.

За правдата и кривдата. Писмо. Статия. Д е н, II, бр. 412, 11 февруари 1905, с. 2.

Интимно на нашите батювци. Първо писмо. Д е н, II, бр. 547, 5 юли 1905, с. 2.

Интимно на нашите батювци. Второ писмо. Д е н, II, бр. 549, 8 юли 1905, с. 1—2.

Интимно на нашите батювци. Трето писмо. Д е н, II, бр. 551, 9 юли 1905, с. 2.

Интимно на нашите батювци. Четвърто писмо. Д е н, II, бр. 552, 11 юли 1905, с. 2.

Криза. [Статия.] Д е н, II, бр. 433, 6 март 1905, с. 2.

Македонци. Бележка. Д е н, II, бр. 423, 24 февруари 1905, с. 1.

Мъничък въпрос от голямо значение. Бележка. Д е н, II, бр. 403, 1 февруари 1905, с. 2.

На господин Неизцеримий. Мисли в защита на партии. Д е н, II, бр. 516, 2 юни 1905, с. 1; бр. 517, 3 юни, с. 1.

На друг чужденец. [Статия.] Д е н, II, бр. 388, 14 януари 1905, с. 2.

На дъното и на върха. Невинен излет по Алпите. На върха. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 577, 4 август 1905, с. 2.

На дъното и на върха. Невинен излет по Алпите. Над ледовете. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 576, 3 август 1905, с. 1.

На дъното и на върха. Невинен излет по Алпите. Над дъното. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 574, 2 август 1905, с. 2.

На дъното и на върха. Невинен излет по Алпите. Forclaz. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 573, 1 август 1905, с. 2.

На дъното и на върха. Невинен излет по Алпите. Към върха. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 570, 28 юли 1905, с. 2.

На дъното и на върха. Невинен излет по Алпите. След Наполеона и Суворова. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 567, 26 юли 1905, с. 2.

На дъното и на върха. Невинен излет по Алпите. Мартини. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 565, 24 юли 1905, с. 2.

517

На дъното и на върха. Невинен излет по Алпите. В долината на Рона. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 563, 22 юли 1905, с. 2.

На върха и на дъното. Невинен излет по Алпите. Монтьор—Шильон. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 556, 15 юли 1905, с. 2.

На върха и на дъното. Невинен излет по Алпите. Lac Lemap. Пътни бележки. Д е н, II, бр. 554, 13 юли 1905, с. 2.

На френския морски офицер г-н Пишон. [Статия.] Д е н, II, бр. 389, 15 януари 1905, с. 2.

Наблюдения. [Статия.] Д е н, II, бр. 581, 10 август 1905, с. 1.

Нова година. [Статия.] Д е н, II, бр. 379, 3 януари 1905, с. 1.

Обяснение. По повод моите мисли в защита на партиите. [Статия.] Д е н, II, бр. 543, 1 юли 1905, с. 2.

Окаляна съвест. Новогодишна бележка. Д е н, II, бр. 378, 1 януари 1905, с. 2.

Поразия. Бележка. Д е н, II, бр. 404, 2 февруари 1905, с. 2.

Против едепсизите. Бележка. Д е н, II, бр. 407, 5 февруари 1905, с. 2.

Силен като народа. Мисли в защита на партиите. Д е н, II, бр. 528, 15 юни 1905, с. 1; бр. 529, 16 юни 1905, с. 1.

Субаши и поляци. Бележка. Д е н, II, бр. 405, 3 февруари 1905, с. 2.

У пъдаря — пъдарски ум. Бележка. Д е н, II, бр. 406, 4 февруари 1905, с. 2.

Унииние. [Статия.] Д е н, II, бр. 437, 11 март 1905, с. 2.

Хай, народе беден. . . [Статия.] Д е н, II, бр. 398, 26 януари 1905, с. 1.

1906

 В защита на българския писател. [Статия.] Н о в о о б щ е с т в о, I, 1906, кн. 2, с. 99—104.

В. Гьоте, «Херман и Доротей». Идилична поема с осем илюстрации, превел от оригинала К. Карагюлев. . . [Рецензия.] Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 3, с. 63—64.

Подпис Н.

Волфганг Гьоте, «Фауст», драматическа поема, превел д-р Ал. Балабанов. С., 1906. [Рецензия.] Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 1, с. 53—56.

Подпис П. Ч.

518

«Възраждане», списание. Бургас, № 1 и пак № 1, год. I. [Рецензия.] Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 4, с. 62.

Годе си иде. Х р и с т о м а т и я за I клас ст Ивач Пеев, 1906, с. 109—110.

«Демократически преглед», год. IV, кн. 11. Рецензия за драмата «Отвъд». Отговор. Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 3, с. 60—61.

Подпис А. С.

Думи и дела. Из биографията на Кръстьо Асенов. М а к е д о н с к о д е л о, бр. 1, 4 март 1906, с. 2—3.

Ева, разкази от Андрей Протич, 1906. С. [Рецензия.] Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 4, с. 62—63.

Една драма из борбите отвъд Рила. [Статия.] М и с ъ л, XVI, 1906, кн. 9, с. 575—581.

Из съвременната всемирна литература. [Статия.] Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 1, с. 41—44.

Подпис Т.

Иван Кирилов, «Маяци», драма, Тутракан, 1906. [Рецензия.] Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 4, с. 63.

Из живота, разкази от Евгения Марс. С., 1906. [Рецензия.] Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 4, с. 63.

Йордан Иванов, «Северна Македония», исторически издирвания с образи и карти. С., 1906. [Рецензия.] Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 4, с. 61—62.

К. Д. Мутафов, «Над живота», драма в четири действия. [Рецензия.] Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 4, с. 63.

Контрабандист. Из биографията на Кръстьо Асенов. М а к е д о н о - о д р и н с к и п р е г л е д, I, 1906, кн. 15, 20 януари, с. 240—241.

Литературната критика у нас. Критика. Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 1, с. 45—48.

Подпис Т. Прежин.

Литературен живот. Критика. Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 2, с. 53—60.

Подпис Т. П.

Литературни бележки. Н а ш ж и в о т, II, 1906, кн. 4, с. 37—41.

Подпис Т. П.

Над безкръстни гробове. Драматическа легенда в пет дей-

519

ствия. Наш живот, II, 1906, кн. 1, с. 8—18; кн. 2, с. 30—38; кн. 3, с. 3—18; кн. 4, с. 18—30.

Никола Ганчев Еничерев. Възпоминания и бележки. С., Държавна печатница, 1906, Рецензия. Наш живот, II, 1906, кн. 1, с. 59—60.

Подпис Е. С.

Нрави. [Статия.] Наш живот, II, 1906, кн. 2, с. 40—43.

Подпис Z.

Писмо от града До редактора на вестник «Мир». Мир, XII, бр. 1862, 4 юни 1906, с. 2.

Страници из българските въстания. Градът Ловеч като център на революционните комитети, д-р П. Ив. Стоянов. [Рецензия.] Наш живот, I, 1906, кн. 1, с. 40—42.

Свекърва. Първо действие. Нова струя, I, 1906, кн. 5, с. 215—225.

Театър. [Статия.] Наш живот, II, 1906, кн. 1, с. 34—40.

Театър. Критика. Наш живот, II, 1906, кн. 2, с. 44—46.

Театър. Критика. Наш живот, II, 1906, кн. 3, с. 53—55.

Подпис К.

Театър. [Статия.] Наш живот, II, 1906, кн. 4, с. 47—50.

Язык и стил. [Статия.] Наш живот, II, 1906, кн. 1, с. 30—33.

Подпис Дойрян.

1907

Рецензия (за преводите на Александър Балабанов от немски език). Наш живот, II, 1907, кн. 6, с. 93—94.

Бегли бележки. Наш живот, II, 1907, кн. 5, с. 43—52.

Врагове, сцени от Максим Горки, превел Георги Бакалов. Разград, 1907. [Рецензия.] Наш живот, II, 1907, кн. 5, с. 60.

Георги А. Кърджиев. Некролог. Наш живот, II, 1907, кн. 5, с. 63—64.

Десетгодишнината на Алеко. Реч. Вечерна поща, VII, бр. 2053, 16 май 1907, с. 3.

За декадентството. Бележка. Наш живот, II, 1907, кн. 8, с. 22—37.

Подпис Т. Размов.

За жената. [Статия.] Наш живот, II, 1907, кн. 6—7, 38—46.

Източен мотив. Либрето. (Драма.) Наш живот, II, 1907, кн. 6, с. 3—24.

Младежка библиотека, год. трета, кн. 1, 2, 3, 4, 5, редактор Н. Беловежков. С., 1906—1907. [Рецензия.] Наш живот, II, 1907, кн. 5, с. 59—60.

Подпис Т. П.

Обществена психология. [Статия.] Наш живот, II, 1907, кн. 6, с. 60—67.

Писмо из Македония. [Статия.] Наш живот, II, 1907, кн. 8, с. 44—49.

Поправка. Бележка. Наш живот, II, 1907, кн. 5, с. 61—62.

Pro domo nostra. [Статия.] Наш живот, II, 1907, кн. 5, с. 37—42.

Подпис Македонски революционери.

Реч за Алеко Константинов. Извлечение. Гражданин. С., I, бр. 2, 12 май 1907, с. 1.

С. С. Руневски. Разкази, том I. Дряново, 1907 г. [Рецензия.] Наш живот, II, 1907, кн. 6, с. 88—92.

Подпис Т. П.

Свекърва. Откъс. Наш живот, II, 1907, кн. 1, с. 6—17.

Свекърва. Из премираната на драматическия конкурс комедия. Наш живот, II, 1907, кн. 5, с. 5—17.

Списание «Живот», изд.-редакционен комитет, урежда Г. С. Шопов. С., год. I, кн. I. [Рецензия.] Наш живот, II, 1907, кн. 6, с. 94, 95.

Театър. Критика. Наш живот, II, 1907, кн. 6, с. 83—87.

Театър. [Статия.] Наш живот, II, 1907, кн. 8, с. 50—60.

Хубав стил. [Статия.] Наш живот, II, 1907, кн. 5, с. 31—34.

Подпис Дойрян.

Художник, кн. I, II и III, редактори Павел Генадиев, Симеон Радев и д-р Ал. Балабанов. С., 1906—1907 г. [Рецензия.] Наш живот, II, 1907, кн. 5, с. 55—56.

Подпис Т.

1908

Декларация. Писмо до редакцията на вестник «Ден». Ден, V, бр. 1425, 4 януари, 1908, с. 1.

Един период от нашето Възраждане. Балканско ехо, II, бр. 26, 16 март 1908, с. 1.

Един позив. Време, I, бр. 17, 19 януари 1908, с. 3.

Един човеколюбив позив. Писмо. Реч, II, бр. 164, 19 януари 1908, с. 3.

Един южен кът. Пътни бележки. Културно единство, I, 1908, кн. I, с. 12—13.

Една идея. Реплика за поставяне паметник на Ботев във Варна. Балканско ехо, II, бр. 120, 1 юли 1908, с. 2.

Едно знаменателно решение. Цитат от изказване на Страшимиров. Реч, II, бр. 170, 25 януари 1908, с. 3.

Едно писмо от г. Антон Страшимиров до редакцията на вестник «Реч». Реч, II, бр. 149, 4 януари 1908, с. 3.

Едно убийство. Разказ. Балканско ехо, II, бр. 12, 2 март 1908, с. 1.

Критика. Политическа статия за изборите. Балканско ехо, II, бр. 107, 17 юни 1908, с. 2.

Къща. Триактна комедия. Културно единство, I, 1908, кн. 3—4, с. 12; кн. 5, с. 5—12.

На Незлобив. [Статия.] Конституционна зоря, I, Солун, бр. 34, 31 декември 1908, с. 4.

На поклонение в Кукуш. Пътни бележки. Културно единство, I, 1908, кн. 2, с. 3—4.

«Начало», месечен, политически, социален и литературен преглед, излиза под редакцията на П. Делирадев, А. Томов и Н. Харлаков, Солун—София, кн. I. [Рецензия.] Културно единство, I, 1908, кн. 5, с. 21—22.

Подпис А. С.

Новите реформени предложения. Балканско ехо, II, бр. 35, 25 март 1908, с. 1—2.

Пак Сандански и «Камбана». Българска независимост, I, бр. 90, 8 юли 1908, с. 4.

Без подпис.

Пред Влахернските врата. Двухактна комедия. Първо действие. Културно единство, I, 1908, кн. 1, с. 6—12; кн. 2, с. 14—19.

Подпис Данила.

При огъня. Драматически етюд. Културно единство, I, 1908, кн. 6, с. 10—14.

Причините. Политическа статия за изборите. Балканско ехо, II, бр. 108, 18 юни 1908, с. 2.

Пробен камък. Политическа статия. Балканско ехо, II, бр. 111, 21 юни 1908, с. 1.

Юбилей на Лев Толстой. Балканско ехо, II, бр. 19, 9 март 1908, с. 1—2.

1909

Адриана Будевска-Ганчева. Очерк за артистката. Нова балканска трибуна, I, бр. 12, 12 септември 1909, с. 1.

Във Великуту. Очерк за Търново. Нова балканска трибуна, I, бр. 23, 23 септември 1909, с. 1.

В Габрово. Пътепис. Нова балканска трибуна, I, бр. 28, 28 септември 1909, с. 1.

В Македония. Сенки. Летоструй, Календар на българите за 1909, под редак. на А. Т.-Балан, с. 262—265.

Васил Кирков. Очерк за артиста. Нова балканска трибуна, I, бр. 41, 11 октомври 1909, с. 1.

Тъмна страница. Подлистник, Нова балканска трибуна, I, бр. 21, 21 януари 1909, с. 1.

Подпис Данила.

Днешните българи. [Статия.] Културно единство, I, 1909, кн. 7—8, с. 24—29; кн. 9, с. 8—12; кн. 10, с. 15—18.

Подпис Член на «Матицата».

Държавата сме ние! Очерк. Нова балканска трибуна, I, бр. 5, 5 септември 1909, с. 1.

Един покойник. Очерк за Георги х. Бонев. Нова балканска трибуна, I, бр. 2, 2 септември 1909, с. 1.

Една разходка. Пътепис. Един български Габриел Боркман. Нашите предприемачи. Юмрукът на рушветчиите. На един младоженец. Нова балканска трибуна, I, бр. 35, 5 октомври 1909, с. 1.

Едно бойно поле. Очерк. Нова балканска трибуна, I, бр. 29, 29 септември 1909, с. 1.

За областна библиотека. Бележки. Културно единство, I, 1909, кн. 9, с. 21—22.

Подпис А. С.

Играта в новата драма на Вазова «Борислав». Критика.

Нова балканска трибуна, I, бр. 13, 13 септември 1909, с. 1.

Испанските убийци. Реч, държана от Антон Страшимиров на публично събрание, свикано от студентството в София на 4 октомври т. г., по случай-екзекутирането на Ферера. Нова балканска трибуна, I, бр. 37, 7 октомври 1909, с. 1; бр. 38, 8 октомври 1909, с. 1.

Над земята и под земята. [Пътепис.] Нова балканска трибуна, I, бр. 36, 6 октомври 1909, с. 1.

Най-великата руска актриса. Очерк за Пелагия Антитовна Стрепетова. Нова балканска трибуна, I, бр. 1, 1 септември 1909, с. 1.

Нашите гробници. Петър Васков. [Статия.] Културно единство, I, 1909, кн. 9, с. 12—14.

Без подпис.

Тайната на турската революция. Анкета в Македония. Ужасите около Битоля. В Охрид каймакаминът предлага да избяга с българска чета. Нова балканска трибуна, I, бр. 33, 3 октомври 1909, с. 2.

1910

Альманах смърть. С. Петербург, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 2, с. 160.

Подпис Z.

Богобоязлив патриот. Монолог. Наблюдател, I, 1910, кн. 8, с. 522—527.

Браман Чаттерджи. Потайната религиозна философия на Индия. София, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 3, с. 238.

Подпис д-р П.

Бьоринсон Бьоринщери. Бележка по случай смъртта му. Наблюдател, I, 1910, кн. 5 и 6, с. 412—413.

Подпис А. С.

В подземни град. [Драма.] Наблюдател, I, 1910, кн. 5—6, с. 346—362.

В царството на глада. [Бележка.] Наблюдател, I, 1910, кн. 3, с. 194—202; кн. 4, с. 275—289.

Гено Киров. Сборник «Сцена», III книга, Олчево издание. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 1, с. 78.

Подпис Н. К.

Едмон Ростан, Шантеклер (Певец зори). Москва, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 5 и 6, с. 433—437.

Без подпис.

Едмон Ростан, Сирано де Бержерак. Стара Загора, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 3, с. 236—238.

Подпис А. С.

Едно обяснение. [Бележка за артиста В. Кирков.] Нова балканска трибуна, II, бр. 436, 18 ноем. 1910, с. 3.

Жакерия. [Статия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 9—10, с. 654—666.

Подпис Н. П.

«Женщина», литературно-художественный альманах. Москва, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 4, с. 308—310.

Подпис А. С.

Зина. [Драма.] Наблюдател, I, 1910, кн. 8, с. 453—464.

Картинна галерия за деца и юноши, год. V, кн. I, II, III, 1909—1910 г. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 2, с. 79—89.

Подпис А. С.

Коледна приказка. [Драма.] Наблюдател, I, 1910, кн. 9—10, с. 571—579.

Културен живот. [Статия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 7, с. 495—500.

Без подпис.

Литературен инцидент. [Статия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 8, с. 555—558.

Македония след турското нашествие. [Статия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 4, с. 241—248.

Подпис Н. Бистренов.

Н. К. Ракитин. «Под цъфналите вишни». Плевен, 1909. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 1, с. 78.

Подпис Пр.

Оскар Уайлд. «Душата на човека.» Тутракан, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 7, с. 502—503.

От пръст сме ние. [Драма.] Наблюдател, I, 1910, кн. 4, с. 251—258.

П. К. Яворов. «Подир сенките на облаците», отбрани стихотворения. София, А. Паскалев. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 8, с. 561—563.

Подпис А. С.

П. Коган. «Мистики и богоискатели». Очерки по истории новейшей русской литературы, т. III, вып. III. Москва, 1911. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 8, с. 563—564.

Без подпис.

Павел П. Шатов. «Заточение в Сахара—Фезан». София, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 4, с. 315—316.

Подпис Т. В.

По писмата на «Крадеца». Писмо до редакцията на вестника. Реч, IV, бр. 959, 15 апр. 1910, с. 3.

Преселването в Русия, според народните песни на бесарабските българи. [Статия]. Наблюдател, I, 1910, кн. 2, с. 81—103.

При Симеоновата кончина. [Драма.] Наблюдател, I, 1910, кн. 5—6, с. 323—346.

Професор А. Иширков. «Впечатления от Македония», сказка. София, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 4, с. 315—316.

Подпис Н. Бистренов.

Проф. А. Иширков. «България». Географически бележки. София, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 8, с. 561—563.

Без подпис.

Р. С. Тошкин. «Молитвени часове». София, 1909. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 3, с. 240.

Без подпис.

С. Верински. «Рушветчий». София, 1909. [Рецензия.] Наблюдател, 1910, кн. 3, с. 238—239.

Подпис П. П.

Свирепа робска психика. Писмо. Наблюдател, I, 1910, кн. 2, с. 115—120.

Без подпис.

«Славянскія Известія», № 1. С. Петербург, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 4, с. 319.

Без подпис.

Сребърна струна. [Драма.] Наблюдател, I, 1910, кн. 1, с. 25—41.

Театър. [Критика.] Наблюдател, I, 1910, кн. 9—10, с. 649—653.

Театър. [Критика.] Наблюдател, I, 1910, кн. 5—6, с. 414—429.

Цветя от всички полета. Превел и събрал Ив. Ст. Андрейчин. София, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, I, 1910, кн. 4, с. 310—311.

Без подпис.

Чтец-Декламатор, кн. III, Новая поэзия. Киев, 1909. Наблюдател, I, 1910, кн. 4, с. 310.

Без подпис.

Ottava Esposizione d'Arte della die Venezia 1909. [Бележка.] Наблюдател, I, 1910, кн. 4, с. 317.

Подпис Н. Н.

1911

Ал. Георгиев. «Македонският проблем». София, 1911. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 9—10, с. 481—483.

Подпис А. С.

Българска антология. Съставили Д. Подвързачов и Д. Дебелянов. София, 1911. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 3, с. 186.

Подпис А. С.

В памет на великия писател. [Спомени.] Наблюдател, II, 1911, кн. 3, с. 155—157.

Висящ мост. [Из четириактна драма «Висящ мост».] Наш живот, V, 1911, кн. 2, с. 67—79.

Горчиви мисли. [Критика.] Наблюдател, II, 1911, кн. 6—7, с. 357—360.

Грях-мечта. [Драма.] Наблюдател, II, 1911, кн. 1, с. 3—6.

Г. П. Стаматов. «Лигурийци». Драматически фарс в шест сцени. 1910. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 3, с. 188.

Подпис А. С.

Едно десетилетие. [Статия.] Наш живот, V, 1911, кн. 1, с. 3—8.

Език и стил. [Критика.] Наблюдател, II, 1911, кн. 2, с. 121—126.

Железните врата под Борушица. Фрагмент от пътни бележки. Съвременна илюстрация, I, 1911, бр. 4—5, с. 9.
Зимен излет. Пътни бележки. Наблюдател, II, 1911, кн. 2, с. 97—100.

Из живота и литературата. [Бележки.] Наш живот, V, 1911, кн. 2, с. 98—103; 113—116.

Картинна галерия за деца и юноши, год. VII, кн. 1, 1911. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 9—10, с. 485.

Подпис Н.

Кирил Христов. «Приближени хоризонти». № 17 и 18 на «Всемирна библиотека.» [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 8, с. 424.

Подпис А. С.

Книжовник, критико-библиографичен, научен, литературен и библиотечен преглед, г. I, бр. 2 и 3. Плевен, 1910. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 2, с. 126—127.

Подпис Н. П.

Културен преглед. [Статия.] Наш живот, V, 1911, кн. 1, с. 45—49; кн. 1, с. 49—52.

Подпис А. С.

Литературен сборник «Мисъл», кн. II, изд. Ал. Паскалев. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 1, с. 58—61.

Н. Минович. «Драмите на Хауптмана и Чехова». Две литературни критики. О. Пазер, 1911. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 9—10, с. 483—484.

Подпис А. С.

Новото албанско въстание. [Статия.] Реч, V, бр. 1284, 24 март 1911, с. 1.

Обновява ли се Турция? Увод към обстойно изложение. [Статия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 3, с. 172—178.

Подпис А. С.

Пенчо Славейков. «Немски поети», отбор песни и характеристики на поети, № 26, 27 и 28 от «Всемирна библиотека» на Ал. Паскалев. София, 1911. [Рецензия.] Наш живот, V, 1911, кн. 1, с. 60—62.

Подпис Neto.

Прелом. Из историческата трагедия Св. Иван Рилски. Наблюдател, II, 1911, кн. 6—7, с. 276—290.

Под полите на Витоша, трагедия в пет действия от Пейо

Яворов, издава Ал. Паскалев, София, 1911. [Критика.] Наблюдател, II, 1911, кн. 9—10, с. 484.

Подпис А. С.

Проектоустав на българския читалищен съюз. Сливен, 1911. [Критика.] Наблюдател, II, 1911, кн. 3, с. 179—182.

«Просвета», списание, редактор Крум Максимов, год. V, кн. IX и X, 1910 г. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 3, с. 190.

Подпис А. С.

Проф. А. Иширков. Град Солун. Политикогеографски и народостопански бележки. София, издание на Хр. Олчев. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 8, с. 422—424.

Подпис А. С.

Реч във Великото народно събрание. Стенографиран дневник. Наблюдател, II, 1911, кн. 8, с. 378—400.

Речта на д-р П. Ораховец. София, 1911. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 3, с. 188—190.

Без подпис.

Русская энциклопедия. Том первый. С. Петербург, 1911. [Рецензия.] Наш живот, V, 1911, кн. 2, с. 116—118.

Без подпис.

С въглен. [Разказ.] Седмична литературно-обществена прибавка на Мир, № 1, 9 апр. 1911, XVII, бр. 3229.

«Свобода», месечно политико-литературно списание, кн. VII, 1910. София. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 3, с. 183—184.

Без подпис.

«Славянство», прогресивный, безпартийный, независимый журнал, выходит ежемесячно, г. I, кн. 1. С. Петербург, 1911. [Рецензия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 4—5, с. 272.

Подпис Н. Н.

Съвременен морален кризис. [Статия.] Наблюдател, II, 1911, кн. 9—10, с. 429—436.

Срамничето се изгубило. Откъслек. [Сатирично стихотворение.] Седмична литературно-обществена прибавка на Мир, № 2, 16 апр. 1911, XVII, бр. 3234.

Тъмница. [Драма.] Наблюдател, II, 1911, кн. 4—5, с. 195—202.

Българската интелигенция. [Статия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 6, с. 291—300.

Без подпис.

Два мира. [Статия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 5, с. 231—240.

За българската интелигенция. [Статия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 7—8, с. 330—334.

Без подпис.

«Знание», месечно научно-литературно списание за ученици от средните училища и за младежи, г. I, кн. 1, София, 1911. [Рецензия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 4—5, с. 218—229.

Подпис А. С.

Из живота и литературата. [Бележка.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 7—8, с. 335—343.

Без подпис.

Из живота и литературата. [Бележка.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 5, с. 282—285.

Подпис А. С.

Из живота и литературата. [Бележка.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 3—4, с. 213—214; 216—218.

Подпис А. С.

И. С. Тургенев. «Дворянско гнездо», роман, преведе от оригинала Ив. Ив. Момчилов. София, 1912. [Рецензия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 5, с. 287—288.

Без подпис.

Искра, год. I, кн. 1. Солун, 1911. [Рецензия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 3—4, с. 222—223.

Подпис Х.

Левичарски периодически печат. [Критика.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 7—8, с. 344—345.

Без подпис.

Литературно буните. Получено писмо в редакцията. [Рецензия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 5, с. 286—287.

Подпис Х.

Отговор. [Статия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 5, с. 227—230.

Без подпис.

Отчет на Т. Пазарджишкото българско читалище за 1911 г. Т. Пазарджик, 1911. [Критика.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 7—8, с. 347—348.

Без подпис.

Песни. [Драма.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 9—10, с. 376—398.

Преводни библиотеки. [Критика.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 7—8, с. 345—347.

Без подпис.

Пред гибел. Из «Нравствената проблема». [Статия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 7—8, с. 302—307.

Проф. А. Л. Погодин. История на българския народ, превел от рус. Димитър Гаврилски. Габрово, 1911. [Рецензия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 9—10, с. 423—424.

Подпис W.

Психично безпътие. [Статия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 6, с. 344—348.

Русская энциклопедия. Том второй. С. Петербург. [Рецензия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 7—8, с. 348.

Без подпис.

Съчинения на М. С. Дринов. Том втори. София, 1911. [Рецензия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 6, с. 351—352.

Подпис А. С.

Фридрих Ницше, Антихриста, опит за критика на християнството, кн. I. от «Преценка на ценностите», прев. от немски Ал. В. Пулев. Ст. Загора, 1912. [Рецензия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 9—10, с. 423.

Подпис А. С.

Хайне на български. [Критика.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 3—4, с. 203—212.

Propos. [Статия.] *Наш живот*, V, 1912, кн. 9—10, с. 351—359.

В Средни Родопи. Знание, II, 1913, кн. 9, с. 816—819.

В тайниците на българската душа. [Военна кореспонденция.] Мир, XIX, бр. 3874—3877, 3—6 май 1913.

В холерното гнездо. [Разказ.] Мир, XIX, бр. 3884, 14 май 1913, с. 1—2.

Един дневник. [Разказ.] *Мир*, XIX, бр. 3898, 29 май 1913, с. 1.

Един кът в Родопите. [Пътни бележки.] *Народни права*, XXIII, бр. 167, 29 септ. 1913, с. 2.

Малка треска. [Разказ.] *Мир*, XIX, бр. 3879, 8 май 1913, с. 1—2.

Нова българска област. [Статия.] *Мир*, XIX, бр. 3895, 26 май 1913, с. 1—2.

Освобождение. [Пътни бележки.] *Мир*, XIX, бр. 3922, 23 юни 1913, с. 1—2.

По Родопите. [Пътни бележки.] *Народни права*, XXIII, бр. 166, 28 септ. 1913, с. 2.

Пред сражение. [Разказ.] *Мир*, XIX, бр. 3896, 27 май 1913, с. 1—2.

Пътном. [Пътни бележки.] *Мир*, XIX, бр. 3923, 24 юни 1913, с. 2.

Умрял град. [Пътни бележки.] *Мир*, XIX, бр. 3917, 18 юни 1913, с. 2.

Хубча. [Разказ.] *Знание*, II, 1913, кн. 6—7, с. 558—563.

Чопел. [Пътни бележки.] *Мир*, XIX, бр. 3926, 27 юни 1913, с. 2.

1914

В Люле Бургас. [Разказ.] *Отечество*, I, 1914, кн. I, с. 14—15.

Две книги за нашата война. [Критика.] *Отечество*, 1914, кн. 2, с. 40—43.

Родопската област. *Военни известия*, XXIII, бр. 107, 25 септ.; бр. 108, 27 септ.; бр. 109, 30 септ. 1914, с. 2—3.

1915

Войната обявена. [Статия.] *Отечество*, II, 1915, кн. 9, с. 3—4.

Една гробница за бежанци. [Очерк.] *Злъчка*, VI, бр. 11, 17 ян. 1915, с. 2.

Едно българско светилище. [Статия.] *Отечество*, II, 1915, кн. 11, с. 7—8.

Ехо от победите. *Новини от Беломорския край*. [Дописка.] *Военни известия*, XXIV, бр. 165, 8 дек. 1915, с. 2.

Марш. [Стихотворение.] *Отечество*, II, 1915, кн. 4—5, с. 96.

Без подпис.

Морските разбойници. Флотското нападение по Беломорския бряг. [Военна кореспонденция.] *Военни известия*, XXIV, бр. 16, 17 окт. 1915, с. 1.

Последна служба. [Разказ.] *Отечество*, II, 1915, кн. 16, с. 5—6.

Печатано и в *Заветът на героите*, III, 1932, кн. 9—10, с. 5—7.

При Костурно. [Военна дописка.] *Военни известия*, XXIV, бр. 185, 31 дек. 1915, с. 1—2.

1916

В града на поета. [Статия.] *Отечество*, III, 1916, кн. 10—11, с. 4.

В Градецката планина. [Военна кореспонденция.] *Военни известия*, XXV, бр. 19, 23 януари 1916, с. 2.

В Дойран. [Военна кореспонденция.] *Военни известия*, XXV, бр. 10, 13 ян. 1916, с. 2.

Вардарските «Железни врати». [Статия.] *Военни известия*, XXV, бр. 53, 5 март 1916, с. 4.

Езеро. [Импресия.] *Отечество*, III, 1916, кн. 6—7, с. 6—7.

Към Вардара. [Военна кореспонденция.] *Отечество*, III, 1916, кн. 16—17, с. 4—5.

Към северния фронт. [Военна кореспонденция.] *Военни известия*, XXV, бр. 252, 16 ноем. 1916, с. 2.

Кървав праг. [Военна кореспонденция.] *Отечество*, III, 1916, кн. 46—47, с. 3—5.

Моравско под Сърбия. Бележка. *Отечество*, III, 1916, кн. 30—31, с. 8—9.

Набеги. [Военна кореспонденция.] *Военни известия*, XXV, бр. 9, 12 ян. 1916, с. 2.

Народ. [Статия.] *Военни известия*, XXV, 1916, бр. 251, 15 ноем. 1916, с. 2.

По небето и на земята. [Военна кореспонденция.] Военни известия, XXV, бр. 157, 25 юли 1916; бр. 158, 26 юли 1916, с. 4.

Последен момент. Кавалерийската атака при Гевгели. [Военна кореспонденция.] Военни известия, XXV, бр. 40, 18 февр. 1916, с. 1—2.

При конницата. [Военна кореспонденция.] Военни известия, XXV, 1916, бр. 36 и 37, 13 и 14 февр. 1916.

При македонската дивизия. [Военна кореспонденция.] Военни известия, XXV, бр. 20, 24 ян. 1916, с. 3.

Първият от единадесетте. [Статия.] Отечество, III, 1916, кн. 1, с. 8—10.

Пътном. [Военна кореспонденция.] Военни известия, XXV, бр. 1, 1 ян. 1916, с. 4.

С чужденци. [Пътни бележки.] Военни известия, XXV, бр. 254, 18 ноем. 1916, с. 3.

Робство. [Статия.] Военни известия, XXV, бр. 255, 20 ноем. 1916, с. 3.

Свобода. [Военна кореспонденция.] Военни известия, XXV, бр. 264, 1 дек. 1916, с. 3.

Роден край. [Разказ.] Отечество, III, 1916, кн. 48—49, с. 3—5.

1917

Апотеоз. [Пътни бележки.] Общ подем, I, 1917, кн. 1, с. 14—18.

Вардар мътен и кървав. [Разказ.] Всеобщ преглед, I, 1917, кн. 7, с. 7—9; кн. 8, с. 7—10; кн. 9, с. 8—10; кн. 10, с. 6—7.

Велика жертва. [Статия.] Всеобщ преглед, I, 1917, кн. 11, с. 7—9.

Внимание! [Статия.] Всеобщ преглед, I, 1917, кн. 16, с. 6—7; кн. 17, с. 12—15.

Германската култура и войната. [Пътни бележки.] Общ подем, I, 1917, кн. 7, с. 353—361.

Германският патриотизъм. [Пътни бележки.] Отечество, IV, 1917, кн. 15, с. 6—8.

Една инициатива. [Статия.] Всеобщ преглед, I, 1917, кн. 4, с. 11—12.

Един диспут. [Статия.] Общ подем, I, 1917, кн. 21, с. 1029—1035.

За българската книга. [Статия.] Общ подем, I, 1917, кн. 23, с. 1154—1161.

Зад крайчеца на завесата. Чертица. Всеобщ преглед, I, 1917, кн. 12, с. 15—16.

Задача. [Статия.] Всеобщ преглед, I, 1917, кн. 13, с. 3—5; кн. 14, с. 3—4.

«Мародери». [Разказ.] Общ подем, I, 1917, кн. 11, с. 589—594.

Мощ. [Пътни бележки.] Общ подем, I, 1917, кн. 6, с. 318—322.

На пир. [Разказ.] Общ подем, I, 1917, кн. 10, с. 523—533.

Първа среща с руси. [Военна кореспонденция.] Отечество, IV, 1917, кн. 1, с. 3—5.

Първите ранени. [Разказ.] Отечество, IV, 1917, кн. 25, с. 2—4; кн. 26, с. 8—11.

Раздвоение. [Статия.] Всеобщ преглед, I, 1917, кн. 6, с. 9—11.

Чилтепе. [Пътни бележки.] Всеобщ преглед, V, 1917, кн. 19, с. 7—8.

1918

Гагаузи в Серското поле. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 193, 26 авг. 1918, с. 4.

Географско дружество. [Бележка.] Всеобщ преглед, II, 1918, кн. 11—12, с. 24.

Герои и граждани. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 284, 16 дек.; бр. 285, 17 дек. 1918.

«Дарнашките» села в Серско. Бележка. Всеобщ преглед, II, 1918, кн. 6—7—8, с. 5—7.

Друг Златен Панег. [Бележка.] Военни известия, XXVII, бр. 197, 31 авг. 1918, с. 6.

За Беломорския бряг. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 38, 18 февр. 1918, с. 1—2.

За безименните при Кенали. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 173, 1 авг. 1918, с. 1—2.

За Източна Македония. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 287, 19 дек. 1918, с. 1.

За северозападния край. Бележки. Военни известия, XXVII, бр. 212, 18 септ., бр. 213, 19 септ. 1918.

За Серското поле. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 36, 15 февр. 1918, с. 1—2.

Идете! [Статия.] Отечество, V, 1918, кн. 28, с. 3—4.

Кавалското крайбрежие. [Военна кореспонденция.] Общ поход, II, 1918, кн. 2—3, с. 72—77.

Кенали. [Статия.] Военни известия, XXVII, 1918, бр. 166, 24 юли 1918, с. 1—2.

Национален трагизъм. [Статия.] Всеобщ преглед, II, 1918, кн. 1, с. 12—15; кн. 2—3, с. 15—17.

Ниш. [Бележки.] Отечество, V, 1918, кн. 35, с. 3—5.

Новата гръцка игра. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 294, 27 дек. 1918, с. 1.

Отклоняване. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 285, 17 дек. 1918, с. 1.

Подпис А. С.

По Морава. [Пътни бележки.] Военни известия, XXVII, бр. 209, 14 септ. 1918, с. 2—3.

По Нишава. [Военна кореспонденция.] Военни известия, XXVII, бр. 186, 17 авг. 1918, с. 4.

Помогнете! [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 297, 31 дек. 1918, с. 1.

Привет и поклон на знамената и героите от I пех. соф. дивизия! [Заедно с Начович, Георгов, Протогеров, Н. Милев, Пешев и др.] Военни известия, XXVII, бр. 261, 18 ноем. 1918, с. 1.

Словословие. По случай голямата панихида на 3 февруари в София. [Статия.] Общ поход, II, 1918, кн. 4, с. 179—180.

Скръб. Нишавски рефлекс. [Импресия.] Всеобщ преглед, 1918, кн. 9—10, с. 9—10.

Тахино. [Разказ.] Всеобщ преглед, II, 1918, кн. 11—12, с. 3—4.

Трите български реки. 1. Вардар. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 42, 22 февр. 1918, с. 1—2.

Трите български реки. 2. Марица. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 43, 23 февр. 1918, с. 1—2.

Трите български реки. [2-а част.] Военни известия, XXVII, бр. 45, 26 фев. 1918, с. 1—2.

Трите български реки. 3. Струма. [Статия.] Военни известия, XXVII, бр. 47, 25 февр. 1918, с. 1—2.

Турция и турците. [Бележка.] Военни известия, XXVII, бр. 257, 12 ноем. 1918, с. 1.

1919

За българската книга. [Статия.] Зора, I, бр. 5, 22 май 1919, с. 1.

За хумора. Сентенции. Ученическа мисъл, I, 1919, кн. 9—10, с. 7—11.

Една поема. За поемата «Кърджали» от Н. Килифаров. Отзиви. Зора, I, бр. 62, 22 юли 1919, с. 1.

Илинден. Реч по случай годишнината от Илинденското въстание. Ученическа мисъл, I, 1919, кн. 8, с. 7—9.

Моето колено. [Автобиографичен спомен.] Ученическа мисъл, I, 1919, кн. 2—3, с. 3—9.

Реквием. [Реч.] Ученическа мисъл, I, 1919, кн. 6, с. 3—5.

Тайната на Сминица планина. [Пътни бележки.] Ученическа мисъл, I, 1919, кн. 1, с. 7—11.

1920

Аз твърдя! [Статия.] Социалистически преглед, III, бр. 17, 19 юни 1920, с. 5.

Един разговор. Разговор с писателя А. Страшимиров. Зора, I, бр. 278, 16 апр. и бр. 279, 17 апр. 1920, с. 1.

За Прометея. [Статия.] Ученическа мисъл, II, 1920, кн. 4, с. 10—14.

Малко внимание. Рецензия за драмата на Дим. Чапкънов. [Рожби на войната.] Зора, I, бр. 283, 28 апр. 1920, с. 1.

Над море. Откъс от романа «Бена». Обществена обнова, I, 1920, кн. 3—4, с. 122—132.

Русенският бунт. [Разказ.] Ученическа мисъл, II, 1920, кн. 1 и 2, с. 7—27.

- Вести и бележки.** Наши дни, I, 1921, кн. 1, с. 23—24.
Без подпис.
- Вести и бележки.** Наши дни, I, 1921, кн. 7, с. 23—24;
кн. 8—9, с. 38—40.
- Водители.** [Повест.] Наши дни, I, 1921, кн. 8—9, с.
11—22; кн. 10, с. 4—10.
- Въпроси и отговори.** Литературни писма. [Статия.] На-
ши дни, I, 1921, кн. 1, с. 21—22.
Без подпис.
- Въпроси и отговори.** Литературни писма. [Статия.] На-
ши дни, I, 1921, кн. 3, с. 17—19.
Без подпис.
- Въпроси и отговори.** Литературни писма. [Статия.] На-
ши дни, I, 1921, кн. 6, с. 15—18.
Подпис А. С.
- Град и село.** Литературни очерки. Наши дни, I, 1921,
кн. 7, с. 10—13; кн. 10, с. 12—14.
- Език.** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 4, с. 1—4.
- Езиковно новаторство?** [Статия.] Наши дни, I, 1921,
кн. 1, с. 1—6.
- Иван Вазов.** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 8—9, с.
1—5.
- Иван Вазов.** [Статия.] В сб. «Помен за Ивана Вазов». Сбор-
ник за траурните чествувания на народния поет от 22 до 28 септ.
1921. С., 1921, с. 508—514.
- Какво ни липсва.** Из моите публични беседи. [Статия.]
Наши дни, I, 1921, кн. 5, с. 1—3.
- Камо грядеши?** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 6, с.
1—5.
- Култура? Мисъл?** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 2,
с. 1—4.
Без подпис.
- Културен преглед.** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 1,
с. 19—21.
Без подпис.
- Културен преглед.** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 2,
с. 16—17; кн. 3, с. 15—17.
Без подпис.

- Културен преглед.** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 4,
с. 13—15.
- Културен преглед.** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 5,
с. 14—16.
Без подпис.
- Културен преглед.** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 6,
с. 12—15.
- Културен преглед.** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 7,
с. 16.
Без подпис.
- Културен преглед.** Град и село. — Хамлет. — Един естет.
[Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 8—9, с. 30—35.
Подпис А. С.
- Културен преглед.** Една книга на бивш свещеник. [Ста-
тия.] Наши дни, I, 1921, кн. 10, с. 18—20.
Без подпис.
- Модернизъм и декадентство.** [Статия.] Наши дни, I,
1921, кн. 10, с. 1—4.
- Нашата преводна литература.** [Критика.] Наши дни,
I, 1921, кн. 3, с. 20—23.
Без подпис.
- Небето, което потъмня.** [Разказ.] Наши дни, I, 1921,
кн. 8—9, с. 35—38.
Подпис А. С.
- Ник. Вас. Ракитин.** «Размирни години». Библиотека «Род-
на литература», № 1, Плевен, 62 с. [Рецензия.] Наши дни,
I, 1921, кн. 1, с. 23.
Подпис С-кий.
- Някога.** [Разказ.] Родна мисъл, I, 1921, кн. 1, с.
3—44.
- Модернизъм.** [Статия.] Наши дни, I, 1921, кн. 7, с.
1—5.
- «Под облак»** [Повест.] Наши дни, 1921, кн. 1, с. 12—17;
кн. 2, с. 9—15; кн. 3, с. 8—13; кн. 4, с. 8—12.
- Театър.** [Бележка.] Наши дни, I, 1921, кн. 4, с. 20—22.
Подпис А. С.
- Траури.** [Рецензия.] Наши дни, I, 1921, кн. 7, с.
20—21.
Подпис Новак.

Ученическа мисъл, кн. VII и VIII, год. II, Русе, октомври 1920. [Рецензия.] Наши дни, I, 1921, кн. 1, с. 22—23.

Подпис С-кий.

Филистери. [Критика.] Наши дни, I, 1921, кн. 10, с. 21—24.

Без подпис.

1922

Българското село. [Статия.] Епоха, I, бр. 5, 30 юни 1922, с. 1.

Великите сенки. Тайна. [Разказ.] Македония, I, 1922, кн. 2, с. 44—46.

Земя! [Статия.] Епоха, I, бр. 23, 22 юли 1922, с. 1.

Кървав кръстопът. По въпроса за българското село. [Статия.] Епоха, I, бр. 10, 6 юли 1922, с. 1.

Неслогата в българското село. Епоха, I, бр. 20, 19 юли 1922, с. 1.

Огоста. [Пътни бележки.] Епоха, I, бр. 63, 8 септ. 1922, с. 1.

Подземна река. [при гр. Фердинанд.] Слово, I, бр. 52, 15 юни 1922.

Поет. [Статия за Д. Чинтулов.] В сб. Добри П. Чинтулов, по случай стогодишнината от рождението му. Сливен, 1922, с. 119—122.

Съперник. Спомен. Здравей сила, XIX, 1922, кн. 4, с. 32—33; кн. 5, с. 38—40.

Театър. Недомислия и скандали. Епоха, I, бр. 83, 1 окт. 1922, с. 1.

Хр. Ганчев. Спомен. Епоха, I, бр. 59, 3 септ. 1922, с. 1.

Чипровски легенди. [Статия.] Епоха, I, бр. 70, 15 септ. 1922, с. 1.

Чипровци. Кипровец. [Статия.] Епоха, I, бр. 69, 15 септ. 1922, с. 1.

Подпис Ан. Стр.

1923

«Аз нямам какво да кажа». [Статия.] Правда, I, бр. 1, 1 авг. 1923, с. 2.

Банско. [Статия.] Правда, I, бр. 6, 7 авг. 1923, с. 2.

«Бели въглища». [Статия.] Правда, I, бр. 42, 19 септ. 1923, с. 2.

Берковско. [Статия за въстанието.] Правда, I, бр. 49, 27 септ. 1923, с. 2.

Болен въпрос. [Статия.] Правда, I, бр. 5, 6 авг. 1923, с. 2.

В царството на тютюните. [Статия.] Правда, I, бр. 39, 15 септ. 1923, с. 2.

Годишнина. [Статия за Илинденското въстание и Гоце Делчев.] Правда, I, бр. 4, 4 авг. 1923, с. 2.

Дълбини. Една символическа драма. «Монна Ванна» от Метерлинк. Свободно общество, I, 1923, кн. 6—8, с. 205—213.

Печатано и като предговор към: Метерлинк, М. «Монна Ванна». С., 1927, с. 3—15.

Един позив на милосърдие и на гражданска доблест. Лъч, I, бр. 16, 12 ноемв. 1923, с. 1.

Един спор. [Статия.] Правда, I, бр. 14, 16 авг. 1923, с. 2.

Една идея. [Статия.] Правда, I, бр. 29, 4 септ. 1923, с. 2.

Езеро. [Разказ.] Български воин, I, 1923, кн. 29, с. 3—4.

Заговорници. [Статия.] Правда, I, бр. 7, 8 авг. 1923, с. 2.

Конгресът на тракийци. [Статия.] Правда, I, бр. 34, 10 септ. 1923, с. 2.

Конфузия. [Статия.] Правда, I, бр. 19, 22 авг. 1923, с. 2.

Костенец в бъдеще. [Статия.] Правда, I, бр. 23, 27 авг. 1923, с. 2.

Към Рилския манастир. [Пътуване.] Правда, I, бр. 43, 20 септ. 1923, с. 2.

Митарства. [Очерк.] Правда, I, бр. 36, 12 септ. 1923, с. 2.

На бал. [Разказ.] Правда, I, бр. 10, 11 авг. 1923, с. 2.

На повърхността. [Статия.] Правда, I, бр. 16, 18 авг. 1932, с. 2.

Народ и тълпи. [Статия.] Правда, I, бр. 2, 2 авг. 1923, с. 2.

Национален театър. [Статия.] Мир, XXIX, бр. 6922, 7 юли 1923, с. 2.

Национализъм? [Статия.] Мир, XXIX, бр. 6913, 27 юни 1923, с. 2.

Нашите съседи румъните. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 9, 10 авг. 1923, с. 2.

Нашите съседи турците. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 8, 9 авг. 1923, с. 2.

Някога. [Статия.] П р а в д а, I, 1923, бр. 15, 17 авг. 1923, с. 2.

Пастра. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 40, 17 септ. 1923, с. 2.

Перник. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 38, 14 септ. 1923, с. 2.

По Огоста. [Разказ.] Б ъ л г а р с к и т у р и с т, XV, 1923, кн. 7, с. 98.

Позивът на Македонца — писател Антон Страшимиров. Македонско съзнание, I, бр. 1, 15 дек. 1923, с. 4.

Познато. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 21, 24 авг. 1923, с. 2.

Политическата лъжа. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 17, 20 авг. 1923, с. 2.

Политически водители. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 3, 3 авг. 1923, с. 2.

При извора на Бяларска. Детска радост, VIII, 1923, кн. 10, с. 5.

Пътюм. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 35, 11 септ. 1923, с. 2.

Рупци. [Статия.] И з в е с т и я на Народния етнографски музей в София, III, 1923, кн. 1 и 2, с. 21—32.

Сега накъде? [Статия.] М и р, XXIX, бр. 6907, 20 юни 1923, с. 2.

Сепаратизъм. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 28, 3 септ. 1923, с. 2.

Силует. [Статия за Гьорче Петров.] П р а в д а, I, бр. 30, 5 септ. 1923, с. 2.

Сляпа уличка. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 31, 6 септ. 1923, с. 2.

Таската. [Очерк.] П р а в д а, I, бр. 46, 24 септ. 1923, с. 2.

Фактор. [Статия.] П р а в д а, I, бр. 33, 8 септ. 1923, с. 2.

Фердинандската котловина. [Статия.] Л ъ ч, I, бр. 24, 22 ноем. 1923, с. 4.

«Царя на курортите». [Статия.] П р а в д а, I, бр. 22, 25 авг. 1923, с. 2.

Чувство за социална правда. [Статия.] З в е з д а, бр. 13, 11 дек. 1923.

1924

Апостол. [Разказ.] М л е ч е н п ъ т, I, 1924, кн. 3—4, с. 67—70.

542

Внимание! [Статия.] Р а з в и г о р, III, бр. 136, 29 март 1924, с. 1—2.

Долу цензурата. Цитат из брошурата «Счупеното перо». З е м е д е л с к а о т б р а н а, I, бр. 56, 4 септ. 1924, с. 1.

Дъбови лесове. [Пътепис.] Б ъ л г а р с к и т у р и с т, XVI, 1924, кн. 5, с. 71.

Езерото на белите лилии. [Разказ.] М л е ч е н п ъ т, I, 1924, кн. 1, с. 2—4.

Изповед. [Разказ.] П л а м ъ к, I, 1924, кн. 1, с. 3—9.

Малко философия. [Статия за Ромен Ролан.] Р а з в и г о р, III, бр. 149, 28 юли 1924, с. 3.

Мишка. [Разказ.] З е м я, I, 1924, кн. 1, с. 39—54.

Морал? За Гюн де Мопасан. Р а б о т н и ч е с к о е д и н с т в о, бр. 11, 8 февр. 1924, с. 2—3.

Недоразумения. [Статия за «Монна Ванна» от Метерлинк.] Р а з в и г о р, III, бр. 135, 22 март 1924, с. 2.

Недоумявам... [Статия.] Р а з в и г о р, III, бр. 137, 5 апр. 1924, с. 2.

Нов поет. [Критика за «Жертвени кладии» на А. Разцветников.] З е м я, I, 1924, кн. 2—3, с. 183—187.

Предтечи. [Рецензия за поемата на А. Разцветников.] Н а р с т у д, I, 1924, кн. 3—4, с. 18—21.

Семейство? [Статия.] С в о б о д н о о б щ е с т в о, II, 1924, кн. 1, с. 16—19.

Срам. [Разказ.] Н а р с т у д, I, 1924, кн. 5, с. 2—3.

Печатано и във В и к о в е, I, 1924, кн. 2, с. 26—27.

Трагизъм. [Статия.] Р а з в и г о р, III, бр. 132, 1 март 1924, с. 2.

Убийци. [Разказ.] З е м я, I, 1924, кн. 2—3, с. 169—173.

Юлий Ц. Розентал. [Статия.] П и р и н, II, бр. 24, 23 март 1924, с. 1.

1925

Безкнижие. [Статия.] Р а з в и г о р, IV, бр. 171, 14 февр. 1925, с. 1—2.

Злополучен опит. [Статия.] Р а з в и г о р, IV, бр. 176, 21 март 1925, с. 1—2.

Къпотна или Капатово. Географска бележка. Б ъ л г а р с к и т у р и с т, XVII, 1925, кн. 5, с. 74—75.

543

Малко здрав смисъл. [Статия.] Развигор, IV, бр. 190, 27 юни 1925, с. 2—3.

На Тунджанци. Български воин, III, 1925, кн. 24, с. 3.

Около Рила. Народоветски бележки. Народно дело, II, бр. 89, 23 дек., бр. 90, 2-ян. 1925, с. 1.

По случай. . . [Статия.] Развигор, IV, бр. 166, 10 ян. 1925, с. 1—2.

Тракийци. [Очерк.] Тракия, V, бр. 171, 12 ноем. 1925, с. 2.

Чудо. [Статия.] Развигор, IV, бр. 177, 28 март 1925, с. 1.

«Ясакия». [Статия.] Развигор, IV, бр. 188, 13 юни 1925, с. 2—3.

Pro domo sua. [Статия.] Развигор, IV, бр. 184, 16 май 1925, с. 1—2.

Requiem. [Статия за Толстой.] В сб. «Възпоменателен сборник за Лев Толстой». София, 1925, с. 1—2.

1926.

Ако позволите. . . [Статия.] Културно обществов преглед, I, 1926, кн. 2, с. 79—88.

«Антихрист». [Бележка.] Ведрина, I, бр. 3, 30 окт. 1926, с. 4.

Без подпис.

Без адрес. [Статия за национализма.] Ведрина, I, бр. 4, 7 ноем. 1926, с. 1.

Бележка на редакцията. [Към: «Защо сме пред завои?» от Михаил Стърменов.] Ведрина, I, бр. 11, 24 дек. 1926, с. 4.

Без подпис.

Близи задачи. [Статия.] Ведрина, I, бр. 1, 1926, с. 1.

Брачната проблема. [Резюме на сказка.] Ведрина, I, бр. 11, 24 дек. 1926, с. 2—3.

Без подпис.

Бунтът на ангелите. [Статия.] Ведрина, I, бр. 7, 26 ноем. 1926, с. 1.

По случай годишнина на А. Франс.

Буржоазното общество умира. [Статия за А. Рембо.] Ведрина, I, бр. 5, 12 ноем. 1926, с. 2—3.

Българска племенна романтика в Ботева. [Статия.] Изток, I, бр. 33, 30 май 1926, с. 3.

«Български артист», орган на Съюза на драматическите и оперни артисти, бр. 2. София. [Кратка рецензия.] Ведрина, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 4.

Без подпис.

Български детски театър. [Статия.] Свят, I, бр. 4, 26 ян. 1926, с. 2.

Българският челяден живот. [Статия.] Нашето семейство, I, бр. 2, 15 март 1926, с. 1.

Във Враца. [Бележка за Васил Кънчев.] Ведрина, I, бр. 12, 31 дек. 1926, с. 4.

В Търново. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 3.

Без подпис.

В Румъния. [Статия.] Ведрина, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 2—3.

Без подпис.

Велика 50-годишнина. [Статия за Христо Ботев.] Новини, I, бр. 24, 22 май 1926, с. 2.

Вести. Ведрина, I, бр. 1; бр. 2, 25 окт.; бр. 4, 7 ноем.; бр. 5, 12 ноем.; бр. 7, 26 ноем. 1926, с. 4.

Без подпис.

География на народите. [Статия.] Ведрина, I, бр. 7, 26 ноем. 1926, с. 2.

Подпис д-р Д. Г.

Германската литературна премия «Клайст». [Бележка.] Ведрина, I, бр. 9, 10 дек. 1926, с. 4.

Без подпис.

Горе поетите. . . [Статия.] Ведрина, I, бр. 5, 12 ноем. 1926, с. 3—4.

Без подпис.

Двата стълпа. [Статия.] Ведрина, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 4.

Без подпис.

Десетгодишнината от смъртта на Емил Верхарн. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 9, 10 дек. 1926, с. 4.

«Диктаторът». В е д р и н а, I, бр. 4, 7 ноем. 1926, с. 3.
Подпис Z.

Долу поетите. . . [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 3, 30 окт. 1926, с. 2—3.

Подпис А. С.

Една беседа. [Ботев и неговото време.] В е д р и н а, I, бр. 9, 10 дек. 1926, с. 2—3.

Без подпис.

Едно заявление. [Бележка за конфискуването на в. «Ведрина».] В е д р и н а, I, бр. 3, 30 окт. 1926, с. 4.

Без подпис.

Екатерина Манчева. [Статия за литер. творчество на писателката.] С в я т, I, бр. 3, 19 ян. 1926, с. 2.

Жените и поетът. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 1.

Животът е борба. [Статия.] Н о в и н и, I, бр. 42, 6 авг. 1926, с. 2.

За Григорий Петров. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 1, 1926, с. 2—3.

За детските играчки. [Статия в отговор на Сирак Скитник.] В е д р и н а, I, бр. 7, 26 ноем. 1926, с. 4.

Задущница. [Разказ.] С в я т, I, бр. 5, 2 февр. 1926, с. 2.

Заразителна болест. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 7, 26 ноем. 1926, с. 3—4.

Без подпис.

Зодий. [Статия за Григорий Петров.] В е д р и н а, I, бр. 2, 25 окт. 1926, с. 3—4.

История. [Статия.] Б о т е в л и с т на «Новини», бр. 28, 3 юни 1926, с. 3.

Каззионна литература. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 6, 20 ноем. 1926, с. 3.

Без подпис.

Казионщина. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 3.

Без подпис.

Как написах «Вампир». С е в е р я н и н, I, 1926, кн. 3, с. 11.

Карл Щернхайм. В е д р и н а, I, бр. 5, 12 ноем. 1926, с. 3.
Подпис д-р Д. Б.

«Котосвиначи». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 9, 10 дек. 1926, с. 4.

Без подпис.

Красота и добро. [Статия за Достоевски и Толстой.] Н о в и н и, I, бр. 41, 3 авг. 1926, с. 2.

Къде се намира Попово? [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 4.

Без подпис.

Кърджалийската епоха. [Статия.] К у л т у р н о - о б щ е с т в е н п р е г л е д, I, 1926, бр. 4—5, с. 217—226.

Малкият Ночко. [Статия.] Н о в и н и, I, бр. 31, 9 юни 1926, с. 2.

Махатма Ганди и Рабиндранат Тагор. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 1.

Без подпис.

Машеха. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 4.

На един «борец на здравия художествен дух». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 5, 12 ноем. 1926, с. 4.

Подпис Г. Живков.

На един театрален капацитет. В е д р и н а, I, бр. 11, 24 дек. 1926, с. 4.

Подпис Г. Живков.

На сътрудниците. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 3, 30 окт. 1926, с. 4.

Без подпис.

Напаст от поети. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 9, 10 дек. 1926, с. 3—4.

Подпис Чернозем.

Нарстуд, съюзен орган на българското народно студентство в чужбина, ч. III, кн. 1—2. [Рецензия.] В е д р и н а, I, бр. 4, 7 ноем. 1926, с. 3.

Подпис А. С.

Настроения. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 6, 20 ноем. 1926, с. 3.

Подпис А. С.

Нова белетристика. [Статия.] К у л т у р н о - о б щ е с т в е н п р е г л е д, I, 1926, кн. 1, с. 5—9.

Нова наука. . . [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 5, 12 ноем. 1926, с. 4.

Подпис А. С.

Около «Нарстуд». [Бележка.] Ведрина, I, бр. 10, 17 дек. 1926, с. 3.

Отговори. [Статия.] Ведрина, I, бр. 8, 3 ноем. 1926, с. 3.

Отзиви за Ботева. Нашето семейство, I, бр. 7, 1 юни 1926, с. 3.

Панаит Истрати отговаря на ямболци. . . [Статия.] Ведрина, I, бр. 5, 12 ноем. 1926, с. 4.

Без подпис.

Паралел. [Статия.] Културно-обществен преглед, I, 1926, кн. 3, с. 154—160.

Парижкят печат. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 6, 20 ноем. 1926, с. 4.

Без подпис.

Патриотизъм? [Статия.] Ведрина, I, 1926, бр. 3, 30 окт. 1926, с. 1.

«Перун» — гръмовержец. [Бележка.] Ведрина, I, 1926, бр. 3, 30 окт. 1926, с. 4.

Подпис Земен.

«Покровител» на животните. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 4, 7 ноем. 1926, с. 2.

Без подпис.

Получихме ръкописен «Позив — марсилезата на софийските парвенюта». [Бележка.] Ведрина, I, бр. 9, 10 дек. 1926, с. 4.

Без подпис.

Пояснение [към анкетата на «Ведрина»]. [От] Редакцията [А. Страшимиров]. [Статия.] Ведрина, I, бр. 7, 26 ноем. 1926, с. 1.

Пред Рождество. Из редакционната папка. [Статия.] Ведрина, I, бр. 12, 31 дек. 1926, с. 1—2.

«Проглед». [Статия.] Ведрина, I, бр. 2, 25 окт. 1926, с. 1.

Проклет народ. [Бележка.] Ведрина, I, 1926, бр. 4, 7 ноем. 1926, с. 2.

Без подпис.

Противоречия. [Статия.] Ведрина, I, бр. 10, 17 дек. 1926, с. 1—2.

Подпис К. Б.

Професор и студент. [Статия.] Ведрина, I, бр. 10, 17 дек. 1926, с. 1.

Професор Б. Цонев. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 4, 7 ноем. 1926, с. 2.

Подпис А. С.

Рабиндранат Тагор. [От] «Ведрина» [А. Страшимиров]. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 7, 26 ноем. 1926, с. 2.

Рабиндранат Тагор в София. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 6, 20 ноем. 1926, с. 4.

Подпис Р. С.

Речи и плодоарии на д-р Н. Геннадиев. [Рецензия.] Ведрина, I, 1926, бр. 1, с. 3—4.

Подпис Z.

Романтични песни. Тодор Траянов, книгоиздателство «Право», София. [Рецензия.] Ведрина, I, 1926, бр. 1, с. 3.

Подпис П. М.

Сега сме на чисто. . . [Статия.] Новини, I, 1926, бр. 39, 29 юли 1926, с. 2.

Сензацийка. [Статия.] Новини, I, бр. 58—59, 2 окт. 1926, с. 2.

Сказка. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 10, 17 дек. 1926, с. 4.

Подпис Р. С.

Слънчево дете. [Статия.] Ведрина, I, бр. 6, 20 ноем. 1926, с. 1.

Печатано и в «Нарстуд», III, 1926, кн. 1—2, с. 15—16.

Смирение и унижение. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 10, 17 дек. 1926, с. 4.

Подпис Р. С.

Страшен завой. [Статия.] Ведрина, I, бр. 9, 10 дек. 1926, с. 1.

Театър. [Статия.] Ведрина, I, 1926, бр. 1, с. 4.

Без подпис.

Театър. [Статия.] Ведрина, I, бр. 7, 26 ноем. 1926, с. 3.

Подпис Г.

Текущ литературен живот. [Статия.] Ведрина, I, бр. 2, 25 окт. 1926, с. 4.

Без подпис.

Умният Стоянчо Михайловски. [Бележка.] Ведрина, I, бр. 9, 10 дек. 1926, с. 4.

Без подпис.

Фиктивният директор на Държавния театър. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 6, 20 ноем. 1926, с. 4.

Без подпис.

Хроника. [Откъс от романа «Хоро».] Н а ч а л о, I, 1926, кн. 1, с. 6—8.

Черни страници. [Статия.] Н о в и н и, I, бр. 29, 4 юни 1926, с. 2.

Ще бъде Рождество! [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 11, 24 дек. 1926, с. 1.

Ergo... [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 5, 12 ноем. 1926, с. 1.

1927

Американска култура. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 29, 4 май 1927, с. 4.

Подпис М. Б.

Ахилесова пета. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 31, 18 май 1927, с. 1.

Подпис А. С.

Без смях. В е д р и н а, I, бр. 44, 26 окт. 1927, с. 2—3.

Подпис Рубикон.

Бездна. [Критика.] В е д р и н а, I, бр. 24, 1 апр. 1927, с. 3—4.

Подпис А. С.

Безсмъртен. [Бележка за Хр. Ясенов.] В е д р и н а, I, бр. 22, 16 март 1927, с. 2—3.

Без подпис.

Бележка. В е д р и н а, I, бр. 47, 16 ноем. 1927, с. 3.

Подпис А. С.

Бележка на редакцията. [Към разказа «Иносказание».] В е д р и н а, I, бр. 13, 14 ян. 1927, с. 2.

Подпис А. С.

Б. Р. [Към статията: «Сред буржоазното изкуство», от Ц. Николов.] В е д р и н а, I, бр. 14, 19 ян. 1927, с. 3—4.

Без подпис.

Б. на Р. [Към: «Седем звезди на земята», от Ц. Николов.] В е д р и н а, I, бр. 20, 2 март 1927, с. 3.

Без подпис.

Бели робини. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 29, 4 май 1927, с. 4.

Без подпис.

Благодатен резултат. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 15, 25 ян. 1927, с. 4.

Без подпис.

Близко и далеч. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 37, 29 юни 1927, с. 4.

Подпис Z.

Богатство. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 33, 1 юни 1927, с. 4.

Без подпис.

Ботев «тенденциозен»? [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 33, 1 юни 1927, с. 1—2.

Буря в чаша вода. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 29, 4 май 1927, с. 4.

Подпис А. С.

Бюрократия и строителство. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 17, 9 февр. 1927, с. 3—4.

Подпис А. С.

В кипежа на идеите. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 19, 23 февр. 1927, с. 1—2.

Вести. [Бележки.] В е д р и н а, I, бр. 14, 19 ян. 1927, с. 4.

Без подпис.

Вик за амнистия на политически затворници. [От] «Ведрина» [А. Страшимиров]. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 21, 9 март 1927, с. 1.

Все още за Григорий Петров. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 15, 25 ян. 1927, с. 4.

Без подпис.

Въпроси. [Статия за сп. Родна реч.] В е д р и н а, I, бр. 44, 26 окт. 1927, с. 1—2.

Подпис Езикар.

Върховна проява. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 22, 16 март 1927, с. 1.

Гений. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 22, 16 март 1927, с. 4.

Без подпис.

Гений и език. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 42, 12 окт. 1927, с. 3—4.

Гениално. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 41, 5 окт. 1927, с. 4.

Без подпис.

Гласът на българското студентство. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 14, 19 ян. 1927, с. 1.

Героизъм? [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 31, 18 май 1927, с. 4.

Без подпис.

Два гения. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 24, 1 апр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Два свята. (Из романа «Бана».) В е д р и н а, I, бр. 26, 13 апр. 1927, с. 2—3.

Дигнала жабата крак. . . [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 23, 23 март 1927, с. 2.

Подпис Z.

Димитър Панчев. «Косачи», разкази. София, 1927. [Рецензия.] В е д р и н а, I, бр. 21, 9 март 1927, с. 4.

Подпис А. С.

Докога? [От] «Ведрина» [А. Страшимиров]. В е д р и н а, I, бр. 23, 23 март 1927, с. 1.

Документи. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 43, 19 окт. 1927, с. 1—2.

Подпис Z.

Долу! [Бележка за чуждиците в бълг. език.] В е д р и н а, I, бр. 17, 9 февр. 1927, с. 4.

Подпис А. С.

«Доходно място». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Д-р Е. Роде: «Бани—минерални, морски и кални», предговор от д-р Руменов, превел Киро Петров. София, 1925. [Рецензия.] В е д р и н а, I, бр. 37, 29 юни 1927, с. 3.

Подпис Z.

Друмници, месечник за младежко творчество и самопросвета, год. I, февруари, бр. 1, ред. М. Попов. Попово, 1927. [Рецензия.] В е д р и н а, I, бр. 22, 16 март 1927, с. 4.

Подпис Z.

«Дъно». [Разказ.] Н о в и н и, I, бр. 124, 1 ян. 1927, с. 2.

Дяконът. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 21, 9 март 1927, с. 1.

Подпис А. С.

Един гимназиален директор. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 15, 25 ян. 1927, с. 4.

Без подпис.

Един от големите. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 18, 16 февр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Един почин на германски писатели. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Езиковна грешка. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 35, 15 юни 1927, с. 4.

Подпис А. С.

«Емилия» [Критика.] В е д р и н а, I, бр. 23, 23 март 1927, с. 4.

Ефекти от Сигуранцата. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 34, 7 юни 1927, с. 4.

Без подпис.

«Желтите кучета». [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 28, 1 май 1927, с. 4.

Подпис Z.

За комитета Винске. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 37, 29 юни 1927, с. 4.

Подпис Z.

За литературното ренегиране. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 32, 25 май 1927, с. 3—4.

Подпис X.

За «подсъзнателното». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 3—4.

Без подпис.

За правописа. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 18, 16 февр. 1927, с. 3.

Подпис А. С.

За преживелиците от всеобщата война. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 20, 2 март 1927, с. 4.

Без подпис.

За «стадната психология». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 36, 22 юни 1927, с. 4.

Без подпис.

За столетниците. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 22, 16 март 1927, с. 2—3.

Подпис А. С.

За телесното наказание. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 26, 13 апр. 1927, с. 1.

Заключение. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 47, 16 ноем. 1927, с. 3.

Без подпис.

И таз хубава. . . [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 39, 21 септ. 1927, с. 4.

Без подпис.

Иван Милев. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Иехова продължава. . . [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 42, 12 окт. 1927, с. 3—4.

Без подпис.

«Изми». . . [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 23, 23 март 1927, с. 3.

Без подпис.

«Изповед». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 26, 13 апр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Изтрива се човек. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 32, 25 май 1927, с. 4.

Без подпис.

Има практика и практика. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 4.

Без подпис.

«Калокидиотия». Спорт. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 18, 16 февр. 1927, с. 2.

Подпис Z.

Кирил Попов. [Съобщение за смъртта му.] В е д р и н а, I, бр. 31, 18 май 1927, с. 4.

Без подпис.

Китай, Новини, Македония. Един отговор. [Статия.] Н о в и н и, II, бр. 18, 19 февр. 1927, с. 2.

Подпис А. С.

Книжно обедняване. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 45, 2 ноем. 1927, с. 3

Без подпис.

Колибарско революционерство. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 36, 22 юни 1927, с. 4.

«Комюнике». [От] «Ведрина» [А. Страшимиров]. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 23, 23 март 1927, с. 4.

Къде? [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 23, 23 март 1927, с. 3.

Подпис А. С.

Към апелативния прокурор. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Към годишнината на Ботева. [От] «Ведрина» [А. Страшимиров]. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 33, 1 юни 1927, с. 1.

Кървав дъжд. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 21, 9 март 1927, с. 4.

Без подпис.

Легенда. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 17, 9 февр. 1927, с. 1—2.

Литературно роене. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 27, 20 апр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Лудвиг Нодо за Балканите. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 22, 16 март 1927, с. 4.

Без подпис.

Марсел Швоб. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 20, 2 март 1927, с. 4.

Без подпис.

Материалната страна на некултурността. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 15, 25 ян. 1926, с. 4.

Без подпис.

Мнението на чичо. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 37, 29 юни 1927, с. 4.

Подпис А. С.

Молинелла. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 29, 4 май 1927, с. 2—3.

Подпис Z.

На брата Байлов. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 19, 23 февр. 1927, с. 2—3.

Без подпис.

На другаря «китаец». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 42, 12 окт. 1927, с. 3—4.

Подпис А. С.

На идейните инвалиди. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 27, 20 апр. 1927, с. 4.
Без подпис.

Накъде?... [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 21, 9 март 1927, с. 3—4.
Без подпис.

На младежите около сп. «Начало». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 22, 16 март 1927, с. 3.

Нагледно обучение... [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 27, 20 апр. 1927, с. 4.
Без подпис.

Надежди и разочарования. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 39, 21 септ. 1927, с. 1—2.
Подпис А. С.

«Най-чудната история в света»... [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 18, 16 февр. 1927, с. 1.

Народ и власт. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 35, 15 юни 1927, с. 1.

Нашите горещи извори. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 37, 29 юни 1927, с. 4.
Без подпис.

Не брашмян чувал, а... [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 21, 9 март 1927, с. 2.
Подпис З.

Не може така! [От] «Ведрина» [А. Страшимиров.] [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 22, 16 март 1927, с. 1.

Недоразумение. [Бележка за Ботев.] В е д р и н а, I, бр. 35, 15 юни 1927, с. 4.
Подпис А. С.

Недоразумение. [Бележка за А. Будевска и В. Кирков.] В е д р и н а, I, бр. 44, 26 окт. 1927, с. 2.
Подпис З.

Недоумение. [Статия за конфискацията на бр. 14 на [Ведрина.] В е д р и н а, I, бр. 15, 25 ян. 1927, с. 1.
Подпис А. С.

Необходима уговорка. [От] «Ведрина» [А. Страшимиров.] [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 38, 14 септ. 1927, с. 1.

Неразберйош. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 40, 28 септ. 1927, с. 4.
Без подпис.

«Нищи». Писмо. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 27, 20 апр. 1927, с. 4.
Без подпис.

Нов курс. [От] Редакцията [А. Страшимиров.] [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 39, 21 септ. 1927, с. 1.

Нова китайска песен. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 25, 6 апр. 1927, с. 4.
Подпис М. Б.

Новата книга на Анри Барбюс. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 17, 9 февр. 1927, с. 4.
Подпис З.

Новата книга на Метерлинк. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 20, 2 март 1927, с. 3.
Без подпис.

Някога и сега. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 1.

Няма ли опомняне? [От] «Ведрина» [А. Страшимиров.] [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 31, 18 май 1927, с. 1.

Няма ли поне малко разум? [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 13, 14 ян. 1927, с. 1.

Обществена мисъл, месечно списание за политика, литература и критика, год. VIII, кн. 6 и 7, септември 1927, София. [Рецензия.] В е д р и н а, I, бр. 44, 26 окт. 1927, с. 2—3.
Подпис З.

Опасни признаци. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 31, 18 май 1927, с. 4.
Без подпис.

«Отечество любезно». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 37, 29 юни 1927, с. 3.
Подпис А. С.

Отговор. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 47, 16 ноем. 1927, с. 1.
Подпис А. С.

Панчо Михайлов, «Изповед», издателство «Право». София, 1927. [Рецензия.] В е д р и н а, I, бр. 18, 16 февр. 1927, с. 4.
Подпис З.

По случай. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 36, 22 юни 1927, с. 3.
Без подпис.

Побъркан адрес. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 34, 7 юни 1927, с. 1.

Подпис Д. П.

Поетска разсеяност. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 41, 5 окт. 1927, с. 4.

Без подпис.

Позив. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 40, 28 септ. 1927, с. 3.

Познай страната си! [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 43, 19 окт. 1927, с. 4.

Без подпис.

Покойници. [Статия за Б. Пенев и Ст. Михайловски.] В е д р и н а, I, бр. 38, 14 септ. 1927, с. 3.

Подпис А. С.

Пооткраднали. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 18, 16 февр. 1927, с. 4.

Последни останки от изчезналата цивилизация. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 41, 5 окт. 1927, с. 4.

Без подпис.

Пролетарии. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 15, 25 ян. 1927, с. 1.

Първи май. [От] «Ведрина» [А. Страшимиров]. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 28, 1 май 1927, с. 1.

Първият държавен преврат в България. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 36, 22 юни 1927, с. 1.

Пъстра колона. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Равносметка. [Статия по случай десетгодишнината от Октомврийската революция.] В е д р и н а, I, бр. 44, 26 окт. 1927, с. 1.

Подпис А. С.

«Родно изкуство». [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 14, 19 ян. 1927, с. 4.

Подпис А. С.

Ручей, ученическо литературно списание. Пловдив, март 1927, кн. I. [Рецензия.] В е д р и н а, I, бр. 22, 16 март 1927, с. 3—4.

Без подпис.

С въглен. В общата художествена изложба. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 39, 21 септ. с. 4; бр. 40, 1927, с. 1—2.

Подпис А.

Сако и Ванцети. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 31, 18 май 1927, с. 4.

Подпис М. Б.

«Село», месечно популярно списание, ред. Минчо Дилианов, год. I, кн. I, II и III. [Рецензия.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Ст. Михайловски. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 19, 23 февр. 1927, с. 3.

Подпис Z.

Стефан п. Георгиев починал! [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 16, 2 февр. 1927, с. 4.

Без подпис.

Стига жертви! [От] «Ведрина» [А. Страшимиров]. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 25, 6 апр. 1927, с. 1.

Тайната. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 47, 16 ноем. 1927, с. 2—3.

Тенденциозност? [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 32, 25 май 1927, с. 1.

Тодор Павлов. «Очерк и по материалистическата философия. «Спинозизъм и диалектически материализъм.» № 5 от библ. «Зарници», София, 1927 г. [Рецензия.] В е д р и н а, I, бр. 38, 14 септ. 1927, с. 4.

Подпис А. С.

Трагедията на любовта. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 20, 2 март 1927, с. 1—2

Френска гостенка. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 33, 1 юни 1927, с. 3.

Подпис А. С.

Христо Ясенов. [Статия.] В е д р и н а, I, бр. 37, 29 юни 1927, с. 1.

Хората на страничен занаят. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 20, 2 март 1927, с. 3.

Без подпис.

Човешкият гений. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 21, 9 март 1927, с. 4.

Без подпис.

Шега. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 26, 13 апр. 1927, с. 4.
Без подпис.

Шега. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 45, 2 ноем. 1927, с. 4.
Без подпис.

«Шесто районно кметство». [Бележка.] В е д р и н а, I,
бр. 32, 25 май 1927, с. 4.

Без подпис.

Р. С. [Към статията: «Режисьорът на «Потемкин» за себе си.»] [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 46, 9 ноем. 1927, с. 1.

Подпис А. С.

1928

Култура? [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр. 11,
25 ноем. 1928, с. 1.

Палиатив? [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр.
12, 2 дек. 1928, с. 1.

Позив към младите. [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с,
I, бр. 16, 30 дек. 1928, с. 1.

Прочуто-непознато. [Статия.] Б љ г а р с к и т у р и с т,
XX, 1928, кн. 8, с. 120—123.

Печатано и в М л а д е ж к о ч е т и в о, VII, 1930, кн. 6,
с. 172—177.

1929

Белоградчик. [Пътепис.] Б љ г а р с к и т у р и с т, XXI,
1929, кн. 1, с. 3.

Българско изкуство. [Статия.] М и с љ л, I, бр. 15, 29 дек.
1929, с. 1.

Грижа. [Мисли върху киното.] Б р а з д и, I, 1929, кн. 1,
с. 18—21.

Една разгадка. [Статия.] З о р а, X, бр. 2851, 1 ян.
1929, с. 3.

За Родопите. [Статия.] М и р, XXXV, бр. 8835, 14 дек.
1929, с. 4.

Защо? [Статия за състоянието на градовете ни.] П л а д
н е, I, бр. 71, 30 ян. 1929, с. 2.

Изявление от А. Страшимиров. Л и т е р а т у р е н г л а с,
I, бр. 29, 31 март 1929, с. 4.

Колоната на Апостола Павла. Глава из романа «Роби».
Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр. 23, 17 февр. 1929, с. 1—3.

Конфузия. [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр.
29, 31 март 1929, с. 1.

Наши черти. [Статия.] М и р, XXXV, бр. 8831, 10 дек.
1929, с. 3.

Нова стъпка. [Статия.] М и р, XXXV, бр. 8805, 9 ноем.
1929, с. 1.

Престъпник. [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр.
26, 10 март 1929, с. 1.

Стига жертви! [Статия.] М и р, XXXV, бр. 8772, 28 септ.
1929, с. 1.

Съюз на независимите писатели. [Изявление по случай съз-
даването на съюза.] О б з о р, I, бр. 13, 20 юни 1929, с. 6—8.

1930

Бит и правни отношения у шумадийските сърби. [Статия.]
Отец П а и с и й, III, 1930, кн. 11, с. 157—159.

Печатано и в М а к е д о н с к а т р и б у н а, V, бр. 232,
23 юли 1931.

География и народ. [Статия.] О т е ц П а и с и й, III, 1930,
кн. 8, с. 111—115.

Далечни небосклони. [Из «Жени и мъже в живота и лите-
ратурата».] З а р я, VIII, бр. 2782, 14 дек. 1930, с. 4.

Днешните гърци. [Статия.] О т е ц П а и с и й, III, 1930,
кн. 15—16, с. 224—226.

Завоевател? (Политикогеографски очерк.) М и с љ л, I,
бр. 24, 2 март 1930, с. 1.

Златото на Родопите. [Статия.] Р о д о п с к и п р е г л е д,
I, 1930, кн. 1, с. 3—7.

Изкуство и битие. [Статия.] Д е н н а б љ г а р с к а т а
к н и г а, бр. единствен, 19 окт. 1930.

Любовта не е фар. [Разговор с Антон Страшимиров.] С љ
в р е м е н н и к, I, бр. 10, 19 ноем. 1930, с. 1.

Македония и македонците. [Статия.] М а к е д о н и я, IV,
бр. 969, 4 ян. 1930, с. 2.

Малко аритметика. Историческа чертица. М л а д е ж к о
ч е т и в о, VIII, 1930, кн. 3—4, с. 76—82.

Шега. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 26, 13 апр. 1927, с. 4.
Без подпис.

Шега. [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 45, 2 ноем. 1927, с. 4.
Без подпис.

«Шесто районно кметство». [Бележка.] В е д р и н а, I,
бр. 32, 25-май-1927, с. 4.

Без подпис.

Р. С. [Към статията: «Режисьорът на «Потемкин» за себе си.»] [Бележка.] В е д р и н а, I, бр. 46, 9 ноем. 1927, с. 1.

Подпис А. С.

1928

Култура? [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр. 11,
• 25 ноем. 1928, с. 1.

Палиатив? [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр.
12, 2 дек. 1928, с. 1.

Позив към младите. [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с,
I, бр. 16, 30 дек. 1928, с. 1.

Прочуто-непознато. [Статия.] Б љ г а р с к и т у р и с т,
XX, 1928, кн. 8, с. 120—123.

Печатано и в М л а д е ж к о ч е т и в о, VII, 1930, кн. 6,
с. 172—177.

1929

Белоградчик. [Пътепис.] Б љ г а р с к и т у р и с т, XXI,
1929, кн. 1, с. 3.

Българско изкуство. [Статия.] М и с љ л, I, бр. 15, 29 дек.
1929, с. 1.

Грижа. [Мисли върху киното.] Б р а з д и, I, 1929, кн. 1,
с. 18—21.

Една разгадка. [Статия.] З о р а, X, бр. 2851, 1 ян.
1929, с. 3.

За Родопите. [Статия.] М и р, XXXV, бр. 8835, 14 дек.
1929, с. 4.

Защо? [Статия за състоянието на градовете ни.] П л а д-
н е, I, бр. 71, 30 ян. 1929, с. 2.

Изявление от А. Страшимиров. Л и т е р а т у р е н г л а с,
I, бр. 29, 31 март 1929, с. 4.

Колоната на Апостола Павла. Глава из романа «Роби».
Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр. 23, 17 февр. 1929, с. 1—3.

Конфузия. [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр.
29, 31 март 1929, с. 1.

Наши черти. [Статия.] М и р, XXXV, бр. 8831, 10 дек.
1929, с. 3.

Нова стъпка. [Статия.] М и р, XXXV, бр. 8805, 9 ноем.
1929, с. 1.

Престъпник. [Статия.] Л и т е р а т у р е н г л а с, I, бр.
26, 10 март 1929, с. 1.

Стига жертви! [Статия.] М и р, XXXV, бр. 8772, 28 септ.
1929, с. 1.

Съюз на независимите писатели. [Изявление по случай съз-
даването на съюза.] О б з о р, I, бр. 13, 20 юни 1929, с. 6—8.

1930

Бит и правни отношения у шумадийските сърби. [Статия.]
Отец П а и с и й, III, 1930, кн. 11, с. 157—159.

Печатано и в М а к е д о н с к а т р и б у н а, V, бр. 232,
23 юли 1931.

География и народ. [Статия.] О т е ц П а и с и й, III, 1930,
кн. 8, с. 111—115.

Далечни небосклони. [Из «Жени и мъже в живота и лите-
ратурата».] З а р я, VIII, бр. 2782, 14 дек. 1930, с. 4.

Днешните гърци. [Статия.] О т е ц П а и с и й, III, 1930,
кн. 15—16, с. 224—226.

Завоевател? (Политикогеографски очерк.) М и с љ л, I,
бр. 24, 2 март 1930, с. 1.

Златото на Родопите. [Статия.] Р о д о п с к и п р е г л е д,
I, 1930, кн. 1, с. 3—7.

Изкуство и битие. [Статия.] Д е н н а б љ г а р с к а т а
к н и г а, бр. единствен, 19 окт. 1930.

Любовта не е фар. [Разговор с Антон Страшимиров.] С љ
в р е м е н н и к, I, бр. 10, 19 ноем. 1930, с. 1.

Македония и македонците. [Статия.] М а к е д о н и я, IV,
бр. 969, 4 ян. 1930, с. 2.

Малко аритметика. Историческа чертица. М л а д е ж к о
ч е т и в о, VIII, 1930, кн. 3—4, с. 76—82.

Начало. [Статия.] Мисъл, I, бр. 17, 12 ян. 1930, с. 1.
Никола Янев. Предговор към Янев, Никола. «Любов». С., 1930, с. 3—5.

Паралел. [Статия.] Мисъл, I, бр. 20, 2 февр. 1930, с. 1—2.

Полемика. [Статия.] Обществено развитие, II, 1930, кн. 9, с. 385—388.

Разгадка. [Статия.] Родопски преглед, I, 1930, кн. 3—4, с. 74—77.

Родопските горняни. [Статия.] Родопски преглед, I, 1930, кн. 2, с. 37—40.

Шумадийските сърби. Политикогеографски очерк. Отец Паисий, III, 1930, кн. 10, с. 145—147.

1931

Атентат. [Разказ.] Нов женски свят, I, бр. 7—8, 7 ян. 1931, с. 1—2.

Ахъчелеби. [Пътни бележки.] Родопски преглед, II, 1931, кн. 8 и 9, с. 203—210.

Безвремие. [Статия.] Мисъл, II, бр. 16, 11 ян. 1931, с. 1.

Бракът у нас. [Статия.] Нов женски свят, I, бр. 10, 10 февр. 1931, с. 1.

Българска неслога. Мнение. Земя, I, бр. 2, 21 ян. 1931, с. 2.

Българската трагедия. [Статия.] Обществено развитие, III, 1931, бр. 1, с. 7—13.

За литературния вестник. Първа бележка. Литературна Тракия, I, бр. 1, 17 окт. 1931, с. 1.

За литературния вестник. Втора бележка. Литературна Тракия, I, бр. 2, 31 окт. 1931, с. 1.

Завет. [Статия.] Родопски преглед, II, 1931, бр. 5—6, с. 136—137.

Печатано и в Завет, IV, бр. 92, 1 юни 1931.

Златен мост. Мнение. Земя, I, бр. 3, 28 ян. 1931, с. 2—3.

Из засада. По случай 50-годишнината на Достоевски. Земя, I, бр. 5, 11 февр. 1931, с. 6.

Изкуства и критика. [Статия.] Мисъл, II, бр. 28, 5 апр. 1931, с. 1.

562

Изкуство и съвременност. [Статия.] Мисъл, II, бр. 30, 19 апр. 1931, с. 1—2.

«Любов». [Рецензия за «Любов» от Н. Янев.] Нов женски свят, I, бр. 12, 15 март 1931, с. 3.

Любов и творчество. [Сказка.] Църковен вестник, XXXII, 1931, бр. 8, с. 89—90; бр. 9, с. 101—103.

Съобщава С. Н.

Македонки. [Очерки.] В сб. Български белетристи. София, 1931, с. 111—116.

Малка страна — големи заблуждения. [Статия.] Земя, I, бр. 4, 4 фев., 1931, с. 1.

Малкият герой. Детска радост, XVII, 1931, кн. 3, с. 3—4.

Напразен страх. Политикогеографски очерк. Отец Паисий, IV, 1931, кн. 11—12, с. 154—155.

Народ и поет. [Статия.] Мисъл, II, бр. 36, 31 май 1931, с. 2.

Наследство и наследници. [Статия.] Той не умира — Ботев лист, 2 юни 1931, с. 3.

Никола Янев. [Статия.] Мисъл, II, бр. 18, 25 ян. 1931, с. 3—4.

Без подпис.

Новогодишна идея. Разговор с А. Страшимиров. Земя, I, бр. 1, 8 ян. 1931, с. 2.

Обвинение? [Статия.] Мисъл, I, бр. 17, 18 ян. 1931, с. 1.

Обхватът на гения. [Статия.] Мисъл, II, бр. 33, 10 май 1931, с. 1—2.

Перник или Пирин? [Бележка.] Мисъл, II, бр. 23, 1 март 1931, с. 4.

Поколението на спорта и туризма. [Статия.] Съвременник, II, бр. 5, 21 окт. 1931, с. 1.

Първи стъпки. [Статия.] Мисъл, II, бр. 19, 1 февр. 1931, с. 1.

Първите туристи. [Спомен.] Заря, IX, бр. 2844, 6 март, и бр. 2845, 7 март 1931, с. 3.

Родопска легенда. Родопски преглед, II, 1931, кн. 7, с. 171—181; кн. 8 и 9, с. 195—202.

Рупци. Опит за характеристика. Родопски преглед, II, 1931, кн. 8 и 9, с. 215—217.

563

Самоубийство? [Разказ.] Литературен глас, IV, бр. 129, 15 ноем. 1931, с. 1.

Печатано и в Труд, IV, 1932, кн. 3—4, с. 133—136.

Село Върбовчец. [Части от нова, неиздадена книга.] Време, I, бр. 28, 13 ноем., бр. 48, 6 дек. 1931.

«Съпрузи». [Статия.] Нов женски свят, I, бр. 11, 28 февр. 1931, с. 1.

Тайна. [Статия.] Мисъл, II, бр. 20, 8 февр. 1931, с. 1.

Учител Данчо. [Глава от «Село Върбовчец».] Духовна обнова, X, 1931, кн. 8, с. 5—6.

Християнският брак. [Статия.] Нов женски свят, I, бр. 9, 24 ян. 1931, с. 1.

Художествена идея. [Статия.] Мисъл, II, бр. 24, 8 март 1931, с. 1.

Художествена критика. [Статия.] Мисъл, II, бр. 32, 3 май 1931, с. 1—2.

Чичо Тон. [Разказ.] Поточе, IV, бр. 2, 1 ноем. 1931, с. 3.

1932

Аз съм против. [Изказване за амнистията.] Време, I, бр. 92, 4 февр. 1932, с. 2.

Вълци. [Статия.] Съвременник, II, бр. 18, 2 февр. 1932, с. 1.

Печатно и в Казанлъшка искра, IX, бр. 188, 15 май 1932..

Да бъде! [Новогодишно пожелание.] Светлоструй, V, 1932, бр. 4, с. 1.

Да проучим селата си! [Глава от «Село Върбовчец».] Време, I, бр. 112, 26 февр. 1932, с. 2.

Дванайсети час. [Статия.] Литературен глас, V, бр. 165, 22 окт. 1932, с. 1.

За една малка книжка. [Статия за «Успоредни животописи» от Плутарх.] Време, I, бр. 102, 15 февр. 1932, с. 2.

Забрава? [Статия.] Време, I, бр. 97, 10 февр. 1932, с. 2.

Моят грях. [Статия.] Литературен глас, V, бр. 166, 29 окт. 1932, с. 3.

Моят дебют. [Разказ.] Български печат, I, 1932, кн. 1, с. 21—23.

Недомислие? [Статия.] Родопски преглед, III, 1932, кн. 3, с. 95—97.

Петър Васков [Биографичен очерк.] Завет, V, бр. 115, 1 март 1932, с. 2.

«Пряз луп». [Пътни бележки.] Родопски преглед, III, 1932, кн. 1 и 2, с. 19—22.

Срещу ръжен се не рита. [Статия.] Време, I, бр. 297, 10 окт. 1932, с. 2.

Стилистични бележки. Училищен преглед, XXX, 1932, кн. 4, с. 749—765.

Съсловност? [Статия.] Време, I, бр. 117, 3 март 1932, с. 2.

Тревожни мисли. [Статия.] Време, I, бр. 90, 31 ян. 1932, с. 1.

Чорбаджии и народ. Една интересна сказка на А. Страшимиров. [Резюме.] Време, II, бр. 317, 2 ноем. 1932, с. 2.

Чорбаджийство и народ. [Резюме на сказка.] Време, II, бр. 319, 5 ноем. 1932, с. 2.

Чочко. [Разказ.] Поточе, V, бр. 2, 1 ноем. 1932, с. 3—4.

Чочко. Меко сърце. [Разказ.] Поточе, V, бр. 3, 1 дек. 1932, с. 3—5.

Продължение от бр. 2.

1933

Аз така мисля. [Статия за ролята на писателя.] Литературен глас, VI, бр. 208, 12 ноем. 1933, с. 1—2.

Андрея Ляпчев. [Очерк.] Литературен глас, VI, бр. 209, 19 ноем. 1933, с. 1.

Бдин. [Очерк.] Венец, X, 1933, кн. 5, с. 278—283.

Гоце Делчев. [Спомен.] Родина, VII, 1933, кн. 7, с. 8.

Докога? [Статия.] Български народен театър, III, бр. 56, 15 юни 1933, с. 3.

За пеенето [на народни песни]. Светлоструй, V, 1933, бр. 6, с. 1.

За условната лъжа [Статия.] Литературен глас, VI, бр. 212, 10 дек. 1933, с. 1.

Малките туристи. [Пътни бележки.] Венец, X, 1933, кн. 6, с. 336—348; кн. 7, с. 410—424; кн. 8, с. 470—479.

Новогодишна честитка. Заря, XI, бр. 3397, 1 ян. 1933, с. 3.

Около Балканите. [Статия.] Литературен глас, VI, бр. 205, 22 окт. 1933, с. 1—2.

Първа среща с руси. Заветът на героите, IV, 1933, кн. 9—10, с. 36—38.

Тайната. [Разказ за Гоце Делчев.] Гоцев лист, I, бр. ед., 1 май 1933, с. 6—8.

Феномен. Един къс от психологически етюд върху Петко Каравелов. Литературен глас, V, бр. 200, 25 юни 1933, с. 8—9.

1934

Бездомник. [Спомен за Хр. Ясенов.] Предел, I, 1934, кн. 2, с. 1—3.

Бургаският залив. Из «Малките туристи». Венец, XI, 1934, кн. 5, с. 283—294.

Българинът и гората. [Статия.] Литературен глас, VI, бр. 231, 22 апр. 1934, с. 7.

Българската Голгота. Из «Малките туристи». Венец, XII, 1934, кн. 1, с. 44—49.

«Водач» или «Водител». [Езикова бележка.] Литературен глас, VI, бр. 223, 25 февр. 1934, с. 3.

Гората в нашата поезия. [Статия.] Завети, I, 1934, кн. 6, с. 89—90.

Дейният дух на врачанци. [Изказване.] В юбилеен сб. «Ученолюбиво дружество «Развитие». 1869—1884—1934, Враца, 1934, с. 53.

За новия бюджет на Народната просвета. Притурка на «Учителски вестник», XXIX, бр. 24, 3 апр. 1934, с. 1.

Какво казват българските писатели за Народния театър, за езика и литер. влияния. [Изявление.] Светоглас, I, 1936, бр. 1, с. 6—7.

Позволете. [Статия.] Заря, XII, бр. 3907, 15 септ. 1934, с. 5.

Ранно творчество. [Статия за младежки творби.] Духовна култура, XV, 1934, кн. 56, с. 196—204.

Самороден дар. Завети, I, 1934, кн. 15—16, с. 228—230.

Слава. Из «Малките туристи». Венец, XI, 1934, кн. 7, с. 432—440.

Срещу Рождество. [Разказ.] Заря, XII, бр. 3700, 1934, с. 3.

1935

Ако позволите. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 12, с. 1.

Апостол. [Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов преди Освобождението на България.] Литературен час, I, бр. 2, 17 април 1935, с. 4; бр. 3, 24 април 1935, с. 3; бр. 4, 1 май 1935, с. 3; бр. 5, 8 май 1935, с. 3.

Ахилесова пета. [Очерк.] Обзор, I, бр. 5, 1935, с. 2.

Без бъдеще. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 18, с. 1.

Българската книга — слаба? [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 17, с. 1.

Българският бит. Статия. Нация и политика, I, 1935, кн. 1, с. 6.

Велик учител. [Очерк за Иван Вазов.] Литературен час, I, бр. 10, 12 юни 1935, с. 1.

«Водител», а не «водач»! Езикова бележка. Родна реч, IX, 1935, кн. 2, с. 77—78.

Дайте цел и задача. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 7, с. 1.

Два свята. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 9, с. 1.

Добро и зло. [Очерк.] Обзор, I, бр. 10, 1935, с. 5.

Документи. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 8, с. 1.

Един топъл кът. [По златните и сребърни рудници на император Август.] [Пътепис.] Литературен час, I, бр. 7 (276), 22 май 1935, с. 3.

Един сън. [Очерк.] Обзор, I, бр. 14, 1935, с. 5.

Ето, аз така мисля. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 15, с. 1.

Жива художествена мисъл. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 19, с. 1.

За художествената идея. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 20, с. 1.

Копилово. [По златните и сребърни рудници на император Август.] [Пътепис.] Литературен час, I, бр. 8, 29 май 1935, с. 3.

Кукли. [Разказ.] Предел, I, 1935, кн. 9—10, с. 4—5.

Към низините. [Статия.] Светлоструй, VIII, 1935, кн. 4, с. 4.

Македонки. Характеристика на македонките. [Разказ.] Инвалид, XVI, бр. 733, 6 юли 1935, с. 2; Млада воля, I, 1935, кн. 4, с. 1.

Малко история. [По златните и сребърни рудници на император Август.] [Пътепис.] Литературен час, I, бр. 11, 19 юни 1935, с. 6.

На поклонение. [Спомен.] Сборник «Той не умира». Сливен на безсмъртните си синове, Сливен, 1935, с. 87—92.

Нашето критикарство. [Една народна поема от средните векове.] [Очерк.] Обзор, I, бр. 11, 1935, с. 5.

Обезглавен народ. [Очерк.] Обзор, I, бр. 7, 1935, с. 1.

Още за нашата гражданственост. [Очерк.] Обзор, I, бр. 6, 1935, с. 2.

Проклето шопче. [Разказ.] Венец, XII, 1935, кн. 4, с. 193—202.

Хубава е Тракия, хей! [Из «Малките туристи»] Венец, XII, 1935, кн. 6, с. 350—360.

Психология на партизанството. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 11, с. 1.

Първите партии. [Из книга втора от «Диктаторът».] Българска книга, II, 1935, кн. 9, с. 2.

Първоизточник на партизанството. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 10, с. 1.

Пътюм. [Пътни бележки.] Литературен час, I, бр. 6 (275), 15 май 1935, с. 4.

Режисьорът. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 14, с. 1.

Събитие. Глава от неиздадения роман «Пропаст». Българска книга, II, 1935, кн. 7, с. 2.

Съкровищница. [Статия.] Духовна култура, XVI, 1935, кн. 61, с. 136—139.

Т. Г. Влайков-Веселин и неговото дело. [Статия.] Тодор Г. Влайков, юбилеен сборник, С., 1935, с. 49—57.

Театър — автор, режисьор, артист, публика. [Очерк.] Българска книга, II, 1935, кн. 113, с. 1.

Тревожна нощ. [Разказ.] Завети, II, 1935, кн. 6, с. 108—110.

Човекът с «идеи». [Репортаж.] Българска книга, II, 1935, кн. 10, с. 2.

Чужденец в света. [Разказ.] Завети, II, 1935, кн. 2, с. 33—35.

1936

Антон Страшимиров за Христо Смирненски. Лист «Христо Смирненски», 1936, С., бр. ед., с. 7.

Достоевски — Петербург — Разколников. Как се е създал един знаменит роман. ЛИК, II, 1936, бр. 32, с. 1—2; бр. 33, с. 4.

Подпис Данилов, В. В.

Една незабравима книга — критика на «В страната на съветите» от Асен Златаров. Литературен час, I, бр. 335, 1936, с. 1—6.

Лили. [Писмо.] Съдба, VIII, 1936, кн. 4, с. 5—8.

Македонки. 1. Велешанка. 2. Битолчанка. 3. Охридянка. [Литературен характер.] Гоцев лист, София, май 1936, с. 2—4; Обзор, II, 1936, бр. 66, с. 1.

Мъдрости. Юг, Пловдив, XIX, бр. 5365, 4 декември 1936, с. 2.

Мъртви и умъртвени светове. Час, бр. 14, 1936, с. 2.

Подбуди за саможертва у нас. [Статия.] Отец Паний, IX, 1936, кн. 3, с. 81—91; Инвалид, XVII, бр. 765, 25 април 1936.

Пожелание към целокупната българщина. Обзор, I, бр. 44, 1936, с. 5.

За Илинден и неговите творци. [Реч.] Обзор, II, бр. 72, 1936, с. 1.

1937

Антон Страшимиров за Асен Златаров. Предел, I, бр. 17, 1937, с. 1.

Антон Страшимиров за Ботев. Лист «Антон Страшимиров», 1937, бр. 1, с. 4.

Антон Страшимиров за драмата «Бялата лилия» от Иван Цанков. Гребец, III, бр. 5, 1937, с. 3.

Далечни кръгозори. [Статия за читалищата.] Юбилеен сборник — 25 г. в служба на народната просвета, С., 1937, с. 77.

Едно пътуване. Изток, бр. 153, 1937, с. 1, 3; бр. 154, с. 2.

Есенни дни. [Откъс от едноименния роман.] Час, IV, бр. 16, 1937, с. 3.

За гения. (Посветено на Христо Ботев.) Лист «Христо Ботев», 1937, бр. ед., С., с. 2.

За Толстоя. [Статия.] Нов живот, III, 1937, кн. 7, с. 3.

Зимна изненада. Из разказа «Обрат». Трезва борба, VI, бр. 5, 1937, с. 3.

Легенда за «Хуба». Веселадружинка, V, бр. 15, 20 септември 1937, с. 1—4.

Молитва. Разказ. Венец, XV, 1937, кн. 4, с. 200—203.

На бойното поле. [Художествено описание.] Детски свят, XVII, 1937, кн. 5, с. 2.

Не давам родната земя. Разказче. Детска радост, XXIII, 1937, кн. 3, с. 9—10; Пчелица, бр. 2, 1937, с. 1.

Някогашна Варна. Варненски кореняк, бр. 14, 1937, с. 2—3.

Охридското езеро. Христоматия за II клас. Г. Цанев, 1937, с. 114—116.

По небето и на земята. [Спомен.] Летец, VI, 1937, кн. 3 и 4, с. 9—11.

Повод. Литературен свят, Нов женски свят. Независим вестник за литература, VIII, бр. 4, 1937, с. 2.

При изворите на Бяла река. [Разказ.] Светулка, XXXIII, 1937, кн. 3, с. 2—3.

Сенки. [Разказ.] Вестник на жената, XVII, бр. 711, 15 декември 1937, с. 1—2.

Човекът и гората. [Статия.] Заря, бр. 4675, 1937, с. 5.

Юбилейната реч на Антон Страшимиров. Култура, I, бр. 16, 1937, с. 6.

Елена Цветанова и Елка Константинова

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ПЪТЕПИСИ

Български черноморски бряг	7
Белоградчик	74
На върха и на дъното	82
Из «В южните земи»	107

II. ОЧЕРЦИ

Творчество и живот	145
Блуждащи огньове	205
Из «Нашият народ»	242

III. СТАТИИ

Кратки бележки	263
На монте ученици	274
Георги Делчев	278
Престъпление ли?	281
За култивираните глупци	287
Нов процес	292
По отговора на тронната реч	296
На един... чужденец	298
Малко патриотизъм	301
За малодушието	303
Перспектива	306
На друг чужденец	308
Хай, народе беден...	311
Близки задачи	314
Към апелативния прокурор	318
Вик за амнистия	319
Не може така!	321

Докога?	324
Стига жертви!	327
Първи май	330
Няма ли опомняне?	332
Град и село	333
Езиковно новаторство?	346
Стилистични бележки	359
Театър	379
Художествена идея	391
Изкуство и критика	394
Изкуство и съвременност	397
Художествена критика	400
Обхватът на гения	405
Христо Ботев в народа	409
Към годишнината на Ботева	419
Елате ни вижте!	420
Т. Г. Влайков-Веселин и неговото дело	437
Слънчево дете	444
Христо Ясенов	449
В памет на великия писател	455
Предговор към «На дне» — Максим Горки	458
IV. Бележки	465
V. Библиография	493

Редактор Милка Спасова
Художник Евгени Клиничаров
Худ. редактор Магда Абазова
Техн. редактор Любен Петров
Коректор Жулиета Койчева

Формат 32/84/108; тираж 10 000 екз.; печатни коли 35,75; издателски коли 27,17; л. г. IV; поръчка № 72/1963 г. на издателство «Български писател»; дадена за набор на 20. III. 1963 г.; излиза от печат на 30. V. 1963 год.; кн. тяло 1,49 лв.; подвързия 0,30 лв.; обложка 0,05 лв.; приложения 0,04 лв.; цена 1,88 лв.

ДПК «Димитър Благоев» — София